

Jakab Albert Zsolt

CONSTITUIREA MEMORIEI ȘI PRACTICI COMEMORATIVE

Reprezentări ale memoriei culturale la Cluj

Jakab Albert Zsolt

Constituirea memoriei și practici comemorative.
Reprezentări ale memoriei culturale la Cluj

DOCUMENTA ET STUDIA MINORITATUM

Coordonatori serie:

Horváth István
Iulia Hossu
Jakab Albert Zsolt

Jakab Albert Zsolt

Constituirea memoriei și practici comemorative

Reprezentări ale memoriei culturale la Cluj

Traducere din limba maghiară de Rigán Lóránd
Cuvânt introductiv de Tudor Sălăgean

Asociația Etnografică
„Kriszta János”

Institutul pentru Studierea Problemelor
Minorităților Naționale

Cluj-Napoca
2022

Lectori:

dr. Keszeg Vilmos, profesor universitar, Departamentul de Etnografie și Antropologie Maghiară al Universității „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca

dr. Tudor Sălăgean, director, Muzeul Etnografic al Transilvaniei, Cluj-Napoca

dr. Verebélyi Kincső, profesor universitar, Departamentul de Etnografie al Universității „Eötvös Loránd”, Budapesta

Editor: Iulia Hossu

Corectură: Anca Sârbu

Pregătire tipar: IDEA Plus, Cluj-Napoca

Design și copertă: Könczey Elemér

Tehnoredactare: Nagy Andrea

Tipar: IDEA Design & Print, Cluj-Napoca

© Editura Institutului pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale

© „Kriza János” Néprajzi Társaság

© Jakab Albert Zsolt

Opiniile exprimate în textul de față aparțin autorului și ele nu reflectă în mod obligatoriu punctul de vedere al ISPMN și al Guvernului României.

Pentru comenzi și alte informații:

E-mail: office@ispmn.gov.ro

Tel: +40-364-116 261

Fax: +40-364-103 177

<https://www.facebook.com/centrul.ispmn/>

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Jakab, Albert Zsolt

Constituirea memoriei și practici comemorative :

reprezentări ale memoriei culturale la Cluj / Jakab Albert Zsolt ; trad. din lb. maghiară de Rigán Lóránd ; cuv. introductiv de Tudor Sălăgean. - Cluj-Napoca : "Kriza János" Néprajzi Társaság : Editura Institutului pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, 2022

Conține bibliografie

ISBN 978-606-9015-30-8

ISBN 978-606-8377-72-8

I. Rigán, Lóránd (trad.)

II. Sălăgean, Tudor (pref.)

Cuprins

<i>Cuvânt introductiv</i>	9
Introducere	11
Obiectul și scopul cercetării	11
Structura volumului	12
Cadrul teoretic și terminologia	15
Fundamentele teoretice culturale ale cercetării	15
Cunoașterea colectivă și sensul comun	15
Cultura ca eveniment	16
Memoria ca și construct social	17
Istoria disciplinei și a cercetării	19
Timp, tradiție, memorie. Bibliografia antropologică a cunoașterii colective.	19
Timp și spațiu. Timpul societăților	20
Amintirea individuală și memoria colectivă	25
Memoria colectivă și cadrele sale sociale	26
Poporul și națiunea – cadre ale memoriei.	28
Orizonturile temporale ale memoriei: structurarea trecutului	31
Dimensiunea spațială și mediile memoriei: locuri ale memoriei	34
Organizarea și demonstrarea memoriei (colective): procesul reamintirii	41
Discursurile și tehnicile memoriei – strategiile de interpretare a societății	45
Concepția și funcțiile sociale ale tradiției inventate.	48
Memoria colectivă ca luptă permanentă: conflictele simbolice	51
Literatura cercetării asupra Clujului	55
Excurs. Narațiuni despre trecut – istorismul și istoria mentalităților	55
Reprezentările trecutului clujean. Bibliografia locului	57
Lucrări istorice	58
Lucrări de istoria artei	63
Literatura turistică	66
Cercetările de după anul 1989.	70
Sinteză. Producerea memoriei locale	74
Cercetări etnografice, antropologice și sociologice	76
Oraș – context – cercetare	79
Clujul și societatea clujeană. Contextul cercetării	79
Orașul	79
Populația. Etnii și confesiuni	83
Evenimente sociale, relații politice și de putere.	88

Descrierea cercetării. Metodologie.	90
Registru și surse. Ordonarea materialului	91
Specia discursivă și problemele tipologice ale corpusului de texte	91
Specia discursivă a materialului memorial colectat	91
Sistematizarea și tipologizarea materialului comemorativ colectat.	95

Constituirea memoriei – epocă, tematică, figuri. Analiză 99

De la începuturi și până la epoca reformelor (1440–1799).

Funcția practică a datării	102
Individul creator, burghezia constructoare	102
Fortificații	102
Biserici și școli	106
Case de locuit și elemente arhitecturale	110
Amintirea celor răposați	114
Memoria evenimentelor	116
Sinteză. Habititudini și atitudini în constituirea memoriei	122

De la epoca reformelor și până la Compromisul Austro-Ungar (1800–1867).

Datarea ca act de constituire a memoriei	130
Construcții și constructori	130
Instituții ale comunității, clădiri publice	130
Case de locuit	133
Amintirea celor răposați	133
Memoria evenimentelor	134
Sinteză	137

De la Compromisul Austro-Ungar și până la sfârșitul Primului Război

Mondial (1867–1918). Epoca dualismului – memoria națiunii	143
Construcții și constructori	143
Instituțiile și clădirile publice	143
Case de locuit	146
Amintirea celor răposați	147
Cultul personalităților	147
Cultul suveranilor	147
Cultul personalităților cu o funcție în viața politică, socială și culturală	153
Memoria evenimentelor	156
Revoluția și lupta pentru independență din 1848-1849	156
Evenimentele comunității locale	156
Realizatorii și supraveghetorii memoriei	157
Sinteză	159

De la sfârșitul Primului Război Mondial

și până la al Doilea Arbitraj de la Viena (1918–1940).

Schimbarea de regim și memoria sa	165
Demolarea și ridicarea de monumente.	
Interpretarea trecutului din perspectiva românească	165
Trecutul ascuns și memoria restrânsă. Acte comemorative maghiare	173
Sinteză	175

„Mica lume maghiară” (1940–1944).	
Restaurarea puterii și reconstruirea memoriei	181
Trecutul ajustat	181
Memoria războaielor și cultul eroilor naționali	183
Realizări și personalități ale națiunii	187
Sinteză	189
De la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial și până la schimbarea de regim din anul 1989 (1945–1989). Constituirea memoriei în perioada comunistă	193
Perioada intermediară (1945–1948).	193
Înlăturarea memoriei trecutului apropiat	194
Eroii și victimele	196
Reorganizarea bisericilor și a adunărilor bisericești	200
Perioada integrării socialiste/comuniste	
și a controlului total asupra societății (1948–1965)	201
Geneza comunismului: realizările și eroii clasei muncitorești	202
Personalități istorice și culturale	204
Acte comemorative bisericești și ale unor comunități	206
Soarta semnelor comemorative anterioare.	209
„Epoca de aur.” De la liberalizarea aparentă la programul național-comunismului (1965–1989)	210
Eroi comuniști și antifasciști	211
Crearea trecutului național românesc	212
Memoria organizată în cadru bisericesc	218
Soarta semnelor comemorative anterioare.	219
Sinteză	220

Actele comemorative ale unei epoci. Organizarea memoriei în democrație (1989–2004)	239
Tradiția desființată – ritualizarea uitării	240
Orientări în crearea trecutului	241
21 decembrie 1989 – geneza noului regim.	243
Eroii și marile personalități ale democrației	244
(Re)compunerea trecutului național românesc	248
Figuri ale memoriei românești	251
Alegerea spațiului	252
Alegerea evenimentului	254
Alegerea momentului actului comemorativ	256
Reacții și acte comemorative maghiare – construcțiile martiriului	259
Biserica și școala – obiectul și locul memoriei	260
Actele comemorative ale instituțiilor științifice și culturale.	262
Actele comemorative evreiești	263
Sinteză. Discursurile naționale	264

Studiu de caz. Organizarea și utilizarea memoriei evenimentelor din anii 1848–1849	273
Evenimentul. Narațiunea de bază	273

CUPRINS

Creatorii tradiției	275
Schimbările de regim și reexpunerea memoriei.	286
Organizările simbolice ale spațiului și uzul memoriei după anul 1989	290
Actele comemorative românești.	290
Actele comemorative maghiare	293
Paralelism și rivalitate – uzul memoriei	295
Sinteză.	302
Concluzii.	305
Bibliografie și surse	311
Bibliografie	311
Surse	337
<i>Abstract</i>	<i>353</i>

Cuvânt introductiv

Constituirea memoriei și practici comemorative. Reprezentări ale memoriei culturale la Cluj este un volum care face deja parte din istoria culturală a Clujului din momentul apariției ediției sale în limba maghiară,¹ dar care va fi și mai profund ancorat în aceasta odată cu apariția traducerii sale în limba română, care îl va face accesibil celei mai mari părți a locuitorilor acestui oraș. Absolvent al Universității „Babeș-Bolyai”, Jakab Albert Zsolt este o personalitate culturală aflată în pragul consacrării, bucurându-se până în prezent de numeroase realizări și recunoașteri. Volumul de față reprezintă versiunea în limba română a tezei sale de doctorat în etnologie maghiară și comparată, realizată la Universitatea „Eötvös Loránd” din Budapesta. Cercetător științific la Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale din anul 2007, Jakab Albert Zsolt este, de asemenea, președintele prestigioasei Asociații Etnografice „Krizsa János”, ale cărei proiecte și activități se bucură de o binemeritată apreciere internațională. Valoarea prezentei lucrări a lui Jakab Albert Zsolt este sporită de faptul că ea este însoțită de remarcabila bază de date realizată de același autor și publicată în traducere românească,² care cuprinde „inscripțiile, plăcile memoriale, statuile și monumentele realizate în scop de datare și comemorare”, în cea mai mare parte a lor inedite, care oferă sursele de bază ale interpretărilor sale.

Importante din perspectiva înțelegerii contextului realizării și amplasării lor, inscripțiile, plăcile comemorative, statuile și monumentele ajung adeseori să se integreze perfect în peisajul urban, să se piardă uneori în acesta pentru lungi perioade de timp. Vechimea lor conferă, cu siguranță, o notă de noblete clădirilor pe care sunt amplasate sau reamplasate, de foarte multe ori într-un raport invers proporțional față de nivelul de înțelegere a mesajului și a semnificației lor. Unele dintre acestea redevin dintr-o dată importante în contexte cu totul speciale, în care valoarea lor simbolică ajunge să fie considerată definitorie pentru aspirațiile întregii comunități, sau ale unora dintre părțile componente ale acesteia. Ele sunt o sursă importantă de informații despre evoluțiile și transformările unei comunități urbane cu particularități complexe, oferind nu doar date asupra personalităților sau a evenimentelor pe care le comemorează, ci și un amplu material de analiză pentru cercetătorii care studiază modul în care membrii comunității s-au poziționat, în diferite contexte istorice și culturale, față de oameni și de fapte pe care le-au considerat demne de a fi memorate.

1 *Emlékállítás és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron*. Kriza János Néprajzi Társaság–Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár, 2012. Baza de date pe care se sprijină analiza: *Ez a kő tétegett... Az emlékezet helyei Kolozsváron (1440–2012)*. Adattár. Kriza János Néprajzi Társaság–Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár, 2012.

2 *Piatra aceasta a fost așezată... Locurile memoriei din Cluj (1440–2022). Bază de date*. Traducere din limba maghiară de Rigán Lóránd. Asociația Etnografică „Krizsa János”–Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, Cluj-Napoca, 2022.

Păstrătorii memoriei diferitelor componente culturale și confesionale ale unei comunități urbane aflate într-un continuu proces de amplificare, oamenii de cultură care au cercetat istoria orașului sau colecționarii de mărturii asupra trecutului acestuia au fost interesați, de-a lungul timpului, de monumentele comemorative amenințate cu dispariția, propunându-și să păstreze pentru posteritate conținutul și aspectul acestora. Jakab Albert Zsolt îi readuce în atenția noastră pe cei dintâi dintre aceștia, începând cu Páter Pál, Pataki István Sr., Gyergyai Pál și Füzéri György, cei patru autori ai *Descriptio civitatis Claudiopolis ab origine repetita cum inscriptionibus...*, o carte cu valoare de document istoric, redactată în anul 1734. Pe baza acestei lucrări, Letavay Sándor a realizat, în 1818, o descriere cu rol de repertoriere a inscripțiilor de pe zidurile de apărare ale Clujului și de pe clădirile orașului, lucrare care urmărește, pentru prima dată, salvarea informațiilor consemnate pe acestea, într-o epocă în care se prefigura deja amploarea pe care o va lua demolarea zidurilor și a turnurilor de incintă. Aceste demersuri au fost continuate de marile personalități ale cercetărilor istoriei și patrimoniului urban din deceniile și din secolele care au urmat, care au repertoriat, au colectat și au publicat imagini ale monumentelor și elemente comemorative, inscripții și reprezentări figurative, asigurând în acest fel nu doar salvarea lor pentru posteritate, fie în integralitatea lor, fie prin consemnarea informațiilor pe care le conțin, ci și reconstituiri de contexte istorice și culturale care au permis o corectă și judicioasă interpretare a conținutului acestora, a contextului în care au apărut și a modului în care acestea au fost receptate în diferite perioade.

Pornind de la această bază, lucrarea lui Jakab Albert Zsolt are marele merit de a fi reușit să depășească, prin adoptarea unei viziuni antropologice integrative, atât dificultățile de interpretarea ale diferitelor discipline (istorie, istoria artei, literatura turistică) lipsite de instrumentele de operare necesare pentru a sesiza întreaga dimensiune și complexitate a tuturor acestor mărturii, cât și perspectivele naționale și confesionale mărginite care au marcat, în linii generale, cercetările care au avut ca bază materialul analizat.

Tema centrală a analizei autorului este memoria colectivă, înțeleasă în secvențele sale constitutivă și aplicată, și interpretată atât din perspectiva funcționării sale, cât și a manifestărilor pe care aceasta le generează. Propunând o formulă de înțelegere a comunității prin intermediul acestor repere ale memoriei colective, care să țină seama de multiplele semnificații culturale și interpretative asociate acestora, lucrarea lui Jakab Albert Zsolt este bazată pe o construcție teoretică solidă, operând cu repere și metode bine definite, pe baza cărora analiza materialului de studiu dobândește o remarcabilă consistență interpretativă. Locurile memoriei reprezintă puncte de legătură între trecut și prezent, exemple de „convertire a timpului în spațiu”, după formularea autorului. Ele dobândesc, din această perspectivă, funcția de elemente de conservare a trecutului și de reinserare a sa în prezent, ca rezultat al unor decizii luate de reprezentanți ai unor segmente diferite ale comunității, antrenând și angajând în mod divers componentele ei.

Prin prezentul volum, dar și prin foarte bine documentata bază de date complementară acestuia, ambele apariții editoriale realizate sub egida Institutului pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, memoria multiculturală și multiseculară a acestui oraș este completată cu două lucrări de mare valoare. Jakab Albert Zsolt oferă bibliografiei „orașului comoară” o contribuție solidă și remarcabilă, care va fi consultată cu folos de multe generații de cercetători și păstrători ai memoriei culturale a acestui oraș.

Tudor Sălăgean

Introducere

Obiectul și scopul cercetării

Individul care își propune să trăiască în contextul societății și în prezent recurge la diferite ritualuri, folosește numeroase tehnici și demersuri pentru a susține memoria. Unul din motivele principale ale întemeierii locurilor memoriei, respectiv ale ridicării caselor memoriale, muzeelor, plăcilor comemorative, statuiilor etc. constă tocmai în conservarea, „păstrarea”, utilizarea timpului. Convertirea timpului în spațiu servește tocmai acestui scop, păstrării și înregistrării trecutului (cf. J. Assmann 2013). Ce anume devine important, ce trebuie păstrat, salvat și introdus în prezent este variabil și se schimbă în funcție de epoci, de perioade istorice și de loc.

În volumul de față analizez procesul de producere a memoriei culturale, strategiile de producere a memoriei și utilizarea socială a memoriei. Analiza mea se concentrează asupra organizării, a funcționării și a efectelor proceselor de constituire a memoriei și ale proceselor comemorative ale unui singur oraș. Cercetarea de teren a avut loc la Cluj-Napoca, scopul acesteia constând în elaborarea unei imagini mai organice despre manipularea timpului, folosirea trecutului, a memoriei și a caracterului local (a localității/*localité*). Analiza producerii, a expunerii și a utilizării memoriei se bazează pe trecerea în revistă și pe cercetarea ridicării plăcilor comemorative și a statuiilor, respectiv a ritualurilor și a festivităților comemorative.

Analiza actelor comemorative și a praxisului comemorativ trebuie abordată, în mod necesar, din mai multe puncte de vedere, respectiv se structurează pe două arii tematice majore. Pe de o parte, cercetarea se concentrează pe constituirea memoriei concepută ca proces, analizând demersurile de expunere a trecutului (creat) în spațiul public și istoricitatea actelor comemorative. Scopul acestei părți a analizei constă în organizarea într-un sistem a formelor locale ale comemorării, iar pe de altă parte, în formularea unui răspuns, (inclusiv) pe această bază, la întrebarea cu privire la modul în care narativizarea timpului, respectiv producerea memoriei (datarea, păstrarea memoriei, ridicarea de plăci comemorative și de statui) organizează și (re)construiește spațiul, precum și la întrebarea referitoare la evenimentele evidențiate și transformate în acest fel.

Analiza istorică a actelor comemorative din intervalul 1440–2004 generează mai multe întrebări privind problematica timpului acumulat. În ce fel s-a format în acest plan temporal sau istoric ideea potrivit căreia prezentul are un antecedent și că prezentul societății se află într-o anumită legătură pragmatică sau simbolică cu trecutul? În ce context sociopolitic se orientează atenția spre trecut? Cum anume își organizează

societatea propriul trecut? Care sunt demersurile organizării memoriei? Ce fel de imagine a societății se constituie sub forma actelor comemorative? Ce fel de evenimente oferă impulsul pentru comemorarea prin intermediul plăcilor memoriale, al statuilor etc. și care sunt evenimentele, formele de comportament și de narațiune reprezentate prin actele comemorative?

În accepțiunea de luare în stăpânire simbolică sau de utilizare ritualică a trecutului, praxisul comemorativ deschide o altă perspectivă cercetării. Îndreptându-mi atenția asupra menținerii și a utilizării memoriei (comemorări, festivități), scopul meu constă în prezentarea acelor mecanisme simbolice din prezent ce reactualizează evenimentele trecutului. Pentru comunitatea memorială care poate fi conturată prin trecutul comun, clujenii care au trăit trecutul respectiv, reamintirea reprezintă și un mecanism producător de identitate, care formează și transformă inclusiv mentalitatea societății locale (și regionale). De aceea, cercetarea acelor discursuri pe marginea cărora se organizează realizarea de monumente și actele comemorative, discursurile pe care acestea le produc, memoria pe care o construiesc, relația culturală pe care o întrețin cu trecutul și modelele de identitate pe care le oferă pentru membrii societății se impune ca o sarcină relevantă și necesară.

Cercetarea mea nu s-a ocupat de antecedentele directe și de paralelele din Antichitate, din perioada Renașterii și a barocului – cu toate că și în aceste direcții ar putea fi identificate numeroase legături și asocieri. De asemenea, nu am extins cercetarea asupra analizei din punct de vedere heraldic a stemelor de pe plăcile memoriale și inscripțiilor, cu toate că sunt conștient de faptul că și acestea au făcut parte dintre modalitățile de comunicare emblematică ale epocilor respective. Nu am considerat ca făcând parte dintre sarcinile mele nici analiza mai amănunțită a numelor de străzi, ci am abordat acest domeniu numai în măsura în care am considerat strict necesar din punctul de vedere al memoriei reprezentate. În același fel, și analiza inscripțiilor funerare din cimitire ar fi depășit cadrele prezentei lucrări, astfel încât am inclus în analiză numai inscripțiile funerare și epitafurile de pe teritoriul orașului dinainte de crearea cimitirilor, respectiv pe cele din incinta și din împrejurimile bisericilor. Singura excepție o reprezintă monumentele din Cimitirul Eroilor și câteva monumente comemorative și inscripții funerare din Cimitirul Central (Házsongárd).

Structura volumului

Analiza începe prin prezentarea celor mai importante aspecte teoretice ale temei de cercetare alese. În acest context, atribui o importanță deosebită conceperii cunoașterii comune, semnificației comune și culturii ca eveniment. În structura temei de cercetare, rolul principal îi revine memoriei concepute ca un construct social și acesta este sensul în care folosesc și terminologia aleasă.

În capitolul dedicat istoriei disciplinei și a cercetării urmăresc, alături de teoriile de cercetare, modul în care memoria devine o problemă socială și o temă de cercetare, respectiv sintetizez rezultatele și tradițiile științifice relevante din punctul de vedere al propriilor mele cercetări. De asemenea, realizez o prezentare a literaturii de specialitate antropologice referitoare la conceptele de timp, tradiție și memorie, respectiv a teoriilor aferente acestor concepte.

Literatura de specialitate internațională reflectează în permanență asupra temei, astfel încât în acest capitol prezint în special tradițiile și rezultatele sociologiei franceze, ale antropologiei sociale britanice și ale antropologiei culturale americane. Nu am consacrat un bloc tematic separat prezentării rezultatelor etnografiei (aici mă refer mai ales la rezultatele cercetărilor etnografice maghiare). În schimb, am încercat să identific în cadrul cercetărilor etnografice maghiare acele puncte de legătură – asociate mai curând cu tematica decât cu metodele de cercetare – pe baza cărora poate fi luat în considerare și materialul etnografic relevant. Acest lucru mi-a influențat orientarea prin faptul că a condus la clarificarea și interpretarea acelor rezultate prin care tradiția etnografică maghiară a contribuit la tematizarea și interpretarea specifică a problemelor de cercetare.

Nu mi-am putut asuma aici sarcina prezentării întregii bibliografii a temei de cercetare, dar am încercat să sintetizez cele mai importante teze ale acesteia. Pe parcursul trecerii în revistă mi-am propus să introduc și să prezint îndeosebi acele puncte de vedere pe care le-am considerat indispensabile din perspectiva propriilor mele cercetări și analize, în vederea prezentării problemelor și a elaborării propriei mele narațiuni.

Am dedicat un capitol separat bibliografiei referitoare la cercetările clujene și am realizat prezentarea tradiției istorice și de cercetare a discursului despre figurile memoriei și localitate (*localité*) prin expunerea unor opere din domeniul istoriografiei, al istoriei artei și al literaturii turistice. Pe lângă literatura formării narative a Clujului, am trecut în revistă lucrările din domeniul istoriei locale apărute după anul 1989, respectiv cercetările etnografice, antropologice și sociologice.

Am considerat importantă și prezentarea orașului și a societății clujene, astfel încât ofer inclusiv o sinteză istorică sumară a evenimentelor principale, menită să faciliteze înțelegerea analizelor și a concluziilor ulterioare. De asemenea, m-am ocupat și de descrierea cercetării, precum și de problemele legate de genurile literare și tipologice ale corpusului de texte cuprins în *Registru* publicat în anul 2022.

Prezentarea și analiza actelor comemorative este structurată pe baza epocilor istorice, a tematicilor și a figurilor memoriei. Eșalonarea cronologică permite comparația între epoci și cercetarea diferențelor și a raporturilor dintre acestea. Prezentarea actelor comemorative pe marginea tematicilor și a diferitelor figuri ale memoriei permite aprecierea sinoptică a materialului pe parcursul descrierii și interpretării.

M-am ocupat într-un capitol separat de actele comemorative dintre anii 1989 și 2004. Schimbarea de regim politic ce a atras diferite schimbări sociale a exercitat o influență determinantă inclusiv asupra strategiilor de interpretare a trecutului. În cadrul acestui capitol prezint epoca respectivă, una dintre perioadele de construire a memoriei cel mai ușor de urmărit, ca un proces continuu de reinterpretare a trecutului, desfășurat în spațiul public.

Analizez sub forma unui studiu de caz, într-un cadru de cercetare separat, organizarea și utilizarea locală a memoriei evenimentelor din anii 1848-1849. Prin examinarea actelor și a practicilor comemorative, prezint și analizez mecanismele simbolice ale societății locale, evenimentele din viața comunității, interpretările și discursurile grupurilor sociale și etnice.

La finalul volumului sunt descrise concluziile cercetării, urmate de bibliografie și lista surselor, respectiv de rezumatul în limba engleză.

Cadrul teoretic și terminologia

Fundamentele teoretice culturale ale cercetării

Cunoașterea colectivă și sensul comun

Din punctul de vedere al cercetării prezente, cea mai importantă funcție a memoriei constă în asigurarea (formarea și întreținerea) legăturii dintre generații, respectiv a celei dintre membrii societății contemporane. Memoria reprezintă o comunicare între generații. În consecință, dacă privim figurile studiate ale memoriei ca o legătură permanentizată între prezentul și trecutul unei societăți, respectiv ca urme ale procesului care generează și leagă diferitele planuri temporale, atunci nu trebuie să uităm nici faptul că această comunicare are loc în cadrul culturii și este generată de cultură.

În încercarea de a surprinde această dimensiune și acest aspect spațial al comunicării interculturale, se impune următoarea constatare de mare importanță: cultura este cea care oferă bazele conviețuirii sociale pe un anumit teritoriu. În acest sens, cultura reprezintă un anumit sistem de cunoștințe comune ale membrilor societății. Teoria cognitivă a culturii, care definește cultura ca un sistem de cunoștințe, și-a câștigat legitimitatea tocmai prin studierea acestei categorii esențiale. Analiza cunoașterii culturale a devenit indispensabilă pentru înțelegere tocmai pentru că, în această concepție, comportamentul social al indivizilor este reglat de familiaritatea cu respectiva cunoaștere și de stăpânirea acesteia: „Cultura reprezintă un sistem de cunoștințe care ne oferă diferite concepții, «teorii» și explicații ontologice referitor la lumea noastră (în sensul fizic și în cel social), care orientează și determină acțiunile, precum și regulile acționării umane.” (Niedermüller 1994: 105-106). În acest sens, „cultura nu înseamnă modul de viață, nici doar un oarecare sistem de comportamente sau simpla mulțime a fenomenelor (culturale), ci un sistem de cunoștințe și de cunoaștere similar competenței lingvistice (sau care poate fi comparat cu această competență)” (Niedermüller 1994: 106). În această accepțiune, *cunoașterea culturală* (*cultural knowledge*)³ denotă cunoașterea stăpânită în comun de membrii societății. Este vorba despre un sistem de cunoștințe care, pe baza categoriilor saussuriene de *langue* și *parole*, ar putea fi descris în termenii cunoașterii colective și ai uzului individual. Această concepție antro-po-

3 Roger M. Keesing tratează sintagma împreună cu cea de *cunoaștere lingvistică* (*linguistic knowledge*): cultura însăși constă în cunoaștere, iar distribuirea și uzul cunoașterii diferă (pot să difere) de la un individ la altul și de la un context social la altul (Keesing 1979: 15–20).

logică cognitivă este deosebit de importantă din punctul meu de vedere, deoarece consideră ca determinantă stăpânirea comună a cunoașterii și a culturii sau, cu alte cuvinte, concepe cunoașterea colectivă în raport cu și în termenii cunoașterii individuale.⁴ Reprezentarea acestui sistem de cunoștințe este influențată, pe de o parte, de reprezentarea lingvistică (cunoașterea este articulată prin intermediul limbajului), pe de altă parte, sistemul de cunoștințe se organizează pe marginea categoriei acțiunii umane (cunoașterea este reprezentată prin intermediul unor acțiuni concrete), însă se manifestă într-un mod și în forme care nu sunt conștiente (Keesing 1979: 17-21).

Turnura interpretativă a teoriei antropologice a culturii, care acordă o atenție deosebită procesului de construcție a realității (socioculturale), a așezat categoria *semnificație/simbol* în centrul teoriei și în prim-planul cercetărilor. În același timp, „a refuzat acea teză a antropologiei cognitive potrivit căreia cultura ar fi un «ceva» situat în capul oamenilor. În loc de aceasta, a desemnat *praxisul* ca elementul de viață natural al culturii [subliniere în original]” (Niedermüller 1994: 109).⁵ În consecință, surprinderea și cercetarea *semnificațiilor culturale* (*cultural meanings*) nu este posibilă în sine, căci semnificațiile pot fi descrise și interpretate numai prin intermediul acțiunii cotidiene sau al acțiunilor individuale și sociale care pot fi observate. Mary Douglas folosește în acest sens conceptele de *cunoaștere implicită*, *semnificații implicite* (*implicit meanings*) (cf. Douglas 2003). Indivizii produc semnificații culturale și cultura însăși nu este altceva decât un sistem de semnificații. Potrivit lui Clifford Geertz, „omul este un animal suspendat în plasa de semnificații țesută de el însuși. Din punctul meu de vedere, cultura este această plasă, iar analiza culturii [...], o știință de tip interpretativ, care pleacă pe urmele semnificației” (Geertz 2001a: 196). Conceptul de cultură este specificat prin intermediul unei observații suplimentare a lui Geertz, potrivit căreia cultura „înseamnă modelele întruchipate în simboluri, mediate istoric; acel sistem exprimat prin forme simbolice al concepțiilor moștenite, cu ajutorul căruia oamenii comunică între ei, respectiv prin care își stabilesc și își dezvoltă cunoașterea și atitudinile referitoare la viață” (Geertz 2001b: 74).

Cultura ca eveniment

Prin urmare, această abordare antropologică interpretativă definește cultura ca un eveniment sau un ansamblu de „semnificații intersubiective” produse de societate și asociază cultura cu *praxisul*. În formularea sintetică a lui Niedermüller Péter, „aceasta înseamnă că semnificația culturală și cultura însăși există în măsura în care oamenii le produc, le reproduc și le redefinesc în mod continuu. Așadar, în această abordare, *praxisul* uman reprezintă un proces infinit, care generează și recrează semnificații culturale fără încetare, respectiv care pune mereu în acord semnificațiile în cadrul procesului neîntrerupt al vieții cotidiene. Cu alte cuvinte, cultura reprezintă ceva mai mult decât simpla cunoaștere; aceasta se constituie din cunoașterea unor fapte și din deținerea unor cunoștințe, din capacitatea aplicării unor reguli, precum și din realizarea, în ansamblu, a unor fapte, cunoștințe și reguli, din *praxis*.” (Niedermüller 1994:

4 Pentru abordarea cognitivă a teoriei antropologice a culturii, vezi Niedermüller 1994: 105–108.

5 Referitor la conceptele de *cunoaștere*, *simbol*, *semnificație*, vezi Niedermüller 2008: 432–434.

111.) Scopul cunoașterii antropologice constă în înțelegerea și în interpretarea unei alte culturi – respectiv, în cazul cercetătorului care își desfășoară activitatea în cadrul propriei sale societăți, a propriei culturi –, în explorarea și analiza structurilor de semnificație.

Din perspectiva cercetării de față, relevanța socială și culturală le revine lucrurilor pe care indivizii și grupurile le relevă, le prezintă și le reprezintă, le fac cunoscute public și le relatează despre sine. „Această lume poate fi surprinsă în primul rând prin intermediul praxisului sau al acțiunilor care se constituie social, deoarece lumea constă din praxisul intersubiectiv care conține și generează semnificațiile comune; a face abstracție de acest fapt, a-l «ilustra» din exterior și a construi o strategie de cercetare independentă de el reprezintă o absurditate ontologică.” (Niedermüller 1994: 100; autorul prezintă opinia lui Charles Taylor.)⁶

Cercetările mele clujene își propun să ofere o anumită interpretare a societății. În cadrul acestor cercetări, privesc eforturile permanente de organizare a memoriei colective, actele de constituire a memoriei (producerea memoriei) și practicile comemorative (folosirea memoriei) ca pe o modalitate de funcționare, un praxis și o manifestare publică a societății (locale). Încercarea mea vizează înțelegerea societății orașului, care se conturează prin intermediul evenimentelor și al seriilor de evenimente, respectiv analiza și interpretarea – nicidecum definitivă – a proceselor, dat fiind faptul că cercetarea culturii sau, cu alte cuvinte, a „documentului reprezentat” nu este altceva decât o experimentare continuă cu iluzia definitivului, cu caracterul neterminat al înțelegerii (al cunoașterii, explicației și interpretării) și cu justetea convingerii.⁷

Memoria ca și construct social

Deoarece consider că elementul natural al culturii este praxisul, atribui o importanță deosebită diferitelor acțiuni și acte individuale și sociale. Astfel, ader la concepția acestor cercetători care privesc memoria ca pe un ansamblu de semnificații care se desfășoară în cadrul diferitelor comunități, respectiv interpretez discursul despre trecut ca fiind un proces și un eveniment, un tip de interacțiune socială.

Față de spontaneitatea amintirii individuale, memoria și comemorarea structurează societatea și impun organizarea care se desfășoară în cadrul societății. Astfel acestea au propriile locații, obiecte și actori specifici, se constituie și se modifică drept vectori ai unor semnificații și relații de semnificație (ideologii, mecanisme), ca rezultate ale contextelor sociale, politice și culturale pe care le și influențează la rândul lor.

Pentru definirea memoriei comunităților, respectiv pentru identitatea sau similaritatea acestora există numeroase definiții și termeni tehnici. Terminologia în cadrul literaturii de specialitate pentru desemnarea formelor sociale ale cunoașterii este ur-

6 De asemenea, în cadrul cercetării sale asupra obiceiurilor populare maghiare, Verebélyi Kincső a identificat forma de existență a acestora în praxis (cf. Verebélyi 2005b: 22–37).

7 Pentru a-l cita din nou pe Clifford Geertz, „practicarea etnografiei seamănă cu situația în care încercăm să descifrăm un manuscris (în sensul încercării de «a elabora o anumită lectură») străin, neclar și plin de enigme, contradicții, corecturi suspecte și comentarii tendențioase, redactat însă nu cu semnele grafice tradiționale, ci cu exemplele efemere ale comportamentului structurat” (Geertz 2001a: 202).

mătoarea: memoria colectivă, memoria culturală, memoria socială, memoria istorică, memoria politică, memoria rasei, memoria oficială, memoria vernaculară, memoria populară etc. Denumirile enumerate presupun ipoteze de cercetare, deschid perspective și orizonturi de interpretare diferite. Pe parcursul cercetării de față, în acord cu caracterul majorității surselor, folosesc conceptul de *memorie culturală* sau, în unele cazuri, în vederea sublinierii cunoașterii colective, sintagma *memorie colectivă*.

Pentru definirea instituțiilor și a grupurilor sociale care se ocupă de supravegherea, conservarea și organizarea memoriei am rezervat sintagmele de *cadru social* și *elită comemoratoare*.

Utilizez *exteriorizarea* și *spațializarea memoriei* ca noțiuni operative care asistă în sublinierea și înțelegerea faptului că societatea își înregistrează, își prezintă și își relevă ideile despre propriul trecut. Pentru surprinderea instituțiilor, a obiectelor și a manifestărilor ritualice ale memoriei utilizez sintagma *locuri ale memoriei*. În anumite cazuri, folosesc sintagmele *corpus al memoriei*, *semn comemorativ* și *obiect comemorativ* pentru desemnarea reprezentărilor obiectuale ale memoriei.

Consider conceptele de *comemorare*, *ceremonie*, *rit* și *celebrare* importante pentru surprinderea folosirii memoriei și a reținerii trecutului de către comunitate.

Întrucât în interpretarea mea comemorarea reprezintă un act social și trimite la comunicarea socială, comemorarea este asociată (în mod inevitabil) cu diferite ideologii și subtexte politice. Pentru desemnarea și înțelegerea proceselor contextuale folosesc conceptul de *discurs*.

Istoria disciplinei și a cercetării

Timp, tradiție, memorie.

Bibliografia antropologică a cunoașterii colective

Presupunerea potrivit căreia formațiunile sociale dintr-un anumit teritoriu dispun de o anumită cunoaștere colectivă nu reprezintă o noutate în științele sociale. Prin trimiterea la această constatare aproape banală doresc să semnaliez doar faptul că, prin indicarea direcțiilor teoretice ale cercetării prezente, mă aliniez la examinarea unei problematice din ce în ce mai importante în științele sociale începând din secolul XX. Cum organizează individul și societatea realitatea socială care îi înconjoară și în ce fel își stochează și își transmit experiențele acumulate? În general, cum își dezvoltă, formează și depozitează acest corpus de cunoștințe și în ce mod produc această tradiție? Cum i se subordonează și cum o acceptă?

În volumul de față nu îmi propun să intru în dezbateri referitoare la teoretizarea tradiției. Abordez această temă doar în măsura în care este strict necesar în contextul problematicei memoriei. În discursurile cotidiene (între care includ, într-o anumită măsură, discursul mediatic) descoperim unele enunțuri care sugerează faptul că există anumite corespondențe și legături între tradiția (acumulată), evenimentele din trecut și experiența prezentului.

1. Experiența prezentului nu este independentă de evenimentele din trecut. Acest fapt se manifestă, pe de o parte, în stereotipia potrivit căreia prezentul conține întotdeauna într-o anumită formă trecutul, iar pe de altă parte, în ideea că interpretarea prezentului este mereu influențată de experiența din trecut.

2. Imaginea formată despre trecut nu este omogenă, ci diferențiată: există diferite trecuturi individuale și ale comunității, cunoștințe și experiențe asumate sau trecute sub tăcere, trecuturi legitime și ilegite. Trecuturile individului și cele ale comunității nu pot fi (întotdeauna) separate, ci sunt intim legate prin numeroase fire: trecutul ne determină, trecutul obligă, trecutul reprezintă o moralitate individuală și socială.

3. Între trecut și prezent se impune o linie de demarcație, trecutul și prezentul reprezintă categorii separate în timp. Pe de o parte, cezura impusă în sensul cotidian desparte starea prezentului de procesul temporal îndelungat și nestructurat al trecutului. Pe de altă parte, orizontul și relațiile de semnificație din prezent oferă și o perspectivă de retrospecție prin intermediul căreia conferă o altă organizare, evaluare și interpretare trecutului.

4. Evaluarea relației dintre trecut și prezent este ambivalentă, caracterizată de continuitate sau discontinuitate. Pe de o parte, una dintre strategii o reprezintă progresul

construit din trecut și relația intelectuală, emoțională și culturală pe care o cultivăm în mod conștient cu epocile istorice precedente; pe de altă parte, poate să devină mai importantă experiența rupturii complete și a întoarcerii feței de la evoluția istorică de până atunci. Evidențierea continuității sau a rupturii, a exemplului din trecut sau a depășirii trecutului înseamnă, în acest sens, că trecutul se petrece în prezent.

Cercetarea memoriei nu a devenit o disciplină științifică de sine stătătoare. În prezent există mai multe strategii de abordare științifică a utilizării trecutului, a comemorării și a memoriei. Deoarece problematica și fenomenul respectiv sunt prezente în numeroase domenii ale vieții culturale, probabil nici nu pare surprinzător faptul că discursul științific corespunzător se organizează într-un context interdisciplinar. În acest sens, cercetarea memoriei prezintă un caracter interdisciplinar: abordările, cercetările și rezultatele aparțin de științele istorice, științele culturii și științele sociale. În cele ce urmează urmăresc să prezint acele abordări științifice cu caracter teoretic care modelează această gândire cotidiană și care oferă fundamentele teoretice și centrul de greutate al cercetării. Așadar cercetării pe care o propun i se impune sarcina delimitării domeniului teoretic și disciplinar, a abordărilor și a contextelor în care se înscrie. Care sunt cele mai importante elemente constitutive ale temei/problemei? Și care sunt cele mai importante constatări și rezultate în acest domeniu?

Cu toate că cercetarea memoriei în sensul actual nu dispune încă de o tradiție de un secol, unele aspecte și domenii ale acesteia au fost studiate deja în trecut, iar anumite discipline și ramuri științifice (etnografia, antropologia și, într-un anumit sens, știința istoriei) și-au câștigat legitimitatea mizând pe amintirea individuală și/sau pe memoria colectivă. Cercetările din prezent își au antecedentele corespunzătoare, pe care nu le privesc doar ca niște precursori și antecedente importante, ci – pentru a sublinia încă o dată acest fapt – le concep ca elemente constitutive importante ale cadrului teoretic al propriilor mele cercetări. În paginile următoare urmăresc să prezint această tradiție de cercetare.

Timp și spațiu. Timpul societăților

Transformarea timpului și a spațiului într-o problemă a științelor, respectiv a antropologiei sociale este legată de numele lui Émile Durkheim (Durkheim 1912).⁸ Pentru Durkheim, timpul și spațiul sunt incluse în categoria *faptelor sociale* sau a „lucrurilor”: acestea reprezintă fenomene obiective individuale, specifice și interpretabile pornind numai din ele însele. În explicarea lor, autorul nu ia în considerare factorii psihologici și individuali. În concepția sa, timpul și spațiul trebuie concepute exclusiv ca reprezentări ale societății sau, mai precis, ca *reprezentări colective* produse de societate, care, prin însăși natura lor, reflectă structura societății.

Spațiul ca extensie și timpul ca proces pot fi înțelese numai în urma divizării lor pe fragmente și momente, pe baza comparării acestora din urmă și prin atribuirea de semnificații limitelor și intervalelor. „Putem înțelege timpul numai dacă suntem în stare să distingem diferite momente în cadrul acestuia. [...] Același lucru este valabil și

8 Referințele următoare vizează cea mai recentă traducere completă în limba maghiară: Durkheim 2003.

pentru spațiu. [...] spațiul nu ar putea fi spațiu, dacă nu ar fi divizat și diferențiat asemănător timpului.” (Durkheim 2003: 20–21) Categoria timpului reprezintă „un cadru abstract și impersonal care cuprinde în sine nu doar existența noastră individuală, ci însăși existența umană. [...] acesta este timpul pe care toți indivizii care aparțin aceleiași civilizații îl concep în mod obiectiv. Acest fapt sugerează deja în sine ideea că o asemenea organizare nu poate fi decât una colectivă” (Durkheim 2003: 20). Autorul aduce argumente în favoarea ideii că viața socială furnizează acele „puncte de reper indispensabile” la care se raportează tot ce există în timp: „Divizarea pe zile, săptămâni, luni, ani etc. se orientează după repetarea ritualurilor, a festivităților și a ceremoniilor publice. Calendarul exprimă, pe de o parte, ritmul activității colective, pe de altă parte, este menit să asigure caracterul sistematic al activității” (Durkheim 2003: 20–21). Percepția spațiului este structurată pe baza unor atribuiri cu valori emoționale. „Și, fiindcă indivizii care trăiesc în cadrul aceleiași civilizații își imaginează spațiul în același fel, valorile emoționale și distincțiile care provin din aceste valori trebuie să fie, la rândul lor, comune; or, acest lucru presupune aproape cu necesitate că sunt de origine socială.” (Durkheim 2003: 21)⁹

Spațiul și timpul social reflectă într-o anumită formă însăși ordinea cosmică. Bu-năoară, Mircea Eliade a întrezărit în ridicarea templelor o (re)ordonare a universului (Eliade 1956/1987: 53–56).¹⁰ Varietatea societăților umane și intuiția faptului că spațiul și timpul sunt, într-un anumit fel, cosmice și în mod fundamental pline de semnificație l-au determinat și pe Durkheim să descrie *spații-timp* foarte diferite.¹¹

Din punctul de vedere al științelor sociale, nu numai uzul timpului,¹² ci și conceperea acestuia sunt dependente de cultural. Pornind de la cercetarea îmbinării dimensiunilor spațiale și temporale ale vieții sociale, Arnold van Gennep a elaborat în 1906

- 9 La fel argumentează și Aron Iakovlevici Gurevici: „Timpul nu reprezintă un concept abstract și aprioric, ci unul real și obiectual, care nu există în afara experienței. Succesiunea epocilor depinde de comportamentul indivizilor” (Gurevici 1974: 81).
- 10 Această concepție a lui Mircea Eliade referitoare la dimensiunile experienței religioase este, de asemenea, de inspirație durkheimiană. Risc această afirmație deoarece se pare că autorul concepe cultura sub forma comportamentului simbolic al individului.
- 11 De asemenea, și pe baza abordării fenomenologice, modul de a concepe spațiul este foarte diferit în cazul diferitelor culturi (cf. Littlejohn 1963). Menționez aici și conceptul de *cronotop*, introdus de Mihail Bahtin, care se referă la unitatea dintre spațiu și timp în cadrul narațiunilor. Pe parcursul acțiunii operei literare, reprezentarea spațiului și cea a timpului nu pot fi separate. „În cadrul cronotopului literar, caracteristicile spațialității și ale temporalității se îmbină într-un întreg reflectat și concret. Timpul se condensează, se sedimentează și este relevant într-un mod artistic, iar spațiul se intensifică și este dus de mișcarea timpului, a acțiunii, a istoriei. Caracteristicile timpului se manifestă în spațiu, iar spațiul îl înțelegem și îl măsurăm prin timp.” (Bah-tyin 1974: 753)
- 12 Se cuvine să menționăm aici și câteva enunțuri filosofice marcante. Edmund Husserl a evidențiat caracterul interior al timpului. În viziunea sa, percepțiile, conștiința și timpul sunt asociate (Husserl 2002). Timpul reprezintă „continuu” vieții conștiinței care poate surprinde prezentul numai ca retenția (păstrarea) trecutului și ca protenția (anticiparea) viitorului (Leduc 2006: 13). Potrivit lui Martin Heidegger, ființa este concepută de conștiință în orizontul timpului: „ființa-aici”, „ființa-în-lume” și „ființa într-o moarte” trebuie înțelese ca temporalitate (Heidegger 1989). Aceste abordări au în comun faptul că individul și societatea nu doar trăiesc în timp ca într-un cadru impersonal, ci își trăiesc propriul timp – ceea ce reprezintă, de altfel, și cea mai semnificativă idee din perspectiva cercetării prezente.

conceptul de *rituri de trecere*, în cazul cărora fiecare dintre cele trei elemente – *separare* (*preliminal*), *tranziție* (*liminal*) și *reîncorporare* (*postliminal*) – reprezintă, de fapt, metafore spațio-temporale (Gennep 1909/2007).¹³

Deși cercetătorii au reușit să descrie accepțiuni ale timpului foarte variate, caracteristice diferitelor societăți,¹⁴ se pare că există două accepțiuni cunoscute aproape pretutindeni: liniară și ciclică. Legitimitatea celei dintâi a fost susținută probabil de experiența vieții care trece ireversibil dinspre naștere spre moarte sau dinspre început spre sfârșit, iar legitimitatea celei de-a doua, de experiența periodicității care se manifestă în pulsația inimii, în ordinea zilelor și a nopților, în ciclurile lunare sau în succesiunea și repetarea anotimpurilor.¹⁵

Timpul a ajuns în prim-planul cercetărilor de antropologie socială nu numai în calitate de material empiric accesibil prin manifestările sale culturale, ci și ca o problemă metodologică și practică.¹⁶

Referitor la pluralitatea timpurilor sociale, Fernand Braudel a propus, în 1946, divizarea timpului pe diferite *planuri temporale* (*temporalités*). Istoricul francez distinge trei planuri temporale de acest fel: planul istoriei, care se înscrie într-un timp „aproape atemporal”, în „timpul geografic”, de o factură „cvasi-statică”, planul „istoriei lente”, al „timpului social”, și planul „istoriei tradiționale” sau al „timpului individual”.¹⁷ Baza constatării sale rezidă în faptul că acumularea cunoașterii umane/culturale se raportează la procesele temporale.

În 1958, același cercetător a propus și a introdus în analiza proceselor istorice conceptul de *durață lungă* (*longue durée*),¹⁸ un plan temporal prin intermediul căruia a în-

13 Din cadrul bibliografiei antropologice se cuvine a fi subliniată în primul rând cercetarea de teren a lui Edward Evan Evans-Pritchard, desfășurată la nueri, un studiu empiric al concepției timpului. Cercetătorul distinge acele accepțiuni care „trimit îndeosebi la relațiile formate cu mediul înconjurător, respectiv cele care reflectă relațiile lor reciproce în interiorul structurii sociale” (Evans-Pritchard 1940/2000: 69). El a denumit prima accepțiune *timp ecologic*, iar pe cea de-a doua, *timp structural*. În continuarea concepției lui Émile Durkheim, Alfred Gell a considerat timpul un *construct cultural*, analizând prin prisma acestei concepții tradițiile în domeniul antropologiei (Gell 1992). Nancy D. Munn a oferit o trecere în revistă similară referitoare la antropologia culturală a timpului, analizând accepțiunile colective ale timpului, relația dintre acțiunile repetitive și timpul static, metodele de calcul a timpului și strategiile temporale (Munn 1992).

14 Se cuvine să menționăm aici și categoriile lui Georges Gurvitch, care „distinge o întreagă serie de temporalități diferite: timpul de lungă durată, timpul cu un ritm neregulat, timpul ciclic sau bătărea pasului pe loc, timpul aflat în întârziere față de sine însuși, timpul când în întârziere, când grăbit, timpul exploziv...” (Georges Gurvitch citat de Braudel 2007: 188–189). Exercițarea puterii înseamnă și stăpânirea timpului: cel care domină îi impune celui dominat și propria accepțiune și propriul mod de folosire a timpului (cu alte cuvinte, propria ordine socială). Conceptul de timp exploziv se referă la intensitatea decalajului și la opozițiilor între diferitele timpuri sociale.

15 Pentru sinteza problematicii spațiului și a timpului, vezi Jedrej 2006.

16 Spre exemplu, Pierre Bourdieu a ajuns, în baza analizelor sale referitoare la practicile economice ale țăranilor algerieni, la concluzia potrivit căreia experiența, funcția și măsurarea timpului (valoarea economică a timpului) nu au nicio relevanță în privința planificării economice: „«Memoria premergătoare» [...], adică întrezărirea posibilităților inerente în prezentul perceput în mod nemijlocit, este opusul planificării” (Bourdieu 1976/1990: 56).

17 În introducerea la volumul apărut în 1946; traducere în limba maghiară: Braudel 1996: 4–6.

18 Pentru elaborarea cea mai temeinică a conceptului, vezi Braudel 1958; traducerea maghiară cea mai recentă, folosită în continuare: Braudel 2007.

trodus – împreună cu termenii pentru desemnarea planului temporal al *conjuncturii* (*temps conjoncturel*, istoria socială) și al *duratei scurte* (*temps évènementiel*, istoria evenimentelor, timpul istoriei centrate pe evenimente) – timpul și spațiul social în analiza istorică (Braudel 2007).¹⁹

Din perspectiva propriei mele cercetări, o importanță majoră îi revine duratei lungi, concepute la o „scară seculară”, definită de Fernand Braudel ca opusul duratei scurte a istoriei evenimentelor, care, așa cum spune el, „după măsura indivizilor, a vieții cotidiene, a iluziilor și a «conexiunilor» noastre mentale – reprezintă categoric timpul cronicarului și al jurnalistului. [...] dintre toate duratele temporale, timpul scurt este cel mai capricios și cel mai înșelător” (Braudel 2007: 165–166). În loc de *evenimentul* interpretat în acest fel, *structura* este cea care domină problematica asociată cu durata lungă: „Din punctul nostru de vedere, cel al istoricilor, structura constituie, fără îndoială, o construcție, dar și, îndeosebi, o realitate pe care timpul o erodează încet și pe care o rostogolește în fața sa pentru o perioadă foarte îndelungată. Unele structuri longevive devin elemente solide pentru întregi succesiuni infinite de generații. Aceste structuri parcă barează și împiedică istoria, al cărei curs, în consecință, îl și determină. Alte structuri se descompun mai ușor. Toate reprezintă însă un sprijin și un obstacol simultan” (Braudel 2007: 169). Acesta este, așadar, conceptul de durată pe care, împreună cu observațiile aferente ale lui Braudel, îl voi aplica categoriilor și proceselor cunoașterii sau ale memoriei colective – deocamdată nedefinite – în cadrul cercetării de față. În ceea ce mă privește, consider durata lungă un plan temporal ce reprezintă istoria societăților sau a comunităților comemoratoare. Sunt conștient, desigur, de faptul că unii contemporani, respectiv urmașii lui Braudel au efectuat și critica acestei concepții.²⁰ Totuși, în opinia mea, categoria prezentată poate fi folosită cu succes în cadrul prezentei cercetări de factură etnografică și antropologică pentru surprinderea intuițiilor și a orizonturilor temporale ale memoriei.

În sfârșit, se cuvine să menționez încă o teorie referitoare la utilizarea timpului (trecut). „Am putea spune, fără îndoială, că societățile umane s-au folosit într-un mod inegal de timpul trecut, care, pentru unele dintre acestea, a fost un timp efectiv pierdut; unele au accelerat ritmul, în timp ce altele au stat gură-cască la marginea drumului. Astfel, am putea distinge două tipuri de istorie...” (Lévi-Strauss 2001: 270) În 1952, Claude Lévi-Strauss a numit *staționatoare* sau *reci* acele culturi și societăți care nu reflectează sau reflectează mai puțin asupra timpului și a evenimentelor din trecut, respectiv *cumulative* sau *fierbînți* societățile și culturile pe care trecutul sau sinteza permanentă a timpului le preocupă mai intens și care, prin acumularea permanentă a evenimentelor, reflectează neîntrerupt asupra tradiției.²¹ De altfel, atitudinea celor din urmă are la bază recunoașterea primatului culturii față de natură.

19 Autorul a ilustrat întrepătrunderea, relațiile și interacțiunile duratelor temporale cu ajutorul mai multor metafore, printre care cea a clădirii sau a nivelului mării. Unitatea acestei construcții se întinde de la curente la aproape statice din adâncul mării până la valurile de la suprafață, aflate în mișcare și în schimbare permanentă, iar ca „structură a spațiilor care se ridică gradat”, de la parter până la etaje.

20 Leduc 2006: 44–50 oferă sinteza opiniilor și a criticilor formulate de istoricii Mona Ozouf, Jacques Le Goff, Jacques Revel și Bernard Lepetit.

21 Traducere în limba maghiară: Lévi-Strauss 1999: 31–32. Într-o traducere ulterioară: „istoria care bate pasul pe loc” și „istoria cumulativă” (Lévi-Strauss 2001: 272–277). Perechea de contrarii

Din punctul de vedere al continuității culturale, timpul acumulat și folosit în sensul stabilit de Lévi-Strauss se impune sub forma tradiției în cadrul societăților moderne. François Hartog a introdus denumirea de *regim al istoricității* (*régime d'historicité*), respectiv pe cea de *regim temporal* (*régime du temp*) pentru desemnarea tipurilor de relație culturală pe care societățile le cultivă cu propriul trecut. Potrivit definiției sale, conceptul „este menit să funcționeze ca un instrument care servește înțelegerea și care ajută în surprinderea mai ușoară [...] nu a timpului însuși, ci a momentelor de criză ale timpului, așa cum apar, ici și colo, atunci când certitudinea noastră legată de trecut, prezent și viitor dispare” (Hartog 2006: 26). Pe parcursul analizei regimurilor istoricității, autorul a plasat experiențele umane ale timpului în spectrul trecutului privit din prezent și al prezentului privit ca trecut, constatând faptul că trecutul devine tot mai lung, în timp ce sentimentul contemporan al prezentului se rigidizează, constituindu-se într-un prezent etern. El a folosit termenul de *presentism* pentru conceperea prezentului ca trecut și istorie. „Sentimentul contemporan al prezentului etern și nemișcat” își creează timpul istoriei pentru sine însuși. „Acest moment și această experiență contemporană a timpului o numesc presentism.” (Hartog 2006: 28, mai pe larg, vezi: 109–115)

La rândul ei, și etnografia și antropologia culturală maghiară și-au adus contribuția la cercetarea acestei problematice. Pócs Éva a examinat percepția populară a spațiului și a timpului și a definit-o în termenii unor opoziții (uman-supranatural) (Pócs 1983).²² Voigt Vilmos a afirmat despre funcția timpului în cadrul folclorului că acesta nu reflectează asupra evenimentelor sociopolitice, astfel încât rămâne indiferentă față de contextul „marii istorii” (Voigt 2002).²³ Individul percepe, utilizează și prelucurează timpul în particularitatea acestuia. Pe baza exemplului oferit de jurnalul personal, studiind *ziua de azi*, segmentul permanentizat al timpului care curge, Keszeg Vilmos constată faptul că un segment al evenimentelor este cel determinat de acționare, de comportament, de atitudine sau de rutină. El definește *ziua de azi* ca o instituție „ce își reclamă și care angajează omul cu o singură ocazie”. Totodată, autorul consideră drept mituri eternizarea *zilei de azi* și încercările de a-i conferi acesteia un caracter unic și variat, la fel ca și reprezentările despre *ziua de azi*, care „învelesc într-un ambalaj și conservă cunoașterea despre trecut. Mitul este ceea ce a devenit o întâmplare, ceea ce s-a structurat sub forma unei narațiuni și referitor la care s-a ajuns la un anumit consens. Acesta este conținutul păstrat de arhive, dar și de amintirea individuală și de memoria colectivă.” (Keszeg 2003, citat de la p. 34 și 43.)

rece-fierbinte a fost folosită într-un text din anul 1962 – cf. Lévi-Strauss 1962: 309. Referitor la valabilitatea distincției, autorul observă faptul că „toate formele istoriei sunt cumulative, cu diferențe de grad” (Lévi-Strauss 2001: 283).

22 Sinteza ei de mai târziu referitoare la percepția țaranului asupra timpului: Pócs 2002.

23 Despre obiectele datate prin indicarea anului afirmă că acestea nu trimit, de fapt, la folosirea timpului și la evenimentele istorice: „nu cred că, bunăoară, o meștergrindă din anul 1814 ar marca sfârșitul epocii lui Napoleon sau un cadou de dragoste datat în anul 1867 ar trimite la perioada *Ausgleich*-ului. Firește, ulterior acești ani au început deja să reprezinte trecutul, iar formularea unei inscripții cu temă arhitecturală i se adresează, în mod evident, posteriorității sau, cu alte cuvinte, se îndreaptă spre viitor” (Voigt 2002: 123). Despre epocile istorice ale folclorului maghiar, vezi Voigt 2003.

Amintirea individuală și memoria colectivă

Memoria este facultatea de a stoca și a reactualiza cunoștințele și informațiile. Cercetarea memoriei constituie aria de interes a psihologilor și a neurobiologilor, a etnografilor, a antropologilor și a istoricilor în egală măsură. Cu toate că abordările enumerate au studiat problema din puncte de vedere diferite, ele s-au influențat reciproc. În general, psihologii studiază modul în care indivizii își amintesc lucrurile, fără să acorde o atenție prea mare conținutului. În centrul atenției antropologilor se află conținutul amintirii individuale și factorii care influențează această memorie. Astfel, ei studiază mai cu seamă relația dintre amintirea individuală și memoria colectivă. La rândul lor, istoricii sunt interesați de cercetarea memoriei sau de ceea ce indivizii își amintesc din evenimentele trecutului îndeosebi în urma producerii și a acumulării resurselor acestei discipline științifice.

În abordările psihologice, reactualizarea, evocarea conștientă a informațiilor poartă denumirea de *memorie explicită*, ceea ce înseamnă că, în cazul procesului respectiv individul este conștient de faptul că reactualizează amintiri înapărate anterior. În cazul *memoriei implicite*, inconștiente, reactualizarea informațiilor nu este însoțită de experiența subiectivă a actului amintirii. Cele două procese de reactualizare sunt realizate de rețele neuronale diferite. Pe lângă diferențierea după caracterul intenționat sau nu al amintirii – introdusă în știința psihologiei de Daniel L. Schacter²⁴ –, psihologii mai disting, în funcție de timpul de stocare, și *memoria de scurtă durată* și *memoria de lungă durată*. Prima servește la stocarea provizorie a informațiilor. Potrivit modelului *memoriei de lucru* (starea de funcționare efectivă a memoriei, cunoașterea care se desfășoară în mod actual), elaborat de Alan Baddeley, și memoria de scurtă durată se constituie din mai multe elemente. Acestea îndeplinesc o funcție importantă în învățarea unei limbi, în orientarea spațială și în realizarea comportamentului deliberat (Baddeley 2001: 88–168). Memoria de lungă durată dispune de o capacitate practic nelimitată în timp. Acesta este aspectul care merită în mod deosebit interesul antropologilor și în cadrul căruia pot fi realizate, de asemenea, distincții suplimentare. Potrivit clasificării lui Endel Tulving, se poate vorbi despre memorie *episodică*, în care individul își structurează experiențele realizate de-a lungul vieții (servește la stocarea și reactualizarea evenimentelor de viață cu caracter personal), și memorie *semantică*, folosită pentru stocarea cunoașterii decontextualizate a individului (înregistrează faptele generale) (Tulving 1972). „Memoria episodică reprezintă un sistem care se ocupă de prelucrarea și stocarea evenimentelor sau a episoadelor de viață care se structurează temporal, realizând asocieri spațio-temporale între părțile acestora.” (Tulving 1983: 21) În schimb, memoria semantică este înrudită cu categoriile experienței și ale cunoașterii. Cu acest tip de memorie poate fi asociat tot ceea ce antropologii înțeleg prin cultură, care reprezintă cunoașterea comună a membrilor societății, stocată în memoria de lungă durată a acestora.²⁵

Cu toate că numeroși antropologi au respins ideea potrivit căreia această accepțiune a culturii conduce, în mod inevitabil, la disensiuni în privința memoriei, câțiva au susținut totuși faptul că aspectul psihologic și cel antropologic al problemei nu pot fi

24 Traducere în limba maghiară: Schacter 1998.

25 Pentru sinteza problematicei memoriei, vezi Bloch 2006.

separate. Acesta a fost și punctul de vedere al lui Frederic Charles Bartlett care, într-un volum publicat în anul 1932,²⁶ a încercat să demonstreze că reactualizarea unei anumite istorii este influențată de perspectiva indivizilor, determinată de propria cultură. Individul stochează informațiile noi potrivit presupuzițiilor culturii sale, iar cu ocazia reactualizării lor, tocmai aceste filtre culturale sunt cele care influențează istoria respectivă.²⁷

Memoria colectivă și cadrele sale sociale

Antropologii și sociologii au ajuns la aceeași concluzie în domeniul lor de specialitate. Émile Durkheim a constatat asocierea dintre cunoaștere și organizarea socială. Pe urmele sale, Maurice Halbwachs a fost cel care a introdus conceptul de memorie colectivă și a adus contribuții majore la elaborarea teoretică a acesteia. În lucrarea sa intitulată *Les Cadres sociaux de la mémoire* (Cadrele sociale ale memoriei) (Halbwachs 1925),²⁸ iar mai târziu în lucrarea *La Mémoire collective* (Memoria colectivă), apărută postum (Halbwachs 1950),²⁹ autorul a susținut ideea potrivit căreia funcționarea amintirii individuale are loc întotdeauna într-un *cadru social* (determinat). Caracterul colectiv al amintirii provine din trimiterea la starea de conștiință colectivă; memoria reflectă apartenența la mediul social. La rândul său, cadrul social se impune ca o instituție care supraveghează și menține în funcționare memoria, respectiv asigură consensul social prin reglementarea actului de rememorare (Halbwachs 1925: VIII–IX). Din perspectiva analizei noastre, trebuie să privim ca instituții de reglementare corespunzătoare acele grupuri sociale (asociații, organizații, societăți, cluburi etc.) care produc și mențin în existență și în funcționare memoria evenimentelor studiate.

Mediul social identic modelează memoria, respectiv procesul rememorării într-o manieră similară. Formele individuale ale amintirii sunt puse în concordanță de situațiile și experiențele sociale comune. Aceste constatări ale lui Maurice Halbwachs sunt importante deoarece, încercând să determine actorii și posesorii memoriei colective, cercetătorii din domeniul științelor sociale i-au identificat pe aceștia pornind de la rezultatele cercetării și după modelul amintirii individuale, în grup.³⁰ Halbwachs nu a interpretat însă memoria colectivă ca memorie de grup, ci a susținut ideea potrivit

26 Traducere în limba maghiară: Bartlett 1985.

27 Frederic C. Bartlett a preluat termenul de *schemă* de la Henry Head. În interpretarea sa, termenul indică „organizarea activă a unor reacții și experiențe din trecut [...] Cu alte cuvinte, în cazul în care comportamentul este caracterizat de ordine și regularitate, un anumit răspuns este posibil numai datorită faptului că este asociat cu alte răspunsuri similare, care s-au constituit într-un șir ordonat și care, totuși, nu se comportă ca elemente individuale succesive, ci ca un bloc unitar. Faptul de a fi determinat de o anumită schemă reprezintă o posibilitate fundamentală a influențării reacțiilor și experiențelor din trecut” (Bartlett 1985: 293).

28 Pentru detalii în limba maghiară, vezi Halbwachs 1971.

29 Ediția critică: Halbwachs 1997; pentru detalii în limba maghiară, vezi Halbwachs 2002.

30 Consider important să menționez faptul că amintirea (individuală) și memoria (colectivă) se disting și din punct de vedere lingvistic. Așa stau lucrurile, spre exemplu, în terminologia engleză: *remembering-memory*, germană: *Erinnerung-Gedächtnis*, română: *amintire-memorie*, maghiară: *emlékezés-emlékezet*. În limba franceză se disting memoria (*mémoire*) și memoriile scrise (*mémoires*).

căreia, în calitate de ființă socială, fiecare individ diferit aparține de medii sociale diferite. Aceste medii sociale sunt împărtășite cu alți indivizi, iar pe parcursul evocării amintirilor, memoria colectivă reflectă această apartenență la mediul social. Bunăoară, potrivit autorului, memoria celor care aparțin proletariatului și trăiesc în mediul muncitoresc este identică sau similară, în ciuda experiențelor diferite ale indivizilor: memoria acestor indivizi reflectă existența proletară. Or, tocmai datorită acestui aspect, memoria nu este doar a individului, ci a mediului social.³¹ Această memorie împărtășită (care nu este neapărat identică) poate să și creeze, să producă sau să formeze grupuri sociale. În acest caz, memoria produce sau consolidează conștiința apartenenței comune.

Astfel, Maurice Halbwachs a definit familia, comunitățile religioase și clasele sociale drept cadre sociale ale memoriei (Halbwachs 1925: 199–368). Pentru individul care își trăiește legăturile familiale, religioase și de clasă, câte o amintire concretă este cu atât mai bogată și mai complexă, cu cât sunt mai numeroase acele cadre ale memoriei la intersecția cărora apare și se structurează, deoarece aceste cadre sociale se suprapun și se includ parțial. „Așadar trebuie să renunțăm la ideea potrivit căreia trecutul s-ar păstra în sine în amintirea indivizilor, ca și cum s-ar produce tot atâtea amprente diferite ale trecutului câți indivizi există.” (Halbwachs 1971: 131) În organizarea și în funcționarea cadrelor memoriei, rolul principal îi revine, desigur, limbajului: „Oamenii care trăiesc în societate folosesc cuvinte ale căror sensuri le înțeleg: aceasta reprezintă condiția prealabilă a gândirii colective. Fiecare cuvânt înțeles este însoțit de amintiri și nu există amintire căreia să nu îi corespundă cuvinte. Amintirile ni le rostim înainte să le evocăm; limbajul și convențiile sociale înrudite sunt cele care ne oferă posibilitatea să ne reconstituim în orice moment trecutul.” (Halbwachs 1971: 131)

Conținutul evocat se structurează, așadar, în baza unor procese de interacțiune și consensuri diferite și acceptate de societate, de care indivizii, în calitate de participanți, nu sunt pe deplin conștienți.³² De aceea, se cuvine să mai subliniem aici și funcția de organizare a grupului exercitată de experiențele comune. Sentimentul comunității provine de la trecutul comun, bazat pe experiențe comune. Din această constatare poate să derive și existența unor similitudini între amintirile individuale.³³ Conceptul

31 Despre clasele sociale și tradițiile acestora, vezi Halbwachs 1925: 301–368. Despre conștiința individuală și cea colectivă, de la același autor: Halbwachs 1939.

32 Pe baza acestei constatări folosesc numeroși cercetători conceptul de *memorie distribuită* (*distributed memory*), subliniind și în acest fel diferențierea memoriei în funcție de indivizi. Acest lucru înseamnă că memoria socială a grupului este distribuită inegal membrilor grupului și memoria distribuită este evocată cu ocazii rituale, prin împlinirea comună a unor rituri. Frederik Barth a susținut ideea că riturile servesc, în anumite societăți, pe de o parte, la organizarea memoriei distribuite, pe de altă parte, fixează anumite reprezentări, cunoștințe și semnificații care determină ulterior percepțiile și acțiunea (Barth 1987).

33 Chiar dacă nu are relevanță din perspectiva cercetării prezente, trebuie să remarc faptul că, prin analizele lor empirice, cercetătorii din domeniul științelor sociale au atras atenția și asupra posibilității ca amintirile individuale referitoare la aceleași realități să fie foarte diferite, în ciuda experiențelor comune și a evenimentelor trăite în comun. În acest sens există dovezi empirice care confirmă faptul că amintirile evenimentelor diferă considerabil, în pofida experiențelor și a participării comune. Experimentele psihologice demonstrează în mod convingător faptul că același eveniment trăit în comun sau aceeași narațiune se manifestă sub forma unor povestiri individuale complet diferite și uneori chiar și contradictorii (cf. Pléh 1986). Cercetarea istorisirii

de *comunitate de amintiri*, introdus de Jan Assmann (cf. J. Assmann 2003: 40), se referă tocmai la cercul celor aflați în posesia unor experiențe comune (cu precizarea faptului că experiența colectivă care se organizează în cadrul acesteia nu înseamnă trăiri complet identice și omogene).

Poporul și națiunea – cadre ale memoriei

Studierea memoriei colective este relevantă pentru cercetători în măsura în care face posibilă înțelegerea identității (identităților) individuale și de grup. Etnologia și antropologia consideră etnicitatea un concept fundamentat pentru separarea în spațiu a diferențelor culturale. În baza acestei presupozitii, unii cercetători vorbesc despre memorie națională și caracterul național al memoriei, considerând memoria colectivă (și pe cea culturală) o categorie integratoare care circumscrie grupul din interior.

Studiind etapa timpurie a formării conștiinței naționale pe baza materialului oferit de legende, cronici, amintiri ale limbii maghiare, inscripții cu rune de răboj și de alte tipuri, Szűcs Jenő a folosit conceptul de *gentilism* (conștiință etnică barbară) ca formă istorico-tipologică specifică a „conștiinței de grup etnosociologice” și ca formă de conștiință politică timpurie. Observația sa cea mai importantă din punctul nostru de vedere se referă la faptul că, în urma înființării statului maghiar, conștiința etnică (națională) s-a păstrat sub forma stărilor sociale (Szűcs 1997: 334–369, citat de la p. 301). Marele merit al cercetărilor sale constă în faptul că a reușit să interpreteze ca un proces mai mult sau mai puțin neîntrerupt formarea și schimbările în timp ale conștiinței naționale. În contextul accepțiunii medievale a istoriei, Katona Imre a evidențiat înaintea sa, independent de această cercetare și de punctele sale de vedere, importanța (exclusivă) a rolului țărănimii: „deși accepțiunea liniară a timpului a putut să apară deja la nivel național, îndeosebi în cercul aristocrației naționale, această formă a conștiinței nu a putut să devină încă nicidecum o proprietate comună sau o formă comună a conștiinței” (Katona 1977: 189).

Problematica narațiunilor naționale ce reprezintă, reflectă și susțin memoria colectivă a intrat și în atenția etnografiei maghiare. Studiul lui Voigt Vilmos a încercat să răspundă la întrebarea referitoare la existența memoriei culturale a poporului (Voigt 2008).³⁴ Cercetătorul a plecat de la ipoteza potrivit căreia cultura populară a creat specii discursive în vederea stocării și a transmiterii cunoașterii culturale sau, mai precis, legenda populară sau cea istorică erau menite să prelucreze, să interpreteze și să sistematizeze cunoașterea referitoare la trecut.³⁵ Această specie discursivă a primit însă atenția cuvenită abia în secolul al XIX-lea. Autorul acceptă existența conștiinței

situaționale și contextuale în cadrul comunității a fost efectuată în cadrul etnografiei maghiare de Réthey Prikkel Miklós și Hoppál Mihály (Réthey Prikkel 1991, Hoppál 1977, 1998).

34 Cercetătorii americani folosesc conceptul de *memorie vernaculară* (*vernacular memory*), iar literatura de specialitate anglosaxonă, sintagma *memorie populară* (*popular memory*) pentru această formă socială a cunoașterii (cf. Bodnar 1994, Samuel 1996). Formularea biologică de *memorie rasială* îi aparține lui Aby Warburg (cf. J. Assmann 1988: 9, 1995: 125).

35 Pentru trecerea în revistă a speciei literare, vezi Voigt 1965, Dobos 1970, Katona 1977: 191–192, Dömötör 1998. Menționez aici faptul că și *epica eroică* poate fi considerată o interpretare specifică a evenimentelor din trecut. Voigt Vilmos a studiat inclusiv diferențele dintre *epica locală*, *epica*

colective în epocile anterioare, însă conform opiniei sale redactarea acestor legende – spre exemplu, geneza narațiunilor despre Árpád sau Sfântul István al Ungariei – trebuie datată mult mai târziu și tocmai colecționarul este cel care a adus la viață această „memorie culturală”: „ele pot fi date, eventual, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și provin din activitatea de istorici amatori a intelectualilor locali” (Voigt 2008: 17). Nu există, așadar, nicio tradiție (textuală) contemporană și continuă din epocile anterioare. Narațiunile referitoare la evenimentele din trecutul apropiat trăite de societate sunt cele care pot avea, eventual, un fundal popular (spre exemplu, organizarea colectivelor, în două ocazii, predarea obligatorie a produselor agricole către stat etc.). Autorul face distincție între aceste narațiuni și tradiția burgheză (urbană) (spre exemplu despre evacuarea populației sau despre lagărul de muncă forțată de la Recsk) și cea bisericească (Voigt 2008: 19).

Ortutay Gyula a cercetat materialul folcloric asociat cu personalitatea lui Kossuth Lajos. Pe baza exemplelor preluate din folclorul maghiar și al popoarelor vecine, autorul a observat faptul că „această tradiție nu are același ton cu festivitățile oficiale dedicate lui Kossuth” (Ortutay 1952, citat de la p. 305). Katona Imre a identificat condiția prealabilă a conștiinței istorice în accepțiunea liniară a timpului și a constatat în privința accepțiunii țărănești asupra istoriei faptul că „avem de-a face cu o textură de fapte și dorințe, trăiri și credințe, în aparență foarte încâlcită, dar cu atât mai bine aranjată la nivelul realității populare. Bazele istorice și sociale *reale* pot fi descoperite aproape întotdeauna” (Katona 1977: 191). Totodată autorul face și o constatare foarte importantă din punctul nostru de vedere despre aspectele de grup ale conștiinței istorice: „Conștiința istorică a țăranimii nu se constituie într-o arhivă a istoriei evenimentelor: această clasă socială, respectiv câte un subgrup al ei nu a avut posibilitatea unei priviri de ansamblu asupra mersului istoriei mondiale sau a țării, nici să îl țină în minte, ci a reținut din acesta doar o selecție raportată la sine însăși (propria clasă socială, propriul sat etc.), altminteri deloc lipsită de bun-gust” (Katona 1977: 193).

Pe parcursul cercetării „*amintirilor și legendelor istorice din cadrul tradiției orale*”, Dobos Ilona a ajuns la concluzia că acestea sunt foarte diferențiate regional și că aceste narațiuni constituie produsul contactului personal și al legăturilor mai directe: „De cele mai multe ori, bătrânii cunosc doar numele acelor personalități istorice care au avut o legătură oarecare cu satul lor sau a căror familie stăpânea odinioară acele împrejurimi” (Dobos 1986: 21).³⁶ Totodată autoarea a considerat că, în cadrul acestei tradiții, nu istoria oficială, ci istoria locală reprezintă factorul determinant: „În școli a fost predată istoria *națională* din manuale, în timp ce în cadrul tradiției orale a supraviețuit istoria *satului și a împrejurimilor imediate*, asociată cu ruine, pivnițe misterioase, clădiri vechi, dealuri, copaci sau chiar și cu coloane și plăci memoriale” (Dobos 1986: 21).³⁷ Memoria istorică poate fi asociată cu diferite regiuni și clase sociale: amintirile despre marea invazie a tătarilor au putut fi culese de pe traseul pe care aceștia au trecut, na-

istorică și narațiunea epică (vezi sinteza: Voigt 1998b). Alte specii discursive: *povestirea celor trăite, povestirea adevărată* (cf. Dobos 1964, 1986).

36 Despre memoria istorică a țăranimii, vezi Dobos 1986: 109–163.

37 Potrivit unei constatări anterioare, motivele corpusului de legende istorice maghiare sunt de circulație internațională, în timp ce tipul de legende care se constituie din acestea „îmbracă un caracter *național* sau *regional* prin trimiterea la evenimentele și personalitățile locale” (Dobos 1970: 107).

rațiunile despre lupta pentru independență și depunerea armelor din 1849 au putut fi descoperite în localitățile Zemplén, Tarcál și Bodrogkeresztúr, figura lui Rákóczi Ferenc a supraviețuit sub forme diferite în folclorul Câmpiei Maghiare și al regiunii Tisei de Sus, în timp ce în sudul regiunii de dincolo de Dunăre nu se prea cunoaște, amintirea lui Kossuth Lajos este păstrată mai cu seamă de „fosta țărănime împroprietărită” etc. (cf. Dobos 1986: 122–132; despre același subiect mai vezi și Katona 1977: 197–198).³⁸ De asemenea, potrivit constatării lui Verebélyi Kincső, memoria celor care aparțin de cultura țărănească este plastică și concretă, „lipită de circumstanțele cotidiene”. (În acest sens, autoarea argumentează în favoarea folosirii sintagmei *memorie cotidiană*.) (Verebélyi 2005a: 84–88, citat de la p. 85)

În opinia lui Kósa László, „memoria istorică nu poate fi înghesuită în categoriile speciilor folclorului” (Kósa 1973: 48). Autorul a ținut la această afirmație și ulterior. Lucrarea sa intitulată *Megjártam a hadak útját. A magyar nép történeti emlékezete* (*Am parcurs drumul oștilor. Memoria istorică a poporului maghiar*) (Kósa 1980) constituie una dintre cele mai importante culegeri de texte, organizate și interpretate într-un mod specific, din domeniul lui de specialitate. Citez din lucrare: „Mulți cercetători au căutat și caută tradiția istorică populară în legendele istorice, deși această tradiție este prezentă și în multe alte specii ale folclorului. Ea poate fi descoperită în diferitele categorii ale cântecului popular, în baladele, basmele, proverbele, ghicitorile, credințele și obiceiurile populare. O mare parte dintre ele nu au valoare artistică. Câteva propoziții, explicațiile scurte, simplele relatări faptice, fragmentele sunt cele care se pot dovedi importante. Datorită varietății sale, aceasta ar putea fi numită, la modul cel mai general, *memorie istorică*” (Kósa 1980: 10). Autorul prezintă elementele folclorice ale memoriei populare în ordinea evenimentelor istorice. Din această categorie fac parte urmele narrative asociate cu expedițiile militare ale maghiarilor, figura regelui Matia, stăpânirea otomană, lupta pentru independență a curuților, evenimentele din anii 1848–1849 și protagoniștii acestora, epoca haiducilor și mișcările muncitorești din secolul XX.

Bosnyák Sándor a cules legende istorice în spațiul lingvistic maghiar (Bosnyák 2001), pe lângă care a întocmit și o antologie din relatările despre trăirile participanților la Revoluția din 1956 (Bosnyák 2006).

Magyar Zoltán este cel care continuă cercetările cu această orientare, fiind cel mai de seamă reprezentant al acesteia din prezent. El a cules texte din întregul spațiu lingvistic maghiar și adună în publicațiile sale texte narrative despre evenimentele istorice și sociale de mare importanță, precum și despre personalități istorice marcante (sfînți, domnitori), provenite din cultura populară.

Pe baza celor de mai sus se poate constata că cercetătorii folclorului au studiat preponderent caracteristicile memoriei orale (forme, conținuturi) și narațiunile transmise prin intermediul oralității. Astfel, în procesul studierii memoriei nu au luat în considerare cadrul ritualic al acestuia și nu au considerat că ar cădea în sarcina lor studierea caracterului evenimential al rememorării.

Numeroase cercetări au inițiat examinarea conștiinței istorice și a funcției acesteia în cadrul comunității. Diószegi István a realizat o cercetare despre identificarea cunoștințelor istorice (Diószegi 1971). Turai Tünde a supus analizei conștiința origini-

38 „Dintre toate păturile țărănimii, cele mai multe trăsături arhaice au fost păstrate de fosta slugărime de la moșii, foarte numeroasă.” (Dobos 1986: 117)

lor și cea istorică a clejanilor (Turai 1999). Pozsony Ferenc a realizat opere de sinteză despre conștiința istorică a ceangăilor din Moldova (Pozsony 2005, 2008).

Interpretând mitul ca „memoria pe termen lung a comunităților umane”, Hoppál Mihály a studiat motivul folcloric al înmormântării lui Attila (Hoppál 2008, citat de la p. 43). Autorul vorbește deja în analizele sale anterioare despre *cultura comemorării*, fapt ce poate fi apreciat ca o depășire a accepțiunii bazate pe specii literare și a modului de gândire tradițional (cf. Hoppál 1998). Kríza Ildikó, Hoppál Mihály și Szemerkenyi Ágnes au coordonat volume de studii pornind de la această concepție (Kríza ed. 1998, Hoppál ed. 2001, Szemerkenyi ed. 2007). Una dintre cele mai recente direcții de cercetare din domeniul științelor sociale constă în studierea Revoluției din 1956 în calitatea de trăire culturală și de tradiție populară (Bartha–Keményfi–Marinka ed. 2009).

În urma trecerii în revistă a cercetărilor referitoare la accepțiunea țărănească a istoriei și la memoria populară, se poate sublinia, în chip de concluzie, faptul că narațiunile de acest tip se caracterizează în primul rând prin implicarea personală și prin legăturile locale. De asemenea, se observă lipsa sau inconsecvența cronologiei, sincretismul locațiilor și substituirea personalităților. Conștiința istorică de acest tip este selectivă și caracterizată prin exagerare, abstractizare, încărcătură emoțională și identificare subiectivă. Conștiința istorică țărănească și memoria populară se desprind de istoria națională, respectiv oferă o interpretare și o formulare specifică a acesteia.

Mai mulți cercetători au susținut părerea potrivit căreia consolidarea conștiinței istorice este asociată cu procesul de îmburghezire. În analiza sa asupra manualelor din secolul al XIX-lea, Czoch Gábor a formulat unele constatări importante privind memoria istorică a burgheziei din epoca reformelor (cf. Czoch 2006).

Orizonturile temporale ale memoriei: structurarea trecutului

Potrivit psihologiei individului, amintirea individuală prezintă un caracter personal și limitat. Amintirea individuală se extinde asupra evenimentelor trăite de individ și, prin urmare, durata ei se identifică cu durata vieții individuale. Dat fiind faptul că atenția lor se îndreaptă îndeosebi către memoria colectivă, cercetătorii din domeniul științelor sociale au fost de părerea că orizonturile temporale ale memoriei colective depășesc durata vieții individuale și se extind inclusiv asupra acelor evenimente în care nu au și nici nu pot avea o implicare directă. Prin urmare, s-a ivit întrebarea dacă, spre exemplu, evenimentele din secolul al XVI-lea se includ în categoria memoriei colective, respectiv dacă se impune vreo limită între cunoașterea istorică și memoria colectivă, iar dacă răspunsul este afirmativ, unde se află această limită. Trebuie să includem în sfera memoriei colective și acele evenimente care s-au petrecut în afara duratei vieții indivizilor, înainte de existența acestor indivizi? Respectiv trebuie oare să separăm aceste evenimente de corpusul cunoștințelor culturale sau sociale?

Maurice Halbwachs a conceput relația dintre memorie și istorie într-un model liniar: cele două se succed, istoria substituie memoria. Istoria începe atunci când trecutul nu mai este trăit în mod direct, când memoria se atrofiază. Tocmai din acest motiv, el însuși a folosit conceptele de *memorie colectivă* (*mémoire collective*) și *memorie istorică* (*mémoire historique*) (Halbwachs 1997: 97–142).

Teza sociologului francez a fost elaborată mai amplu în cadrul științei germane a culturii. Folosind proiecțiile colective ca o cultură comună, Aleida Assmann și Jan Assmann au propus, în 1988, distincția între memoria comunicativă și memoria culturală. Jan Assmann s-a oprit și ulterior asupra acestor forme și orizonturi temporale ale memoriei colective. În opinia sa, cele două „marginii” ale prăpastiei temporale, denumite, în descendența lui Jan Vansina, *golul migrator* (*floating gap*), sunt reprezentate de cele două orizonturi temporale, care „corespund la două cadre de memorie, care se disting unul de altul în puncte esențiale” (J. Assmann 2003: 50). „Memoria comunicativă cuprinde amintirile referitoare la trecutul recent. Sunt amintirile pe care individul le împărtășește cu contemporanii săi. Cazul tipic este memoria generației. Această memorie ia naștere în cadrul unei generații și dispăre odată cu ea, mai exact spus, odată cu purtătorii ei. [...] Intervalul reprezentat doar de experiențe comunicate și prezentate ca sigure corespunde cu [...] 3-4 generații.” (J. Assmann 2003: 50) Memoria comunicativă se referă, așadar, la acele evenimente la care majoritatea indivizilor care trăiesc în societatea dată au participat și se bazează, astfel, pe participarea personală și pe trecutul apropiat.

„Memoria culturală se orientează spre puncte fixe din trecut. Trecutul nu se poate conserva ca atare nici în memoria culturală, ci coagulându-se în figuri simbolice de care se fixează amintirea. [...] Miturile sunt și ele figuri ale amintirii. Deosebirea dintre mit și istorie devine aici irelevantă. Pentru memoria culturală nu contează istoria faptică, ci istoria rememorată. S-ar putea spune că, în memoria culturală, istoria faptică este transformată în istorie memorată și, deci, în mit. Mitul este o istorie fondatoare, o istorie care se povestește pentru a ilumina prezentul din perspectiva originii. [...] În procesul amintirii, istoria devine mit. Aceasta nu înseamnă că ea devine falsă, ci dimpotrivă, ea devine abia acum realitate, în sensul de forță permanentă, normativă și formativă.” (J. Assmann 2003: 52–53) Acest interval de timp se referă, prin urmare, la marile distanțe temporale și reprezintă o formă a memoriei care cuprinde în sine perioade de timp care depășesc considerabil perioada vieții indivizilor, evenimente la care indivizii nu au putut participa în mod personal și în care nu sunt implicați personal în niciun fel. Ea se constituie, pe de o parte, prin intermediul cunoașterii istorice, iar pe de altă parte, prin diferite ritualuri, acțiuni etc. Tocmai din această cauză Jan Assmann consideră că memoria culturală ține de resortul mnemotehnicii instituționalizate. Spre deosebire de memoria comunicativă, memoria culturală își are purtătorii speciali, ea necesită orientare și în cazul ei se instituie controlul propagării, experiența inițierii fiind asociată cu anumite obligații și drepturi, datorită cărora se caracterizează și prin impunerea unor limite (cf. J. Assmann 2003: 53–54).

Această categorizare temporală are însă și alte aspecte, în prezentarea cărora folosesc modelul lui Jan Assmann (J. Assmann 2003: 56):

	<i>memoria comunicativă</i>	<i>memoria culturală</i>
<i>conținut</i>	experiențe istorice în cadrul biografiei individuale	povești mitice despre origine, evenimente dintr-un trecut absolut
<i>formă</i>	informal, puțin fixat, natural, luând naștere prin interacțiune, în viața de toate zilele	impus, grad înalt de formalizare, comunicație ceremonială, sărbătoare
<i>medii</i>	amintiri vii în memoria organică, din experiență și din auzite	concretizare, codificare sau punere simbolică în scenă, tradițională în cuvinte, imagini, dans etc.
<i>structura temporală</i>	80-100 de ani, orizont temporal care se deplasează o dată cu 3-4 generații	trecut absolut dintr-o epocă mitică
<i>purători</i>	nespecfici, martorii contemporani ai unei comunități de amintiri	purători ai tradiției specializați

Cu referire la comportamentul individual în domeniul memoriei, Aleida Assmann vorbește despre memoria locuită și memoria nelocuită. Prima este numită *memorie de stocare* (*Speicher Gedächtnis*); această masă amorfă reprezintă ansamblul amintirilor dezordonate. A doua poartă denumirea de *memorie funcțională* (*Funktions Gedächtnis*); aceasta constituie memoria însușită, structurată și orientatoare.³⁹ Potrivit cercetătoarei, acest model poate fi aplicat și asupra memoriei culturale, în cazul căreia memoria structurată, legată de grupul și de valorile date, construită în baza unei anumite actualități și care orientează viitorul poate fi interpretată ca memorie funcțională, în timp ce memoria fără legături de grup, învechită, devenită deșeu și scoasă (eliminată) din memoria funcțională poate fi concepută ca memorie de stocare. Memoria funcțională poate fi raportată întotdeauna la o comunitate sau la un purtător oarecare (spre exemplu, națiunea), în timp ce memoria de stocare reprezintă un fel de arhivă care nu aparține nimănui și aparține tuturor simultan (bunăoară, instituții specializate în prevenirea aneantizării trecutului), fără să exercite vreo funcție orientativă specială (A. Assmann 2003: 132–152).

Jan Assmann și Aleida Assmann argumentează, în cazul ambelor modele, în favoarea faptului că aceste forme ale memoriei pot fi foarte diferențiate. Cei doi cercetători nu concep modalitățile rememorării sub forma unor opoziții, întrucât există și puncte de trecere și întrețeseri ale celor două. Memoria comunicativă reprezintă, de fapt, uzul și interpretarea permanentă a memoriei colective și păstrează, în acest fel, o relație foarte sensibilă și cu memoria culturală. Aleida Assmann propune tocmai un fel de limită de tip reflexiv: pe de o parte, memoria funcțională se constituie și selectează din elementele memoriei de stocare, pe de altă parte, părțile eliminate de consensul social ajung din nou în această arhivă mereu reactualizabilă. În această interpretare, memoria de stocare reprezintă un orizont complet al evenimentelor istorice, din care memoria funcțională iese la iveală în mediul public al culturii sub forma unui trecut actualizat. Antropologia culturală germană folosește sintagma *arhitectură a memoriei* (*Gedächtnis-architektur*) pentru a surprinde tocmai această caracteristică a organizării memoriei.

39 Această categorizare a cunoașterii culturale pare să prezinte similarități cu conceptele saussuriene de *langue* și *parole*.

Dimensiunea spațială și mediile memoriei: locuri ale memoriei

Efectul contextual, respectiv problematica memoriei contextuale sunt cunoscute și de abordarea psihologică (cf. Baddeley 2001: 306–309, 325–328). Aceasta joacă un rol important în relația dintre individ și obiect. Lucrurile materiale (obiectele, datele, produsele adunate de indivizi) manifestă o capacitate specifică prin acoperirea prăpastiei perceptuale între *memoria arhivată* (*archived memory*) și *memoria în stare de funcționare* (*performed memory*). Lucrurile existente în prezent, perceptibile pentru mintea umană, evocă imagini ale trecutului pe care mintea le deține prealabil. Viața emoțională, conștiința de sine și modul de autoreprezentare ale individului sunt asociate inseparabil cu *lucrurile materiale* (*material things*). Potrivit lui Edward S. Casey, reprezentant al psihologiei fenomenologice, obiectele nu constituie doar un conținut specific al diferitelor locații și, prin consecință, al amintirilor, ci exercită și o funcție de aducere-aminte și de asociere a amintirii și a locului. Pe parcursul demersului mnemotehnic, datele și obiectele sunt cele care susțin semnificațiile și funcționează sub forma unor focare ale memoriei, umplând locul cu amintiri. „Lucrurile coagulează locurile de care ne amintim, așa cum și locurile coagulează lumile de care ne amintim și prezentul reamintirii coagulează trecutul reamintit. Lucrurile plasează trecutul în spațiu și reprezintă sursa primară a amplasării concrete a trecutului în memorie.”⁴⁰

Antropologii și cercetătorii din domeniul științelor sociale care au pus accentul pe determinările culturale ale memoriei au fost interesați și de natura relației directe (sau a suprafeței de legătură) între procesele mentale individuale și memorie. Potrivit lui Émile Durkheim, ceea ce am putea numi cunoaștere colectivă este depozitat în cadrul unor simboluri. În consecință, simbolurilor le revine o importanță majoră din perspectiva continuității memoriei. În același fel, Maurice Halbwachs a considerat că evenimentele, persoanele și locurile trebuie să apară sub forme perceptibile concrete pentru ca „adevărul să se solidifice” și să rămână constant în memoria unui grup. Autorul a revenit asupra legăturilor spațiale ale memoriei și în 1925 (cf. Halbwachs 1925: 193–236); demonstrarea și analiza metodică a acestora a realizat-o însă abia mai târziu, în lucrarea intitulată *La Topographie légendaire des Évangiles en Terre Sainte* (*Topografia legendară a Evangheliilor în Țara Sfântă*; Halbwachs 1941; traducere în limba maghiară: Halbwachs 2000). În cadrul acestei opere, Maurice Halbwachs ilustrează și caracterul dual al atașamentelor unor grupuri față de anumite spații: pe de o parte, spațiul și forma reprezintă memoria, în calitatea de realități fizice, în sine, pe de altă parte, în calitatea de simbol sau de semnificație, sunt asociate cu un fragment din realitate chiar și într-un context separat de cel original. „Să presupunem că grupul se divide în două categorii. O parte dintre membri rămân în locul în care obiectul material este prezent și păstrează contactul cu acesta. Alții pleacă, însă duc cu sine imaginea obiectului. Cu toate acestea, obiectul se modifică. Nici măcar spațiul pe care l-a ocupat nu rămâne același, întrucât totul s-a transformat în jurul obiectului. Acesta nu se mai află în aceeași relație cu diferitele părți ale lumii materiale înconjurătoare.” (Halbwachs 2000: 48)

40 „Things congeal the places we remember, just as places congeal remembered worlds – and as the present of remembering congeals the past remembered. Things put the past in place; they are the primary source of its concrete emplacement in memory.” (Casey 1987: 206)

Sociologul francez Henri Lefebvre a elaborat propria teorie pornind de la accepțiunea durkheimiană a spațiului.⁴¹ Poziția sa o acceptăm atunci când afirmăm că spațiul este un produs social sau o construcție bazată pe producția socială a semnificațiilor și a valorilor, care influențează folosirea și perceperea spațiului. În acest sens, spațiul conține relațiile sociale și reprezintă un rezultat, precum și un factor de influențare și de menținere a acestor relații. *Producerea spațiului* (*production de l'espace*) cuprinde în sine controlul și, prin urmare, stăpânirea acestuia (cf. Lefebvre 1991: 26). Caracterul complex și contradictoriu al spațiului rezidă în faptul că „spațiul este impregnat de relațiile sociale și nu numai că relațiile sociale sunt cele care susțin spațiul, ci spațiul însuși produce și este produsul relațiilor sociale”.⁴² Astfel, spațiul reprezintă mediul (re) producerii vieții sociale. Argumentarea similară a lui Pierre Bourdieu ne îndeamnă „să renunțăm la ideea potrivit căreia lumea socială ar reprezenta o realitate substanțială. Conceptul de *spațiu* cuprinde în sine principiul posibilității de a surprinde lumea socială în calitatea de *concept relațional*: întreaga «realitate» pe care o descrie se înrădăcinează în relaționarea reciprocă a elementelor sale constitutive. Realitățile vizibile în mod nemijlocit, fie că este vorba despre indivizi sau grupuri, există și subzistă în diferență și prin intermediul diferenței, cu alte cuvinte, situația acestora este determinată întotdeauna de relațiile din cadrul realității celei mai reale [...], relațiile spațiului social, care, oricât de invizibile și de dificile ar fi de reprezentat în mod empiric, reglează totuși comportamentul indivizilor și al grupurilor [sublinieri în original – J. A. Zs.]” (Bourdieu 2002: 44).

Spațializarea reprezintă localizarea, în sens fizic și conceptual, a realităților și a practicilor sociale. În analiza sa referitoare la spațializarea culturii, Setha M. Low distinge procesul de producție fizică a datelor materiale ale spațiului sau producția socială a spațiului (*social production*) și apropierea socială sau construcția și interpretarea socioculturală a spațiului (*social construction*) (S. M. Low 1996, îndeosebi 861–862). „Astfel, termenul de *construcție socială* poate fi folosit în mod convenabil pentru desemnarea experienței fenomenologice și simbolice a spațiului mediat prin procese sociale precum schimbul, conflictul sau controlul. În consecință, construcția socială a spațiului reprezintă, de fapt, transformarea lui actuală, prin intermediul schimburilor, al memoriei și al imaginilor caracteristice pentru indivizi, precum și prin uzul cotidian al mediului material, în locații și acțiuni care transmit semnificații simbolice.”⁴³ Trebuie să remarcăm, desigur, faptul că, în cazul ambelor aspecte, semnificațiile simbolice, culturale (opinii, valori) și factorii de putere joacă un rol important.

Majoritatea sociologilor și a antropologilor au atribuit o importanță deosebită rolului culturii materiale (*material culture*) ca un ansamblu de demersuri care codifică me-

41 În pasajele următoare citez traducerea engleză (Lefebvre 1991), nu originalul în limba franceză.

42 „Space is permeated with social relations; it is not only supported by social relations but it is also producing and produced by social relations.” (Lefebvre 2009: 186) Despre construcția socială a spațiului vezi și Gottdiener 1985, în special 196–200. Pentru trecerea în revistă a literaturii de specialitate referitoare la spațiul social, în limba maghiară, vezi Szekeres 2008.

43 „The term *social construction* may then be conveniently reserved for the phenomenological and symbolic experience of space as mediated by social processes such as exchange, conflict, and control. Thus the social construction of space is the actual transformation of space – through people's social exchanges, memories, images, and daily use of the material setting – into scenes and actions that convey symbolic meaning.” (Low 1996: 861–862)

moria diferitelor societăți în mod conștient (Connerton 2006, Rowlands-Tilley 2006). Scopul monumentului rezidă tocmai în prevenirea uitării evenimentului sau a persoanei evidențiate.⁴⁴ Potrivit lui Alois Riegl, monumentul reprezintă un tip de arhivă (*archeion*) creată de arta amintirii (Riegl 1903). Ridicarea monumentelor, a statuilor și a plăcilor comemorative își are antecedentele în societățile tribale: pietrele ridicate în insulele Madagascar, menite să păstreze amintirea evenimentelor din trecut, poartă denumirea de *pietre memoriale* (*standing stones*); de asemenea, așa-numitele *configurații spațiale* (*spatial configurations*) din Noua Guinee, sculptate cu mare grijă, denotă frecvent narațiuni foarte complexe, iar crearea și distrugerea lor este considerată identică cu evocarea, modificarea sau chiar ștergerea formelor de memorie a unor evenimente sau alianțe din trecut (Küchler 1987, 1988).

Cunoașterea organizată referitoare la trecut aspiră la vizibilitate și materializare, căci în acestea constă de fapt garanția propriei sale dăinuiri neschimbate. Jan Assmann a formulat aceeași idee spunând că memoria „are nevoie de locuri, tinde spre localizare” (J. Assmann 2003: 39), amintirea amenajează și restructurează spații. Autorul consideră tocmai spațializarea drept instrumentul primar și cel mai vechi al oricărei *mnemotehnici* (stocarea, reactualizarea, transmiterea semnificațiilor) (J. Assmann 2003: 59–60).⁴⁵

Spre sfârșitul secolului XX a început să câștige teren ideea că atribuirea de semnificații unor obiecte și transferul amintirii în diferite spații și obiecte ar putea să înlocuiască memoria, obiectele respective devenind semnificantele cunoașterii sociale comune. Cercetarea cunoașterii culturale este posibilă prin intermediul reprezentărilor făcute publice în diferitele spații ale vieții sociale. În acest sens, memoria colectivă nu reprezintă o simplă abstracție pentru cercetare, ci câștigă reprezentare sub forma unor locuri concrete.

Unul dintre cercetătorii care au elaborat conceptul de mediu reprezentând cadrul fizic al memoriei, respectiv conceptul de spațiu devenit loc al memoriei, fiind unul dintre inițiatorii disciplinei care se ocupă cu cercetarea memoriei, este Pierre Nora. Lucrarea în șapte volume intitulată *Les Lieux de mémoire* (*Locurile memoriei*) pe care a coordonat-o se angajează oferi analiza tradiției devenite memorie (Nora ed. 1984–1992). În provocatorul studiu programatic al operei, autorul vorbește despre dispariția memoriei: „Se vorbește atât de mult despre memorie pentru că nu mai există. [...] Sentimentul continuității s-a transferat în locuri. Memoria are locuri [*lieux de mémoire*], fiindcă nu își mai are mediile reale [*milieux de mémoire*]” (traducerea maghiară: Nora 1999: 142).⁴⁶ De aceea el însuși s-a concentrat asupra analizei acelor medii și a modalităților de structurare a acelor locuri și realități care transmit memoria. *Locurile memoriei*,

44 Potrivit altor teorii, expunerea memoriei reprezintă tocmai instituționalizarea uitării.

45 Dintre metodele aparte (*sui generis*?) ale memorării unor locuri, cunoscute din folcloristica maghiară, menționez aici practica aplicării bății la locul respectiv celui care urmează să fie inițiat: *li se bate pe dos amintirea* (cf. Scheiber S. 1955, Szabó T. A. 1956).

46 Maurice Halbwachs a folosit termenul de *durată artificială* (*durée artificielle*) pentru timpul istoric și a distins între acest tip de memorie și cea numită *timpul trăit* (*temps vécu*), punându-le în contrast (Halbwachs 1950: 157–166). Potrivit lui Pierre Nora, *locurile memoriei* se constituie pe baza interacțiunii dintre memorie și istorie și sunt menținute prin gestul rememorării („voința de a rememora”); „În măsura în care această intenție de rememorare lipsește, locurile memoriei [*lieux de mémoire*] devin locuri ale istoriei [*lieux d'histoire*]” (Nora 1999: 152).

termen folosit de autor numai la plural, pot fi de natură materială (lucruri materiale mobile, arhive, locuri geografice etc.) și imprimate, în același timp, de unele valențe simbolice (un moment de reculegere etc.) sau funcționale (un manual, un testament, o alianță etc.), care se pot manifesta simultan sau în grade diferite. În accepțiunea sa, memoria are legitimitate doar în măsura în care se realizează sau este reprezentată prin aceste locuri. Pierre Nora a propus, așadar, cercetarea lor și, pornind de la teoria prezentată, a studiat, alături de colaboratorii săi, locurile memoriei specifice societății franceze.

Mai târziu, la studierea locurilor memoriei au aderat și cercetători olandezi (cf. Boer–Frijhoff ed. 1993), italieni (cf. Isnenghi ed. 1996–1997), germani (cf. François–Schulze ed. 2001), austrieci (cf. Brix–Bruckmüller–Stekl ed. 2004–2005) și elvețieni (Kreis 2010). Ideea cercetării acestei problematice s-a conturat și în cadrul științelor sociale maghiare cu prilejul unei conferințe legate de o expoziție. Studiile din volumul coordonat de Hofer Tamás (cf. Hofer ed. 1995)⁴⁷ s-au axat pe diferite teme, simboluri, legende istorice, mituri, locuri sacre și personalități ale culturii naționale maghiare: legenda calului alb (Kriza 1995, Hofer 1995), crucea dublă (Szilárdfy 1995), Mohács ca loc al memoriei (Kovács G. 1995), portul tradițional numit *díszmagyar* ca simbol al conștiinței naționale nobiliare (Dózsa 1995), Hungária ca reprezentare simbolică a națiunii maghiare (Sinkó 1995), simbolurile naționale folosite pe afișele maghiare (Vigh 1995), alegerea numelor de străzi în Budapesta (Holló 1995)⁴⁸ etc. Fiecare text a reflectat asupra uneia dintre cele mai sensibile și mai controversate perechi de contrarii referitoare la locul de origine și la tradițiile culturii naționale maghiare, la sistemul de relații dintre Orientul exotic și Occidentul civilizat. Potrivit concepției de bază a volumului, locurile memoriei maghiare s-au structurat în acest sistem dublu de legături. Conceptul de cercetare francez a fost validat și de numărul tematic *Emlékezethelyek* (*Locuri ale memoriei*) al revistei *Studia Literaria* (2012/1–2). În plus față de studiile teoretice, compilația include reflecții și studii de caz privind cercetarea maghiară. Ceea ce este mai important pentru noi: toposul Ungariei ca bastion al creștinismului (Száráz 2012), interpretările imnului maghiar (*Himnusz*) ca locuri ale memoriei (Sinka 2012), respectiv analiza cimitirelor naționale maghiare ca reprezentări ale politicii de memorie maghiară din secolul al XX-lea (György 2012).

Cred că este important să menționez faptul că o cercetare internațională de o factură similară a avut loc și în privința orașului Cluj.⁴⁹ Specialiștii maghiari, români și francezi au studiat moștenirea culturală a „specificului clujean”: structura spațiului și utilizarea acestuia de către comunitate, Cimitirul Central (Házsongárd) ca teren simbolic al conflictelor interetnice, cultura alimentației structurată pe baza caracteristicilor etnice și sociale, relevanța etnicității în cadrul biografiile personale, comportamentul în domeniul desenării pe pereți (graffiti) etc. Adaptându-se la caracteristicile

47 Despre locurile memoriei maghiare, de același autor, vezi Hofer 1994.

48 Un studiu ulterior, contextualizat într-un mod diferit, despre semnificațiile sociale ale numelor de străzi: Birk 1996.

49 Instituțiile care au participat la cercetarea intitulată *Patrimoine et dialogue entre les cultures* (*Patrimoniu cultural și dialog între culturi*), desfășurată în 2001–2002: Université Lumière II – Centre de recherches d'études anthropologiques (Lyon), Centrul de Cercetare a Relațiilor Interetnice (Cluj-Napoca), Catedra de folclor a Facultății de Litere a Universității Eötvös Loránd (Budapesta), Institutul de Etnografie al Universității din Debrecen.

terenului, autorii au interpretat materialul empiric din perspectiva relațiilor interetnice româno-maghiare.⁵⁰

Consider utilă această accepțiune a locurilor și a spațializării memoriei și în privința propriei mele cercetări, în care interpretez amplasarea plăcilor memoriale și a statuilor, precum și actele comemorative, ca locuri ale memoriei.

Cercetarea constituirii memoriei și a monumentelor comemorative a dat rezultate și în cadrul științelor sociale maghiare, care, deși au reflectat (au putut să reflecteze) mai puțin asupra cercetărilor franceze, au ajuns la concluzii ce nu pot fi trecute cu vederea. Începând din anii 1980, cercetătorii maghiari au studiat problematica statuilor, a plăcilor comemorative și a monumentelor din spațiul public din perspectiva istoriei ideologiilor și a artei. Kovalovszky Márta a studiat formarea sculpturii comemorative (Kovalovszky 1978) și proiectele comemorative nerealizate (Kovalovszky 1982), în timp ce Sinkó Katalin a supus analizei schimbările monumentelor comemorative și a conștiinței naționale (Sinkó 1983; ediția revizuită și adăugită: Sinkó 1991), locul de cult milenar (Sinkó 1987), precum și reprezentările plastice ale căpeteniei Árpád și cele ale Sfântului István al Ungariei (Sinkó 1989a, 1989b). Kovács Ákos a fost cel care a reunit într-un singur volum studiile de prezentare și analiză a monumentelor comemorative ale Primului Război Mondial, sub titlul *Monumentumok az első háborúból* (*Monumente din Primul Război Mondial*, 1991). Dintre autorii volumului, Szabó Miklós a interpretat monumentele ca expuneri ale mitologiei istorice (Szabó M. 1991), în timp ce Hankiss Elemér a descoperit în acestea documentele vizuale și reprezentările religiei naționale (Hankiss 1991), Kovalovszky Márta a trecut în revistă organizarea, instituționalizarea și istoria amplasării de monumente (Kovalovszky 1991), Kovács Ákos a cercetat istoria evenimentelor asociate cu monumentele și mișcările dedicate amplasării de monumente comemorative (Kovács Á. 1991),⁵¹ Nagy Ildikó s-a angajat să treacă în revistă tipurile și istoria ideologiei monumentelor comemorative (Nagy I. 1991), Sztrés Erzsébet a prezentat istoria unui singur monument ca un produs al schimbării consensurilor sociale (Sztrés 1991).

Pótó János a studiat „locurile amintirii”, respectiv monumentele ridicate și pe cele dărâmate după 1945 în interacțiunea dintre puterea politică și gândirea publică. Întrebarea fundamentală a operei sale intitulată *Emlékművek, politika, közgondolkodás* (*Monumente, politică, gândire publică*) este următoarea: „în ce direcție și în ce fel ne influențează accepțiunea asupra istoriei monumentele din spațiul public?” (Pótó 1989, citat de la p. 8).⁵² Pozsony Ferenc a studiat reprezentările memoriei din cadrul registrului popular la Zăbala (Pozsony 1998). L. Juhász Ilona a trecut în revistă practica amplasării stâlpilor de tip *kopjafa* și a coloanelor memoriale de către maghiarii din Slovacia, concepută ca un instrument al ocupării simbolice a spațiului, și a întocmit registrul stâlpilor *kopjafa*, al monumentelor comemorative realizate din elemente de acest tip

50 Antologiile publicate din studiile realizate pe baza acestor cercetări: Cerclet–Lazăr ed. 2003; Cerclet–Verebélyi ed. 2003; Verebélyi ed. 2004; Keményfi ed. 2004a, 2004b.

51 Ulterior, Kovács Ákos a supus analizei geneza, uzul și contextul sociopolitic al Panoramei Feszty, intitulată *A magyarok bejövetele* (*Intrarea maghiarilor*), amplasată în Parcului Memorial Istoric Național de la Ópusztaszer (Kovács Á. 1997).

52 Ediția revizuită: Pótó 2003.

și al porților secuiești (Juhász 2005).⁵³ Autoarea a realizat și studiul monumentelor comemorative din sudul Slovaciei ridicate în timpul celor două războaie mondiale (Juhász 2010).

Keserü Katalin a prezentat transformarea unei locații infame a regimului totalitar, Casa Terorii din Budapesta, în spațiu cultural și în muzeu istoric, loc de cult și un loc al memoriei. (Keserü 2005).⁵⁴ Gagyí József a studiat tradiționala comemorare a poetului Petőfi Sándor de la Albești, interpretând cultul personalității dedicat poetului ca o variantă locală a identității naționale (Gagyí 2005).

Dankó Imre a fost cel care a propus cercetarea memorialelor amplasate în turnul bisericilor și a realizat analiza lor ca specie discursivă (Dankó 1991, 2000). Keszeg Vilmos a trecut în revistă aceleași memoriale din turnul bisericilor ca figuri ale memoriei și de comportament cultural ritualic. Pe lângă analiza minuțioasă și descrierea funcțiilor acestor memoriale din turn, interpretate ca o modalitate de constituire și de expunere a istoriei locale, autorul a publicat și corpusul de texte culese de el (Keszeg 2006). De asemenea, autorul a prezentat monografiile eparhiale, episcopale și pe cele ale unităților administrative, lucrările de istorie locală folosite ca material didactic și monografiile de istorie locală din Scaunul Arieșului ca acte de expunere a memoriei locale (Keszeg 2008: 328–350).

Aș dori să evidențiez aici contribuția lui Vér Eszter Virág. Autoarea a studiat cultul reginei Elisabeta în perioada 1898–1914, inclusiv formarea mitului, respectiv locurile și figurile memoriei asociate cu personalitatea sa (denumirea unor spații publice, parcuri, monumente, locuri memoriale, muzee, biserici, ceremonii de comemorare). Pe lângă registrul monumentelor comemorative dedicate reginei Elisabeta, a publicat și narațiunile biografice (necrologuri, discursuri memoriale), aspectele administrative ale evenimentului (măsurile luate în urma morții reginei, reglementări adoptate), precum și reprezentările din presă (știri și articole de presă), cele populare (anecdote) și literare (jurnale, memorii, povestiri, drame, povești și poezii) ale cultului ei (Vér întocm. 2006).

Cercetările prezentate au abordat, în mare parte, problema modului în care diferitele tipuri de memorie istorică pot fi proiectate pe hartă, respectiv întrebarea cu privire la topologia sau la sistemul care se constituie din diferitele locuri și evenimente istorice. În această accepțiune, memoria colectivă dobândește posibilitatea de a structura comunitatea prin intermediul proiectării în spațiu.⁵⁵ Iar aici nu ne interesează atât de

53 Primul *kopjafa* a fost ridicat în Slovacia în anul 1977, la inițiativa unor intelectuali preocupați de cercetări etnografice, în frunte cu Liszka József. Simbolistica porților secuiești și funcționarea lor ca obiecte reprezentative au fost prezentate de Pozsony Ferenc (Pozsony 2009a: în special 284–297).

54 Există și alte perspective în cercetarea Casei Terorii din Budapesta ca loc de cult: se pune problema realizării unui monument comemorativ dedicat nu doar victimelor, ci însăși terorii; dacă societatea ar trebui să păstreze memoria opresorilor și a „asasinilor în masă”. Una dintre analizele cele mai importante despre acest loc de cult: Frazon–Horváth 2002.

55 Există și o literatură critică referitoare la locurile memoriei, care aduce argumente în favoarea ideii că aceasta consideră națiunile ca fiind omogene din punct de vedere cultural și astfel exclude din cadrul memoriei colective care se constituie într-un cadru național, spre exemplu, algerienii din Franța, marocanii din Olanda sau turcii din Germania. Prin urmare, accepțiunea teoriei despre locurile memoriei referitoare la națiune ar fi de natură primordialistă, astfel încât abordarea sa nu se poate debarasa de sacralizarea trecutului național și de autoreprezentarea

mult timpii istorici reprezentați, cât faptul că în această topologie virtuală a memoriei se constituie și se structurează un anumit sistem al locurilor istorice sau un fel de rețea a evenimentelor istorice în cadrul căreia indivizii și grupurile se orientează. Or, fiindcă majoritatea evenimentelor sunt asociate cu anumite locații, prin parcurgerea sau vizitarea acestor spații indivizii și grupurile pot participa sau se pot cufunda în memoria colectivă (socială sau istorică).

Aleida Assmann folosește conceptele de *monument*, *monumentalizare* referitor la procesul de producție a memoriei (A. Assmann 1991, citată și de Niedermüller 2000). Acestea pot fi asociate și cu problematica locurilor memoriei, în măsura în care concepem procesul de producție și de reprezentare a memoriei (naționale/istorice) ca o monumentalizare a istoriei și a culturii. În acest proces, istoria și cultura, care funcționează ca forme de autoreprezentare simbolică, devin monument, un tip de „semn care trimite la sine”, „se pune în scenă pe sine, [...] se exhibă în fața contemporanilor și a posterității, [...] vrea să fie văzut, păstrat și reamintit” (A. Assmann 1991, citată de Niedermüller 2000: 107). Întrucât monumentalizarea memoriei definite în acest fel a fost determinată prin intermediul gesturilor și al actelor concepute ca fiind publice ale privirii, păstrării și reamintirii, putem conchide că ceea ce este considerat drept monument este îndeobște perceptibil, accesibil și, într-un anumit sens simbolic, utilizabil. Este important de subliniat așadar faptul că, în acest context, caracterul public reprezintă un element constitutiv determinant al memoriei colective.

Deși poate fi interpretat ca o formațiune spațială, monumentul, în accepțiunea dată de Aleida Assmann, comportă și anumite valențe simbolice. Jan Assmann folosește o serie de metafore spațiale pentru reprezentările cotidiene ale substanței istorice a națiunii: *figuri ale memoriei*, *insule temporale*, *texturi ale memoriei*, *spații ale memoriei* (J. Assmann 1995: 129).⁵⁶ În acest sens, mă raliez, în ceea ce mă privește, la concepția potrivit căreia aspectul spațial al memoriei nu înseamnă numai faptul că, într-un anumit fel, conștiința colectivă este legată de spațiu sau că își găsește posibilitățile de reprezentare la nivelul realității fizice, ci, de fapt, ea însăși, la rândul ei, amenajează spații, produce realități spațiale și formează, prin intermediul acestora, grupuri sociale.

Cercetările realizate în unele orașe din regiunea Europei Centrale și de Est indică faptul că procesele sociale, economice și culturale au influențat caracteristicile spațiilor și ale culturilor urbane. Fejős Zoltán a ilustrat factorii acestei metamorfoze urbane printr-un studiu de caz despre Budapesta, evidențiind unele forme alternative de interpretare a trecutului. Vorbind despre dimensiunile spațiului, ale imaginii și ale timpului, autorul se oprește și asupra cultului cafenelei, aflat în proces de renaștere, pe care îl descrie cu ajutorul unor expresii precum „spațiu redobândit din trecut”, „clădiri

naționalistă (cf. Willaime 1988). Partea cea mai importantă a acestei critici este cea privitoare la faptul că accepțiunea lui Pierre Nora cuprinde numai forma dominantă a memoriei. Spre deosebire de și pe lângă aceasta există însă și memoria grupurilor marginalizate, oprite sau stigmatizate. Inițiatorul privirii de jos asupra istoriei a fost Edward Palmer Thompson, care și-a condus analizele de istorie socială din perspectiva clasei muncitorești și a oamenilor obișnuiți (*ordinary people*) (E. P. Thompson 1963, cf. P. Thompson 1978). Față de accepțiunea masculină clasică a istoriei, centrată pe bărbat, studiile de gen (*gender studies*) au atras atenția asupra faptului că timp îndelungat femeile nu au apărut deloc sau au apărut doar în treacăt în istorie (cf. Hirsch-Smith 2002).

56 Potrivit lui Jan Assmann, aceste metafore trimit și la stratificarea memoriei istorice.

celebre în memoria urbană”. Așadar este vorba despre legătura dintre spațiu și timp (luarea în stăpânire a unor spații date uitării, reînnoirea unor regiuni ale memoriei urbane), în contextul căreia crearea continuă, în sens fizic și social, se desfășoară sub semnul „restaurării și atribuirii unei noi valori funcționale unei modalități de comportament urban tradițional” (Fejős 2003, citat de la p. 97–98).

Organizarea și demonstrarea memoriei (colective): procesul reamintirii

Spre deosebire de procesele preponderent spontane ale amintirii individuale, memoria colectivă necesită organizare și presupune atenția membrilor societății. Din punctul de vedere al cercetătorilor memoriei, nu începe îndoială în legătură cu faptul că organizarea, formarea și trăirea memoriei colective are loc în sfera publică. În interpretarea sferei publice urmează teoria comunicării a lui Jürgen Habermas despre această sferă ca un proces intersubiectiv și intercultural, care face posibilă conviețuirea umană, precum și schimbarea modurilor de conviețuire. Potrivit acestui reprezentant al Școlii de la Frankfurt și teoretician al sferei publice, formațiunile sociale au trecut printr-un anumit tip de evoluție pe parcursul transformărilor tipologice ale ordinii sociale. Această tranziție de la organizarea feudală la organizarea burgheză și apoi la organizarea socială modernă a adus cu sine transformarea structurală a sferei publice și a spațiilor de formare și organizare a opiniei publice. Cu alte cuvinte, în secolul al XIX-lea era deja formată acea sferă publică în care s-au desfășurat dezbaterile, schimburile de idei și a avut loc fluxul de informații, respectiv în mediul căreia interesul public și formarea opiniei publice s-au constituit, s-au organizat și au fost discutate deschis (Habermas 1971).

Am considerat importantă prezentarea acestei teorii a sferei și a opiniei publice întrucât, în contextul studierii memoriei publice, cercetătorii sunt în mare parte de acord referitor la faptul că aceasta poate fi studiată în procesualitatea sa și se formează în cadrul sferei publice. În ceea ce privește memoria comunicativă, se poate constata că aceasta configurează un anumit *spațiu al discursului* în care cunoașterea comună ancorată individual se organizează în ansamblul ei și se canonizează.⁵⁷ Acest lucru înseamnă că, în acest spațiu al discursului, în timp ce indivizii și grupurile negociază continuu, diferitele amintiri și acte de reamintire încearcă să formeze un anumit tip de memorie colectivă. Întrucât, tocmai din cauza legăturilor sale personale, memoria colectivă nu este stabilă și gata încheată, formarea sa poate fi interpretată întotdeauna ca un rezultat al negocierii opiniilor. „Discursurile își manifestă influența prin intermediul unor forme culturale determinate și efectul lor depinde de acele medii cu ajutorul cărora pot fi reprezentate, de fapt, temele, concepțiile și strategiile proprii ale unui anumit discurs” (Niedermüller 2000: 95). Pe urmele lui Niedermüller Péter, putem distinge următoarele forme culturale primare ale discursurilor: 1. texte orale și scrise, politice și științifice (discursuri politice, dezbateri, cărți, publicații, articole de ziar și eseuri etc.), care formează *planul lingvistic* al discursului; 2. ritualuri sociale și

57 Accepțiunea ontologică a *spațiului discursiv* menționat aici pare a fi înrudită cu teoria halbwachsiană a cadrelor, spațiul în calitatea sa de context și proces al funcționării cadrelor memoriei.

culturale, ceremonii de definire (manifestări politice și culturale, sărbători naționale și zile memoriale istorice, acte de comemorare simbolice etc.), care constituie *planul ritualic* al discursului; 3. înfățișare vizuală și reprezentare prin intermediul mass-mediei (filme, expoziții etc.), care alcătuiesc *planul vizual* al discursului (Niedermüller 2000: 95).⁵⁸ Aceste forme culturale ale discursurilor nu pot fi separate categoric, ci își exercită influența completându-se reciproc în practica amintirii individuale (cf. Niedermüller 2000: 95).

Diferitele spații ale memoriei și locuri de cult sunt asociate, de cele mai multe ori, cu locuri concrete, însă totodată își datorează viața propriu-zisă folosirii lor și își dobândesc semnificația prin festivități și ritualuri. Și în acest caz putem surprinde interacțiunea dintre spațiu și timp: ritualurile sunt cele care creează locurile. Pe urmele teoriei lui Arjun Appadurai despre producerea localității (cf. Appadurai 2001), Fejős Zoltán afirmă că, „în lipsa muncii ritualice, spațiile fizice sunt doar niște locuri cu semnificații mai simple sau chiar locuri goale, de care se ține cont, în cel mai bun caz, datorită valorilor estetice ale mediului construit. Locurile de cult reprezintă locații importante ale reinterpretărilor și schimbărilor de sens culturale” (Fejős 2003: 103).

Alți autori argumentează, de asemenea, în favoarea ideii potrivit căreia formele colective ale amintirii sunt întotdeauna ritualice, rememorarea/comemorarea fiind mereu ritualizată. La rândul său, pe parcursul unei analize referitoare la actele publice ale reamintirii, Paul Connerton atrage atenția asupra ritualizării, prin intermediul diferitelor ritualuri ca expresii colective ale memoriei (Connerton 1991: 41–71).⁵⁹ De regulă, folosirea memoriei comemorative are loc într-un cadru temporal festiv. Pe parcursul ritualurilor de comemorare, comunitatea își aduce aminte de propria identitate cu ajutorul unei *narațiuni primare* (*master narrative*). „Ritualurile de comemorare diferă de ritualurile de alte tipuri prin faptul că trimit în mod deschis la persoanele sau la evenimentele considerate drept modele, indiferent dacă le atribuie o existență istorică sau mitologică; în consecință, ritualurile de această factură mai au un alt specific exclusiv, pe care l-am putea numi caracter repetitiv [*ritual re-enactment*] și care joacă un rol fundamental în formarea memoriei colective.” (Connerton 1997: 75)

Retorica repetării ritualice se constituie prin intermediul aplicării modalităților de articulare *calendaristice* (*calendarically observed repetition*), *verbale* (*verbal repetition*) și realizate prin intermediul *gesturilor* (*gestural repetition*) (Connerton 1997: 76). În cazul sărbătorilor care se repetă periodic, *similaritatea cronologică* (*chronological similarity*) aduce cu sine și permite repetarea acelorași gesturi (Connerton 1997: 77). Continuata-

58 La rândul lui, și Jan Assmann a subliniat formarea lingvistică, vizuală și ritualică a memoriei (J. Assmann 1988: 14); în accepțiunea sa, ritul și sărbătoarea reprezintă forme primare de organizare a memoriei culturale (J. Assmann 2003: 56–59).

59 Traducerea maghiară a unuia dintre capitolele cărții: Connerton 1997. Conceptul de *memorie comemorativă* (*commemoration*) a fost folosit în volumul coordonat de John R. Gillis (Gillis ed. 1994).

tea memoriei individuale este asigurată tocmai de această structurare a timpului și de permanența rememorării.⁶⁰

Tradiția antropologiei culturale surprinde rolul memoriei colective în păstrarea legăturii cu trecutul înzestrat cu semnificație, respectiv în selectarea elementelor și în structurarea acestui trecut. Reamintirea și uitarea țin în aceeași măsură de acest proces. În opinia lui Maurice Halbwachs, însăși uitarea reprezintă un fenomen social, autorul atribuind fenomenul schimbării cadrelor sociale ale memoriei. „Uitarea poate fi explicată prin dispariția acestor cadre sau a unora dintre ele: nu mai suntem capabili să fixăm evenimentele în cadrele respective sau atenția ne este ocupată de altele [...]. Uitarea sau modificarea unora dintre amintirile noastre se explică însă și prin faptul că, de la o epocă la alta, cadrele memoriei noastre se schimbă. Societatea își imaginează trecutul în moduri diferite, conform circumstanțelor și trecerii timpului, modificându-și, astfel, convențiile. Deoarece toți membrii societății se sprijină pe aceste convenții, ei își orientează amintirile în direcția evoluției memoriei colective.” (Halbwachs 1971: 131)

Sinfree Makoni a propus termenul de *dez-amintire* (*unremember*) în loc de uitare (*forget*), deoarece, în opinia sa, acesta evidențiază mai pregnant caracterul activ al procesului uitării (Makoni 1998). Chiar dacă nu ni se pare cea mai bună formulare, trebuie să acceptăm totuși faptul că și uitarea reprezintă un anumit comportament cultural: omiterea folosirii unei reprezentări despre trecut. În acest sens, aderăm la acel punct de vedere conform căruia rememorarea și uitarea trebuie considerate procese complementare în contextul cercetării cu privire la organizarea memoriei colective. În procesul organizării memoriei, aceste două mecanisme se presupun reciproc.

De asemenea, Michael Schudson a considerat inevitabilă distorsionarea memoriei pe parcursul evocării și al utilizării. Conform opiniei sale, memoria reprezintă, în același timp, *deformare* (*distortion*), memoria fiind întotdeauna și în mod inevitabil selectivă: „o modalitate a privirii reprezintă simultan o modalitate a trecerii cu vederea, o modalitatea a reamintirii este și o modalitate a uitării”.⁶¹ În concepția sa, există cel puțin patru tipuri importante ale distorsiunii în funcționarea memoriei colective: 1. *distanțarea* (*distanciation*) – odată cu trecerea timpului amănuntele se pierd și intensitatea emoțională scade; 2. *instrumentalizarea* (*instrumentalization*) – punerea trecutului în slujba prezentului; 3. *narativizarea* (*narrativization*) – delimitarea trecutului sub diferite forme culturale (îndeosebi prin narațiuni); 4. *convenționalizarea* (*conventionalization*) – revelarea (publică) a trecutului prin intermediul a diferite convenții culturale (autobiografia, monumente, acte comemorative etc.) (Schudson 1995).

Numeroși antropologi anglo-saxoni (Bronislaw Malinowski, Alfred Reginald Radcliffe-Brown, Edmund Leach) evidențiaseră deja latura pragmatică a memoriei. Funcționaliștii au argumentat că acele conținuturi pe care indivizii le evocă sau le reprezintă

60 Menționăm aici faptul că și reînhumările care au loc în urma schimbărilor de regim pot fi interpretate ca acte de demonstrare și enunțare deschisă a memoriei colective, întrucât presupun desfacerea și reinterpretarea consensurilor referitoare la memoria colectivă anterior valabilă (cf. Zemléni 2009). Totodată, un element important al ritualurilor memoriei colective îl reprezintă și sentimentele, nostalgia și emoțiile culturale (*cultural feeling*) pe care le stârnesc sau le întretin în cadrul comunității (locale) (Rosaldo 1989a: 68–90, 1989b).

61 „A way of seeing is a way of not seeing; a way of remembering is a way of forgetting, too.” (Schudson 1995: 348)

în contextul social servesc, de fapt, menținerii instituțiilor sociale și legitimării diferitelor statute, drepturi și poziții sociale de prestigiu. Astfel, acești autori s-au ocupat mai cu seamă de problematica uitării selective, numită de ei *amnezie structurală*. Laura Bohannon a demonstrat că, în cadrul populației tiv din Africa, organizarea genealogiei se extinde numai asupra strămoșilor relevanți din punctul de vedere al prezentului social, în timp ce celelalte personaje din trecut sunt eliminate din genealogie și date uitării sociale (Bohannon 1952).⁶² În urma cercetării sale, numeroși autori au fost interesați de întrebări privind măsura în care interpretarea narațiunilor din trecut este influențată de natura societății în care narațiunile respective sunt povestite și reprezentate, precum și de măsura în care construcțiile personale și sistemele de rudenie sunt determinante din punctul de vedere al formării acestor narațiuni (Bloch 1992, 1996: 67–84; Dakhliia 1990; Kilani 1992).

Peter Burke a definit *amnezia socială* ca un concept complementar celui de memorie. El a considerat că amnezia exercită o funcție similară cu memoria în formarea comunității. În acord cu accepțiunea lui Halbwachs, cercetătorul a susținut faptul că, în contextul reconstituirii sociale a trecutului, eliminarea anumitor evenimente este la fel de importantă precum evocarea altora, deoarece uitarea organizată servește și în cenzurarea conținuturilor compromițătoare ale memoriei (cf. Burke 2001). Paul Connerton folosește termenul de *uitare organizată* (*organised forgetting*) pentru cenzurarea oficială a memoriei (Connerton 1991: 14–15).⁶³

Michael Rowlands a studiat funcția de organizare și mediere a culturii exercitată de memorie (Rowlands 1993). Pe baza cercetărilor sale referitoare la societățile analfabete, Harvey Whitehouse a atras atenția asupra similitudinilor dintre anumite experiențe religioase și organizarea memoriei (Whitehouse 1992).⁶⁴

Cea mai radicală și mai controversată interpretare a relației dintre memorie și cultură îi aparține lui Dan Sperber. Ideea sa a fost inspirată de teoreticianul gramaticii generative Noam Chomsky, potrivit căruia ființele umane sunt capabile să învețe limba într-un timp relativ redus și la un nivel satisfăcător datorită faptului că sunt de la bun început predispuse din punct de vedere genetic la înțelegerea formelor specifice ale limbajului uman, comune tuturor limbajelor. După ce copilul a recunoscut aceste forme, este capabil să își aducă aminte de ele cu ușurință (cf. Chomsky 1988). În mod

62 Studiind diferitele tipuri de texte ale memoriei genealogice (discursul funebru, epitaful, necrologul, testamentul), Keszeg Vilmos a constatat că elaborarea acestora reprezintă un ritual comemorativ, care oferă posibilitatea însușirii genealogiei și reglementează relațiile dintre generații (Keszeg 2002, 2008: 310–328). Prin urmare, elaborarea acestora este subordonată unor funcții sociale. Ordinile genealogice extinse asupra a două-trei generații „nu sunt păstrate în memorie din reverență, ci – așa cum au arătat J. Goody și J. Watt – servesc «ca un mediu mnemotehnic care fixează sistemul relațiilor sociale» [...] Acest lucru este sprijinit și de faptul că, de îndată ce relațiile sociale se schimbă, și aceste genealogii sunt adaptate la noile condiții” (Bergmann 1990: 137).

63 Într-un studiu ulterior, Paul Connerton definește șapte tipuri de uitare: *ștergere forțată* (*repressive erasure*), *uitare prescriptivă* (*prescriptive forgetting*), *uitare care stă la baza unei noi identități* (*forgetting that is constitutive in the formation of a new identity*), *amnezie structurală* (*structural amnesia*), *uitarea ca anulare* (*forgetting as annulment*), *uitarea ca perimare planificată* (*forgetting as planned obsolescence*), *uitarea ca tăcere umilitoare* (*forgetting as humiliated silence*) (Connerton 2008). Uitarea culturală este considerată de autor specifică modernității (Connerton 2009).

64 Autorul și-a construit teoria pe bazele teoriei lui Tulving, prezentată mai sus.

similar, Dan Sperber a argumentat în favoarea ideii că această constatare poate fi extinsă asupra percepției diferitelor forme culturale și tipuri de narațiune. Pe parcursul reamintirii, oamenii sunt, din capul locului, predispuși la evocarea anumitor tipuri de informații și incapabili să evoce sau să transmită alte tipuri. Această tendință psihologică constituie, pe termen lung, un puternic factor determinant și de limitare a formării potențiale a culturii umane (Sperber 1985).⁶⁵ Autorul a explicat propagarea cunoașterii culturale și a sistemelor de idei în societate pe baza modelului natural al teoriei epidemiologice, prin intermediul epidemiologiei reprezentationale.

Discursurile și tehnicile memoriei – strategiile de interpretare a societății

Teoriile referitoare la rememorare și uitare prezentate mai sus confirmă acea concepție a cercetătorilor pe baza căreia memoria colectivă poate fi considerată, pe de o parte, cumulativă și continuă, pe de altă parte, un set de cunoștințe mobil, provizoriu și condiționat, maleabil și contingent. Astfel se explică faptul că memoria colectivă necesită organizare, reprezentare și utilizare permanentă.

Spre sfârșitul secolului XX a câștigat teren ideea că istoria reprezintă pluralitatea diferitelor narațiuni, fiindcă de orice eveniment se leagă mai multe narațiuni și interpretări. Anumiți istorici au aplicat metodele cercetării memoriei asupra propriei discipline științifice și au ajuns la constatarea că elaborarea istoriei pe baza demersurilor istoriografiei (explorarea și selectarea surselor, formarea materialului) este în mare măsură similară modului de organizare a memoriei. Această direcție de cercetare este reprezentată în primul rând prin activitatea istoricului american Hayden White.⁶⁶ Spre deosebire de concepția referitoare la istoria petrecută în mod obiectiv, el a atras atenția asupra diferenței epistemologice dintre evenimentul care a avut loc și interpretările referitoare la acest eveniment. Noi nu cunoaștem istoria însăși, ci, de fapt, relațiile despre istorie. Însuși gestul istoricului care decide asupra autenticității și a utilității unei date este cel care instituie sursele arhivistice. La rândul ei, știința istoriei sistematizează, fixează, organizează sub formă de cunoaștere și canonizează aceste narațiuni, texte și surse referitoare la istorie. Tocmai această abordare din direcția științei istoriei a adus cu sine faptul că privim istoria și memoria colectivă ca pe un trecut înzestrat cu o anumită interpretare și semnificație.⁶⁷

65 Volumul său apărut în limba maghiară: Sperber 2001. Această teorie este înrudită cu *teoria memetică* a lui Richard Dawkins: în calitatea de replicator cultural, *mema* reprezintă unitatea ipotetică a transmiterii (Dawkins 1989: 380).

66 Cea mai citată lucrare a sa: White 1973. În limba maghiară: White 1997. Din cadrul literaturii de specialitate în limba maghiară, în contextul abordării autoreflexive a științei istoriei, evidențiem opera lui Gyáni Gábor (cf. Gyáni 2000a, 2002a, 2007). În cadrul analizelor sale referitoare la mitizarea istoriei, Lucian Boia a confruntat istoria ca realitate cu istoria ca discurs (cf. traduceri în limba maghiară: Boia 1999).

67 Ideea discursului științific despre trecut s-a manifestat sub forma unei cerințe profesionale în cadrul cercetărilor autohtone. În anii 1987–1988, paginile revistei culturale bucureștene *A Hét* au găzduit o dezbatere între cercetătorii din domeniul științelor sociale pe marginea metodei *oral history*, în jurul unor teme precum rememorarea, amintirea unor fapte ori a altora sau rolul interpretării culegătorului în producerea documentului istoric (cf. Biró Zoltán: Az emlékez-

Narațiunile istorice organizează și indică modul în care se poate și se cuvine să se vorbească despre trecut. Aceste narațiuni nu trebuie privite numai ca texte și interpretări, ci ca reprezentări și discursuri culturale, respectiv ca tehnici ale formării trecutului. În cadrul analizei sale despre discursul „național”, Niedermüller Péter consideră că în centrul acestuia se află tocmai istoria ca un timp interpretat și reprezentarea culturală a trecutului. Așadar istoria și memoria colectivă nu reprezintă o colecție de date existente în mod obiectiv. Cu toate că autorul își sprijină afirmația pe contextul epocii postsocialiste, metaforelor reprezentationale analizate de el le revine o valabilitate mai generală. De aceea, consider că metaforele și strategiile păstrării, restaurării, reconstituirii și *naționalizării* pot fi aplicate procesului de organizare a memoriei colective și la modul general (cf. Niedermüller 2000: 96–106).⁶⁸ Toate acestea pot fi interpretate ca moduri de relaționare a unor grupuri și societăți cu propriul trecut. În cele ce urmează, voi trece în revistă aceste strategii și tehnici discursive ale interpretării și utilizării trecutului, respectiv ale memoriei colective.

Dintre tehnicile asociate cu istoria și trecutul, valabile inclusiv în domeniul organizării memoriei, face parte și strategia *explorării*, *documentării* și *conservării*. Punctul esențial al acesteia constă în faptul că timpul acumulat are o anumită actualitate și semnificație și din perspectiva societății din prezent. În cadrul abordării sale teoretice asupra tradiției, Edward Shils distinge trecutul care a avut loc într-adevăr de diferitele trecuturi de grup și de trecuturile inventate, imaginare (Shils 1981: 162–194, 228–235).⁶⁹ Acest trecut real are urme fizice (spre exemplu, sub forma unor clădiri, descoperiri arheologice, ruine etc.), iar știința istoriei (dar și etnografia și antropologia) și-a identificat ca sarcină primară expunerea, explorarea, documentarea și conservarea acestui trecut care a avut loc. Nici această atitudine propusă ca fiind științifică nu înseamnă însă obiectivitate, după cum reiese din cele de mai sus, fiind contaminată de subiectivitatea interpretării și a selecției.

Una dintre cele mai răspândite idei cu privire la evoluția istoriei presupune că imaginea formată și păstrată despre trecut a suferit un anumit tip de eroziune. Tehnica *restaurării* pornește de la imperativul unei corecții a acestei distrugerii conștiente sau schimbări produse de uitare și al unei completări necesare a cunoașterii despre trecut: „această strategie pune într-o lumină nouă procesele și evenimentele istorice, respectiv mută accentele semantice ale evaluării și interpretării evenimentelor istorice”. Presupoziția fundamentală este că faptele au fost eliminate din trecut, evenimentele

tetés értéke és ára. [Valoarea și prețul mementoului] *A Hét* XVIII (42) 15 octombrie 1987. 8; Rostás Zoltán: Hogyan járjunk a forráshoz? [Cum să mergem la sursă] *A Hét* XVIII. (43) 22 octombrie 1987. 10; Biró Zoltán: Nem elég a jó szándék. [Bunele intenții nu sunt suficiente] *A Hét* XIX. (6) 4 februarie 1988. 4; Imreh Lajos: Dokumentum-e? [Este oare document?] *A Hét* XIX. (6) 4 februarie 1988. 4; Nagy Olga: Egy félreértett könyv esélyei. [Șansele unei cărți neînțelese] *A Hét* XIX. (12) 17 martie 1988. 4; Oláh Sándor: A hitelesség útvesztői. [Labirintul autenticității] *A Hét* XIX. (14) 31 martie 1988. 5; Gagyí József: Dokumentum és/vagy szimbólum. [Document și/sau simbol] *A Hét*. XIX. (16) 14 aprilie 1988. 5; Magyarai Nándor László: Érvényes szövegért. [Pentru un text valid] *A Hét* XIX. (19) 5 mai 1988. 4; Horváth Arany: A néprajzi gyűjtőt magnójárol... [Etnograful după reportofon se cunoaște...] *A Hét*. XIX. (19) 5 mai 1988. 4; *A Hét szerkesztősége*: A fogalmak tisztázásáért. [Redacția Hét: Pentru clarificarea sintagmelor] *A Hét* XIX. (19) 5 mai 1988. 4).

68 Despre activitate *reconstituirii istorice*, vezi Connerton 1991: 13–14; iar cu privire la metaforele, stilul și limbajul istoriei reprezentate în contextul prezentului: White 1997, în special 68–102.

69 Despre accepciunea sa referitoare la tradiție, vezi traducerea în limba maghiară: Shils 1987.

și personalitățile din trecut au fost uitate, astfel încât istoria trebuie reconstituită pe baza amintirilor individuale și de grup. Metafora restaurării vizează așadar producerea „adevărului istoric” și a „istoriei obiective” ca o istorie și o memorie într-adevăr nouă față de istoria „falsificată” (Niedermüller 2000: 97–99, citat de la p. 97).

Tehnica *reconstituirii* este strâns asociată cu teza a distrugerii și a dispariției istoriei și se construiește pe această teză metaforică. Narațiunile istorice și cadrele de interpretare care au fundamentat imaginea anterioară despre trecut apar ca fiind deopotrivă eronate din perspectiva prezentului care, prin gestul desființării și al anulării, propune reinterpretarea trecutului, deschizând și înfățișând astfel un orizont istoric nou și necesar atât din punct de vedere politic și moral, cât și din perspectivă științifică. „Restaurare, explicație, interpretare, purificare – iată termenii care ne trimit la esența strategiei reconstituirii sau la recrearea simbolică a istoriei.” Niedermüller Péter include în această strategie schimbarea texturii simbolice a numelor de străzi și a locurilor comemorative, restructurarea hărții mentale a orașelor și reconstituirea orizontului temporal și a spațiului simbolic al istoriei (date istorice, sărbători naționale, zile memoriale) (Niedermüller 2000: 100–103, citat de la p. 101).⁷⁰

Obiectivul discursului *naționalizării* constă în „încadrarea proceselor și a evenimentelor istorice [restaurate sau reconstituite] într-un context politic și ideologic mai larg, și astfel în crearea miturilor de origine ale unei noi orânduiri politice” (Niedermüller 2000: 103). Potrivit lui Niedermüller Péter, miturile de origine istorice, sociale și culturale țin de naționalizarea istoriei și a trecutului, iar funcția lor este, pe de o parte, explicativă, iar pe de altă parte, justificativă.

Miturile de origine istorice se ocupă de crearea timpului istoric și „vizează o continuitate imaginară, peste timp și istorie, în contextul căreia poate fi formulată apoi identitatea națională. Cu cât istoria unei națiuni poate fi urmărită mai departe în timp, cu atât este mai solidă identitatea națională – acesta este mesajul principal al miturilor de origine istorice” (Niedermüller 2000: 104). Aceste mituri care creează continuitatea istorică și o asociază cu conceptul de identitate națională sunt valabile nu doar în perspectivă, ci și pe durate de timp mai scurte. Un element important al miturilor constă în faptul că înfățișează raporturile și contextul dezvoltării istorice.⁷¹

Narațiunile originii sociale mitologizează începuturile socioculturale, înfățișând sursele politice și socioculturale ale unor moduri de viață și orânduiri sociale. Este vorba despre acele narațiuni ce indică antecedentele sociale ale anumitor forme de viață și formațiuni sociale și culturale, care sunt în acest fel investite cu un anumit capital simbolic. Niedermüller Péter ilustrează miturile de origine prin concepția culturală

70 În opinia lui Peter Burke, reconstituirea istoriei ajunge foarte frecvent la crearea unor narațiuni mitice, o mitogeneză a cărei existență autorul o demonstrează pe baza analizei transmiterii memoriei sociale (cf. Burke 2001: 7–12).

71 Istoriografia și memoria istorică a societăților est-europene și postsocialiste a fost studiată de mai mulți autori: Lajtai L. László a supus analizei manualele de istorie maghiare din anii 1777–1848 (Lajtai 2004, 2009: 38–40), Czoch Gábor a trecut în revistă manualele din a doua jumătate a secolului al XIX-lea (Czoch 2006), Miroslav Michela a studiat tendințele și contextualizarea culturii istorice (sau ale relației dintre societate și trecut) slovacă (Michela 2008), Mirela-Luminița Murgescu a ajuns, pe baza examinării manualelor românești de istorie, la concluzia că acestea deserveșc miturile de identitate și înfățișează o lume masculină (Murgescu 2004). Despre aspectele teoretice ale contextualizării, vezi Gyáni 2007: 241–259.

referitoare la modul de viață burghez și prin exemplul înaintașilor politici și ideologici (Niedermüller 2000: 104–105).

Miturile de origine culturale schițează orizontul cultural al noii ordini sociale, „conceptele sale cheie fiind cultura populară și cultura națională. Acestea reprezintă cultura «adevărată» și originară, «cultura poporului» în continuitatea, autenticitatea, arhaicitatea și frumusețea sa”. Miturile de acest tip fac cultura locuibilă, consideră membrii societății drept o comunitate culturală omogenă și pleacă de la ideea conform căreia „cultura și originile culturale «identice» conduc cu necesitate la obiective politice și reprezentări identice referitoare la ordinea socială” (Niedermüller 2000: 105).

Pe lângă discursul naționalizării și strâns asociat cu acesta, se impune tot mai accentuat discursul *patrimonializării*, care transpune trecutul interpretat și înzestrat cu o anumită semnificație spre orizonturi sociale mai largi și mai generale. Începând cu secolul al XIX-lea, însuși timpul și trecutul național devin proprietate comună și o moștenire colectivă/culturală (Nora 1986: 359).

Concepția și funcțiile sociale ale tradiției inventate

Prin urmare, crearea sau producerea memoriei colective este asociată cu nevoia societății de a-și legitima prezentul și de a crea o anumită continuitate în spațiul istoric. Cercetătorii societăților tribale sau ai comunităților arhaice au folosit conceptul de tradiție pentru desemnarea aceluia sistem de relații și cunoștințe pe care membrii acelor comunități îl susțin, îl acceptă, care determină prezentul lor și limitele comunității respective.

În acest sens, trebuie să trimit, în primul rând, la una dintre afirmațiile lui Edward Shils, autor citat anterior, foarte relevantă din punctul de vedere al cercetării de față. Potrivit acestei concepții științifice despre societate, *tradiția* este cea care transmite trecutul. Tradiția reprezintă, în primul rând, lucrul transmis, un *traditum*: „Tradiția – cu alte cuvinte, ceea ce transmitem, respectiv preluăm – poate să cuprindă în sine obiecte materiale, diferite idei, imagini despre anumite personalități și evenimente, practici și instituții, dar și clădiri, monumente, peisaje, statui, tablouri, cărți, unelte și mașini. Tradiția conține tot ceea ce se află în posesia unei anumite societăți și există deja în momentul preluării de către posesorii actuali...” (Shils 1987: 31). În această concepție, pot fi considerate drept tradiție practicile și sistemul de valori care se repetă periodic de-a lungul a „cel puțin trei generații lungi sau scurte”, organizate și trăite de către societate (Shils 1987: 35). Pe deasupra, tradiția reprezintă și un proces în schimbare și selectiv.

În acest context, este important de subliniat și faptul că tradiția presupune existența comunității (locale) și a legăturilor sociale strânse. În schimb, odată ce aceste legături sociale se relaxează, societățile încep să creeze, conform observației cercetătorilor, contexte artificiale și situații de comunicare ritualice capabile să asigure coerența coexistenței sociale. Cu alte cuvinte, în aceste condiții, societățile inventează și creează tradiții noi. Tocmai din acest motiv Eric Hobsbawm interpretează memoria colectivă, în calitatea sa de *tradiție inventată* (*invented tradition*), ca un mijloc de creare a tradiției specifice Europei din secolul al XIX-lea, caracterizate prin schimbări socioeconomice accelerate. Perioada producției în masă a tradiției este reprezentată de cele patru decenii și jumătate dintre 1870 și 1914 (în traducere maghiară: Hobsbawm

1987). Rolul principal în crearea acestor tradiții revine nu atât comunității, cât instituțiilor. În același timp, tradițiile culturale sunt foarte strâns legate de reprezentările politice și determinate în mare măsură de diferitele intenții politice. Aceste două categorii și tipuri de intenții (culturale și politice) nu merită separate, deoarece trebuie să recunoaștem existența unei multitudini de tradiții și imagini despre trecut, care s-au constituit sau au fost inventate tocmai în contextul unor ideologii și mișcări politice. „«Tradițiile inventate» exercită o funcție socială și politică importantă. În lipsa acestei funcții, ele nici nu ar putea să apară și să se consolideze.” (Hobsbawm 1987: 181)⁷² Din acest motiv, trebuie să recunoaștem și intenția manipulatorie. În acest sens, trebuie să evidențiem preponderent acele inițiative sociale și politice în urma cărora anumiți actori politici, evenimente și procese istorice ajung să fie prezentate într-un alt context și în urma cărora se produce o altă imagine despre trecut și istorie. Transformarea procesului într-un fenomen de masă și cea mai generală tradiție politică inventată a epocii au fost asociate cu naționalismul și înființarea statelor naționale: „mișcările de masă care s-au dezvoltat [...], la fel ca și diferitele tipuri de naționalism, au fost pe deplin conștiente de importanța ritualurilor, a ceremoniilor, a miturilor și, de regulă, chiar și a mitologiei” (Hobsbawm 1987: 153).

Eric Hobsbawm a exemplificat legătura dintre inventarea tradiției și întrebuințarea sa politică prin instituirea festivităților de 1 Mai (1890). Această sărbătoare „s-a dezvoltat spontan într-un timp surprinzător de scurt”, în timp ce conținutul și mesajul politic original al zilei de 1 Mai (cererea unui program de lucru de opt ore de către muncitorii din Chicago) a trecut în plan secundar pe parcursul evoluției istorice, iar sărbătorirea zilei de 1 Mai a devenit un manifest aflat mereu în schimbare al prezenței clasei muncitorești (cf. Hobsbawm 1987: 153–157, citat preluat de la p. 153).

Sociologii maghiari au inițiat o cercetare cu privire la festivitățile de 1 Mai de la Budapesta. Chiar dacă punctele de vedere ale cercetării au fost mai ales de factură semiotică, legate de simbolurile folosite cu ocazia defilării, structura festivă a timpului și a spațiului sau vestimentația participanților, observațiile lor se dovedesc a fi cât se poate de utile și din perspectiva propriei noastre cercetări: ziua de 1 Mai a oferit muncitorilor din Budapesta posibilitatea unor manifestații periodice, a asigurat și a demonstrat coeziunea socială.⁷³

Kovács Ákos și-a bazat cercetările legate de cultul lui István I al Ungariei și de modificările istorice ale festivităților de ziua Sfântului István pe teoria tradiției inventate. El a interpretat sărbătorirea pâinii (noi) ca o reînnoire și o reeditare a sărbătorii populare a recoltei. De asemenea, același cercetător a prezentat drept tradiție inventată și transformarea taragotului în instrument muzical național al maghiarilor, prezența lui la diferite festivități (cu caracter politic) și renașterea cultului acestuia (Kovács Á. 2006). Etnografii maghiari au realizat cercetări de anvergură referitoare la „tradițiile inventate” și la turismul rural în cazul unei anumite localități concrete (cf. Pusztai ed.

72 Studiile incluse în volumul *The Invention of Tradition*, coordonat de Eric Hobsbawm și Terence Ranger, demonstrează existența acestor funcții în cazul Angliei secolului al XIX-lea. Cercetările prezentate în volum (din spațiul scoțian, walesian, britanic, indian din epoca victoriană și din cel african colonial) indică tocmai modul în care, pe parcursul modernizării societății engleze, s-au constituit tradiții diferite, pe care le considerăm trăsături specifice importante ale societății engleze și în prezent (cf. Hobsbawm–Ranger ed. 1983).

73 Analize și relatări legate de cercetări: Munkaközösség 1975, Munkaközösség 1981, Voigt 1994.

2003). Viktoria Isabela Corduneanu a considerat constituirea memoriei și încercările de constituire a identității minorității maghiare din România drept o tradiție inventată (Corduneanu 1998).

Anthony Giddens a afirmat privitor la acest caracter politic și ideologic al tradițiilor că, din punctul de vedere al construcției societății (*constitution of society*), cel mai important este nu atât conținutul acestora, cât funcția. El a identificat două funcții sociale mai generale, independente de orice situație concretă și fundamentale. Pe de o parte, ceea ce o societate acceptă și ceea ce se articulează în cadrul unei societăți ca o tradiție începe să funcționeze întotdeauna ca o entitate (cu conținut moral și emoțional) *greu de contestat și normativă*. Pe de altă parte, și prin urmare, atașamentul față de tradiții, păstrarea și salvarea lor se impune ca o sarcină morală a societăților, astfel încât tradiția reprezintă mereu și o *moralitate legitimată istoric* (este fundamentată pe autoritatea epocilor și a formelor sociale precedente) (Giddens 1994: 63–66).

Potrivit altor opinii, în cadrul societăților modernității târzii tradițiile își pierd importanța în sensul stabilit de Giddens și funcția de a influența viața societăților. Acest fenomen poartă denumirea de *detraditionalizare* (*detraditionalization*), termen aplicat „societăților posttradiționale” (*post-traditional societies*). Argumentarea are la bază următoarele premise: pluralizarea culturală a societăților naționale, respectiv diferențierea și fragmentarea trecutului și a tradiției.⁷⁴ Or, pe de o parte, nici Anthony Giddens nu contestă faptul că societățile posttradiționale reprezintă primele societăți globale, iar pe de altă parte, atrage atenția asupra faptului că reinterpretarea tradiției nu este identică cu experiența ruperii de trecut sau a întoarcerii complete împotriva acestuia.⁷⁵

O altă consecință sau o altă caracteristică a schimbărilor sociale și politice constă în faptul că tradițiile supraviețuiesc în memoria colectivă. Formele canonizate, materializate sau simbolice ale bunurilor culturale au dobândit în ultimele decenii denumirea de *patrimoniu* (*patrimoine, cultural heritage*).⁷⁶ Conceptul a devenit, în urma dumpingului de amintiri al „epocii comemorării” (Nora 2007), oarecum supraîncărcat: „în decursul a cincisprezece ani, conceptul de patrimoniu și-a subsumat trecutul recent, de la construcția din elemente prefabricate și până la clădirile de uz, gări și piețe, pe care le vedem azi într-o lumină nouă”.⁷⁷

74 Cf. Morris 1996 și volumului coordonat de Paul Heelas, Scott Lash și Paul Morris (Heelas–Lash–Morris ed. 1996).

75 Autorul explică și apariția fundamentalismului în societățile modernității târzii pornind de la schimbarea funcțiilor tradițiilor (Giddens 1994: 96–100).

76 Potrivit constatării lui Sonkoly Gábor, începând din anii 1980, conceptul de moștenire culturală începe să înlocuiască treptat conceptul de cadru cultural din secolul al XIX-lea (cf. Sonkoly 2009).

77 Traducerea în limba maghiară a studiului publicat în 1986: Chastel 2004: 125. Despre realitatea românească a patrimoniului: Light–Dumbrăveanu–Andone 2004. Potrivit opiniilor mai sceptice, patrimoniul cultural s-a industrializat, tradițiile se comercializează într-o măsură aproape scăpată de sub control, se convertesc în capital economic și se integrează inevitabil în *industria patrimoniului cultural* (*cultural heritage industry*). Pe lângă patrimoniul național s-a constituit și patrimoniul local. Turismul s-a suprapus folosirii monumentelor istorice și transformării trecutului în experiență trăită: vizitarea monumentelor comemorative, a caselor și a spațiilor memoriale face parte din prezentarea istoriei și din comercializarea unei localități, din vizitarea unui oraș. Muzeele vând experiența unor forme de viață (anterioare) și vise (Mension–Rigau 2000: 92–102).

Memoria colectivă ca luptă permanentă: conflictele simbolice

Prezentarea discursurilor și a strategiilor definite mai sus ale memoriei colective a fost necesară fiindcă cercetătorii memoriei se apropie, în mare parte, tocmai prin studierea acestor concepții și mecanisme de tema lor de cercetare. Cea mai importantă trăsătură comună a discursurilor respective constă, probabil, în faptul că prezentul se raportează mereu la evenimentele petrecute prin intermediul unor cadre de interpretare. Trecutul se prezintă din perspectiva ambivalentă a retrospectivei și a judecății din prezent. Strategiile de autolegitimare (socială) referitoare la trecut fac parte din discursurile prezentului în vederea apropiierii trecutului: pe de o parte, comportamentul care ține cont de evenimentele petrecute și de istorie ca și continuitate (experiența continuității), pe de altă parte, atitudinea socială care se constituie în opoziție cu acest comportament (sublinierea discontinuității).⁷⁸

Pe parcursul analizei sale referitoare la structura specifică a realității sociale, fondatorul sociologiei fenomenologice, Alfred Schütz, a studiat la rândul său, chiar dacă dintr-o perspectivă diferită, aceeași problemă a continuității și discontinuității. Pe urmele lui Edmund Husserl, el a denumit drept *lumea vieții* (*Lebenswelt*) acea lume experimentabilă nemijlocit, empirică și concretă în care individul trăiește, comunică și acționează. Această lume directă, realitatea socială și culturală imediată, „lumea cotidianului” se raportează mereu la prezent. Prezentul este precedat dintotdeauna de acele *lumi anterioare* (*Vorwelt*) de sub influența cărora individul nu este capabil să se emancipeze complet. „Lumea anterioară este închisă *definitiv*; nu doar experiențele trăite de predecesorii mei aparțin trecutului; este definitiv completă și acea structură biografică în care s-au încadrat experiențele individuale. Din partea lumii anterioare nu ne mai putem aștepta la nimic. [...] Întreaga lume anterioară este de neschimbat.” (Schütz–Luckmann 2002: 293)⁷⁹ Conceptul de lume anterioară, care prezintă similități cu cel de trecut, se referă la experiențe de care individul nu se mai poate elibera și pe care le poartă cu sine în prezent. Astfel, comportamentul său este influențat și determinat în mare măsură de experiențele dobândite în cadrul lumii anterioare.

Din punctul de vedere al propriilor mele cercetări, relevanța primară îi revine constatării că există o diferență insurmontabilă între lumea vieții și lumea anterioară: lumea anterioară nu mai poate fi modificată sau influențată, fiindcă a ajuns la sfârșit și este deja încheiată. Lumea anterioară a înaintașilor ne influențează, dar noi nu o mai putem influența. Totodată, potrivit acestei teorii, prin faptul că purtăm cu noi înșine acele experiențe din trecut, lumea anterioară lasă încă urme în prezent. Or, acest lucru generează un interes pentru lumea anterioară. În acest context, trecutul este constituit din ceea ce este expus și dobândește o interpretare din cadrul acestei lumi anterioare, într-o formă sau alta.

Din accepțiunea despre trecut prezentată mai sus decurge și faptul că acele contexte de semnificație funcționale în trecut pot să difere considerabil de cele din pre-

78 Mai pe larg despre această problematică a continuității și discontinuității ca strategii sociale ale modernității: Giddens 1996: 4–6.

79 Al treilea concept folosit de Alfred Schütz în acest context este cel de *lume posterioară* (*Nachwelt*), care se referă la o lume în mod fundamental „deschisă” și nedefinită (cf. Schütz–Luckmann 2002: 295–296).

zent. Alfred Schütz explică tocmai prin acest fapt existența diferențelor între generații: „contextele de semnificație în care s-au încadrat experiențele înaintașilor noștri diferă în unele puncte esențiale de cele din prezent. Motivul acestui fapt trebuie căutat în experiența diferențelor între modurile de a vedea lumea ale diferitelor generații” (Schütz–Luckmann 2002: 294). Această constatare a lui Alfred Schütz nu trebuie însă limitată numai la diferența între generații, ci, în opinia mea, poate fi aplicată și asupra modurilor de întrebuintare a trecutului specifice diferitelor grupuri, etnii, confesiuni etc. care constituie societatea. Aceleași evenimente din trecut, trăite în comun, pot fi evaluate diferit din perspectiva prezentului de către indivizi și grupuri diferite.

„Trecutul nu este mort. Încă nici nu a trecut.”⁸⁰ din acest punct de vedere, trecutul rămâne deschis tocmai datorită interpretărilor constante. Negocierea socială și interpretarea trecutului au loc în prezent. Punctele esențiale ale actelor de comemorare se referă nu la trecut, ci la prezent; modurile de interpretare a realității sociale oferă o sursă de autoritate acestor grupuri concurente (Bodnar 1992: 15–16). Potrivit opiniei general acceptate în cadrul științelor sociale, demonstrarea trecutului și organizarea memoriei colective aduc cu sine în mod inevitabil conflicte. Motivul acestor conflicte rezidă în diferențele de opinie care se constituie prin referințele de grup specifice în cazul diferitelor evenimente. Memoria colectivă reprezintă unul dintre domeniile determinante ale consensurilor și comportamentelor simbolice din cadrul societății.

În cadrul societăților moderne, organizarea memoriei colective este asociată cu conflicte simbolice deosebit de numeroase. Elementele conflictelor de acest tip sunt, pe de o parte, dorința de dezvoltare, de consolidare și de vehiculare a propriei semnificații atribuite trecutului sau a unor semnificații identice din punct de vedere ideologic, iar pe de altă parte, intenția demontării, a slăbirii și a vandalizării semnificației atribuite de celălalt sau a semnificației străine ideologic. Numeroși cercetători din domeniul științelor sociale au studiat organizarea memoriei de către diferitele grupuri și comunități tocmai pe marginea conflictelor de acest tip. Ei și-au bazat analizele pe ipoteza conform căreia diferitele conflicte sunt capabile să releve textura societății și oferă posibilitatea înțelegerii diferențelor, a divergențelor și a contradicțiilor etnice, sexuale, rasiale, religioase etc. Totodată, numeroase studii de caz atestă faptul că, în urma marilor schimbări sociale și politice (războaie, schimbări de imperiu, revoluții etc.), rupturile intervin și epocile noi se deschid tocmai în domeniul organizării memoriei și în planul intențiilor de modificare a memoriei colective.

Paul Connerton și-a bazat propria teorie pe practicile de comemorare din Germania interbelică (Connerton 1991), în timp ce alți cercetători au deschis perspective noi prin analiza memoriei colective a Holocaustului evreilor sau al romilor (Young 1993 – capitolul apărut în limba maghiară: Young 2002; Finkelstein 2000, Yerusalmi 2000, Stewart 2004).⁸¹ John Bodnar a interpretat praxisul continuu al comemorărilor (politice) din Statele Unite ca restructurare a sferei publice (J. Bodnar 1992).

La rândul lor, cercetările realizate în cadrul societăților est-europene postsocialiste (postdictatoriale) au ajuns la aceeași concluzie că unul dintre cele mai sensibile domenii ale gândirii și ale politicii publice din secolul XX îl reprezintă atitudinea față de memoria

80 „The past is not dead. It is not even past yet.” (William Faulkner)

81 Cercetările maghiare privind această problemă sunt: Erős–Kovács–Lévai 1985 și, parțial, Braun 1995.

colectivă. Încercările de influențare și de organizare a memoriei colective pot fi interpretate și ca acte de încheiere simbolică și morală a trecutului, respectiv ca încercări de regândire a identităților naționale.⁸² Christoph Reinprecht a supus analizei experiențe relevante din Ungaria și Cehia (Reinprecht 1994), Jerzy Jedlicki a desfășurat cercetări în context polonez și ucrainean (Jedlicki 1999), în timp ce Elena Mannová a studiat conflictele dintre slovaci și maghiari din perspectiva organizării memoriei colective (Mannová 2002). Hofer Tamás a interpretat schimbarea din 1989 a regimului politic din Ungaria ca pe o luptă desfășurată în domeniul simbolic în jurul memoriei colective (Hofer 1992). Kenneth E. Foote, Tóth Attila și Árvay Anett au relevat în cadrul analizei lor evenimintele și contextele iconoclasmului politic general de după 1989, ilustrându-și sinteza cu exemple alese din spațiul ungar (Foote–Tóth–Árvay 2000). De asemenea, Sinkó Katalin interpretase anterior instalarea și demolarea monumentelor comemorative și a statuiilor ca elemente ale ritualului și ale „liturghiei politice” (Sinkó 1992).⁸³ Autoarea a definit folosirea ritualică a monumentului comemorativ ca un spațiu al discutării trecutului colectiv și al ideologiilor politice, dar și al creării noilor semnificații, sprijinindu-și teza pe istoria semnificațiilor Monumentului Milenar din Budapesta (cf. Sinkó 1991, 1993).

Mai multe cercetări în același domeniu au fost inițiate de Grupul de Antropologie Comunicatională din Miercurea Ciuc (cf. Bodó ed. 2000). În studiul lor des citat, Bodó Julianna și Biró A. Zoltán au trecut în revistă practicile de expunere și folosire a memoriei întâlnite în regiunea Ținutului Secuiesc. Ridicarea statuiilor în spațiul public și, în general, felul în care decurg evenimentele din sfera publică reprezintă, în această regiune, demersuri permanente de apropiere, de folosire și de ocupare a spațiului româno-maghiar. De aceea, autorii s-au angajat să ofere o descriere despre „demersurile prin care s-a realizat dubla practică de ocupare și de stăpânire a aceluiași spațiu fizic” (Bodó–Biró 2000, citat de la p. 13).

Bodó Julianna și-a consacrat analizele „sărbătorii ca proces de constituire a lumii vieții”, concentrându-se asupra unor teme precum folosirea festivă a spațiului, peisajul festiv, funcționarea sistemului de relații festive și folosirea festivă a simbolurilor (Bodó 2000a, citat de la p. 46). Pe lângă rolul pe care zilele festive îl îndeplineau în funcționarea sferei publice și a celei private în perioada socialismului, autoarea a studiat ecourile evenimentelor din planul ocupării simbolice a spațiului în cadrul presei scrise regionale și a ajuns la constatarea că „media își asumă o funcție de o importanță deosebită în procesul de producție a reprezentării colective locale sau regionale” (Bodó 2000b; 2000c, citat de la p. 197–198). Gagyí József a supus analizei modalitățile de folosire a spațiului caracteristice pentru diferitele tipuri de memorii sociale care se constituie într-un context postsocialist și interetnic, precum și practicile de structurare a spațiului din cadrul unei comunități locale (Gagyí 2000a, 2000b). Biró A. Zoltán și Oláh Sándor au studiat consensurile și conflictele sociale care au însoțit reconstruirea unui monument comemorativ rural (Biró–Oláh 2000). Cel de-al doilea autor a descris practicile specifice diferitelor etnii de creare a diferitor spații comemorative și de numire a unor instituții ca ritualuri reglementate de intelectualitatea locală (Oláh 2000a, 2000b).

82 Problematizări teoretice: Reinprecht 1994, Niedermüller 2000.

83 „Trebuie să distingem demolările de monumente comemorative în urma unor luări de poziție oficiale de demolarea de statui în urma judecății populare. În ultimul caz este vorba despre un gest magic și ritualic, despre înlăturarea simbolică a unui tabu...” (Sinkó 1992: 67).

Etnografia include comemorările în categoria festivităților naționale și politice (cf. Verebélyi 2005a: 23).⁸⁴ Pozsony Ferenc a abordat din perspectiva cercetării obiceiurilor populare festivitățile de comemorare, concepute de el ca tradiții inventate și discursuri dependente de contextul sociopolitic, cu exemple alese din cadrul festivităților de comemorare organizate în orașele transilvănene (Pozsony 2006; de aceeași tematică țin și: Pozsony 2007, 2009b). Keszeg Vilmos a analizat festivitățile organizate la Turda în ziua de 15 mai în secolul al XIX-lea (Keszeg 2004). Mai multe studii de caz se ocupă de relațiile dintre memoria colectivă și comportamentul/acțiunea simbolică, de actele de comemorare interpretate ca rituri politice și naționale, respectiv de festivitățile publice. Péter László a studiat ritualul și discursurile politice ale comemorării de la Arad cu ocazia zilei de 6 octombrie (Péter 2003); Plainer Zsuzsa a analizat discursurile generaționale și etnice destinate apropierei evenimentelor de comemorare a zilei de 15 martie de la Oradea (Plainer 2001).

Studiind statuile lui Kossuth din Statele Unite ale Americii, Fejős Zoltán a evidențiat că la procesul de formare a personajului revoluționarului prin actele comemorative au contribuit legende populare, demersurile oficiale și instituționalizate ale cultului său, precum și reinterpretările continue ale ideologiei naționale (Fejős 1998). Feischmidt Margit și-a propus analiza reprezentărilor colective formate pe parcursul reamplasării Statuiei Libertății din Arad și al amenajării Parcului Reconcilierii Româno-Maghiare (Feischmidt 2006).

Trebuie să observăm aici faptul că și reînhumările care au loc în urma schimbărilor de regimuri politice pot fi interpretate ca demonstrații și dezbateri ale memoriei colective. Studiile de caz realizate în acest domeniu se referă la reînhumări ale unor personalități precum Batthyányi Lajos, prim-ministru în timpul Revoluției din 1848, reînhumat în 1870 (cf. Stéfán 1993, Zempléni 2009), compozitorul Bartók Béla, reînhumat în 1988 (cf. Gal 1991), prim-ministrul Nagy Imre, reînhumat în 1989 (cf. György 2000: 247–277, Réti 2012), guvernatorul Horthy Miklós, reînhumat în 1993, interpretate ca evenimente care au însemnat și ruperea sau reinterpretarea consensurilor referitoare la memoria colectivă valabile anterior.⁸⁵

Organizarea sărbătorilor naționale românești a fost studiată de sociologii și cercetătorii români ai culturii. Maria Bucur a analizat modul în care cultul liderului din perioada regimului totalitar s-a folosit de sărbătoarea națională a românilor și a golit-o de sens (Bucur 2001). De asemenea, aceeași cercetătoare a realizat și analiza strategiilor românești de după 1918 de amplasare a unor monumente dedicate eroilor războiului mondial și a trecut în revistă practicile de comemorare asociate cu monumentele respective (Bucur 2004). Natalia Cojocar și Stela Suhan au interpretat (re)organizarea memoriei colective ca o modalitate de tratare și de soluționare socială a conflictului armat din Transnistria, respectiv au studiat reprezentările sociale ale conflictului cu ajutorul unor interviuri semistructurate (Cojocar–Suhan 2003).

84 Despre cercetarea sărbătorilor, respectiv teoria și tipurile acestora, vezi sinteza: Verebélyi 2005a: 92–160.

85 Datele reînhumărilor publice care au avut loc în Ungaria între anii 1870 și 2010 au fost publicate de Zempléni András: Zempléni 2009: 64–72.

Literatura cercetării asupra Clujului

Includerea acestui capitol în lucrarea de față este motivată, pe de o parte, de dorința indicării studiilor relevante din perspectiva propriilor mele cercetări, iar pe de altă parte, prin atitudinea de cercetător caracteristică pentru toți colegii de breaslă. Mai precis, este vorba despre faptul că autoreflexivitatea cercetării solicită folosirea rezultatelor înaintașilor în domeniu, respectiv stăpânirea moștenirii științifice a noilor cercetări și a continuității tradiției de cercetare. Punctul principal nu constă aici atât în elaborarea unei istorii a disciplinei, cât în prezentarea discursului despre memorie și a formele sale reprezentative, în mod particular a celui despre o anumită localitate.

Excurs. Narațiuni despre trecut – istorismul și istoria mentalităților

Atenția manifestată față de trecut, acumularea timpului și organizarea memoriei umanității au caracterizat dintotdeauna acțiunea umană conștientă. Dacă am dori să ne apropiem de această temă dintr-un punct mai îndepărtat, am putea aminti faptul că antecedentele organizării memoriei trebuie căutate în speciile literare care au contribuit la formarea memoriei istorice, printre care relatările unor fapte (*gesta*), cronicile, legende istorice, și în cele dedicate prezentării vieților individuale, precum genealogiile, epitafurile, jurnalele, memoriile. Trăsătura comună a acestor specii literare constă în faptul că au pretins și au creat o atitudine reflexivă față de evenimentele din trecutul istoric și personal, în urma căreia s-a format și s-a consolidat o anumită sensibilitate istorică. În ceea ce mă privește, sunt de părerea că această atitudine retrospectivă (deschiderea față de realizările epocilor precedente și ale înaintașilor), producerea de semnificații asociate cu timpul acumulat (interpretarea faptelor din trecut ca reușite sau eșecuri) și simbolizarea au contribuit în mare măsură la fundamentarea conștiinței istorice a societăților și a diferitelor grupuri sociale.

Atenția crescută față de trecut și intenția, formulată în chip explicit, a organizării și a cultivării conștiinței istorice se dezvoltă, așa cum arată cercetările mele – efectuate preponderent în spațiul lingvistic maghiar –, în așa-numita epocă a reformelor, respectiv pe parcursul secolului al XIX-lea.⁸⁶ Această sensibilitate istorică poate fi surprinsă în atitudinea față de trecut și prezent, însemnând, pe de o parte, o creștere a valorii trecutului, patrimonializarea, și implicând, pe de altă parte, experiența exis-

86 Dictionarul istoric al lexicului maghiar din Transilvania atestă încă din a doua jumătate a secolului al XVI-lea sensurile de *emlékezhetik* („își poate aminti”) (1560), *emlékezet* („memorie”) (1562), *emlékezetű* („de un anume fel de amintire”) (1566), *emlékezik* („își amintește”) (1568), *emlékeztet* („îi amintește cuiva ceva”) (1568), *emlék* („amintire”) (1585), *emlékezés* („reamintire”) (1620), *emlékezetre* („la o oarecare amintire”) (1635), *emlékezetes* („memorabil”) (1676/1681). Termenii care trimit la diferite forme ale memoriei datează de mai târziu, fiind înregistrați începând din secolele XVIII–XIX: *emlékeztetés-levél* („scrisoare de reamintire”) (1756), *emlékeztetpénz* („medalion”) (1814), *emlékpénz* („medalion”) (1837), *emlékezés* („reamintire”) (1849), *emlékirat* („memorii”) (1854), *emlékép* („imagine memorială”) (1854) și *emléklap* („diplomă memorială”) (1871) (cuvinte-titlu din SZT 1982, p. 173–181).

Cuvântul *monumentum* apare cu sensul de „monument comemorativ” în anul 1580, cu sensul de „monument funerar” în 1653 și cu cel de „suvenir” în perioada 1823–1830 (SZT 1997: 360). Prima atestare a cuvântului *státua* cu sensul de „statuie” este din anul 1662 (SZT 2002: 925).

tenței temporale, un fundament al experienței timpului și al orientării în timp, practica redactării și a utilizării istoriei, respectiv formarea socială a regimului temporal și a conștiinței epocii.

În legătură cu creșterea valorii documentelor din trecut, Laurent Theis a prezentat activitatea lui François Guizot, desfășurată în vederea explorării și a publicării surselor. La inițiativa istoricului ajuns ministru al educației, a început o amplă activitate de identificare și culegere a surselor și de constituire a memoriei sociale. În accepțiunea lui Guizot, consolidarea memoriei sociale contribuie la consolidarea prezentului. Academia Franceză întocmise deja în 1818 o listă a clădirilor vechi (precum și a altor obiecte de amintire din Antichitate) considerate demne de restaurat și conservat. În anul 1834 a fost înființată o societate istorică în vederea identificării și a publicării manuscriselor. Din bugetul regal au fost publicate numeroase hărți, anale, relatări istorice și cronici. La data respectivă, aceste documente nu mai reprezentau doar sfera politicului, puterea și dreptul, ci și viața socială, culturală și morală. Astfel, trecutul adus la lumina zilei din bibliotecile și arhivele diferitelor localități și devenit, în acest mod, public, a dobândit statutul de patrimoniu comun (Theis 1986: 573–583).⁸⁷

Pe baza analizei sale referitoare la acest proces de anvergură, Keszeg Vilmos a ajuns la constatarea că „schimbarea care are loc la sfârșitul secolului al XIX-lea este de o noutate radicală și transformă întreaga mentalitate europeană. Asistăm la nașterea istoriei. Datorită forme sale narrative, aceasta poate fi acum urmărită și memorată. Datorită asocierii sale cu diferite locuri și obiecte, poate fi experimentată și trăită. Totodată, apar și cererea și interesul pentru istorie. Cunoașterea și posesia sa, dispunerea de istorie și ocupațiile istorice, discursul despre aceasta se transformă într-o formă de comportament. Trecutul se patrimonializează, marile dimensiuni temporale câștigă în valoare. Existența temporală și încadrarea în timp devin caracteristici ale lucrurilor și ale evenimentelor. Oamenii constituționează vârsta elementelor din mediul înconjurător (clădiri, obiecte)” (Keszeg 2008: 329).

Nevoia originilor istorice și politice comune, produs al naționalismului și patriotismului care au provocat și au însoțit pretutindeni în Europa formarea națiunilor, a adus cu sine inevitabil cerința creării istoriei și a spațiului național. Aceasta a fost și perioada profesionalizării cercetărilor, precum și cea a formării și a instituționalizării disciplinelor istorice. La rândul ei, formarea conștiinței și a statelor naționale a avut ca rezultat manifestarea unei atenții crescute față de trecutul istoric comun (istoria națională), cultura și tradițiile comune (etnografia), respectiv urmele materiale ale acestora (etnografia, istoria artei și istoria arhitecturii).

Disciplina științifică centrată pe studierea urmelor materiale ale trecutului a devenit, în același timp, un reazem al ideologiei trecutului național. Henszlmann Imre a inițiat instituționalizarea protecției monumentelor, în timp ce Ipolyi Arnold – care a descoperit în monumente „manuale vii de istorie” (Horler 1996: 97) – a îndemnat la realizarea colecțiilor: „Să ne păzim și să ne păstrăm monumentele, să adunăm fragmentele, ca acestea să nu dispară pentru totdeauna și astfel să nu devină mai gol trecutul, mai sărac prezentul și mai nesigur viitorul!” (Ipolyi 1878: 84).

Istoricul artei Rómer Flóris a identificat în formarea „simțului istoric” punctul central al programului „patriotismului activ”: muzeele, tablourile și expozițiile istorice, reprezentațiile, defilările și manifestările festive sunt capabile să asigure „acele impre-

87 Despre domesticirea istoriei și formele memoriei istorice, vezi și: Keszeg 2007, 2008: 328–331.

sii statornice pe care le provoacă atracțiile spectaculoase care ni se strecoară și ni se stabilesc în inimi chiar și fără să vrem” (Rómer 1885: 114). Același istoric a identificat ca scop al științei organizarea reprezentării publice a trecutului și a utilizării sociale a acestuia: „Statuile unor bărbați de vază ridicate în locuri publice, denumirile istorice date piețelor și străzilor, marcarea cu plăci comemorative a caselor în care s-au născut sau au locuit, expunerea cât mai frecventă a antichităților, întreținerea monumentelor construite, fie că este vorba despre cetăți, case sau biserici, vor contribui mereu la scopul râvnit. Vizitarea cât mai frecventă a locurilor istorice celebre, a aleilor cu arbori și a piscurilor mărețe de munte, discursurile rostite și poemele recitate în locurile umbrite, folosirea, pe blazoane și plăci comemorative, a numelor unor orașe străine și a unor oameni măreți, dar și a desenelor cu orașe vestite, câmpuri de bătlai și mari patrioți autohtoni, pretutindenii în grădinile noastre de vară și cu prilejul plimbărilor pe care le facem, de la vasele cu aburi și până la burcelle, își vor face efectul cu siguranță!” (Rómer 1885: 134–135.) În cadrul scrierii sale programatice, Rómer Flóris a abordat istoria, pe care dorește să o înfățișeze fiecăruia dintre simțuri, în accepțiunea de memorie culturală. Singura diferență constă în terminologie: el o numește o entitate „a cărei reliefare are loc dintr-un punct de plecare aflat la o depărtare deja destul de mare față de izvoarele vii și care nu se pretează prea bine la întrebări” (Rómer 1885: 114).

„Amintirile din trecut dobândesc statutul nobil de martori cu conținut simbolic ai caracteristicilor naționale comune, ai facultăților și rădăcinilor identității naționale, care se trag din trecutul îndepărtat” – scria Horler Miklós (Horler 1996: 79), care a identificat una dintre cele mai importante contribuții ale instituționalizării protecției monumentelor la înființarea locurilor de păstrare a trecutului (muzee, colecții).

Legitimitatea protecției monumentelor a fost fundamentată tocmai pe intenția de creare și de restaurare a unui trecut istoric acceptat în prezent. Spre exemplu, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea stilul gotic a fost socotit drept cel *autentic* și apreciat ca stilul epocii de glorie a patriei. Epoca regilor maghiar *glorioși* a fost privită ca un model de urmat într-o asemenea măsură, încât monumentele istorice construite în diferite stiluri arhitecturale au început să fie restaurate în stil gotic: „Monumentul istoric a încetat să reprezinte o expresie a procesului istoric, pentru a deveni simbolul rigid al unei epoci absolutizate și idealizate” (Horler 1996: 97, 98). Însăși disciplina științifică specializată în studiul monumentelor comemorative și istorice poate fi considerată drept o expresie a acestei intenții comemorative și o formă de manifestare ideologică a epocii restaurării, deoarece clădirile construite în alte stiluri, mai recente, au fost restaurate în cele mai multe cazuri în stilul gotic. „Unul dintre impulsurile fundamentale ale istorismului ca formă de comportament constă în această intervenție în mersul timpului și în corecția postumă.” (Marosi 1996: 10)

Reprezentările trecutului clujean. Bibliografia locului

În cele ce urmează voi urmări structurarea și literatura cercetărilor asupra istoriei locale. Nu îmi propun să realizez o trecere în revistă completă a reprezentărilor narative ale localității, ci mă opresc mai degrabă asupra acelor reprezentări textuale din domeniul istoriei artei și turistice care includ materialul cu caracter comemorativ al orașului (descrieri și prezentări ale inscripțiilor, ale plăcilor memoriale și ale statuilor).

Lucrări istorice

Pe de o parte, din cauza lipsei de cunoaștere adecvată a contextului istoric, pe de altă parte, fiindcă ar lărgi prea mult sfera cercetărilor mele, nu pot să mă opresc aici asupra lucrărilor unor autori de relatări, memorii sau însemnări de jurnal legate de experiențele lor clujene.⁸⁸ Cu toate acestea, trebuie să menționez descrierea orașului redactată în anul 1734 de Péter Pál, Pataki István Sr., Gyergyai Pál și Füzéri György, intitulată *Descriptio civitatis Claudiopolis...*, carte cu valoare de document istoric.⁸⁹ Cei patru delegați ai orașului realizează o descriere a Clujului (inclusiv a societății și a cultelor religioase) bazată, în mare parte, pe prezentarea zidurilor și a turnurilor de cetate, respectiv a plăcilor memoriale din biserici și case de rugăciuni.

Vass József a tradus descrierea latină inedită a orașului în 1863, după cum mărturisea: pentru a „picta «*Pagini memoriale*» din preistoria orașului Cluj pe baza unei ediții latine care a trecut din mână în mână în copii manuscrise și care merită atenție din mai multe motive”. În prefață el a justificat și necesitatea publicării și a traducerii: pe de o parte, nu a dorit să adauge note și completări la lucrarea din 1734, deoarece acest lucru ar fi transformat documentul-sursă într-o istorie a orașului, „dobândind caracterul unei monografii (*monographia*) voluminoase, mai degrabă decât al unei publicații sursă”; pe de altă parte, inscripțiile nu au mai putut fi verificate, deoarece pietrele comemorative fuseseră îndepărtate, „înainte să intru pentru prima dată pe poarta de vest a acestui nobil oraș (1850), o mulțime de inscripții și alte amintiri din locurile publice dispăruseră deja. Așadar, cu aceste *Pagini memoriale* nu am avut altă sarcină decât aceea de a oferi în limba națională ceea ce cetățenii entuziaști ne-au lăsat în latină, și asta pentru a servi ca experiență pentru mulți” (Vass 1863, citat de la p. 5 și 9).

Pe această descriere a orașului se bazează lucrarea din 1818 a lui Letavay Sándor, autor care realizase deja în 1806 o descriere despre „acele inscripții în piatră care au stat pe zidurile din piatră ale orașului Cluj sau pe clădirile renumite ale acestuia” (Letavay 1818: 134). Publicarea materialului a fost inspirată de lucrarea lui Jankovich Miklós, care a prezentat placa memorială a lui Bocskai (Jankovich 1818). Obiectivul prim

88 Despre acest material vezi sinteza: Bálint–Pataki ed. 1990.

89 Titlul complet: „*Descriptio civitatis Claudiopolis ab origine repetita cum inscriptionibus, in monibus et aliis notabilibus aedificiis undique conspicuis, pro augmento et varietate incolarum ac religionum, vicissitudinibus factorum, directione item politica, usque ad modernum statum, continuata et compendiose concinnata. Per deputatos pro hoc negotio civitatis amplissimos dominos Paulum Pater, Stephanum Pataki seniore, Paulum Gyergyai senatores et Georgium Füzéri juratum civitatis notarium*”. În limba maghiară: „Kolozsvár város leírása eredetig visszamenőleg; továbbá azok a föliatok, amelyek a bástyákon és más nevezetes épületeken mindenütt láthatók, aszerint, amint a város lakói a sors fordulataival gyarapodtak, különféle vallásra oszlottak, s az államkormányzat rendén is változtak, egészen a mai állapotig folytatólag. Röviden egybefoglalták a városnak ez ügyben kiküldött előkelő urai, ú. m. Péter Pál, Idősb Pataki István, Gyergyai Pál tanácsosok és Füzéri György, a város esküdt jegyzője” („Descrierea orașului Cluj de la originile sale, precum și acele inscripții care se văd pretutindeni pe bastioane și alte clădiri însemnate, în ordinea în care, de-a lungul întorsăturilor sorții, locuitorii orașului s-au înmulțit, s-au împărțit în diferite confesiuni și au adus modificări și în ordinea guvernării statului, până în timpurile noastre. Întocmită, pe scurt, de ilustrii domni ai orașului delegați în acest scop, consilierii Péter Pál, Pataki István tatăl, Gyergyai Pál și notarul jurat al orașului, Füzéri György”). Traducere și ediție: Márkos ed. 1944.

al lui Letavay Sándor a vizat notarea inscripțiilor și a textelor de pe plăcile memoriale instalate pe zidul cetății, în vederea salvării acestora pentru posteritate : „scopul întreprinderii mele a fost să notez aceste scrieri care, din cauza vechimii, peste puțin timp vor ajunge greu de citit și care, fiindcă și zidurile vor fi demolate încetul cu încetul și în locul lor vor fi ridicate case, s-ar putea să fie date uitării cu totul” (Letavay 1818: 133).

Nagyajtai Kovács István, inițiatorul istoriografiei științifice transilvănene, a fost cel care a continuat explorarea și prezentarea surselor relevante din perspectiva cercetării prezente. Din cauza extinderii orașului în secolul al XIX-lea, istoricul a considerat o sarcină actuală trecerea în revistă a monumentelor istorice clujene înainte ca zidurile, porțile și turnurile de cetate să fie demolate. În studiul său intitulat *Vándorlások Kolozsvár' várfalai körül. 1840-ben majusban* (Plimbări în jurul zidurilor de cetate ale Clujului în mai 1840, publicat în numerele revistei *Nemzeti Társalkodó* în anul 1840), autorul prezintă inscripții, steme și obiecte materiale cu valoare istorică, toate, însoțite de desene.⁹⁰ El își încheie studiul în felul următor: „Și chiar dacă va trebui să piară, într-adevăr, toate zidurile de cetate, turnurile și bastioanele Clujului, mă întreb: oare trebuie să piară și amintirea lor? Cred că niciunul dintre clujeni nu își dorește asta și, prin urmare, nu-și poate dori nici ca acele date care păstrează memoria lor să piară; or, nicăieri nu se regăsesc mai multe date decât pe pietrele memoriale prevăzute cu steme și cu inscripții, care s-au aflat și se află încă pe zidurile, turnurile și bastioanele cetății. Prin urmare, toate aceste rarități ilustre, nu numai ale Clujului, ci, prin desenele lor, în sens heraldic și istoric, ale întregii patrii, trebuie adunate la un loc și păstrate cu grijă la locul cuvenit. Este imposibil să nu îți dorești așa ceva din partea capitalei țării în secolul al XIX-lea, iar Clujul este considerat îndeobște capitala Transilvaniei” (Nagyajtai Kovács 1840: 76).⁹¹

În anul 1841 și 1843, Nagyajtai Kovács István revine asupra prezentării „rarităților clujene”, publicând date noi (Nagyajtai Kovács 1841, 1843). Gestul său poate fi interpretat ca exprimarea nevoii de instituționalizare a utilizării trecutului. În aceeași ani, chiar din 1842, a fost inițiată determinarea și crearea reprezentărilor trecutului la Cluj: „se impune ocrotirea legală a monumentelor și a descoperirilor din trecut, înființarea unor institute științifice, reunirea colecțiilor” (Fekete 2004: 373).⁹² Aceste evoluții reprezintă nu doar rezultatul sensibilității crescute față de trecut și istorie, ci

90 Desenele au fost realizate de colaboratorul său în culegerea datelor, englezul John Paget. Acestuia îi aparține și ideea proiectului, despre care Nagyajtai Kovács István scrie în felul următor: „Recunosc că nu mică mi-a fost mirarea la o asemenea propunere din partea unui domn englez, care m-a emoționat profund, fiindcă în anii 1838 și 1839 eu însumi i-am îndemnat pe mai mulți ca să descriem Clujul pentru revista *Nemzeti Társalkodó* sub toate aspectele sale, fiecare dintr-un anumit punct de vedere, întreprindere la care s-au și angajat toate părțile solicitate, dar fără să mai scrie apoi nimic [...]. Și iată, ceea ce am fost prea delăsători să realizăm noi, clujenii, este propus acum măcar sub formă parțială de un fiu al Angliei, care își promite concursul de bunăvoie” (Nagyajtai Kovács 1840: 41).

91 Într-un alt pasaj, autorul motivează importanța întreprinderii spunând că „am dorit să păstrez măcar amintirea acestor vechi steme și inscripții ale noastre” (Nagyajtai Kovács 1843: 68).

92 Henszlmann Imre propusese deja în anul 1848 organizarea unei Comisii de Arheologie în cadrul Academiei Maghiare de Științe; în urma înfrângerii revoluției, protecția monumentelor istorice a intrat în sarcina Departamentului de Arheologie al Academiei. În anul 1869 Henszlmann Imre a inițiat o lege pentru protecția monumentelor, care a fost amendată în 1871 de Ipolyi Arnold și Rómer Flóris. În anul 1872 a fost înființată Comisia Temporară a Monumentelor Istorice din

și un factor care a susținut sensibilitatea respectivă: trecutul a devenit din ce în ce mai semnificativ și utilizabil. Inițiativa poartă urmele conceperii trecutului ca patrimoniu, respectiv a istoriei și monumentelor istorice ca ținând de interesul public. Se observă și faptul că aceste figuri ale memoriei (inscripțiile și plăcile comemorative de pe zidurile și turnurile cetății clujene) intră în centrul atenției tocmai atunci când sunt amenințate cu dispariția. Atitudinea științifică prezentată și-a asumat sarcina de a asigura continuitatea acestei tradiții sub alte forme (texte științifice sau publicații de popularizare științifică).⁹³

Szilágyi Sándor a editat în anii 1848–1849 cronică Clujului (Szilágyi 1848a, 1849b), în timp ce Kőváry László a publicat în 1851 date despre istoria orașului (Kőváry 1851). Trebuie să menționăm aici și lucrarea de istorie a Clujului redactată de Mikó Ádám în anul 1860, rămasă în manuscris (Mikó 1860). De asemenea, Kőváry László și-a publicat în anul 1852 lucrarea intitulată *Erdély régiségei* (*Antichități transilvănene*), republicată mai întâi în 1866, sub titlul de *Erdély építészeti emlékei* (*Monumentele arhitecturale ale Transilvaniei*), și apoi în 1892, sub titlul de *Erdély régiségei és történelmi emlékei* (*Antichități și monumente istorice transilvănene*). În această operă autorul prezintă regiunea Transilvaniei și istoria acesteia și a Clujului pe baza „monumentelor arhitecturale” și a „amintirilor istorice”, interpretate ca domenii de desfășurare a istoriei: „Întreaga Transilvanie este un muzeu plin de bogății, dar necunoscut. [...] Eu doresc să îmi introduc cititorii prin propileele acestui muzeu bogat și necunoscut. Ceea ce am să prezint acum este departamentul monumentelor arhitecturale, unde voi arăta relicvele dacice, romane și ale hunilor, cetățile strămoșilor noștri, ruinele cetăților noastre, altarele dărmate, monumentele funerare ale celor care și-au dat sângele” (Kőváry 1892: 1).

Datorită explorării documentelor, publicării surselor și statisticilor, respectiv creării marilor narațiuni naționale și istorice, istoria și-a pierdut statutul anterior de exilat și caracterul de secret păstrat în intimitatea arhivelor regale și orașenești.⁹⁴ Monografiile comitatelor, apărute cu ocazia aniversării milenare din anul 1896, erau încă redactate ca și contribuții la istoria țării. Acest fapt este confirmat și de ceea ce au încercat să producă și să immortalizeze istoria și tradițiile comitatelor regale, ce au reprezentat istoria țării în baza unităților de administrare teritorială regală. Totuși, o altă practică răspândită în aceeași perioadă (la cumpăna secolelor XIX–XX), redactarea unor lucrări de istorie locală, impunea deja o nouă perspectivă: aceste lucrări organizau și prezentau trecutul conform intereselor particulare ale unor grupuri sociale mai restrânse, ale unor familii nobile, asociații cetățenești.⁹⁵

Ungaria, iar prin Legea XXXIX din anul 1881 a fost înființată Comisia Națională a Monumentelor (cf. Fekete 2004: 373–374). Vezi și apelul lui Rómer Flóris din anul 1885: Rómer 1885.

93 La sfârșitul secolului al XIX-lea, în urma demolării zidurilor de cetate și a caselor de locuit, păstrarea „amintirilor sculptate ale Clujului” a devenit sarcina muzeului. Despre lapidariul medieval și modern timpuriu, vezi Kerny 2002, Mihály 2009.

94 Așa cum se știe, în urma cercetărilor din Franța ale lui Hervé le Bras, datele despre societate au făcut parte din arhivele personale ale miniștrilor. Colectarea și evidența datelor nu era considerată încă o activitate de tip științific, ci una în care se amestecau punctele de vedere ale spionajului, ale cercetării statistice, ale informării polițienești și ale sondajelor de opinie (Bras 1986: 320–322). Despre transformarea secretului de stat într-un corpus de informații accesibil publicului larg, vezi Nora 1986, cf. Keszeg 2008: 329.

95 Potrivit lui Gyáni Gábor, „epoca de aur a biografiilor urbane a fost la cumpăna secolelor XIX–XX. În aceste decenii, aproape fiecareia dintre orașele noastre mai importante i-a fost dedicată o

Drept urmare a acestei atitudini științifice care s-a format până la cumpăna secolelor XIX–XX și tot mai răspândite, pe lângă – sau în opoziție cu – istoria la scară mare, națională, a apărut și a început să câștige în importanță mica istorie locală.⁹⁶ Relația dintre cele două tipuri de istorie a constat, pe de o parte, în localizarea istoriei la scară mare de către „istoria mică”, pe de altă parte, în legitimarea istoriei locale de către istoria națională.⁹⁷ Constituirea istoriei la scară mică, istoria urbană, a localizat istoria la scară mare și a legat această istorie de spațiu și de locurile multiple.⁹⁸

Kőváry László a oferit în anul 1853 o sumară trecere în revistă a istoriei orașului (Kőváry 1853). Historicul își începe textul cu prezentarea Pieței Centrale: „Privirea ni se odihnește asupra celei mai frumoase piețe din Ardeal. Nu are nicio altă piață această patrie, care să fie atât de frumos înconjurată cu clădiri dinspre cele patru laturi și din patruleterul căreia străzile ar radia spre exterior atât de sistematic și de drept. Și nu există în această patrie nicio altă bucată de pământ care să fi dat loc unor evenimente de asemenea anvergură precum tocmai piața Clujului. Din acest pământ de câțiva pătrați au răsărit cele mai multe idei și de aici s-au ridicat cele mai mari personalități ale întregului Ardeal” (Kőváry 1853: 76).

În anul 1863 orașul Cluj a organizat un concurs pentru realizarea unei istorii a orașului. Citez din textul acestui anunț: „Să se redacteze *Istoria antică, medievală și modernă a orașului Cluj până în anul 1848*, în baza inscripțiilor, monumentelor, monezilor și diplomelor originale, va să zică, în baza unor date autentice de prima mână, în spiritul cercetării cauzelor și al distincției critice, în câte pagini dorește concurentul.

Lucrării i se va atașa un *Registru de diplome*, în vederea alcătuirii căruia arhivele orașului sunt deschise în fața cercetătorilor, cu respectarea regulilor de rigoare. Alegerea modului de expunere este lăsată la latitudinea autorului. Voluminozitatea în expunere este de evitat” (Publicat de Jakab 1870a: 5).

monografie istorică proprie. În cadrul monografiilor respective, autorul (în această perioadă, de regulă, un singur istoric al localității) a urmărit trecutul documentat prin surse scrise al localității sale începând din cele mai vechi timpuri și până la trecutul apropiat (de regulă, până în anul 1848). [...] Motivul acestui interes a fost faptul că, în această perioadă, fundamentarea istorică a identității comunitare, cu un dublu caracter, național și local, și în special a identității urbane identice cu cea cetățenească a apărut ca o necesitate deosebit de actuală. [...] Totodată, biografiile urbane, din ce în ce mai numeroase la cumpăna celor două secole, au fost realizate cu intenția de a reprezenta monumente ale memoriei istorice burgheze a orașelor finanțatoare. Dacă statul național și-a formulat legitimarea proprie în categorii istorice, burghezia a necesitat încă și mai mult istoricizarea propriei existențe” (Gyáni 2002b: 59).

96 Acest lucru a fost demonstrat în baza unor exemple franceze de către Daniel Fabre, care fixează nașterea monografiei locale ca specie literară în anul 1850 (Fabre 2001: 19).

97 Cf.: „Le lien entre le grande et la petite patrie me semble reprendre fidèlement la logique de cette construction catolique: le local détient une spécificité du moment où il *localise* la grande patrie et son histoire qui, en échange, lui confère une existence légitime” (Fabre 2001: 20).

98 Iată un exemplu mai concret al fenomenului localizării: anterior ridicării ansamblului monumental Matia Corvin din Cluj, istoricul Szádeczky Lajos a identificat din nou și a reconstituit istoria casei natale a regelui în baza unor surse arhivistice (Szádeczky 1901). Observația sa următoare reflectă spiritul relațiilor dintre etnii caracteristice epocii: „Astfel, regele Matia s-a născut nu în casa sasului Kolb István, ci a ungurului Méhffi Jakab [subliniere în original]” (Szádeczky 1901: 376).

Tradiția legată de piatra lui Dávid Ferenc fusese evocată de istoricul bisericii și biograful Székely Sándor cu mult înaintea amplasării monumentului comemorativ (cf. Székely 1840: 62).

Acest concurs a stat la baza proiectului de anvergură al lui Jakab Elek, care și-a redactat lucrarea istorică despre Cluj pe anul 1870, respectiv 1888. Această monografie locală reprezintă de fapt o istorie a orașului realizată în trei volume (Jakab 1870a, 1888a și 1888b), urmate de două volume de surse istorice, care conțin mai multe sute de documente și diplome în limba latină (Jakab 1870b și 1888c). De aceeași monografie aparțin și două publicații care conțin ilustrații: hărți ale orașului și desenele monumentelor clujene (Jakab 1870c și 1888d). Opera monumentală a lui Jakab Elek a fost unică și pe plan național. Această acumulare, sistematizare, interpretare și publicare a cunoașterii despre societate a mutat memoria și discursul despre istorie de pe teritoriul exclusiv al oamenilor de știință în sfera publică. „Trecutul națiunii a fost, până acum, «proprietatea» oamenilor de știință; acum, se transformă într-un bun public, în patrimoniu colectiv.” (Keszeg 2008: 95) Acest proces poate fi interpretat și ca un praxis al democratizării cunoașterii despre trecut și al transformării cunoașterii respective într-o proprietate a întregii societăți și într-o habitudine (Nora 1986: 359–364, citat de Keszeg 2008: 329).

Pe lângă prezentarea și analiza metodică a surselor sale, nici inscripțiile, plăcile comemorative și statuile prezente încă în spațiul orașului sau dispărute deja din mediul fizic primar al acestuia și existente numai în arhive și muzee nu au scăpat atenției lui Jakab Elek. El a publicat textele memoriale ale trecutului și prezentului, uneori însoțite de desene și, acolo unde au fost necesare, de traduceri. Autorul a fost interesat mai ales de evoluția istoriei orașului, descrierile unor inscripții, plăci memoriale și statui prezentând importanță ca documente istorice sau curiozități ale istoriei culturii din perspectiva sa.

Sándor Imre a prezentat inscripțiile și plăcile comemorative clujene prevăzute cu steme nobiliare ca modalități de reprezentare a aristocrației. Publicația sa a apărut în revista *Genealogiai Füzetek* (Sándor 1913a și 1914; o altă lucrare de la același autor: Sándor 1913b), care și-a propus ca scop tocmai cercetarea figurilor memoriei specifice a acestei clase sociale, a genealogiei și a arborilor genealogici nobiliari. De fapt, prin explorarea liniilor genealogice ale familiilor aristocratice, praxisul științific de factura respectivă a urmărit înapoi în timp istoria acestei păături sociale, cu ajutorul istoriilor familiale și a tabelelor genealogice constituite în acest fel.

Un alt mijloc specific al atenției îndreptate spre trecut îl reprezintă cărțile și diplomele memoriale, apărute simultan cu primele plăci și statui comemorative, care, pe lângă descrierea obiectelor și a legitimărilor istoricilor (explorarea, publicare și prezentarea surselor, schițarea epocii și a importanței acesteia), au publicat și textele generate de evenimentul cu pricina (opere literare, discursuri festive, evocări) (spre exemplu, *Emlékkönyv...* 1889, Kuszko întocm. 1896, Kovács–Szabó ed. 1902, Márki ed. 1902, Perl 1902, *Bolyai János...* 1903, Szász–Nagy ed. 1915).

La redescoperirea, immortalizarea și popularizarea spațiului clujean a contribuit într-o măsură importantă Veress Ferenc, care a fotografiat piețele, clădirile, monumentele istorice și evenimentele mai importante ale orașului începând din anul 1859 (fotografiile sale au fost publicate în: Sas–Veress 2003, Sas 2014). Materialul vizual realizat de el (fotografii, ilustrații) figurează inclusiv în cadrul literaturii contemporane de istorie locală ca reprezentare locală de la cumpăna secolelor XIX–XX.

Materialul devenit accesibil pe baza activității istoricilor clujeni și în special a lui Jakab Elek a servit în continuare ca o bază de referință a trecutului local, atât în cadrul

discursului științific, cât și în cel semi-științific. Totodată putem afirma că aceste șapte volume impunătoare, respectiv albumul de fotografii al lui Veress Ferenc pot fi interpretate ca reprezentând, ele însele, un loc al memoriei clujene (maghiare), în sensul teoriei lui Pierre Nora.

Schimbările succesive de stăpânire au impus perspective diferite în cadrul istoriografiei locale. Nu mă voi opri aici asupra lucrărilor în limba română, despre care am să vorbesc în capitolul dedicat literaturii turistice. În contextul indicat, putem aminti volumul de istorie locală coordonat de Makkai László și Vászárhelyi Z. Emil, publicat în anul 1942, care a reprezentat o trecere în revistă a trecutului în vederea legitimării prezentului (maghiar) (Makkai-Vászárhelyi ed. 1942).⁹⁹ Szabó T. Attila a oferit o importantă sursă primară prin publicarea și explicarea toponimelor istorice și actuale (maghiare) ale orașului, respectiv a redactat și o lucrare de istorie locală (Szabó T. A. 1946). Herepei János și-a început cercetările de istorie locală cu un deceniu mai târziu, în anii 1950. (Lucrarea lui Herepei a fost publicată abia în anul 2004 – Herepei 2004b.)

În a doua jumătate a secolului XX s-a încercat din nou realizarea unei istorii a orașului. Istoria orașului medieval a fost redactată de istoricul Ștefan Pascu și de istoricul de artă Viorica Marica (Pascu–Marica 1969). Al doilea proiect, ulterior și de anvergură mai mare, coordonat de Ștefan Pascu, a fost finalizat în anul 1974, la aniversarea a 1850 de ani de la ridicarea orașului latin Napoca, an în care municipiului Cluj i-a fost atribuit numele Cluj-Napoca (Pascu ed. 1974). De această dată trecutul a fost privit din perspectiva dezvoltării poporului român și a fost marcat de apariția și consolidarea clasei muncitoare. Această lucrare a rămas determinantă pentru istoriografia locală în limba română până în prezent. În limba română, până în prezent, nu s-a făcut nicio încercare mai serioasă decât aceasta pentru elaborarea unei istorii a orașului.

Lucrări de istoria artei

În timp ce istoricii s-au angajat să exploreze evenimentele din trecut și să creeze un anumit tip de tradiție discursivă, membrii altor discipline importante din punctul meu de vedere, istoricii artei, ai arhitecturii și epigrafiștii, au reușit să canonizeze obiectele materiale cu valoare istorică din trecut. Astfel, trecutul comun a dobândit posibilitatea de a fi măsurat, descompus pe elementele sale componente și prezentat, precum și regrupat pe marginea unor categorii estetice și de gust. În acest domeniu conceptual se înscrie și acel material a cărui analiză etnografică și antropologică îmi propun să o dezvolt. Lucrările de popularizare, dar și studiile și volumele de specialitate din domeniul istoriei artei și arhitecturii clujene prezintă și oferă adeseori descrieri despre diferitele inscripții, datări, plăci comemorative și statui ca realizări reprezentative și amintiri materiale ale culturii înalte. Cercetarea acestui material nu poate fi separată de intenția cercetării desfășurate. Obiectul cercetării îl reprezintă așa-numitele *monumente istorice*, interpretate ca obiecte care reprezintă într-o formă materială istoria (națională), lucrările care se ocupă de ele fiind caracterizate de un respect explicit sau implicit față de trecut.

⁹⁹ Studiile despre vechiul Cluj maghiar au fost publicate și în revista *Kolozsvári Szemle* (1942–1944).

Contele Eszterházy János a realizat între anii 1862 și 1873 descrieri ale bisericilor clujene din perspectiva istoriei artei. În cadrul acestor lucrări, autorul publică și inscripțiile din biserici (plăci comemorative, epitafuri).¹⁰⁰ Sándor Imre se oprește asupra inscripțiilor, a plăcilor comemorative și a statuilor bisericești pe parcursul trecerii în revistă a „monumentelor artistice” ale Bisericii Romano-Catolice „Sfântul Mihail” (Sándor 1924).

Desenele și măsurătorile „monumentelor arhitecturale” clujene, realizate la cumpăna secolelor XIX–XX de arhitectului Pákei Lajos, au fost publicate de Balogh Jolán în anul 1944 (Balogh 1944). În cadrul acestora, pe lângă aspectul bisericilor, al bastioanelor, al zidurilor de cetate, al caselor burgheze și al ornamentelor de ușă și de poartă, arhitectul a înregistrat și textele plăcilor memoriale, ale stemelor și ale inscripțiilor de pe diferitele clădiri. În anul 2019 Gy. Dávid Gyula s-a angajat să analizeze moștenirea arhitectului (planuri, planuri de desen, colecții) (Dávid 2019).

În lucrarea sa intitulată *Kolozsvár műemlékei* (*Monumentele istorice ale Clujului*), Balogh Jolán a realizat „doar trecerea în revistă a monumentelor istorice mai importante ale orașului” (Balogh 1935, citat de la p. 5).¹⁰¹ Scopul lucrării a constat în transmiterea moștenirii culturale, în menținerea amintirilor materiale definite și tratate ca monumente istorice și în prezentarea realizărilor care pot fi evaluate din punct de vedere estetic. Istoricul artei a mai realizat ulterior două cercetări de anvergură: o încercare de prezentare a Renașterii transilvănene (Balogh 1943),¹⁰² respectiv descrierea sistematică, cu includerea surselor arhivistice, a atelierelor de sculptură în piatră și a produselor acestora (ediția antologică: Balogh 1985).

În anii 1941–1942 Rados Jenő a solicitat elevilor săi să deseneze monumentele istorice clujene. Evaluarea istoricilor artei s-a extins asupra bisericilor și a palatelor gotice și baroce, precum și asupra caselor renascentiste (Rados 1942).

Vásárhelyi Z. Emil a socotit statuile, reliefurile și plăcile comemorative din spațiul public ca făcând parte din patrimoniul construit al „Clujului care trăiește în arta sa” (Vásárhelyi 1942). Herepei János a privit aceleași obiecte ca elemente nostalgice ale peisajului urban (Herepei 1943).

Istoricul artei fondator de școală Kelemen Lajos a desfășurat cercetări riguroase și ample începând de la cumpăna secolelor XIX–XX și până la mijlocul secolului XX. El a publicat mai multe studii despre monumentele arhitecturale și artistice ale Clujului, majoritatea acestora fiind publicate mai târziu, în două volume antologice. În cadrul acestora, autorul a prezentat bisericile și monumentele funerare, „monumentele din piatră sculptată”, casele vechi și/sau demolate, palatele, zidurile medievale, bastioanele și porțile, statuile și coloanele memoriale ale Clujului.¹⁰³ Studiile se opresc, de cele

100 În contextul de față, are valoare de sursă: Eszterházy 1862, 1864, 1866, 1868.

101 Cu titlu similar, mai puțin detaliat: Balogh 1942.

102 Autoarea descrie contextul genezei lucrării sale în felul următor: „Ideea și planul acestei lucrări s-au născut în anii plini de tristețe de după semnarea Tratatului de la Trianon, când manualele și studiile noastre de specialitate din domeniul istoriei artei abia dacă știau ceva despre Transilvania, Renașterea ardeleană fiind un concept complet necunoscut. [...] Tocmai de aceea scrierea cărții a durat atâția ani îndelungați, pentru a readuna pietrele de mozaic împrăștiate ale unei bucăți din trecutul Transilvaniei” (Balogh 1943: 7).

103 Lucrările lui Kelemen Lajos au fost pregătite pentru tipar de B. Nagy Margit în două volume (Kelemen 1977 și 1982). Capitolul intitulat *A kincses város* (*Orașul-cornoară*) din al doilea volum (p.

mai multe ori, inclusiv asupra plăcilor memoriale și amintirilor textuale de pe clădirile studiate sau care se regăsesc în interiorul acestora.

Rezultatele relevante din punctul de vedere al istoriei arhitecturii ale întocmirii listei monumentelor istorice clujene din anul 1953 au fost publicate de istoricul arhitecturii Debreczeni László (Debreczeni 1957). Bodor András a adunat și a publicat corpul de inscripții din epoca romană a orașului (Napoca) în anul 1957 (Bodor 1957).¹⁰⁴

Operele de bază ale istoricilor artei și arhitecturii din prima jumătate a secolului XX pot fi folosite de istoricii locali actuali ca surse de referință, întrucât descrierile de încredere și ilustrațiile precise ne informează și cu privire la materialul istoric (plăcile comemorative, inscripțiile) care nu mai există în prezent. Astfel, similar lucrărilor menționate mai sus, operele respective sunt de valoare documentară din punctul de vedere al cercetărilor istorice.

De la mijlocul secolului XX și până la schimbarea de regim din anul 1989 nu au avut loc prea multe cercetări autohtone, cu valoare științifică, de istorie locală sau de istoria artei, care să fi examinat materialul istoric clujean. Cele mai importante dintre cele realizate sunt, în opinia mea, lucrarea lui Murádin Jenő (1965) și cea a coautorilor Eugen Chirilă și Viorica Guy Marica (1978), respectiv cele două ediții ale studiilor complete ale lui Kelemen Lajos (1977 și 1982).¹⁰⁵ Rezi Elek a prezentat cu prilejul comemorării a 400 de ani de la moartea lui Dávid Ferenc istoria pietrei memoriale a reformaturului, așa-numita „piatră rotundă” (*kerekkö*) (Rezi 1979). Mircea Țoca a publicat o altă lucrare relevantă în domeniul cercetării artei baroce clujene (Țoca 1983).

Trebuie să evidențiem, în același timp, faptul că în Ungaria a apărut în această perioadă o culegere de studii ce poate fi considerată drept un volum reprezentativ despre cultura clujeană (maghiară), cu titlul de *Kincses Kolozsvár (Clujul cu comori)*, în anul 1987 (Bálint ed. 1987). Cartea oferă o selecție a experiențelor clujene ale unor autori de memorii și jurnale de călătorie, conținând însă și articole și studii despre istoria organizațiilor economice și sociale ale orașului (bresle, diferite societăți și asociații, eparhii), precum și despre diferitele segmente ale vieții sociale și economice, alături de descrierile realizate din perspectiva istoriei artei sau a arhitecturii. (Enumerarea nu este completă.) Din perspectiva propriei cercetări, este important faptul că descrierile unor monumente, inscripții, plăci comemorative și statui au apărut în acest context.

45–164) conține 14 studii despre monumente istorice clujene (Kelemen 1982a–1982h). Publicații ulterioare întocmite din cercetările sale clujene: Kelemen 1989 și, parțial, Kelemen 2006 (studiile grupate sub titlul *Transilvaniae civitas primaria*).

104 Prima selecție din corpul de inscripții ale orașului din epoca romană (1734) îi aparține lui Páster Pál, Pataki István, Gyergyai Pál și Füzéri György (cf. Márkos ed. 1944: 9–11, 19). Acesta a fost ulterior trecut în revistă din nou de Torma Károly (cf. Torma 1863–1866) și Jakab Elek (cf. Jakab 1870a: 116–167).

105 Deoarece examinarea inscripțiilor din cimitirele clujene nu a intrat în sfera prezentei cercetări, mă limitez să menționez doar în această notă activitatea lui Herepei János, care, pe parcursul studierii corpusului de inscripții al cimitirului Házsongárd, a scos la iveală un material relevant și din punctul de vedere al istoriei urbane și sociale (cf. Herepei 1988).

Literatura turistică

Alături de lucrările din domeniul istoriei și istoriei artei, dar și, deseori, strâns asociate cu acestea, pe prezentarea și vehicularea tradiției urbane s-a axat o specie literară reprezentativă suplimentară, prezentarea turistică sau ghidul orașului ca figură de istoriografie locală. Apariția și supraviețuirea acestei specii au fost motivate de natura mobilă, expansivă și centrată pe acumularea trecutului a orașului. Scopul ei constă în orientarea cititorului în spațiul urban, în ghidarea înțelegerii și a interpretării orașului, respectiv, prin publicarea diferitelor liste de adrese locale, în facilitarea contactului cu societatea orașului.

Între anii 1865 și 1883 Pánczél Ferenc și-a publicat în repetate rânduri descrierea orașului, scrisă în scop educațional. După descrierea centrului Clujului și a elementelor locale specific volumul prezintă pe scurt împrejurimile și istoria orașului, urmate de geografia și istoria Transilvaniei (cf. Pánczél 1879 [1883!]).

Prima lucrare relevantă și din punctul de vedere al cercetării mele a fost editată și publicată de Societatea Carpatină Ardeleană (Erdélyrészi Kárpát-Egyesület) în anul 1894. După capitolele de orientare generală (care oferă informații cu caracter practic) și cele de prezentare a orașului (structurată pe piețe și străzi), cartea trece în revistă locurile de excursii din împrejurimi și prezintă, în final, Societatea Carpatină Ardeleană (Gyalui–Hamvas ed. 1894).

Un alt ghid al orașului a fost publicat de Kelemen Lajos și K. Fodor János în anul 1902 (Kelemen–Fodor 1902). Prima parte a volumului prezintă orașul, în timp ce a doua oferă o descriere a locurilor de excursie din împrejurimile Clujului. Descrierea propriu-zisă a orașului include: topografia, informații generale și istoria orașului, populația și situația culturală, respectiv un ghid amănunțit al centrului și al periferiilor orașului. Prezentarea acestora din urmă are loc în funcție de șirurile de case și de străzi; pe parcursul descrierii caselor cu renume, a monumentelor istorice și a plăcilor comemorative, autorii oferă de fapt o prezentare narativă a spațiului, călăuzind cititorii prin oraș de la un monument istoric și de la o placă memorială ridicată în amintirea trecutului local la alta, istoria locală devenind, în urma relatării lor, un fel de spectacol, un spațiu de parcurs și o plimbare. Această lucrare a oferit materialul de bază și pentru ghidurile orașului apărute în secolul XX.

Békésy Károly și-a publicat monografia despre Cluj, pe care a numit-o eseu, în anul 1903. Autorul își motivează opera spunând că reprezintă „un semn modest al recunoștinței datorate întotdeauna orașului natal de către scriitor” (Békésy 1903, citat de la p. 4). Volumul prezintă și istoria orașului, etniile conlocuitoare, porturile și datinile lor, clădirile publice și bisericile, precum și personalitățile de renume ale orașului care au activat în interesul acestuia.

Rigler Gusztáv și Filep Gyula au prezentat orașul și au conceput un ghid al Clujului pentru uzul participanților la conferința medicilor și a cercetătorilor din domeniul științelor naturale (Rigler–Filep 1903). Cei doi coautori și-au bazat lucrarea pe monografia lui Békésy Károly și pe ghidul turistic prezentat mai sus, față de care însă conținutul este mai bogat, incluzând informații generale, date din istoria orașului, atracții turistice, prezentarea unor colecții științifice, instituții de învățământ, fabrici și platforme industriale mai importante, stabilimente medicale și, în sfârșit, descrierea rutelor de plimbare și excursie din împrejurimile orașului.

Scopul urmărit de Csiky Béla prin realizarea descrierii Clujului a constatat în „predarea corectă a geografiei”. Conform intenției sale pedagogice, manualul metodologic destinat învățătorilor și elevilor îi ghidează „de la apropiat spre îndepărtat” pe cei care fac cunoștință cu orașul, cu județul și cu regiunea Transilvaniei (Csiky 1909, citat de la p. 3). Pe parcursul prezentării sistematice a orașului, autorul se concentrează, pe lângă casele și clădirile publice renumite, și asupra prezentării plăcilor comemorative și a monumentelor istorice.

În Clujul intrat sub administrație română în urma Tratatului de la Trianon folosirea și interpretarea spațiului s-au structurat (și) pe baza unor alte cerințe și intenții, specific românești. Veress Nicolae a publicat în anul 1923 registrul actualizat al denumirilor de străzi și al adreselor importante (Veress 1923), în timp ce Petru Borteș a realizat primul ghid în limba română al orașului și al împrejurimilor, potrivit noilor condiții (Borteș 1923). Autorul a motivat realizarea operei printr-un citat din Ioan Lupas: „Iată pentru ce Clujul, care s'a împotrivit mai îndelungat și mai îndârjit oricărei tendințe de pătrundere a elementului românesc într'ânsul, *trebuie să se naționalizeze și să devină centru de cultură și de viață românească mai curând decât alte orașe ardeleni*!” (Borteș 1923: 3). În consecință, Petru Borteș a urmărit să întocmească un ghid destinat vizitatorilor și locuitorilor Clujului, prezentând „datele și evenimentele mai însemnate asupra trecutului acestui oraș”.¹⁰⁶ Ca surse, autorul a indicat lucrările lui Kelemen Lajos și K. Fodor János. Diferențele față de acestea constau în prezentarea completată și mai amănunțită a vechiului oraș roman Napoca și a materialului arheologic, în capitolul dedicat istoriei orașului, respectiv în omiterea sau prezentarea sumară a monumentelor istorice și a plăcilor comemorative (maghiare) cu ocazia descrierii celor mai importante locații ale orașului.

Lucrarea lui Victor Lazăr, apărută în cadrul unei serii de monografii urbane românești, reprezintă o încercare similară. După prezentarea datelor geografice și a trecutului istoric, volumul trece la descrierea Clujului contemporan, oprindu-se asupra următoarelor elemente: populație, religie, educație, societăți și muzee, teatre, tipografii, presa, monumente istorice, industrie, comerț. Volumul se încheie cu o prezentare a împrejurimilor orașului (Lazăr 1923).

Broșura de prezentare a orașului, realizată pentru congresul Ligii Culturale din 1929, indică această perspectivă particulară chiar în titlul său: *Clujul. Viața culturală românească (Clujul... 1929)*. Debutând cu portretul lui Ferdinand I și cu un citat din istoricul Nicolae Iorga, atribuit regelui, publicația pune accentul pe autohtonitatea românilor, trece în revistă orașul strădă cu strădă, prezintă activitățile Ligii, istoria bisericii românești și, în final, instituțiile de învățământ și asociațiile sociale.

Cartea intitulată *Cluj-kolozsvári kalauz és cîmtár (Ghidul orașului și registrul adreselor clujene)*, apărută în anul 1933, se adresează (și) publicului maghiar (Orosz 1933). Orosz Ferenc și-a bazat prezentarea pe ghidurile turistice maghiare apărute în anii 1902–1903 și a urmat tradițiile acestora în privința descrierii temeinice a monumentelor istorice. „Lucrarea mea încearcă să reflecte schimbarea și evoluțiile care au avut loc în cele trei decenii trecute, în așa fel încât să prezinte nu doar Clujul actual, ci și pe

106 Citatul complet: „Întrucât mi-a stat în putință am cercat să strâng datele și evenimentele mai însemnate asupra trecutului acestui oraș, din punct de vedere românesc” (Borteș 1923: 5–6).

cel istoric. Am acordat o atenție deosebită atracțiilor istorice și muzeelor orașului, în legătură cu care încerc că joc, prin cartea mea, rolul unui Cicero.” (Orosz 1933: 3)

Octavian Buzea oferă un bilanț al celor două decenii de administrație română și o evaluare a stării actuale. Scopul său este dublu: pe de o parte, creșterea prestigiului național românesc, pe de altă parte, formularea unui răspuns la revizionismul maghiar. Citez din aprecierile incluse în introducerile volumului, care debutează prin evocarea vizitei și a discursurilor clujene ale regelui României Carol al II-lea: „lucrarea [...] aduce un neprețuit serviciu propagandei românești. Ea spulberă una dintre platformele favorite ale criticilor ungurești la adresa noastră, iar, mai presus de aceasta, prin impresionantul tablou al înzestrărilor românești dela Cluj, primește semnificația unei chemări la realitate, impunându-ne să ne adăpăm de acum înainte, în tot mai mare măsură, la izvorul de încredere și de nădejdi al propriilor noastre înfăptuiri”.¹⁰⁷ „Schitând tabloul succint al evoluției locale, lucrarea [...] este un excelent răspuns campaniilor revizioniste, care descopăr regrese imaginare în așezările urbane din Ardeal.”¹⁰⁸ De altminteri, și autorul subliniază aceleași obiective: „Spre a stârni asemenea preocupări, ce se situează pe planul operei de redresare sufletească a neamului, în vederea efortului pe care avem să-l facem pentru înfruntarea greutăților ce ne pândesc în viitor, înmă-nunchiez în cele ce urmează izbânzile românești dela Cluj, ce oferă posibilitatea unei elocvente comparații cu contururile reale ale Clujului unguresc de ieri. [...]”

În al doilea rând, apariția unei asemenea lucrări bilanțiere este motivată prin faptul că, mai mult decât orice alt merit, revizionistii unguri se încăpăținează a ne trage la îndoială pe acela de-a fi înfăptuit cât de puțin pe terenul urbanistic, sau în celelalte compartimente ale vieții orășenești. Iar noi, la rândul-ne, stăpâniți încă de aspectul dezolant, al superiorității numerice și economice a elementului minoritar în așezările noastre urbane, nu recunoștem realitatea însemnatelor cuceriri pe calea progresului, marcate sub stăpânirea românească, în majoritatea covârșitoare a orașelor ardelenești” (Buzea 1939: 28).

Cu ocazia realizării bilanțului său, autorul include printre realizările naționale românești ridicarea noilor monumente (cu referințe românești) ale orașului. Pe lângă faptul că poate fi considerat drept prima descriere a orașului în limba română, volumul elaborează interpretarea etnică a realizărilor din trecut, inițiind o tradiție a ghidurilor turistice în cadrul căreia materialul prezentat ca memorie culturală apare în mod inevitabil și dinadins în cadrul unei comparații româno-maghiare, punându-se în slujba retoricii naționale (și naționaliste).

În cadrul ghidului său al orașului, publicat în urma noului schimb de putere, în anul 1941, Ferenczi Sándor a consacrat, din motive lesne de înțeles, mai multă atenție proceselor care au avut loc sub administrația română. După prezentarea contextului existenței minoritare și a vieții publice urbane, autorul prezintă flora și fauna împrejurimilor Clujului. Enumerarea „atracțiilor interesante” se deschide prin descrierea casei natale a regelui Matia Corvin și a grupului statuar din piața centrală a orașului. Acest lucru este motivat și de fenomenul renașterii cultului regelui maghiar, a cărui personalitate istorică a reprezentat legitimarea supremă a trecutului maghiar (Ferenczi 1941).

107 Buzea 1939: 18, citat din aprecierea lui Coriolan Tătaru, rezidentul regal al Ținutului Someș.

108 Buzea 1939: 22, aprecierea lui Emil Hațieganu, președintele ASTRA.

Trecutul apropiat apare și în ghidul orașului întocmit de Vályi László: „Tot ceea ce a fost vechi în Cluj a trebuit să facă față unor zile întunecate. Oricare dintre venetici a fost liber să facă ce i-a poftit inima cu monumentul istoric sau casa care i-a parvenit prin voia sortii. Monumentele de care nu au îndrăznit să se atingă au fost lăsate în voia timpului care erodează totul.

Toate acestea aparțin însă trecutului și nu a mai rămas decât o amintire urâtă. Clujul, unul dintre cele mai frumoase orașe ale patriei noastre, este salvat și întreaga maghiarime cultivă și păstrează cu pioșenie monumentele sale istorice” (Vályi întocm. 1941: 3).

Istoria orașului publicată sub coordonarea lui Makkai László și Vásárhelyi Z. Emil reflectă deja prin titlul său, *Kolozsvár. Egy magyar város ezer esztendeje* (Clujul. Cei o mie de ani ai unui oraș maghiar), perspectiva de cercetare fundamentată pe retorica naționalistă. Chiar dacă acest volum mai extins iese din șirul ghidurilor urbane, capitolele sale prezintă tradiția națională maghiară în baza unei logici similare. După descrierea patrimoniului de obiecte istorice care ocupă spațiul urban și reprezintă orașul maghiar, urmează discursul de salut al guvernatorului Horthy Miklós, volumul fiind încadrat între studiile de istorie a orașului și a culturii, respectiv prezentarea „stăpânirii române” (cf. Vásárhelyi 1942).

Lucrările de prezentare și de istorie a orașului au reflectat, desigur, și în continuare schimbările de putere și cele politice. Volumul întocmit de Ștefan Pascu, Pataki József și Vasile Popa prezintă „cele mai importante monumente culturale și artistice” ale orașului: „Am realizat un registru al celor mai renumite monumente, clădiri și instituții culturale pentru ca cel care vine la Cluj să le viziteze neapărat” (Pascu-Pataki-Popa întocm. 1957, citat de la p. 5). Urmând prezentării ample, obișnuite deja, a așezării Napoca, elementele inovatoare ale lucrării constau în prezentarea localității aflate în proces de urbanizare și extindere, a „Clujului de altădată” și a vestigiilor istorice ale industriei socialiste, apărute în urma dezvoltării interbelice, care au condus în final la apariția uzinelor și a mișcărilor muncitorești. Prezentarea își mută în mod sesizabil atenția dinspre centru spre periferie, de la realizările din trecut spre măreția prezentului, valorificând perspectiva mișcării muncitorești în cadrul trecerii în revistă a realizărilor orașului.

Lucrarea semnată de Constantin Daicoviciu urmează aceeași tradiție: „Monumentele istorice, clădirile, uzinele și instituțiile orașului vorbesc, în ansamblul lor, mai elocvent despre trecutul frământat, prezentul glorios și viitorul senin al Clujului, decât documentele prăfuite ale arhivelor sau enumerările de date ale cărților” (Daicoviciu 1962, citat de la p. 5–6). În această prezentare, moștenirea trecutului îndepărtat și a celui recent apar ca fiind echivalente: „Monumentele istorice din diferitele epoci apar în fața vizitatorului într-o unitate armonioasă. Blocurile ridicate în anii regimului popular democratic încântă la fel de mult ca urmele, amintirile din trecut, aflate la câțiva pași de acestea. Toate acestea reprezintă, în ansamblul lor, mărturii ale istoriei bogate în evenimente a orașului” (Daicoviciu 1962: 6). Ghidul turistic apărut în limba română și maghiară al lui Anatol E. Baconsky a amplificat aceeași perspectivă (Baconsky 1963). Gheorghe I. Bodea, Fodor László și Vajda Lajos au restrâns deja complet prezentarea orașului la istoria clasei muncitorești între anii 1848–1971 (Bodea-Fodor-Vajda 1971). Volumul, prefătat de o caracterizare a orașului semnată de președintele Nicolae Ceaușescu, apreciază evenimentele procesului de emancipare a clasei muncitorești,

prezintă personajele și personalitățile marcante asociate cu acest proces și descrie locurile de desfășurare, amintirile materiale și monumentele istorice ale mișcărilor muncitorești.

Ghidurile turistice care prezintă țara se includ în aceeași paradigmă și prezintă amintirile și monumentele istorice pe județe. Aceste publicații socotesc realizările locale drept patrimoniu comun al întregii țări și reinterpretează trecutul local ca trecut al țării. În acest sens, Vasile Cucu și Marian Ștefan au întocmit ghidul monumentelor istorice ale României (Cucu-Ștefan 1974: 161–171, ediție adăugită: Cucu-Ștefan 1979: 169–179).

Menționez aici și acele lucrări care alcătuiesc un fel de registru național al monumentelor ridicate în memoria diferitelor evenimente istorice individuale. Aceste opere, legate în cea mai mare parte de numele lui Florian Tucă, prezintă evenimentele și personalitățile marcante ale Revoluției din anii 1848–1849 (Tucă-Ucrain 1978: 174–176, ediție completată și modificată: Tucă-Ucrain 1988: 177–179), ale luptei antifasciste din România (Tucă 1974: 218–231) și ale luptelor istorice mai importante (Tucă-Cociu 1983: 142–151), respectiv oferă descrieri ale monumentelor istorice, statuilor și plăcilor comemorative dedicate acestora.

În epoca studiată, și presa scrisă (cotidiene, săptămânale) a reprezentat un organ important al prezentării orașului. Autori precum Murádin Jenő, Herédi Gusztáv, Imreh István, Kiss András, Pataki József și alții au publicat lucrări de istorie locală și culturală în revistele *Igazság* și *Utunk* (îndeosebi în perioada dintre anii 1960 și 1980), sau dedicate prezentării statuilor locale, precum seria de articole a lui Miklósi-Sikes Csaba apărută în *Igazság*.

Cercetările de după anul 1989

Cele mai recente cercetări franceze ne avertizează că, în urma schimbărilor economice și sociale majore din Europa secolului al XIX-lea, narațiunile periferice și locale au câștigat în importanță față de marile narațiuni istorice naționale. Punctul culminant al acestei tendințe a putut fi identificat în secolul XX, mai precis în ultimele decenii ale acestuia (Fabre 2001: 21).¹⁰⁹ Cercetările au indicat o reinterpretare și o reevaluare a istoriei, care nu se mai articulează acum ca o disciplină științifică, ci ca un tip de praxis sociocultural. Istoria apare numai într-un asemenea cadru referențial și în această oglindă. Prin intermediul mecanismelor sociale, *spațiul* este interpretat ca *locatie*, proces pe care am putea să îl descriem ca *fabricarea locului* (*le fabrique de lieu*).

Hermann Bausinger a denumit acest proces de revalorificare a locului drept schimbare de orizonturi, o mutare sau descompunere a orizontului (Bausinger 1995: 53–87), în urma căreia devine necesară o nouă interpretare a istoriei. Opinia sa este împărtășită și de Alban Bensa, potrivit căruia redefinirea și revalorificarea spațiului reprezintă, de fapt, o modalitate de refolosire a acestuia. Or, acest fapt impune și restructurarea temporalității, în urma căreia se propune un nou tip de istorie. Potrivit lui Bensa, narațiunile transformă spațiul într-o colecție de locuri și mai comportă relevanță (din

109 De asemenea, și Gyáni Gábor datează ascensiunea istoriografiei locale în anii 1980–1990 (Gyáni 1990, 2002c: 67).

punct de vedere social) doar acel loc care are și o istorie, reprezentând un așa-numit *loc narat* (*lieux-dits*) (Bensa 2001: 2–4).

În cazul orașului Cluj, redescoperirea narativă a istoriei locale și a spațiului a avut loc în urma schimbării de regim din anul 1989. Începând din această perioadă intervine și sprijinul instituțional: spre exemplu, în anul 1991, Societatea Muzeului Ardelean inițiază un concurs în vederea aducerii la lumină, respectiv a elaborării unor noi lucrări de istorie locală. În același timp, punctele de vedere devin acum plurale și în sensul că, pe lângă cercetătorii profesioniști, apare intelectualitatea locală interesată de trecutul orașului și de istorie.

În cele ce urmează am să mă opresc doar asupra acelor lucrări pe care le pot identifica drept surse.

Descrierea plăcilor comemorative, a inscripțiilor și a stemelor clujene a fost realizată de Löwy Dániel, Demeter V. János și Asztalos Lajos în cadrul lucrării intitulată *Köbe irt Kolozsvár. Emléktáblák, feliratok, címerek (Clujul săpat în piatră. Plăci comemorative, inscripții, steme)* (Löwy–Demeter–Asztalos 1996). Autorii au început culegerea și notarea materialului încă din anii 1970: „Sub dictatură, culegerea materialului a însemnat și un fel de rezistență comună împotriva condițiilor dușmănoase față de istorie și gata să ne distrugă patrimoniul cultural” (Löwy–Demeter–Asztalos 1996: 8). Autorii au identificat și au descris plăcile memoriale, inscripțiile și statuile expuse în spațiul public (și în cel cvasipublic), respectiv au adunat datele despre cele ce nu mai existau în baza lucrărilor anterioare, prezentate în subcapitolele precedente. Fiindcă cenzura nu a permis publicarea materialului, lucrarea a putut să apară abia în anul 1996, astfel încât autorii au realizat și prezentarea plăcilor memoriale și a statuiilor ridicate până în anul apariției.

Această lucrare este recunoscută ca fiind cea mai valoroasă sursă de materiale memoriale în privința Clujului întrucât, pe lângă prezentarea textelor, autorii au încercat să furnizeze informații cât mai detaliate și despre personalitățile asociate cu plăcile memoriale, statuile și inscripțiile incluse. Pe baza datelor din domeniul istoriei și din cel al istoriei culturale, ei au contextualizat microistoria genezei și a destinului ulterior ale câte unei plăci comemorative sau statui. În cadrul prezentării acestora, accentul cade vădit pe monumentele din spațiul public realizate până la mijlocul secolului XX, în timp ce prezentarea semnelor memoriale instalate în ultimele decenii ale secolului este mai sumară sau lipsește complet. Din punctul de vedere al cercetărilor mele, această colecție de date poate fi considerată drept materialul primar care contribuie într-o măsură importantă la analiza istorică a amplasării plăcilor memoriale și a statuiilor clujene.

Explorarea și publicarea surselor a fost continuată de unul dintre coautorii lucrării prezentate, Asztalos Lajos, care a publicat registrul istoric al toponimelor și al localităților (Asztalos 2004), în care a inclus descrieri noi despre numeroase obiecte memoriale, exclusiv cele cu relevanță pentru maghiari.¹¹⁰

Descrieri ale plăcilor comemorative și ale statuiilor clujene au apărut și în continuarea mai ales în cadrul cercetărilor din domeniul istoriei locale. Alături de școli, diferitele

110 Autorul a publicat materialul volumului și sub forma unei serii de articole apărute în cotidianul clujean *Szabadság*, în cadrul rubricilor intitulate *Helytörténet (Istorie locală)* și *Múltidéző (Evo-cări)*, între anii 2003 și 2007.

societăți și asociații culturale au făcut loc în cadrul propriei istorii reprezentărilor de acest tip. Numeroși cercetători ai istoriei, istorici ai artei și locali și-au asumat sarcina redactării istoriei câte unei comunități religioase, părți a orașului ori străzi, biserici, clădiri sau statui. Fiecare dintre acești autori a prezentat și plăci comemorative, statui și inscripții, ale căror texte, originale și în traducere, le-a publicat pe baza lucrărilor concepute de autorii menționați mai sus (Nagyajtai Kovács István, Jakab Elek, Balogh Jolán, Kelemen Lajos etc.). Dintre obiectivele principale ale acestor lucrări a făcut parte și apelul la antecedente (în plan îndelungat) și la trecutul generator de prestigiu social.

Părți ale orașului și grupuri sociale • Gaal György și-a asumat sarcina expunerii monografice a istoriei Bulevardul 21 Decembrie 1989 (str. Magyar) (Gaal 1995, 2001c), după care a realizat descrierea clădirilor din centrul orașului, patrimoniul construit al „Clujului istoric” (Gaal 2001a; ediția modificată a descrierii orașului: Gaal 2007). Pe lângă acestea, Gaal György este și autorul mai multor studii de istorie locală (despre diferite biserici, școli, biografii, evenimente istorice etc.) (studii reunite în volumul: Gaal 2005). Mihály Melinda s-a ocupat de cercetarea microsocietății și a proprietarilor de casă din așa-numită „Stradă de dinăuntru a Maghiarilor” (Belmagyar – partea dinspre centru a B-dului 21 Decembrie 1989 de azi) (Mihály 2004). Asztalos Lajos a prezentat orașul pe baza unei treceri în revistă a „comorilor construite” (Asztalos 2008). Vincze Zoltán a realizat o trecere în revistă din punctul de vedere al istoriei artei a clădirilor de pe Ulița Lupilor (Farkas, în prezent strada Mihail Kogălniceanu) (Vincze 2003). Kerekes György a înfățișat locurile celebre ale diferitelor părți ale orașului (Kerekes întocm. 1998). Lukács József a făcut cunoscut „orașul-comoară” și monumentele sale istorice, alături de legendele Clujului (Lukács J. 2005). În aceeași perioadă a fost publicată și opera lui Herepei János conținând studii istorice legate de Cluj, care a stat în manuscris din anul 1953 (Herepei 2004b). Autorul acestei lucrări a realizat o explorare de anvergură a surselor și o analiză temeinică. Lőwy Dániel a redactat istoria locuitorilor evrei ai orașului din secolul XX (Lőwy 1998, respectiv ediția completată și adăugită: Lőwy 2005).¹¹¹ În cadrul analizei sale asupra culturii muncitorești, Ilyés Sándor s-a oprit și asupra folosirii timpului liber de către membrii acestei clase sociale (Ilyés 2010). Tot aici trebuie să menționăm prezentarea și descrierea cimitirelor. Kiss András a studiat istoria Colegiului Agricultorilor Kalandos și a cimitirul acestuia (Kiss 1994b), în timp ce Lászlóffy Aladár și Gaal György au scris, în repetate rânduri, despre Cimitirul Central (Házsongárd) (Lászlóffy 1989, Gaal 2003; ediția completată a lucrării din urmă: Gaal 2010).¹¹² Gaal György și Gránitz Miklós au prezentat recent cimitirul și orașul în același cadru narativ (Gaal–Gránitz 2010).

Biserici și congregații • Entz Géza și Kovács András au publicat registrul plăcilor comemorative și al stemelor de pe Biserica Reformată din Ulița Lupilor (Farkas, în prezent Mihail Kogălniceanu), însoțit de o prezentare a istoriei bisericii (Entz–Kovács 1995). Au fost pregătite pentru tipar și lucrările lui Herepei János despre aceeași biserică și despre Colegiul Reformat (Herepei 2002, 2004a). Sas Péter a publicat cărți despre bisericile ca-

111 Autorul a publicat în anexă și textele plăcilor memoriale cu relevanță pentru istoria evreilor.

112 O altă lucrare despre același cimitir: Herepei 2004b: 628–669.

tolice ale orașului, prevăzute cu registre bogate,¹¹³ despre epitafurile din fosta Biserică a Minorităților (Sas 2005), respectiv despre epitafurile și stemele funerare ale Bisericii Piariste (Sas 2007, 2010c). Kovács András a realizat și un studiu de istoria artei asupra bisericii din Cluj-Mănăstur (Kovács A. 2007b).

Clădiri și construcții • Kiss András a publicat și a interpretat surse referitoare la turnul închisorii orașului (Torony), casa orfevrului (aurarului) și celebrul Hotel Biasini (Kiss 1994a, 1994c, 1994d), Flóra Ágnes a prezentat Casa Sfatului de la începutul epocii moderne (Flóra 2011), Gaal György a descris Palatul Rhédey (Gaal 2004a), Lupescu Radu a descris casa regelui Matia (Lupescu 2012), Kovács András a studiat arhitectura renascentistă și în special casa Wolphard-Kakas (Kovács A. 2006, 2007a), Mihály Melinda s-a ocupat de fortificațiile orașului (Mihály 2005, 2008b), dar și de casa Filstich-Kemény (Mihály 2003), de casele burgheze construite în stil renascentist (Mihály 2008a; vezi și: Mihály 2009) și de casele Henczel și Hensler (Mihály 2011). Zidurile de cetate și bastioanele au fost studiate și de Gaal György și Lupescu Radu (Gaal 2006; Lupescu 2018, 2021).

Monumente și inscripții • Nu mă voi putea opri aici asupra articolelor publicate în număr mare din presa cotidiană.¹¹⁴ Este necesar să menționez însă acele studii și volume care prezintă realizarea și soarta ulterioară ale câte unei statui, plăci memoriale sau ale unui corpus de inscripții, cu alte cuvinte, contextul și uzul unor acte de constituire a memoriei. Murádin Jenő a studiat ansamblului monumental Matia Corvin și bustul contelui Mikó Imre (Murádin 2002, 2006, 2008a),¹¹⁵ Prokopp Mária a publicat analize istorice și de istoria artei despre statuia Sfântului Gheorghe (Prokopp 2001), Kovács András, despre plăcile memoriale ale lui Bethlen și Bocskai (Kovács A. 1990, 2008), Kovács Zsolt, despre coloana Fecioarei Maria (Kovács Zs. 2012). Dintre descrierile referitoare la anumite inscripții individuale și corpusuri de inscripții, cele mai semnificative sunt cele cu privire la inscripțiile din epoca Renașterii, studiate mai sistematic de Lőwy Dániel și Demeter V. János, Viorica Guy Marica, P. Kovács Klára, Mihály Melinda (Lőwy–Demeter 1990; Guy Marica 1998; Kovács K. 2006, 2008; Mihály 2009, 2011), și analizele lui Lupescu Radu despre reprezentările heraldice de pe zidurile de cetate (Lupescu 2014, 2021). Miklósi-Sikes Csaba a publicat registrul sculpturilor din secolul al XIX-lea destinate spațiului public, care conține și lucrări clujene (Miklósi-Sikes 2001, 2003).

Gaal György a întocmit registrul monumentelor istorice clujene, publicat sub forma unei serii de articole apărute în cotidianul *Szabadság*, în anii 2005–2006 (Gaal

113 Până la această dată au apărut istoriile a mai multor biserici. Din punct de vedere cronologic, prima dintre acestea este *A kolozsvári Szent Mihály-templom* (Biserica „Sfântul Mihail” din Cluj) (Sas 1998), urmată de *A kolozsvári ferences templom* (Biserica Franciscană din Cluj) (Sas 1999a) și *A kolozsvári piarista templom* (Biserica Piaristă din Cluj) (Sas 1999b). Cele mai recente lucrări istorice și publicații-sursă ale autorului: *A kolozsvári Szent Mihály-templom és egyházi gyűjteménye* (Biserica „Sfântul Mihail” din Cluj și colecția sa bisericească) (Sas 2009), *A kolozsmonostori Fájdalmas Szűzanya plébániatemplom és egyházközség története* (Istoria bisericii parohiale „Maica Domnului Îndurerată” și a Eparhiei din Cluj-Mănăstur) (Sas 2010a), *A kolozsmonostori bencés apátság, majd Nagyboldogasszony-templom* (Biserica abației benedictine, ulterior Biserica „Adormirii Maicii Domnului” din Cluj-Mănăstur) (Sas 2010b), *A Farkas utcai református templom történelmi emlékei* (Colecțiile istorice ale Bisericii Reformate de pe Ulița Lupilor) (Sas 2015).

114 În acest sens, merită evidențiată activitatea lui Asztalos Lajos și Gaal György.

115 Autorul a realizat și registrul statuiilor distruse sau mutilate din Transilvania: Murádin 2008b.

2005–2006). Acest registru prezintă monumentele oficiale (sau semioficiale) ale orașului, grupate în următoarele categorii: 1. situri arheologice; 2. parcuri, clădiri, ansambluri de clădiri; 3. statui, monumente istorice; 4. case memoriale, locuri memoriale.

Reprezentări vizuale: cărți ilustrate, cărți poștale ilustrate • Reprezentările vizuale despre Clujul de altădată (vederi poștale, invitații, fotografii) au fost adunate și publicate într-un volum ilustrat de Fodor András (Fodor 1995, 2002). Autorul și-a realizat selecția din vederile poștale aflate în circulația între anii 1897 și 1945. Selecția lui Sas Péter se constituie din vederile poștale aflate în circulație în perioada dintre anii 1867 și 1919 (Sas 2003). Gaal György a publicat un album ilustrat despre centrul orașului (Gaal 2007). Toate aceste lucrări, chiar dacă nu conțin descrieri mai amănunțite, oferă deseori fotografii de calitate despre obiectele încă existente sau dispărute care intră în sfera cercetărilor mele. În aceeași categorie a reprezentărilor vizuale ale Clujului ar putea fi încadrate și lucrările de istoria orașului cu un caracter (mai) oficial (cf. Brudășcu ed. 1999a, 1999b), însă în cazul acestora trebuie să ținem cont și de influența dintotdeauna a puterii politice.

Deși nu voi prezenta în mod amănunțit și nici nu mă voi referi explicit în cele ce urmează la aceste volume, țin să observ totuși faptul că și unele lucrări care nu au fost redactate cu scop științific propriu-zis sivesc uneori ca surse ale studierii memoriei istorice clujene.

Cotidienele din Cluj publică articole de istorie locală cu o frecvență zilnică. Informațiile despre ridicarea sau demolarea unor monumente și cele legate de actele de comemorare apar pe copertele ziarelor care publică în mod constant, în cadrul unor rubrici permanente – *Múltidéző* (Evocări), *Élő emlékezet* (Memorie vie), *Helytörténet* (Istorie locală), *Kolozsvár – közléről* (Clujul de aproape), *Évforduló* (Aniversare), *Művelődés* (Cultură) etc. –, textele științifice și de popularizare ale istoricilor locali. Cei mai prolifici istorici locali sunt considerați Asztalos Lajos, Gaal György, Kilyéni András, Kolozsvári József, Löwy Dániel, Máthé János, Sas Péter.

Sinteză. Producerea memoriei locale

Începuturile descoperirii, ale cercetării și ale formării narative a Clujului datează din prima parte a secolului al XIX-lea, moment din care tendința conștientizării și a cercetării patrimoniului local poate fi considerată ascendentă și neîntreruptă. Pe baza trecerii în revistă a literaturii de specialitate din domeniul istoriei locale putem însă constata că nu a existat o cercetare explicită a memoriei colective/culturale. Păstrarea amintirii istoriei locale, reprezentarea trecutului, respectiv discursul despre monumentele istorice și actele de constituire a memoriei s-au structurat, după cum se pare, în trei paradigme mai importante, ce reproduc și diferențele atitudinilor pragmatice față de trecut.

1. Reprezentările istoricilor au îndreptat atenția asupra trecutului acumulat în accepiunea de valoare (națională) a acestuia. Practica reprezentării istoriei și a trecutului s-a dezvoltat în epoca reformelor, iar funcția de legitimare și de creare de prestigiu a acestei practici s-a aflat mereu în prim-plan pe parcursul marilor schimbări de stăpânire politică (Tratatul de la Trianon, Arbitrajul de la Viena, preluarea puterii de

către comuniști, schimbarea de regim din anul 1989), ocazii cu care discursul despre localitate a reînceput de fiecare dată.

2. Lucrările de istoria artei au îndreptat atenția asupra valorii și a funcției estetice a lucrărilor destinate reprezentării trecutului. Tradiția spirituală și materială întemeiată de înaintași s-a articulat ca realizare națională.

3. Literatura turistică s-a raportat la trecutul local în accepțiunea sa de spectacol. Ghidurile turistice și lucrările de popularizare au transformat patrimoniul reprezentat și admirat în trăire. Ca urmare a publicațiilor de acest tip, trecutul a devenit ceva ce poate fi experimentat, parcurs și utilizat.

Începând din a doua jumătate a secolului XX și până la schimbarea de regim din anul 1989, din cauza restructurării discursului (oficial) în cheia ideologiei luptei claselor sociale, precum și din pricina articulării relațiilor etnice, îndeosebi a sistemului relațiilor de putere româno-maghiare, în domeniul puterii politice, dar și al supraviețuirii presei (cenzură), discursul (neoficial) despre istoria locală a fost exclus din sfera mass-mediei. După cum se pare, ideologia socialismului național și-a aservit marile narațiuni locale.

Intelectualii care au apărut în urma schimbării de regim din anul 1989 au stabilit, pe baza activității înaintașilor, o tradiție textuală și ritualică în contextul căreia rolul principal le-a revenit trecutului și tradiției. Acești intelectuali au delimitat spațiul discursului referitor la trecutul orașului și au determinat elementele acestui discurs, în special pe cele relevante din perspectiva prezentului; cu alte cuvinte, în această accepțiune, istoricii locali păstrează și actualizează trecutul (cf. Bensa 2001: 7).

În același timp, istoricii locali exercită un drept asupra discursului referitor la comunitatea locală, comunică și reconstituie permanent reprezentările despre trecut, mențin în viață memoria colectivă și îi aduc corecții și includ în cronologia istoriei locale evenimentele care rămân în afara istoriei naționale la scară largă. Astfel, istoria locală se emancipează de sub tutela istoriei oficiale, se concentrează asupra comunității locale și își alege trecutul ca punct de referință în acest scop. Se observă totodată prezența permanentă a acestor figuri ale memoriei în cadrul mass-mediei (comemorări, evocarea istoriei unor clădiri etc.) și în sfera publică (conferințe, seri memoriale, zile memoriale, festivități de inaugurare, excursii memoriale etc.).

Două demersuri ale istoricilor locali merită o atenție deosebită. Pe de o parte, prin explorarea și publicarea surselor din arhive și prin prezentarea trecutului, contribuie la patrimonializarea și transformarea trecutului într-un bun public. Eforturile lor înfățișează sub o formă vizibilă, concretă, cunoașterea despre societatea (locală). Pe de altă parte, prin includerea unor fotografii și texte asociate cu reprezentările trecutului, ce țin de memoria colectivă spațializată prin instalarea statuilor, a plăcilor memoriale și a monumentelor, în cadrul lucrărilor publicate, istoricii locali vehiculează de fapt reprezentări ale reprezentărilor. Or, o parte dintre aceste reprezentări s-au schimbat sau au dispărut între timp și nu mai au o bază referențială în spațiul orașului. În acest sens, unele lucrări de istorie locală prezintă numai memoria memoriei colective. Totuși, din perspectiva istoriei locale, reprezentările de acest tip își au în continuare locul în calitate de figuri locale ale trecutului, întrucât, ca reflecții ale unor evenimente dedicate binelui comun sau ale unor realizări personale semnificative, legitimează discursul despre trecut.

Discursul despre Cluj reprezintă, de fapt, narativizarea unui oraș care nu mai există și cultivarea imaginii mentale, cu scopul creării unui spațiu urban care nu mai are sau are foarte puține urme vizibile.¹¹⁶

Alte elemente constitutive și funcții ale discursului despre trecutul local și ale producerii memoriei locale sunt următoarele: 1. corpusul de amintiri reprezintă o parte dintr-o tradiție a moralității naționale (realizări naționale), ce trebuie salvată de la uitare și distrugere; 2. acest trecut plin de semnificație poate fi așezat în contrast cu prezentul și, sub acest aspect, trecutul se supraordonează prezentului din perspectiva moralității (naționale); 3. însuși discursul poate fi articulat ca o modalitate de acționare, în măsura în care păstrează amintirea trecutului, recreează identitatea, determină și întreține relațiile locale și naționale; 4. trecutul este luat în folosință din punct de vedere social: acesta este expus, devine vizibil și se integrează în cotidian; domesticirea istoriei (*domestiquer l'histoire* – cf. Fabre ed. 2000) are loc ca element al memoriei familiale; 5. produce și întreține identitatea locală (patriotismul local) (cf. Gyáni 2002c: 67).

În sfârșit, consider important de menționat faptul că această disciplină științifică, prin înregistrarea practicilor comemorative, influențează în același timp practicile respective: cercetând reprezentările trecutului, ea însăși produce reprezentări. Sunt conștient, desigur, de faptul că și propria mea cercetare poate avea un asemenea efect.

Cercetări etnografice, antropologice și sociologice

Cercetarea sistematică a memoriei colective și culturale clujene nu a fost efectuată până în prezent. După anul 1989 s-au derulat însă mai multe cercetări sociologice, etnografice și de antropologie culturală semnificative, care au abordat tema sub diferite aspecte, deși nu în întregul ei. Baza acestor analize a fost furnizată tocmai de situația specifică din urma schimbării de regim.¹¹⁷ Punctele de vedere ale acestor abordări interconectate pot fi grupate în următoarele categorii.

Clujul ce se constituie ca moștenire culturală și ca patrimoniu a fost cercetat de specialiști din țară și din străinătate în cadrul proiectului internațional intitulat *Patrimoine et dialogue entre les cultures (Patrimoniu cultural și dialog între culturi)*, desfășurat în anii 2001–2002. Alegerea eterogenă a temei de cercetare a vizat problema semnificațiilor orașului în percepția etniilor conlocuitoare și a modului de manifestare a existenței clujene în diferitele domenii ale vieții cotidiene (cultura alimentației, producerea de graffiti, modalități de folosire a spațiului, biografia personale etc.).¹¹⁸

Mai mulți cercetători ai societății au supus analizei strategiile de structurare și de utilizare a spațiului coexistente, dar și opuse, ale etniilor maghiară și română. De

116 Un singur exemplu pentru recrearea unui Cluj care nu mai există: „Această lucrare a fost concepută în prima parte a anilor 1980. [...] Am convenit cu privire la prezentarea unei străzi. Or, întrucât strada cea mai periclitată a vechiului oraș, a cărei demolare începuse deja, era tocmai Strada de dinăuntru și de dinafară a Maghiarilor, m-am apucat de prelucrarea acestui material” (Gaal 1995: 3).

117 Potrivit lui Katherine Verdery, schimbarea de regim a adus cu sine renașterea sentimentelor naționale, precum și șansa revitalizării vechilor conflicte simbolice (Verdery 1996: 83–103).

118 Antologiile de studii în limbile franceză și maghiară apărute în urma acestor cercetări: Cerclet-Lazăr ed. 2003; Cerclet-Verebélyi ed. 2003; Verebélyi ed. 2004; Keményfi ed. 2004a, 2004b.

regulă aceste studii au urmărit modul în care elita structurează dintotdeauna spațiile orașului, respectiv surprinderea acelor intenții sub semnul cărora încearcă să influențeze uzul mental al spațiilor și, din punct de vedere al rezultatelor acestor demersuri, a percepțiilor pe marginea cărora etniile coexistente, înșiși locuitorii orașului, experimentează folosirea socială a spațiului. Cercetarea istoricilor Lőnhárt Tamás și Virgiliu Tărau vizează schimbările sociale, etnice și arhitecturale ale Clujului în timpul regimului comunist (Lőnhárt–Tărau 2014). Szabó Árpád Tőhötöm a realizat studiul semnificațiilor simbolice (menite să întărească sentimentele naționale și construite pe dihotomia între *al nostru* și *al lor*) asociate cu spațiile fizice de către discursurile puterii în cazul concret al Clujului (Szabó Á. T. 2004). Cele mai multe cercetări s-au ocupat însă de structura simbolică a Pieței Unirii (Főter) din Cluj și de discursurile pe marginea reamenajării acesteia. Péter László a interpretat săpăturile arheologice maghiare din anul 1943 și cele românești din anul 1994 ca tentative de a crea trecuturi, dar a studiat și problematica etnicității și a retoricilor naționale, așa cum apar acestea la nivelul discursului public (Péter 1996, 2006, 2011). Alături de Pásztor Gyöngyi, același Péter László a studiat și semnificațiile reamenajării Pieței Centrale, respectiv opiniile cetățenilor și practicile sociale asociate cu spațiul vechi și cel nou (Pásztor–Péter 2007a, 2007b). Studiile de caz realizate de Plugor Réka și Iulia Hossu, inclusiv pe baza unor interviuri, au vizat hărțile cognitive ale locuitorilor orașului și luptele simbolice pentru spațiu (Plugor 2006, Hossu 2007). Benedek József și Bartos-Elekes Zsombor au examinat folosirea simbolică a spațiului în centrul istoric al orașului (Benedek–Bartos-Elekes 2009). Studiind folosirea numelor de străzi, Barna Gábor a ajuns la concluzia că cele două etnii principale ale orașului își structurează spațiile mentale în moduri diferite sau chiar opuse. Spre deosebire de români, maghiarii nu folosesc numele de străzi actuale și oficiale, ci pe cele anterioare, în limba maghiară (Barna 2000a, 2000b), astfel încât mai multe „lumi denumite”, așa-numitele „etnoscape-uri”, există în paralel și simultan (Barna 2000b: 693).

Cu acest bloc tematic sunt asociate strâns acele cercetări care au adus în centrul atenției strategiile de construire a națiunii. Potrivit opiniei lui Marius Lazăr, luptele din domeniul imaginarului colectiv sunt la fel de reale ca și aspirațiile de cucerire a teritoriului în sensul fizic (M. Lazăr 2003). Încercările de naționalizare a diferitelor spații ale orașelor au fost studiate de mai mulți autori. Mihaela Frunză a explicat simbolistica naționalistă și religioasă a „Clujului tricolor” (Frunză 2002), în timp ce T. Szabó Levente a studiat „fenomenologia” și symbolismul etnic al coșurilor de gunoi tricolore ca una dintre strategiile inovatoare ale construirii națiunii (Szabó L. 2007). Sub îndrumarea lui Rogers Brubaker și pe bazele teoretice elaborate de acesta, Feischmidt Margit, Jon Fox și Liana Grancea au interpretat, în urma propriilor cercetări extinse, spațiul orașului Cluj ca un domeniu al desfășurării politicilor naționaliste, dar și al etnicității cotidiene (Brubaker–Feischmidt–Fox–Grancea 2006). De asemenea, Feischmidt Margit s-a ocupat, în cadrul unui studiu separat, și de conflictele dintre politicile memoriei și cele simbolice, precum și de ritualurile politice cristalizate în jurul statuii lui Matia Corvin (cf. Feischmidt 1994, 2001a, 2001b, 2002). Autoarea și-a publicat și sub formă de volum monografic cercetările clujene cu privire la relațiile interetnice (Feischmidt 2003). Stephanie K. Medvigy prin analiza evenimentelor din jurul ansamblului monumentale Matia Corvin din Cluj și Statuia Libertății din Arad ilustrează conflictele simbolice dintre majoritatea română și minoritatea maghiară (Medvigy 2005).

Cercetătorii din domeniul științelor sociale, interesați de comemorările politice și de ritualurile publice, au pornit de la ipoteza potrivit căreia formele și manifestările ritualice modelează relațiile interetnice, precum și practicile simbolice legate de cunoașterea colectivă și de folosirea în comun a spațiului, caracteristice orașului. Materialul empiric pentru cercetările comparative ale lui Rogers Brubaker și Feischmidt Margit a fost oferit inclusiv de aniversările clujene ale zilei de 15 martie (Brubaker–Feischmidt 1999, 2002). Incze Éva a prezentat și a interpretat simbolurile folosite în cadrul unei înmormântări simbolice cu caracter politic, înmormântarea tratatului de pace româno-maghiar, respectiv a supus analizei opiniile exprimate public pe marginea acestor simboluri și receptarea etnică a evenimentului (Incze 1997, 2004).

Diferite reviste culturale și volume de studii au publicat selecții din cercetările clujene. *Korunk* a consacrat un număr tematic orașelor transilvănene (nr. 10/2004), *Rubicon* a oferit o selecție intitulată *Kincses Kolozsvár (Clujul cu comori*, nr. 2–3/2005), *Erdélyi Társadalom* a apărut cu o antologie de studii cu aceeași temă (nr. 2/2006).

La rândul meu, și eu am publicat unele rezultate parțiale ale cercetărilor mele anterioare. De la apariția acestora, am dus mai departe constatările legate de constituirea memoriei și de practicile de comemorare clujene, încadrând ceea ce am considerat util în volumul de față.¹¹⁹

Punctul comun al cercetărilor prezentate constă în faptul că cercetarea are în vedere problematica etnicității și a naționalismului. Cercetătorii au studiat discursurile de construire a națiunii și, asociate cu acestea, modalitățile de organizare a memoriei, pe marginea conflictelor (etnice) cu caracter simbolic sau propriu-zise. Un important element constitutiv al ipotezei de cercetare, enunțat explicit sau asumat în tăcere, constă în presupunerea că aprecierea științifică a conflictelor servește înțelegerii sau, cu alte cuvinte, că sistemul de relații interetnice și mecanismele locale pot fi studiate și înțelese în planul relațiilor interetnice. Niciuna dintre aceste cercetări nu se extinde asupra întregului oraș, ci descoperă în Piața Unirii (Fő tér) și în centrul orașului acele modele care le asigură materialul empiric și autentifică cercetările.

Cercetările prezentate, în măsura în care au studiat ori au abordat măcar în treacăt procesele locale ale constituirii memoriei (încercările de naționalizare a spațiilor, conflictele simbolice pentru cucerirea spațiului, reprezentările simbolice ale propriei istorii), s-au bazat pe un sistem de argumentare comun. Întrucât au identificat discursul constituirii memoriei în modelarea conflictelor (simbolice), cercetările au fost înclinate să descrie „părțile conlocuitoare” română și maghiară ca pe niște comunități echivalente (din punct de vedere politic și al fundalului simbolic).¹²⁰ Interpretarea în termenii, altminteri impunători, ai naționalismului majoritar și ai celui minoritar a situațiilor de conflict a produs impresia că ar fi vorba despre o luptă egală, fără să acorde importanța cuvenită statului, „proprietarul” locului. Această omisiune a exercitat uneori o influență nefericită, întrucât analizele respective au trecut cu vederea faptul că procesele și conflictele studiate nu se desfășoară pe un teritoriu neutru, ci în cadrul statului român. Acest factor riscă să compromită, în opinia mea, echitatea și echilibrul acestor interpretări.

119 Mai pe larg despre aceste publicații, vezi *Bibliografia*.

120 Această constatare este valabilă mai ales în privința concepției de bază a volumului Brubaker–Feischmidt–Fox–Grancea 2006 și a cercetărilor lui Feischmidt Margit.

Oraș – context – cercetare

Clujul și societatea clujeană. Contextul cercetării

Nu îmi propun să prezint o istorie completă a orașului, ci voi evidenția și voi contextualiza numai acele evenimente care contribuie la o înțelegere mai bună a analizelor mele următoare. Mă opresc așadar asupra evenimentelor care vor avea importanță din punctul de vedere al capitolelor următoare.

Orașul

Clujul are un trecut îndelungat, spațiul orașului fiind locuit încă dinaintea războaielor daco-romane (106 d. Hr.). În urma cuceririi regatului dac, împăratul Traian a organizat provincia romană Dacia, orașul Napoca, situat în locul orașului din prezent, devenind una dintre așezările importante ale provinciei, ridicată mai târziu, ca reședință a provinciei Dacia Porolissensis, la rangul de *colonia*.

În urma părăsirii Daciei de către romani (272 d. Hr.), pe parcursul migrației popoarelor, în această zonă s-au stabilit diferite populații (gepizii, mai târziu slavii). Maghiarii cuceritori au pătruns în regiune la sfârșitul secolului al IX-lea.

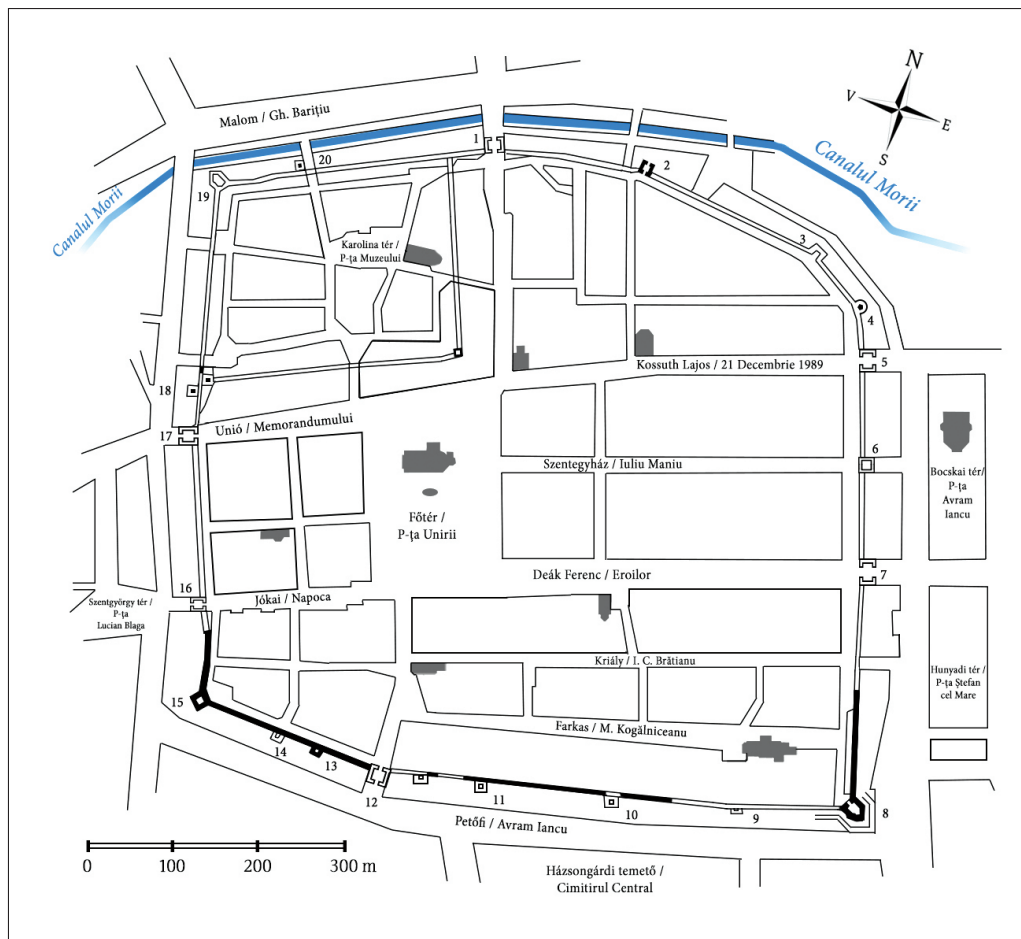
Clujul este unul dintre cele mai vechi orașe ale Transilvaniei. Prima menționare documentară a orașului datează din anul 1173, iar a cetății, din anul 1213 (*castrum Clus*).¹²¹ În calitate de sat, Clujul figurează într-un hrisov regal din anul 1275 (satul Clwsuar din comitatul Clws).

În timpul invaziilor tătare, orașul și satul au fost distruse. Ulterior, regele István (Ștefan) al V-lea al Ungariei a întemeiat aici o nouă cetate și a adus coloniști sași în vederea completării populației (în jurul anului 1260). Clujul este ridicat la rangul de oraș de același rege (1270), rang întărit prin decretul lui Carol Robert de Anjou (1316). Blazonul orașului, reprezentând o poartă de cetate cu trei turnuri, a fost acordat de Ludovic cel Mare (1377). Sigismund de Luxemburg va fi cel care va acorda orașului dreptul de a ridica ziduri de apărare (1405) și care îl va ridica în rândul orașelor regale libere (1409).

121 „Originea numelui este controversată până în prezent: acesta poate fi derivat atât din cuvintele latine *clausa-clusa*, cu sensul de «închis, înconjurat de munți», respectiv din cuvintele în limba germană *Klause-Kluse*, însemnând «vale îngustă», cât și din cuvântul slav *kluc*, cu sensul de «izvor, cheie» sau din numele primului comite presupus al cetății, *Miklus-Miklós/Kolos*” (Gaal 2001b: 376.) Derivarea numelui diferă în cadrul literaturii de specialitate în limbile maghiară și română.

Din 1541, de la înființarea Principatului Transilvaniei, Clujul a devenit primul oraș din țară („civitas primaria”).

Creșterea și dezvoltarea teritorială a orașului este neîntreruptă din Evul Mediu. Teritoriul Cetății Vechi s-a extins față de cel original, peretele vestic fiind extins până la actuala stradă Avram Iancu (Petőfi), cel sudic, până la Turnul Croitorilor (Szabók tornya) și de aici înapoi până la partea de nord a Cetății Vechi, delimitată de Canalul Morii. Zidurile cetății au fost întărite cu turnuri de apărare și turnuri de poartă, în total douăzeci. Structura de străzi a centrului orașului a dobândit forma actuală înainte de secolele XIV-XV.

Harta nr. 1. Teritoriul orașului medieval, împreună cu Cetatea Veche și vechile ziduri de cetate (realizat de Nagy Ákos după Jakab Elek, 1870)

Porți și turnuri de apărare ale cetății:

1. Turnul de Poartă din Strada Podului (Híd-kapu)
2. Turnul Țesătorilor/Pompierilor (Takácsok tornya / Tűzoltótorony)
3. Turnul cu creneluri italiene (Olaszfokos torony)
4. Turnul Rotund (Kerek torony)
5. Turnul de Poartă din Strada Ungurilor (Magyar-kapu)
6. Turnul Olarilor (Fazekasok tornya)
7. Turnul de Poartă din Strada de Mijloc (Közép-kapu)
8. Turnul Croitorilor (Szabók tornya)
9. Turnul Tăbăcarilor (Tímárok tornya)
10. Turnul Zidarilor (Kőművesek tornya)
11. Turnul Curelarilor (Sziggyártók tornya)
12. Turnul de Poartă din Strada Turzii (Torda-kapu)
13. Turnul Postăvarilor (Posttőcsinálók tornya)
14. Turnul Tâmplarilor (Asztalosok tornya)
15. Turnul Pantofarilor (Vargák tornya)
16. Turnul Fânului/Cizmarilor (Széna-kapu / Csizmadiák tornya)
17. Turnul de Poartă din Strada Mănăsturului (Monostor-kapu)
18. Turnul Fierarilor (Kovácsok tornya)
19. Turnul Aurarilor (Ötvösök tornya)
20. Poarta Apei (Óvári kapu / Viz-kapu)

Piața Mare (Nagypiac) amenajată în mijlocul orașului (azi Piața Unirii/Főter) a format și centrul orașului, împreună cu Biserica „Sfântul Mihail”, a cărei construcție a fost finalizată în jurul anului 1444, și cu palatele construite înainte de secolele XVIII–XIX. În ceea ce privește suprafața orașului, nu au avut loc schimbări mai importante până la mijlocul, respectiv sfârșitul secolului al XIX-lea. La această dată însă orașul nu mai încăpea între zidurile medievale. Necesitatea extinderii a făcut ca zidurile cetății și majoritatea turnurilor să fie demolate.¹²² Pietrele rămase în urma demolărilor au fost folosite la construcțiile inițiate la cumpăna secolelor XIX–XX. Astfel, au fost create noi spații publice: Promenada (Sétátér, ce poartă azi denumirea de Parcul Central, în anii 1830) și Grădina Botanică (începând din anul 1901).

La sfârșitul secolului al XIX-lea a fost inițiată o campanie de anvergură de amenajare a spațiului, care a influențat până în prezent structura orașului. Din aceeași peri-

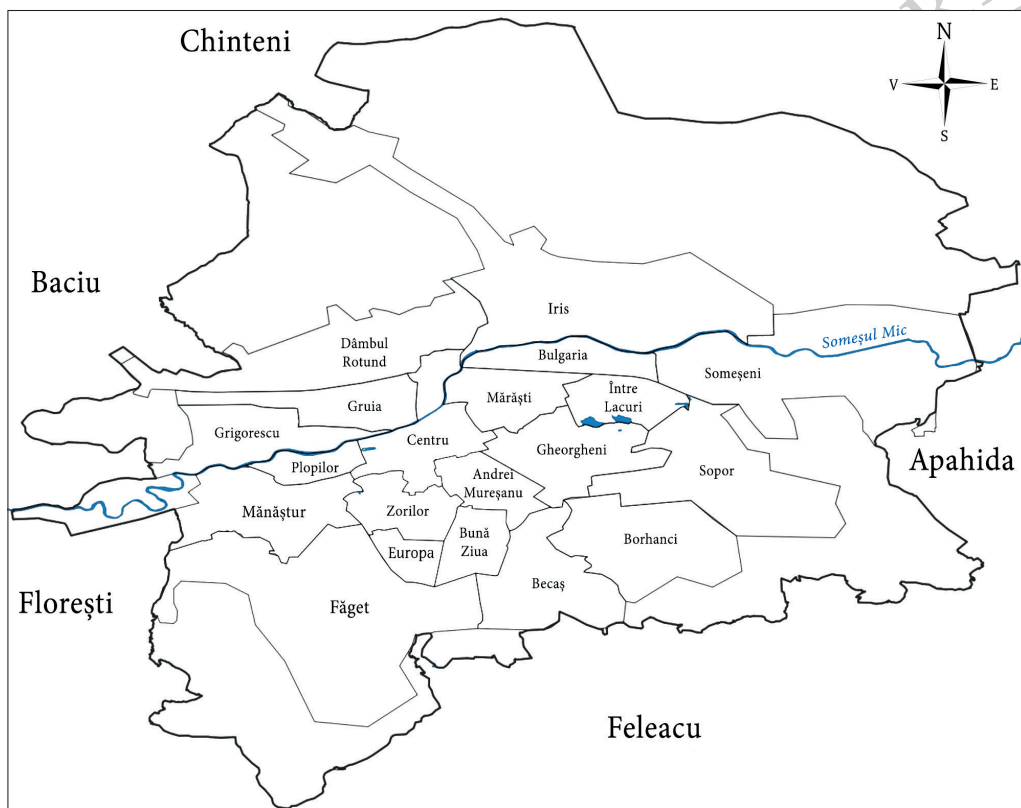
122. „Aceste rămășițe din zidul cetății nu sunt așa de importante din punct de vedere istoric, precum acel obiectiv prezent al orașului ca pe teritoriul acestuia să aibă loc, într-un mod cât mai eficient, optimizarea circulației și amenajările necesare de străzi și piețe, dar și din cauză că, în prezent, fondurile publice ale orașului sunt, în mare parte, angajate în alte scopuri, or, costurile de întreținere ale turnurilor de poartă le-ar afecta și mai mult.” (Proces-verbal al ședinței Consiliului Orașenesc, 12 iulie 1869)

François Walter a fost cel care a arătat că, în acele orașe în care condițiile economice și sociale au evoluat favorabil, deja în secolul al XVIII-lea s-a pus problema demolării zidurilor și a turnurilor, respectiv a desființării șanțului de apărare. Astfel, în urma desființării caracterului închis al cetății, a început amenajarea noilor spații urbane din exterior. Acest val al demolării zidurilor a ținut până la sfârșitul secolului al XIX-lea, când zidurile de cetate medievale au fost declarate monumente care trebuie protejate (cf. Walter 2003: 184–185). Campania de demolare clujeană a urmat exemplul orașelor vest-europene, aflate în plină extindere, cu o întârziere de o jumătate de secol.

oadă datează formarea imaginii din prezent a Pieței Unirii (Főter) și ridicarea unor case de raport, sedii de instituții culturale și palate administrative. De asemenea, s-a extins și teritoriul administrativ al Clujului: Cluj-Mănăstur a devenit parte a orașului dinspre vest (din data de 1 ianuarie 1895), Cordoș (Kardosfalva), dinspre nord-vest (la începutul secolului XX), Someșeni (Szamosfalva), dinspre est (din anul 1948).

După schimbarea istorică din anul 1918 au avut loc încercări de întemeiere a unui centru urban nou. În poziția de spațiu simbolic alternativ al orașului a fost avansat teritoriul dintre Catedrala Greco-Catolică, construită în locul vechiului parc din Piața Trencsin, și Teatrul din Piața Hunyadi (Ștefan cel Mare), devenit Teatrul Național Român, iar până în anul 1960, Piața Széchenyi (Mihai Viteazul) a fost transformată din piață agroalimentară într-un spațiu reprezentativ.

Platformele industriale extinse sau înființate începând din anii 1950 au împovărat considerabil spațiul orașului. În vederea populării obiectivelor industriale înființate acum, au fost ridicate noi cartiere de blocuri: Donát/Grigorescu (1960–1961 și anii 1970), Gheorgheni (Györgyfalvi, începând din anul 1964), Mănăstur (Monostori, din 1970), Zorilor (Hajnal, de la sfârșitul anilor 1970), Mărăști (în perioada 1980–1985).

*Harta nr. 2. Teritoriul (cartierele) orașului la începutul secolului XXI
(realizat de Nagy Ákos)*

Sursa: Wikipedia, Administrația Clujului

După anul 2002 și în special după 2004, orașul a fost cuprins de un nou val de extindere teritorială. Zona pădurilor Becas (Békás), Borhanci (Borhánacs) și Făget (Bükk), respectiv cele de la marginea drumurilor spre Chinteni (Kajántó), Feleac (Szászfenes) și Baci (Bács) au devenit terenuri de construcție pentru noi cartiere de blocuri.

Populația. Etnii și confesiuni

Referitor la populația orașului, al cărei proces de formare a început din secolele XI–XII, datele aflate la dispoziția mea cu privire la cele mai vechi timpuri sunt destul de fragmentare și incerte. În special datele din perioada 1400–1830 despre structura etnică și confesională sunt precare. În cele ce urmează, am posibilitatea de a recurge la datele adunate de Csetri Elek, Gaal György, Sonkoly Gábor și Varga E. Árpád.

Structura etnică a populației orașului s-a modificat în repetate rânduri pe parcursul secolelor. În timpul invaziilor tătare (1241, 1285), majoritatea populației maghiare a pierit. În vederea completării numărului scăzut al populației, au fost aduși coloniști sași și familii de „oaspeți” (*hospes*) (în jurul anului 1260). Datorită populației maghiare din zonele învecinate, populația maghiară a orașului a crescut într-un ritm mai accelerat decât populația săsească. Cu toate acestea, între secolele al XV-lea și al XVII-lea, structura etnică a orașului, cu majoritate săsească până atunci, dar în proces de maghiarizare, a fost una echilibrată.

Primele date referitoare la prezența românilor provin din anul 1367, dată la care șase familii au fost stabilite la hotarul orașului, lângă Feleac, în scopuri de apărare (Kelemen 2006: 293). Până la mijlocul secolului al XIX-lea numărul românilor este redus. Stabilirea evreilor a fost aprobată de Bethlen Gábor în anul 1623, însă până în anul 1787 nu există date înregistrate certe despre prezența acestei populații.

Tabelul nr. 1. Evoluția numărului de locuitori ai Clujului între anii 1400 și 1830 (componenta etnică)¹²³

An	Numărul de familii	Numărul locuitorilor	Maghiari	Germani	Români	Polonezi	Evrei	Sursa
1400		4000						Gaal 2005: 341
1453		5400						Csetri 2001: 9
1453	553 maghiare, 550 germane	~5000	~2500 (jumătate)	~2500 (jumătate)				Gaal 2005: 341
1554		6500	3250	3250				Gaal 2005: 341
1558		6500						Gaal 2005: 341
1568		6500						Gaal 2005: 341
1593	1640	7500–8000	(jumătate)	(jumătate)				Csetri 2001: 9. Gaal 2005: 341
1660		9000						Csetri 2001: 9

¹²³ Date comasate. Pe baza cercetărilor lui Csetri Elek, Gaal György și Sonkoly Gábor.

Tabelul nr. 1. Evoluția numărului de locuitori ai Clujului între anii 1400 și 1830 (componența etnică)¹²³

An	Numărul de familii	Numărul locuitorilor	Maghiari	Germani	Români	Polonezi	Evrei	Sursa
1660	2558	10000	5000	5000				Gaal 2005: 341
1661						700		Gaal 2005: 341
1703	1172	5500						Gaal 2005: 341
începutul sec. XVIII		5529						Sonkoly 2001: 206
1711		7000						Csetri 2001: 9
1714	1095	5000						Gaal 2005: 341
1721	1161	5500						Gaal 2005: 341
1733	1525	7625			60			Gaal 2005: 341
1750		8759						Sonkoly 2001: 206
1784–1787		13928						Csetri 2001: 9 și 16 Sonkoly 2001: 206
1787	3032	12603					2	Gaal 2005: 341
1830		18132						Csetri 2001: 16
1830		14000						Gaal 2005: 341

Pe baza datelor furnizate de primele recensăminte oficiale, raportul populației maghiare față de populația săsească s-a răsturnat în favoarea maghiarilor. Populația română a crescut continuu începând din anul 1918, potrivit datelor înregistrate. Fluctuația de până la mijlocul secolului XX a raportului numeric dintre populația maghiară și cea română se explică prin recensămintele realizate sub administrație maghiară (1910, 1941) și română (1920, 1930, 1938, 1948). Modificarea drastică a componenței demografice a orașului, respectiv creșterea accelerată a numărului de locuitori români se datorează înființărilor de obiective industriale de după anul 1966 și mutării sistematice de către stat a populației române în oraș.

Tabelul de mai jos, cuprinzând datele recensămintelor din Cluj dintre anii 1850 și 1992, se bazează, în cea mai mare parte, pe studiul lui Varga E. Árpád (Varga 2001: 520). Sursa datelor pentru anul 2002 și 2011 este: <https://nepszamlalas.adatbank.ro/?pg=anyanyelvi&id=5290>; <https://nepszamlalas.adatbank.ro/?pg=etnikai&id=5290>.

Tabelul nr. 2. Datele etnice ale recensămintelor clujene între anii 1850 și 2011¹²⁴

An	Total	Română	Maghiară	Germană	Altele, în total	Evreiască, idiș	Romă	Ucraineană	Sârbă	Slovacă
1850n	17465 ^(a)	2522 (14,4%)	11975 (68,6%)	943+620*	1405	479	461	.	.	.
1880a	29923 ^(a)	3855	22761	1423	1884	.	.	4	23	124
1880b	29923 ^(a)	3978	23490	1469	986	.	.	4	24	128
1890a	32756	3226	27514	1336	680	.	[737]	8	21	110
1900a	49295	6039	40845	1784	627 ^(b)	.	.	9	22	83
1910a	60808	7562	50704	1676	866 ^(c)	.	371	6	41	107
1920n	83542	28274	41583	2073	11612	10633	.	.	.	.
1930a	100844	34836	54776	2702	8530	6691	436	237	36	136
1930n	100844	34895	47689	2500	15760	13062	1043	244	54	262
1938 ¹²⁵	115000	~47200	~47200	~2400		~16100				
1941a	110956	10029	97698	1825	1404	831	253	29	10	52
1941n	110956	9814	96002	1606	3534	2661	557	34	10	45
1948a	117915	47321	67977	360	2257	1625	.	.	.	.
1956a	154723 ^(d)	74623	77839	1115	1146	525	237	24	21	24
1956n	154723 ^(d)	74033 (47,8%)	74155 (47,9%)	990	5545	4530	444	32	31	34
1966a	185663	105185	78520	1337	621	87	68	43	36	23
1966n	185663	104914	76934	1333	2482	1689	178	42	50	34
1977n	262858	173003	86215	1480	2160	1009	628	50	28	32
1992a	328602	251697	74591	937	1377	35	1047	67	16	25
1992n	328 602	248572	74871	1149	4010	344	3201	84	23	27
2002a	317953	255677	59652	572	2027+25 ^(e)	33	940	127	6	15
2002n	317953	252433	60287	734	4444+55 ^(f)	217	3029	146	12	25

¹²⁴ În cele ce urmează prezint legenda semnelor folosite de Varga E. Árpád (Varga 2001: 519):

. Nu există date. (Recensământul nu a interogat sau nu a publicat date referitoare la etnicitatea respectivă.)

După numărul de an: a = limba maternă (de la cuvântul în limba maghiară „anyanyelv”), n = naționalitatea

1850: Numărul marcat cu * se referă, în rubrica maghiarilor, la cei de etnie secuiască, iar în rubrica germanilor, la cei de etnie săsească.

1880a = Sursă originală. (În rubrica „Altele”, după semnul + figurează numărul celor care nu știu să vorbească.)

1880b = Sursa originală în formă corectată. (Categorica celor care nu știu să vorbească împărțită în funcție de ponderea lor între diferitele limbi materne.)

În anul 1890, numărul încadrat în [] din rubrica romilor se referă la rezultatul recensământului romilor din anul 1893.

¹²⁵ Datele din acest rând provin de la Gaal György (Gaal 2005: 341).

Tabelul nr. 2. Datele etnice ale recensămintelor clujene între anii 1850 și 2011¹²⁴

An	Total	Română	Maghiară	Germană	Altele, în total	Evreiască, idiș	Romă	Ucraineană	Sârbă	Slovacă
2011a	324576	249002	49425	466	3728+22884 ^(e)	39	824	117	16	19
2011n	324576	245737 (75,7%)	49565 (15,2%)	544	5563+23165 ^(f)	155	3273	127	20	33

(a) Împreună cu datele din satul Feleacu (Erdőfelek), com. Feleacu.

(b) Cele 501 persoane a căror limbă maternă nu este specificată sunt, în majoritatea lor, cehi-moravieni, romi și polonezi.

(c) Din categoria celor de altă limbă maternă, 124 sunt cehi-moravieni, 46 polonezi și 30 francezi.

(d) Din motive administrative, recensământul a inclus satul Câmpenești (Telekfarka), com. Apahida.

(e) Nu s-au pronunțat referitor la limba maternă.

(f) Nu s-au pronunțat referitor la naționalitate.

De la mijlocul secolului al XVI-lea, Clujul a fost considerat centrul reformei religioase în Transilvania. Întregul oraș s-a convertit inițial la luteranism, ulterior la calvinism și, în sfârșit, la unitarianism (în anul 1568). Sub stăpânirea principilor reformați, omogenitatea religioasă s-a pierdut și la mijlocul secolului al XVII-lea jumătate din populația orașului era de religie reformată, iar jumătate de religie unitariană (ponderea celor două confesiuni fiind aproximativ egală în rândul sașilor și al maghiarilor). În prima treime a secolului al XVIII-lea, o parte semnificativă dintre localnici este deja atestată ca fiind de religie catolică. Datele din tabelul de mai jos, referitoare la structura confesională a orașului în perioada 1554–1787, au fost reconstituite de Gaal György pe baza registrelor de dări și a recensămintelor familiilor.

Tabelul nr. 3. Datele confesionale ale Clujului între anii 1554 și 1787

An	Romano-catolică	Greco-catolică	Reformată	Luterană	Unitariană	Iudaică
1554				6500		
1558			6500			
1568					6500	
1655			(jumătate)		(jumătate)	
1733	1505	60	4070	610	1380	
1787			~6300 (jumătate)			2

În prima jumătate a secolului XX, în paralel cu ponderea numerică a populației române a început să crească și numărul de credincioși ai Bisericii Ortodoxe, pentru ca în prezent să devină prima confesiune ca pondere numerică a adeptilor în Cluj. Datele confesionale ale recensămintelor dintre anii 1850 și 1992 provin din stu-

diul lui Varga E. Árpád (Varga 2001: 667); sursa datelor din anul 2002 și 2011 este: <https://nepszamlalas.adatbank.ro/?pg=felekezeti&id=5290>.

Tabelul nr. 4. Datele confesionale ale recensămintelor clujene între anii 1850 și 2011¹²⁶

An	Total	Ortodoxă	Greco-catolică	Romano-catolică	Refor-mată	Luterană	Unitariană	Iudaică	Altele, în total	Baptistă	Penticostală	Adventistă
1850	17465 ^(a)	164	2384	5790	6984	937	727	479	–	.	.	.
1857	17496	170	1160	6944	7194	1042	738	231	17	.	.	.
1869	26382 ^(a)	334	3532	9870	9373	1146	1058	1008	61	.	.	.
1880	29923 ^(a)	434	4128	10652	10680	1290	1034	1601	104	.	.	.
1890	32756	489	3279	11248	12621	1432	1237	2414	36	.	.	.
1900	49295	968	7208	16041	16895	1719	1704	4730	30	.	.	.
1910	60808	1359	8646	19021	20726	2016	1921	7046	73	.	.	.
1930	100844	11942	22816	20291	26919	2425	2137	13504	810	226	.	139
1941	110956	2197	11530	32629	40605	2643	4124	16763	465	366	.	.
1992	328602	216075	21677	22575	48156	538+194*	4049	340	14998 ^(b)	2795	6663	654
2002	317953	220011	18484	17540	38779	129+492*	3369	227	18922 ^(c)	3786	8270	981
2011	324576	212975	14152	14940	31597	67+434*	2946	141	47205 ^(d)	3603	8083	1028

^(a) Împreună cu datele din satul Feleacu (Erdőfelek), com. Feleacu.

^(b) Din categoria celor de alte confesiuni fac parte 328 de creștini neoprotestanți, 76 de musulmani, 70 de creștini de rit vechi, 52 de ortodocși de rit vechi și 27 de armeni.

^(c) Din categoria celor de alte confesiuni fac parte 471 de creștini neoprotestanți, 396 de musulmani, 123 de ortodocși de rit vechi și 127 de luterani de etnie română.

^(d) Din categoria celor de alte confesiuni fac parte 1907 de Martorii lui Iehova, 879 de musulmani, 502 de creștini neoprotestanți, 173 de luterani de etnie română și 128 de ortodocși de rit vechi.

Tabelele de mai sus nu conțin datele etnice și confesionale din Cluj-Mănăstur (Kolozsmonostor) pentru perioada 1850–1890 și din Someșeni (Szamosfalva) din anii 1850–1941. După cum am mai menționat, aceste localități au fost alipite Clujului ulterior.¹²⁷

¹²⁶ În cele ce urmează prezint legenda semnelor folosite de Varga E. Árpád (Varga 2001: 667):

1992: În coloana localnicilor de confesie luterană, adepții confesiunii augustane și cei ai cultului evanghelic luteran sinodopresbiterial figurează separat; numărul celor din urmă este marcat cu *.

¹²⁷ Cu privire la datele referitoare la limba maternă/naționalitate și confesionale ale întregului municipiu, vezi Varga 2001: 519–520, respectiv Varga 2001: 667.

Evenimente sociale, relații politice și de putere

În timpul răscoalei țărănești din 1437, Clujul își deschide porțile fără asediu și, drept pedeapsă, își pierde toate privilegiile. Vestea reconferirii statutului de oraș regal liber de către rege ajunge la Cluj chiar de ziua Sfântului Mihail, în anul 1444 (motiv pentru care noua biserică a adoptat numele acestui sfânt).

Opoziția și rivalitatea dintre burghezia maghiară și cea săsească își are începuturile probabil încă din perioada înființării noii localități în urma invaziilor tătare. Uniunea dintre sașii și maghiarii locali va fi încheiată în anul 1458 și consfințită prin diploma emisă de Szilágyi Mihály (guvernatorul Ungariei, unchiul regelui Matia Corvin). În sensul acestei egalități în drepturi, guvernatorul a împărțit puterea în cadrul conducerii orașului: jumătate din consiliul format din 12 de cetățeni jurați (senatul) și din consiliul superior, cu o sută de membri (centumviri, centumpatres) a devenit maghiară, jumătate săsească. Cele două demnități principale ale orașului (funcția de jude primar și cea de jude regal) au fost ocupate de un cetățean sas și de unul maghiar, în așa fel încât ocupanții celor două funcții să alterneze anual (Kelemen 1942: 13–14, Asztalos 2004: 18, Kelemen 2006: 293). Această împărțire a puterilor fundamentată pe diviziunea etnică în ponderi egale a adus relațiile interetnice într-un echilibru aparent.¹²⁸ Reglementarea a inclus și modalitatea de utilizare a bisericii.

În urma căderii cetății Buda în anul 1541 s-a format Principatul Transilvaniei ca stat autonom. Clujul a devenit locul de investire și de confirmare a principilor. Importanța orașului a crescut nu numai din punct de vedere politic, ci și ca centru cultural: aici s-a înființat prima tipografie din Transilvania (1550), Colegiul Unitarian (1557), școala unitariană (1568), Colegiul Iezuit (1579), ridicat ulterior la rangul de Academie, precum și Colegiul Reformat (1622). De asemenea, orașul a devenit centrul arhitecturii și al cioplitului în piatră renașcentiste.

În anul 1658, Clujul a fost amenințat de oștile turco-tătare. Din anul 1686 începe ocupația habsburgică, iar la sfârșitul luptelor dintre curuți și lobonți orașul intră sub dominație germană (1709). În timpul domniei germane a fost inițiată și o amplă campanie de construire în stil baroc. În urma mutării guvernului ardelean la Cluj, orașul va fi ridicat la rangul de capitală. (După anii 1695–1696, Guberniul a fost mutat la Alba Iulia, iar între anii 1719 și 1732 s-a aflat din nou la Cluj, pentru ca începând din anul 1790 și până la desființarea sa din anul 1869 să și rămână aici, cu excepția perioadei dintre Revoluția din 1848 și anul 1860, când a funcționat la Sibiu.)

Epidemiile și catastrofele naturale au influențat foarte mult atât procesele demografice, cât și aspectul general al orașului: epidemiile de ciumă (1544, 1574, 1585–1586, 1618–1619, 1622–1623, 1633–1634, 1645–1646, 1661, 1708, 1710, 1719–1720, 1738–1739), holeră (1830–1931, 20 iunie – 6 septembrie 1873), gripă spaniolă (septembrie–decembrie 1918), cutremurul (8 noiembrie 1620) și incendiile (1489, 6 mai 1607, 24 iunie 1631, 3 aprilie 1655, 17 mai 1689, 6 mai 1697, 31 august 1798, 1 mai 1830, 1839, 22 aprilie 1876, 7 septembrie 1895) au devastat orașul în repetare rânduri.

¹²⁸ Există date despre un conflict interetnic din anul 1580, care s-a iscat tocmai în jurul limbii folosite în inscripții. (Vezi partea de analize.)

De la sfârșitul secolului al XVIII-lea Clujul devine un centru al mișcării reformei protestante, cultural și educațional tot mai important. Au fost înființate colegii confesionale, institute teologice (reformat și unitarian), instituții de învățământ și universitatea (1869 – școala de economie, care a devenit institut de învățământ agronomic în anul 1906; 1872 – înființarea celei de-a doua universități din Ungaria; 1878 – școala superioară de comerț, devenită academie de comerț în anul 1885; 1907 – reluarea activității de către Auguszteum, înființat în secolul al XIX-lea; 1911 – Institutul liceal romano-catolic de domnișoare Marianum), conservatorul de muzică. Începând din anul 1792 în oraș a funcționat o trupă de teatru (primul sediu permanent al teatrului, din piatră, a fost contruit în anul 1821), în anul 1859 este înființată Societatea Muzeului Ardelean, iar în 1885, Societatea Maghiară de Cultură din Transilvania. În anul 1870 orașul a fost racordat la rețeaua de căi ferate. În perioada 1897–1902 s-au înființat clinici și spitale universitare, în anul 1902 s-au terminat clădirea universității, iar în anii 1906–1907, Biblioteca Universitară.

În urma Revoluției din martie 1848, Dieta Transilvaniei a pronunțat unirea Transilvaniei cu Ungaria în Palatul Reduta, în data de 30 mai. După înfrângerea luptei pentru independență, această decizie a fost confirmată abia prin Compromisul din anul 1867, prin care s-au pus bazele monarhiei constituționale dualiste, Monarhia Austro-Ungară.

În anul 1892, la aniversarea unui sfert de secol de la Compromis și la reinstaurarea uniunii, intelectualii români din Transilvania i-au adresat un memorandum împăratului de la Viena, prin care solicitau mai multe drepturi pentru români și desființarea unirii. Autorii memorandumului au fost dați în judecată și condamnați. Procesul memorandumistilor a avut loc în clădirea Palatului Reduta.

După Primul Război Mondial Transilvania a fost anexată României în sensul Tratatului de la Trianon. Trupele românești au intrat în oraș în data de 24 decembrie 1918. În luna octombrie a anului 1919, Consiliul Dirigent, cu rol de guvern al Transilvaniei, s-a mutat la Cluj. Orașul a continuat să îndeplinească o funcție culturală și politică de primă importanță sub noua administrație românească. În anul 1919, în fostele clădiri ale universității maghiare refugiate la Szeged a fost înființată Universitatea „Regele Ferdinand I”. În anul 1923 s-a deschis Muzeul Etnografic al Transilvaniei.

În urma dezvoltării mișcărilor muncitorești în perioada interbelică, muncitorimea industrială din Cluj a inițiat mai multe greve. În anul 1933, greva muncitorilor de la calea ferată a fost urmată de represalii sângeroase.

În data de 30 august 1940, în urma celui de-al Doilea Arbitraj de la Viena, Transilvania de Nord, împreună cu Clujul, a devenit din nou parte a Ungariei. Armata maghiară a intrat în oraș în 11 septembrie. „Festivitatea de întoarcere” s-a desfășurat în prezența guvernatorului Horthy Miklós, în data de 15 septembrie (Gaal 2001b: 417). Spre sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial, în 7 martie 1944, au intrat în Cluj trupele germane; în 3 mai 1944 s-a declanșat acțiunea de strângere a evreilor în ghetouri, urmată de deportarea lor. În data de 10 octombrie 1944 trupele maghiare au renunțat la oraș, în care au intrat în ziua următoare trupele sovieto-ucrainene (Gaal 2001b: 419).

Tratatul de Pace încheiat la Paris în data de 10 februarie 1947, care a încheiat al Doilea Război Mondial, a acordat Transilvania, împreună cu Clujul, României. În timpul comunismului în curs de consolidare, orașul a devenit unul din centrele industri-

alizării socialiste. În perioada 1956–1977 numărul obiectivelor industriale a crescut o dată și jumătate, iar numărul muncitorilor s-a triplat.

Dictatura comunistă de mai multe decenii a fost înlăturată de Revoluția din 1989, care a introdus noul regim. Această schimbare a adus cu sine posibilitatea clădirii bazelor democrației. Refacerea sferei publice și politice a implicat începutul unor procese sociale noi.

Descrierea cercetării. Metodologie

Colectarea materialelor și cercetarea de teren, respectiv analiza și interpretarea au necesitat metode diferite. Am să prezint separat metodele colectării și prelucrării datelor.

Am început activitatea de colectare și descriere sistematică a datelor considerate drept obiectivări și reprezentări ale memoriei colective/culturale clujene în anul 2002. La început, această activitate a constat din vizitarea sistematică a piețelor, străzilor, porților și instituțiilor publice ale orașului. Cu această ocazie, am documentat și fotografic toate plăcile comemorative, statuile și inscripțiile – relevante din punctul de vedere al cercetării – de pe ancadramentele de uși, ferestre și porți. Totodată, în măsura posibilităților, am colectat și informații despre instalarea și utilizarea ritualică a obiectelor în aceste locații.

Rezultatele colectării de date au fost completate pe baza literaturii de specialitate din domeniul istoriei culturale, istoriei artei, istoriei locale și turistice. Această categorie de surse s-a dovedit a fi folositoare în special în identificarea materialului îndepărtat, distrus sau alterat între timp.

A treia categorie de surse au fost periodicele locale. Scopul trecerii în revistă a ziarelor și a săptămânalelor a fost stabilirea datei și a ocaziei instalării plăcilor memoriale și a statuiilor, respectiv a modului de desfășurare și a participanților. Această metodă de colectare a datelor a venit în completarea colectării de date la fața locului.

În cadrul studiului culturii comemorative, mi-am extins cercetările asupra utilizării memoriei, a actelor de comemorare. Începând din anul 2002, am urmărit continuu festivitățile de stat și cele locale, alături de manifestările relevante organizate de societățile și asociațiile locale cu caracter cultural. Am participat la inaugurările recente ale plăcilor comemorative și ale statuiilor. Utilizând metode specifice etnografiei și antropologiei, observarea participativă și cercetarea de teren, am realizat un corpus voluminos de documente fotografice și audiovizuale.

Metodele de adunare a datelor (colectarea de date, explorarea surselor) au fost completate de metodele prelucrării acestora (interpretarea). Principiul criticii surselor, pe care l-am avut în vedere deja în faza colectării, mi-a folosit cu prilejul organizării și a interpretării datelor. Critica surselor istorice, etnografice și antropologice a avut o importanță majoră, fiindcă acestea au fost folosite uneori ca surse primare, iar cu alte ocazii le-am acceptat ca interpretări despre evenimentul/fenomenul dat.

Metoda tipologică mi-a folosit pe parcursul sistematizării datelor, în denumirea și descrierea diferitelor obiective pe baza caracteristicilor formale și de conținut.

În interpretarea organizării semnificațiilor culturale în mediul dat m-am bazat pe metoda analizei contextuale. Conform acestei metode, semnificațiile se nasc în contexte date, determinându-se reciproc.

Metoda analizei conținutului a fost cea care a făcut posibilă evidențierea relațiilor (ascunse) între textele și semnificațiile lipsite de legătură sau asociate mai puțin strâns, respectiv a unor categorii și motive care au putut fi determinate în baza comparării acestora.

Metodele cantitative au jucat un rol în ilustrarea semnificațiilor culturale date și în demonstrarea prezenței și a dezvoltării elementelor reprezentative.

Registru și surse. Ordonarea materialului

Specia discursivă și problemele tipologice ale corpusului de texte

În vederea studierii practicilor clujene de constituire a memoriei și a celor comemorative, am întocmit, cu necesitate, un registru relativ complet din corpusul de texte format din inscripțiile, plăcile memoriale, monumentele și statuile relevante din punctul de vedere al cercetării, existente în prezent sau menționate în lucrările-sursă de diferite tipuri (istorice sau de istorie locală) (cf. Jakab 2022). De dragul simplității, voi utiliza sintagma *material comemorativ* pentru ansamblul obiectelor menite să formeze, să mențină și să păstreze în funcțiune memoria colectivă într-un anumit fel, respectiv pentru obiectele investite cu asemenea semnificații de percepția socială.

Pe parcursul colectării materialului m-am lovit de o problemă anticipabilă în privința metodei de colectare a datelor, dar neașteptată din punctul de vedere al prelucrării materialului. Nevoia tipologizării materialului memorial (sau, mai simplu: ordonarea materialului) s-a impus firesc, însă natura problemei apărute a fost surprinzătoare. Este vorba despre faptul că materialul comemorativ clujean este foarte eterogen, iar aspectele tipologice ale textelor – în special aspectele legate de conținut, tematice și cele privitoare la specia discursivă – sunt problematice. În cadrul capitolului de față îmi propun să prezint această problemă.

În primul rând, se impune precizarea motivelor și a scopului elaborării registrului de date. Orice fel de examinare referitoare la memoria colectivă (inclusiv la cea clujeană) necesită întocmirea și ordonarea unui corpus de texte care să prezinte textele colectate într-o manieră sistematică; întocmirea acestuia ar reflecta deja o anumită interpretare din partea cercetătorului și ar facilita și cercetările. Din acest motiv, realizarea unei categorisiri din perspective multiple s-a impus ca fiind necesară.

Specia discursivă a materialului memorial colectat

Știința etnografiei nu a studiat încă, după cunoștințele mele, acest corpus memorial textual de factură publică. În mod tradițional, etnografia cunoaște diferite corpusuri de inscripții (în cea mai mare parte epitafuri și inscripții de pe ancadrame de porți), pe care le abordează ca opere cu valoare estetică. Analiza funcțională a inscripțiilor este însă rară. Din această categorie face parte cercetarea lui Keszeg Vilmos despre tapiseriile de perete din zona Scaunului Arieșului (Keszeg 1991: 195–225 și, parțial, Keszeg 2008). L. Juhász Ilona a întocmit registrul stâlpilor de tip *kopjafa*, al monumen-

telor istorice bazate pe acest element arhitectural și al porților secuiești ridicate de maghiarii din Slovacia (Juhász 2005: 183–219), respectiv al monumentele de război din sudul Slovaciei (Juhász 2010).

Prima problemă care apare pe parcursul colectării și al prelucrării datelor, din cauza explorării insuficiente a temei de cercetare, este cea a *speciei discursive*. În ce fel de specie de discurs sau în ce tip de texte pot fi incluse inscripțiile de pe diferitele plăci memoriale, monumente funerare, uși, ferestre și porți, statui și grupuri statuare etc. (fiind vorba despre texte cu valoare funcțională, dar și estetică)? Dictionarele etnografice nu conțin niciun fel de definiții despre plăcile memoriale, inscripțiile de pe ancadramentele ușilor și ale porților sau despre textele cu funcție evocatoare. Interpretările oferite referitor la textele concise, cu caracter public, se regăsesc sub cuvintele-titlu *epigrafică, inscripție, literatura inscripțiilor*. În această interpretare, inscripțiile reprezintă „ansamblul textelor înregistrate pe suprafața unor clădiri, monumente istorice, opere de artă plastică, obiecte de uz și decorative. Textele de acest fel sunt complet eterogene în privința conținutului și a formei...” (Szerdahelyi 1975: 77). Potrivit lui Szerdahelyi István, inscripția nici nu poate fi considerată o specie discursivă aparte, deoarece diferă de alte texte doar prin faptul că „scrisul este înregistrat pe un obiect diferit de cele obișnuite (carte, hârtie, sul de papirus, tablă de lut etc.)” (Szerdahelyi 1975: 77). De asemenea, sub cuvântul-titlu *inscripții folclorice* din *Dictionarul etnografic maghiar*, Szemerkenyi Ágnes a catalogat inscripțiile în funcție de locație sau de suportul material al textului: „În funcție de locul unde se regăsesc, distingem inscripții de pe peretii caselor, de pe porți și cearde, inscripții funerare și versuri de pe butelcă, ce sunt cunoscute în întreaga țară. Scopul acestora, în funcție de tipul de text, este să salute, să capteze atenția, să comemoreze sau pur și simplu să amuze” (Szemerkenyi 1979: 131).

Szendrey Zsigmond a fost cel care a atras atenția asupra rolului îndeplinit de inscripții în cadrul culturii populare (Szendrey 1931). K. Csilléry Klára a constatat, cu privire la inscripțiile de pe obiectele folosite de țărâtime, că „inițial este vorba despre simpla marcarea a anului, la care textele se adăugă abia mai târziu”. Începând din secolul al XVIII-lea, lângă datarea diferitelor obiecte este înregistrat și numele sau monograma creatorului (Csilléry 1979: 131). Construcțiile și obiectele de alt tip sunt prevăzute deseori cu inscripții și în opinia lui Voigt Vilmos (Voigt 1975: 80, 1998a: 318).

Potrivit lui Hermann Bausinger, „inscripțiile se pretează la *durabilitate* și servesc «imortalizarea». Prin aceste caracteristici, ele se aseamănă cu proverbele” (Bausinger 1981: 345). În mod unic, autorul vorbește chiar și despre *inscripții proverbiale*, pe care le grupează în diferite categorii pe baza caracteristicilor exterioare. Spre exemplu, inscripțiile de pe clădiri sunt grupate în inscripții de pe peretele caselor, inscripții referitoare la construirea clădirii și inscripții care trimit la funcțiile specifice ale clădirilor (o subcategorie în cadrul corpusului din urmă o reprezintă inscripțiile bisericești) (Bausinger 1981: 347–348).

Pe baza unei distincții între cele două categorii majore de inscripții, Szerdahelyi István vorbește despre inscripții „destinate publicului larg, înregistrate pe monumentele publice” și „inscripții de pe obiecte de uz privat” (Szerdahelyi 1975: 77).

Încercările de definire de mai sus au în comun două aspecte din cauza cărora nu pot fi valorificate în cadrul cercetării mele. Pe de o parte, aceste categorisiri șterg distincția clară dintre două tipuri de texte din spațiul public, diferite prin natura lor: inscripția oficială și cea de tip graffiti. Din cauza lipsurilor, formale și externe, inerente

catalogării, autorii vorbesc despre inscripții și epigrafică și în acele cazuri în care este vorba, de fapt, despre graffiti.¹²⁹ În acest sens, Balázs Géza a atras atenția asupra importanței diferențierii între *inscripție* și *graffiti*, „înțelegând prin cea dintâi operele textuale cu caracter oficial și acceptate, și prin cea din urmă cele cu caracter spontan și persecutate” (Balázs 1987a: 330; despre același subiect vezi și Balázs 1987b: 11–14).¹³⁰ Luând în considerare și punctul de vedere auctorial, al producătorului inscripției, cele două tipuri de texte se disting foarte clar.

Un alt aspect comun al definițiilor trecute în revistă constă în distincția categorică făcută între cele două tipuri de funcții ale inscripțiilor, cea în cadrul *sferei publice*, în sensul cel mai larg al termenului, și cea în cadrul *sferei private*. Distincția de acest fel exclude inscripțiile (în cazul de față, textele înregistrate pe anumite obiecte memoriale) din spațiile mai închise sau lăturalnice (casele scărilor, curți, camere, pivnițe, magazine, muzee) din ansamblul materialului memorial colectiv. Or, este îndoielnic faptul că placa memorială amplasată, spre exemplu, pe palierul unei case a scărilor ar fi destinată exclusiv „uzului privat” și ar transmite informații, respectiv ar îndeplini un rol comemorativ numai din punctul de vedere al proprietarului clădirii.

Materialul comemorativ adunat depășește, atât din punctul de vedere al conținutului, cât și din punctul de vedere al formei, cadrele impuse de definițiile de mai sus (cf. *specie concisă*). Textele comemorative din Cluj se situează pe o scală foarte largă, de la monograme și/sau înregistrarea anului la poemele cu formă fixă, redactate cu pretenții literare, de la inscripțiile de mulțumire (*ex voto*) la citatele extrase din Biblie sau din opere literare, mottouri, inscripții de pe ancadrame de uși și de porți etc. Astfel, orice încadrare formală sau literară s-ar dovedi neizbutită, întrucât ar trebui să cuprindă un corpus format din texte foarte variate într-o categorie aflată în permanentă schimbare din punct de vedere istoric.¹³¹ Din punctul de vedere al conținutului, acest corpus de texte eterogen poate fi însă încadrat în același tip de specie discursivă. Această posibilitate se datorează teoriei lui Mihail M. Bahtin, care abordează diferitele specii ale discursului sau *tipurile de exprimare* din direcția discursului.¹³² „În toate sferele de folosire a limbajului se formează *tipurile de exprimare relativ stabile*, care îi sunt caracteristice” – afirmă autorul (Bahtin 1988: 246). Bahtin definește două tipuri majore ale *speciilor discursive*. *Speciile discursive primare (simple)* sunt forme ale discursului formate nemijlocit în condițiile contactului lingvistic. *Speciile discursive secundare*

¹²⁹ Astfel, pentru a oferi un exemplu tipic, se observă faptul că Hermann Bausinger își începe studiul despre inscripții prin analiza unui graffiti răspândit pe plan internațional, „Kilroy was here” (Bausinger 1981: 345).

¹³⁰ Chiar dacă la început și el, la rândul său, a folosit cele două concepte ca sinonime (cf. Balázs 1983). Autorul revine asupra distincției între cele două tipuri de texte în operele sale ulterioare: „Autorii inscripțiilor se caracterizează prin urmărirea durabilității (eternizării), protecția caracterului auctorial (în anumită măsură), respectul față de sistemul de valori morale și estetice ale mediului cultural și intențiile ornamentale, didactice, artistice sau cea de a amuza privitorul. Graffiti, în schimb, are un caracter mai mult ocazional și anonim, se caracterizează prin franchețe și autoexprimare” (Balázs 1999: 320, de asemenea: Balázs 2000: 824).

¹³¹ Materialul comemorativ clujean conține, într-adevăr, caracteristici formale în schimbare; nu putem distinge o formă structurală permanentă, tipică.

¹³² „Participantii activi la un anumit praxis uman realizează întotdeauna uzul limbajului printr-o anumită expresie (orală sau scripturală) concretă.” În cadrul expresiei, conținutul tematic, stilul și compoziția se întrepătrund complet (Bahtin 1988: 246).

(*compuse*) se formează la un nivel mai complex al contactului cultural dintre indivizi. Materialul comemorativ în formă textuală poate fi încadrat în specia din urmă și se modelează simultan după diferitele forme ale discursului literar și publicistic (poem, necrolog, discurs funerar, discurs memorial, biografie, portret, roman, nuvelă, proverb, comunicarea unei vești, documentarea unor fapte etc.).

În cadrele trasate de teoria lui Mihail M. Bahtin despre speciile discursive pot fi incluse cu ușurință speciile discursive care nu sunt considerate înscripiții: textul rememorativ versificat (în distih, în hexametru sau în versificația maghiară accentuată), textul în proză de mare întindere, numără mai multe pagini, biografia concentrată în câteva propoziții, enumerarea obiectivă a unor date etc.

Din punctul de vedere al speciei textuale, placa memorială se constituie din următoarele motive de conținut: 1. trimiterea la contextual obiectual și la locul respectiv; 2. numirea evenimentului din trecut sau a realizării individuale care a avut loc în spațiul desemnat; 3. preluări textuale și citate literare; 4. exprimarea relaționării la evenimentul petrecut (apel la pietate sau jurământ); 5. numirea persoanei sau a grupului care a instalat placa memorială; 6. datarea sau numirea timpului, a ocaziei, a aniversării cu prilejul căreia a fost ridicată placa memorială. Din această construcție a tipului ideal al speciei discursive, punctul 2 reprezintă motivul central, 1, 5 și 6 pot să lipsească, iar motivele 3 și 4 sunt cele mai periferice. Deseori motivul 1 apare implicit: prezența plăcii memoriale trimite, în sine, la locul desemnat, instalarea ei exprimă o relație specială cu contextul dat. În marea majoritate, diferitele statui, busturi și monumente corespund, de asemenea, acestei construcții tipologice (în cazul lor, forme plastice îi revine un rol și mai important), așa cum și corpusul de înscripiții supus analizei în studiul de față (înscripiții de pe ancadramente de uși, porți și ferestre) conține caracteristicile 2, 3 și 6 ca motiv central. Așadar, întrucât aceste tipuri de texte au o funcție similară, am să le studiez împreună.

Pe lângă definițiile de mai sus, trebuie să luăm în considerare faptul că nu doar conținutul exprimat de texte ne oferă un punct de plecare în formularea unei definiții, ci și modul de interpretare al comunității. Mihail M. Bahtin folosește termenul de *regim al subînțelegerii* pentru cunoașterea implicită, care nu este cuprinsă în formularea textului, dar nici nu poate fi separată de aceasta. Acest regim al subînțelegerii reprezintă un „conținut ascuns” din punctul de vedere al exprimării și „un element constitutiv necesar al stocului de semnificații” (Bahtin 1985: 17–20). Cu cât este mai bine articulată o anumită comunitate, cu atât sunt mai puternic canonizate și aceste regimuri subînțelese: cunoașterea culturală completează sensurile vehiculate de text, informația explicită este complinită de informațiile implicite.

Înscripițiile monumentelor, ale plăcilor memoriale și ale statuilor au întotdeauna un anumit context, format din discursurile inaugurale sau cuvântările rostite pe parcursul ritualurilor de comemorare, din poemele recitate și din fragmentele de texte declamate. Totodată, aceste discursuri rememorative se caracterizează și printr-o coerență ritualică produsă și menținută de evenimentele comemorative care au loc în proximitatea monumentului, a plăcii memoriale sau a statuii și care asociază în mod simbolic evenimente sau acțiuni sociale din prezent cu spațiul evidențiat sau cu trecutul evocat prin discursurile rememorative.

Sistematizarea și tipologizarea materialului comemorativ colectat

Prezentarea Registrului • *Registrul* conține inscripțiile, plăcile memoriale, statuile și monumentele clujene din perioada cuprinsă între anii 1440 și 2022, realizate în scop de datare și comemorare, respectiv datele referitoare la acestea. Corpusul întocmit cu pretenția exhaustivității cuprinde inclusiv materialul istoric inexistent în orașul actual, identificat pe baza unor lucrări-sursă de factură istorică, de istorie locală, de istoria artei și turistice. O parte importantă a *Registrului* alcătuit din 1103 de texte reprezintă material inedit.

Am sistematizat sub forma unui corpus unitar reprezentările textuale ale actelor de constituire a memoriei din spațiile publice și semipublice clujene. În elaborarea formularului care îmi validează sistematizarea, am urmărit regulile și demersurile specifice ale folcloristicii și epigraficii (cf. Voigt–Balogh 1973, Barna ed. 2003, Lővei 2009).

Materialul colectat a fost ordonat și numerotat după criteriul *datei* realizării actului comemorativ, ceea ce ajută la trecerea în revistă cronologică. În cadrul analizei mă voi referi la texte cu ajutorul numărului (de exemplu, monumentul [289], placa memorială [106] sau inscripția [71]). Stabilirea acestei ordini a presupus o documentare îndelungată în cazurile în care anul realizării nu a fost înregistrat sau specificat pe obiectul respectiv. În astfel de situații, m-am sprijinit pe diferitele surse, iar în cazurile în care nu am reușit să descopăr informații mai precise, am stabilit ordinea relativă pe baza aprecierii proprii. Din acest punct de vedere, registrul are o lacună. Acest lucru nu influențează însă împărțirea pe epoci a actelor comemorative, întrucât conținutul textelor oferă suficiente informații în această privință.

În toate situațiile am identificat și *locul* instalării monumentului, respectiv locul de unde materialul a fost colectat. Aceasta înseamnă că am indicat și numele de străzi și de piete. Numele oficiale actuale ale străzilor (de cele mai multe ori în limba română) sunt urmate de denumirile vechi, dar folosite și astăzi de către o parte a populației locale (acestea fiind mai ales în limba maghiară).

În cazurile în care câte un obiect comemorativ a fost mutat sau reamplasat într-un alt loc, am semnalat acest lucru în rubrica de *observații*. Prin acest demers am reușit să evit și reluarea textului identic al obiectelor memoriale care au fost reinstalate în repetate rânduri. De asemenea, în această rubrică am publicat și datele etnografice, respectiv acele informații pe care le-am considerat relevante din perspectiva interpretării textului și a analizei.

Textul obiectelor memoriale reproduce cu fidelitate originalul, respectând ortografia folosită și caracteristicile formale. Pe parcursul transcrierii, am explicat ligaturile și prescurtările între paranteze și am marcat lacunele generate de demersurile specifice publicării textelor (spre exemplu, locul stemei sau al motivului vizual inclus în text, caracterul neterminat sau lacunar). Am inclus între paranteze drepte pasajele de text devenite ilizibile în timp și pe cele care au lipsit în momentul colectării datelor, precum și eventualele corecții operate. Când a fost necesar, am publicat *lectura actuală*, respectiv *traducerea* în limba română a textului. De asemenea, am indicat numele autorilor după ale căror lucrări în limba maghiară a fost efectuată traducerea în limba română, precum și datele bibliografice ale textelor preluate de la alți autori, când a fost necesar.

Am considerat important să întocmesc, în fiecare caz, și *bibliografia* obiectelor comemorative. Aceasta conține cele mai importante referiri la obiectul respectiv în

cadrul literaturii de istorie locală, cu date istorice, informații din domeniul istoriei culturale și informații suplimentare despre instalarea obiectelor memoriale respective. În cazul textelor care nu mai există azi, sursa folosită este citată în cadrul bibliografiei. Aceste trimiteri sunt explicate la sfârșitul *Registrului*, în cadrul unui subcapitol separat.

Indicele de nume figurează la sfârșitul volumului și conține numele persoanelor la care se fac trimiteri în cadrul inscripțiilor și al descrierilor sau care sunt asociate cu actele de comemorare în cauză.

În sfârșit, am realizat fotografii cu fiecare obiect comemorativ sau am încercat să procur fotografii ale celor inexistente la data colectării materialului.

Din punctul de vedere al *forme*i (material, aspect, situare), materialul memorial poate fi grupat în următoarele categorii.

Plăci memoriale și obiecte similare • Majoritatea obiectelor comemorative se includ în această categorie.

1. Placa memorială *tradițională* este un obiect dreptunghiular, plat, din metal (tinichea, aramă, bronz, fier) sau din piatră, marmură ori mortar, instalat, de regulă, pe un perete vertical. Așa cum indică însăși denumirea, este vorba despre tipul cel mai răspândit de placă.
2. Placa memorială *funcțională* nu are un caracter comemorativ – potrivit intenției realizatorului – sau acest caracter este mai puțin pronunțat. Astfel, aceasta poate fi calificată mai mult din perspectiva funcției care i-a fost asociată mai târziu (de exemplu, [225]).
3. Placa memorială *sui generis* sau *unică* în privința materialului conține texte rememorative diferite de forma obișnuită, care nu pot fi incluse în tipurile de mai sus. Din această categorie fac parte: a) plăcile memoriale din hârtie, înrămate (de exemplu, [361, 497]); b) textul pictat pe perete și încadrat (de exemplu, [451, 602]); c) plăcile memoriale realizate din lemn sau din plastic (de exemplu, [480, 931]).
4. *Obiect* prevăzut cu o placă memorială sau obiect ce are funcție de placă memorială (de exemplu, [263, 769]).

Inscripții • Acestea pot fi: 1. epitafuri,¹³³ 2. inscripții de pe ancadrame de uși, 3. inscripții de pe ancadrame de ferestre, 4. inscripții de pe ancadrame de poartă, 5. inscripții de pe statui, 6. inscripții de pe panglică, 7. alte inscripții rememorative.

Statui și monumente • Acestea pot fi: 1. busturi, 2. statui complete, 3. statui ecvestre, 4. grupuri statuare, 5. monumente.

Plăci de nume • Și aceste texte au un caracter rememorativ, ele introduc în conștiința publică sau în memoria colectivă personalitatea celui ce dă nume sau evenimentul legat de personalitatea sa.¹³⁴ Plăcile din această categorie se regăsesc în următoarele locații: 1. case memoriale, 2. instituții (școală, universitate, spital, asociație etc.), 3. străzi, piețe.

133 Am inclus în registru doar inscripțiile permanente și accesibile publicului larg (inscripții funerare din biserici, din spații publice, de pe pereți de case sau construcții de apărare, nu și cele din cimitire).

134 Nu am considerat că ar cădea în sarcina mea colectarea materialului comemorativ din această categorie.

În funcție de *conținutul* materialului memorial, acesta poate fi structurat în următoarele categorii.

Obiectul (evenimentul) actului comemorativ • În funcție de obiectul (evenimentul) actului comemorativ, materialul memorial poate fi grupat astfel:

- I. Anul/circumstanțele construirii: 1. casă de locuit, 2. castel, 3. biserică sau turlă de biserică, 4. școală, 5. spital, 6. construcție cu scop economic (moară, casa unei bresle), 7. construcție de apărare (turn de cetate, zid de cetate, poartă de cetate), 8. pod.
- II. Anul/circumstanțele restaurării: 1. casă de locuit, 2. biserică, 3. pușcărie, 4. turn de colț, bastion, 5. amenajarea curții.
- III. Fondare, înființare, funcționare: 1. instituție (școală/universitate, orfelinat, spital, teatru etc.), 2. breaslă, societate, 3. redacție, 4. organizație.
- IV. Personalități: 1. locul și data nașterii, 2. domiciliul, 3. locuința, faptele (trecerea prin localitate, vizita, discursul etc.), 4. activitatea creatoare, 5. rană suferită, 6. moartea (naturală sau violentă).
- V. Datarea și elementele constitutive ale unui eveniment sociopolitic: 1. bătălie, război, revoluție, 2. mișcare, 3. ședință, consfătuire, 4. semnarea unei convenții, unire, 5. deportare.
- VI. Catastrofă naturală: 1. incendiu.
- VII. Altele (achiziționarea unei case sau a unui teren, istoria unei case, sediu, locație, donator, casă sau cameră memorială etc.).

Inițiatorii actului comemorativ • Cei care realizează și expun obiectele comemorative pot fi:

- I. Persoane private: 1. anonime; 2. cu un statut identificat (soț, soție, copil etc.), 3. persoane identificate după nume (nume complet sau monogramă).
- II. Grupuri mai restrânse (instituții, asociații, grupări etc.).
- III. Grupuri mai largi (națiune, oraș, conducerea orașului, biserica, armata etc.).

Limba inscripțiilor • În funcție de limba folosită în textul de pe obiectele memoriale, inscripțiile pot fi:

- I. Monolingve: 1. latine, 2. maghiare, 3. românești, 4. germane, 5. ebraice, 6. rusești.
- II. Plurilingve (în cadrul unui singur text comemorativ): 1. română-maghiară, 2. română-ebraică, 3. română-engleză, 4. română-maghiară-germană, 5. română-maghiară-germană-engleză, 6. ebraică-română-maghiară, 7. engleză-maghiară, 8. franceză-maghiară, 9. rusă-română-maghiară.
- III. Plurilingve (același text comemorativ în mai multe limbi): 1. română și maghiară, 2. română și ebraică.

Constituirea memoriei – epocă, tematică, figuri. Analiză

„Ceea ce suntem și ceea ce devenim datorăm numai amintirilor noastre. În societate valorăm numai atât cât suntem în stare să contribuim prin amintirile noastre. [...] Legile noastre sociale, obiceiurile și cerințele etichetei sunt fundamentate pe luarea-aminte a semenilor noștri. [...] Memoria strămoșilor ne oferă lecții de iubire a rasei, a națiunii și a patriei noastre. Tot ce ne leagă de familia, vatra, rasa, patria, națiunea noastră sunt doar amintirile.

Se cuvine așadar să ne cultivăm amintirile, să le prețuim, să le perfecționăm și să le îmbogățim. Cel care nu este legat de societate prin amintiri este ca și pierdut pentru societate. Cel care cultivă amintiri false dăunează umanității. Cel care nu este hrănit fără oprire de miile de amintiri ale patriotismului este un dușman al patriei. Vai și amar de țara ai cărei cetățeni își șterg din memorie visele, speranțele, dorințele și năzuințele strămoșilor.”

Lechner Károly: *Az emlékezésről* [Despre reamintire] (1911)

În vederea structurării mai clare a volumului și a facilitării analizei, voi studia producerea textelor care fac obiectul cercetării în funcție de epoci, în ordine cronologică. Scopul meu este să prezint și să interpretez acest corpus de texte și șirul de evenimente care se ascund în spatele lor în așa fel încât din analiză să reiasă ordinea cronologică a actelor de constituire a memoriei, precum și similitudinile, diferențele și relațiile dintre diferitele segmente temporale.

Conceptul de construire și de *conștiință a epocii* este cunoscut și în cadrul tradiției antropologice. În studiul de față folosesc conceptul prin medierea antropologiei literare. În procesul de constituire a memoriei clujene, considerarea diferitelor evenimente drept puncte de cezură este legată de conștiința de epocă a indivizilor care trăiesc în același spațiu. În opinia lui Kulcsár-Szabó Zoltán, însuși conceptul de „epocă” reprezintă o categorie selectivă și o construcție ulterioară. Experiențele de viață și autoreprezentările sunt, de asemenea, nevoite să reflecteze asupra timpului (Kulcsár-Szabó 2000: 90). Noi gândim, așadar, în termeni de epocă, iar epoca noastră contemporană se socotește mereu pornind de la o limită (a epocii). Potrivit lui Odo Marquard – filosoful de la care pleacă și definiția lui Kulcsár-Szabó Zoltán –, construirea limitelor de epocă (și chiar demontarea și mutarea limitelor) și „delimitarea” timpului reprezintă o nevoie antropologică elementară, expresia „nevoi de limită” (Marquard, citat de Kulcsár-Szabó 2000: 90). Schimbările de epocă pot fi privite întotdeauna numai ca depășiri

șite, dintr-o perspectivă posterioară. În formularea lui Kulcsár-Szabó Zoltán, „marile evenimente” nu devin astfel decât „din perspectiva desfășurării (și a manipulării) ulterioare a narațiunii, fiind evidențiate din mulțimea evenimentelor simultane și posibil divergente care se petrec într-un anumit moment” (Kulcsár-Szabó 2000: 91). Keszeg Vilmos caracterizează conștiința epocii ca „un instrument al existenței în timp”, care „structurează timpul continuu, ajută la orientarea în timp, trasează o linie de demarcație între prezent și trecut, creează precedentul pentru prezent, asociază prezentul cu trecutul” (Keszeg 2006: 45).

Structurarea pe epoci ajută așadar la ordonarea materialului. Nu aș dori să sugerez însă prin această observație ideea că indivizii ar fi dispus întotdeauna de o conștiință a epocii similară celei din prezent sau de capacitatea de a ordona evenimentele în cadrul unor cronologii și epoci centrate pe evenimente. Cercetările lui Tóth István György indică în mod convingător faptul că, în unele regiuni geografice, oamenii au trăit experiența timpului în baza cunoașterii datelor și a evenimentelor istorice doar în ultimele secole (cf. Tóth 1996: 82–86). Ar putea părea o banalitate, însă este absolut cert că această capacitate și nevoia de a reflecta asupra trecutului au existat și la oamenii din trecut, care în reflecțiile lor au interpretat timpul trecut pe baza unor opinii și prejudecăți. Unul dintre domeniile de formare a prejudecăților se referă tocmai la epocile însele, caracterizate, de regulă, în mod superficial și denaturant. În orice caz însă, stereotipurile rămân unul dintre cele mai eficiente demersuri de orientare în timp.

În ele ce urmează voi schița, pe baza corpusului de texte, epocile istorice ale datării de obiecte și ale instalării de monumente comemorative în Cluj. Criteriile de împărțire pe epoci a procesului de constituire a memoriei sunt date de posibilitatea de segmentare a timpului. Rolul principal în delimitarea diferitelor epoci le revine evenimentelor și schimbărilor istorice și politice mai importante. Din punctul de vedere al delimitării epocilor, consider drept momente de cezură schimbările de putere, acestea fiind cele care aduc cu sine schimbările cele mai vizibile.

Punctele de vedere ale împărțirii materialului au fost bazate pe modul în care diferitele epoci realizează anumite practici de constituire a memoriei. Luând în considerare conținutul materialului colectat, am determinat segmentele istorice ale constituirii memoriei în felul următor:

1. de la începuturi până la epoca reformelor (1440–1799);
2. de la epoca reformelor până la Compromisul Austro-Ungar (1800–1867);
3. de la Compromisul Austro-Ungar până la sfârșitul Primului Război Mondial (1867–1918);
4. de la sfârșitul Primului Război Mondial până la al Doilea Arbitraj de la Viena (1918–1940);
5. de la al Doilea Arbitraj de la Viena până la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial (1940–1945);
6. de la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial și până la schimbarea de regim (1945–1989);
7. din anul 1989 până în anul 2004; voi studia această perioadă în cadrul unui capitol separat în cele ce urmează.

În împărțirea de mai sus, prima epocă, pe care o consider epoca de formare a convențiilor de constituire a memoriei, este cea mai extinsă. Bineînțeles, sunt conștient de faptul că epoca respectivă cuprinde mai multe puncte de cezură în istoria socială

și politică (de exemplu: 1541 – organizarea Principatului Transilvaniei, 1690/1691 – Diploma Leopoldină, care a transformat Transilvania într-o provincie habsburgică) și că în această epocă s-au desfășurat diferite procese sociale (de exemplu Reforma religioasă, Contrareforma, lupte pentru independență) care au influențat gândirea epocii. Actele de datare și instalările de monumente din această epocă nu sunt însă legate în mod evident de idealurile spirituale ale subepocilor interne.

Convențiile comemorative ale diferitelor epoci pot fi influențate, pe lângă schimbările de regim, și de schimbările sociale și politice. Pe parcursul analizei voi încerca să elaborez și acest aspect. Deoarece contextele microistorice ale epocilor respective nu pot fi stabilite cu certitudine pe baza materialului comemorativ, în cadrul analizei voi recurge și la informații provenite din surse istorice.

De la începuturi și până la epoca reformelor (1440–1799).

Funcția practică a datării

Cele mai vechi inscripții și plăci comemorative clujene se referă la construirea și circumstanțele ridicării unor ziduri și turnuri de cetate, biserici, clădiri publice și case de locuit; inscripțiile funerare și epitafulurile păstrate prezintă, încheie și immortalizează parcursul biografic al cetățenilor orașului, în timp ce monumentele ridicate în memoria evenimentelor considerate importante ale epocii eternizează prezentul și trecutul orașului.

Individul creator, burghezia constructoare

Fortificații

Pe lângă faptul că a conferit așezării rangul de oraș, în diplomele pe care le-a emis în august 1404 și în iulie 1405 regele Sigismund de Luxemburg a dispus înconjurarea Clujului cu ziduri din piatră și fortificarea orașului cu turnuri și șanțuri de apărare. Aceste lucrări de fortificare au durat mai multe decenii, zidurile de cetate, turnurile și porțile necesitând ulterior reparații în permanență. Zidurile cetății au fost întărite cu un nou zid de cetate de 2 350 de metri. Dintre cele 12 turnuri de apărare și 6 turnuri de poartă construite de-a lungul zidurilor de cetate, trei turnuri – al Croitorilor (Szabók), al Postăvarilor (Posztócsinálók) și al Țesătorilor (Takácsok) – există și astăzi, în timp ce altele două – Turnul Pantofarilor (Vargák) și cel al Zidarilor (Körművesek) – s-au păstrat ca rămășițe.

Aproape toate turnurile, porțile și zidurile orașului au fost prevăzute, potrivit uzanței lingvistice și modului de datare ale epocii, cu inscripții în limba latină, care au specificat și perioada lucrărilor de construcție și de reparație, numind suveranul perioadei și conducătorii orașului sau judele primar și regal care au supravegheat lucrările. Poarta de Mijloc (Közép-kapu) a fost construită în anul 1449, în timpul domniei lui László (Ladislau) al V-lea [6–7]. Poarta Mănăsturului (Monostor-kapu) datează din anul 1476 [10], etajul ei fiind ridicat în 1576 [53], iar poarta, restaurată în anul 1606, „sub ilustrul domnitor Bocskai István, prin harul lui Dumnezeu principele Ungariei și Transilvaniei, de către judele primar Eötvös András și judele regal al orașului, Heltai Gáspár, cei înțelepți și prevăzători” [86]. Poarta Podului (Híd-kapu) a fost construită în anul 1477 [12],¹³⁵ respectiv în 1580, „sub domnia ilustrului prin-

135 Potrivit lui Nagyajtai Kovács István, inscripția a stat pe fațada porții anterioare, demolată înainte de anul 1840 (Nagyajtai Kovács 1840: 45, 1843: 72). „Simbolurile neobișnuite de pe fațadă, de dimensiuni mari și apropiate de pământ, le săreau în ochi tuturor, fără să fie însă cunoscute și fiind considerate îndeobște inexplicabile până astăzi, ca și cum ar fi hieroglife. Cei care știu sau au auzit că patria noastră a mai fost locuită și de geto-daci, goți și gepizi le consideră literele unuia dintre aceste popoare; majoritatea cred că ar fi litere dacice și tocmai din epoca lui Decebal.” (Nagyajtai Kovács 1840: 45) „Unii dintre istoricii noștri mai vechi, urmând, probabil, legendele transmise prin viu grai, spun că Decebal și-ar fi curmat viața chiar în fața Porții Podului [Híd-kapu]; mulți dintre ei cred că, în acel loc în care se află acum Clujul, el ar fi început să constru-

cipe Báthory Kristóf de Szilágysomlyó [Șimleu Silvaniei], voievodul Transilvaniei și comitele secuilor, pe vremea judeului primar Budai Tamás și a judeului regal Pulacher István” [55], și a fost renovată în anul 1591, „pe vremea judeului primar Műnich (Barát) Péter și a judeului regal Buday Tamás, cei înțelepți” [77]. Podul peste Someș „a fost renovat pe vremea ilustrului Viczei Péter, judele primar al Clujului, în anul 1692” [126]. Clădirea de pază a Podului peste Someș a fost ridicat în anul 1544, pe vremea judeului primar Ferenczi Antal [27]. Turnul Țesătorilor (Takácsok tornya) a fost renovat în anul 1574 [47]. Turnul Fierarilor (Kovácsok tornya) a fost „Ridicat pe vremea judeului primar Ötvös András și a judeului regal Filstich Péter, cei înțelepți și prevăzători, în anul lui Cristos 1612” [94].¹³⁶ Turnul Croitorilor (Szabók tornya) a fost construit „în anul 1629, în timpul domniei ilustrului principe Bethlen Gábor [...], pe vremea judeului primar Vendrich Pál și a judeului regal Tolnai János” [101]. După ce a fost aruncat în aer în anul 1707, bastionul a fost „refăcut din ordinul Excelenței Sale baronul liber Kriegbaum, generalul imperial al Transilvaniei, în anul 1709” [132] și a trebuit să fie renovat în anul 1718, „pe vremea judeului primar Horváth Márton și a judeului regal Baumgarten János” [135]. Poarta Ungurilor (Magyar-kapu), ce a stat înzidită timp de mai multe secole, „a fost redeschisă, cu învoirea suspușilor, în anul 1794, pe vremea judeului primar Bertalan János și a judeului regal Szathmári Pap Zsigmond, de maestrul zidar Léderer József” [186].

Partea de zid dintre Poarta Mănăsturului (Monostor-kapu) și Turnul Aurarilor (Ötvösök tornya) a fost ridicată în anul 1581, „sub domnia ilustrului principe Báthory Kristóf de Szilágysomlyó [Șimleu Silvaniei], voievodul Transilvaniei și comitele secuilor, pe vremea prevăzătorului jude primar Wolphard István și a judeului regal Ferenczi Antal” [59].¹³⁷ Lucrări de renovare s-au realizat pentru prima dată în anul 1641, „în

iască, primul, un oraș, cu ajutorul meșteșugarilor și al artiștilor trimiși de Domițian, și el ar fi fost și cel care a ordonat ca acele semne să fie sculptate în poarta anterioară, sau semnele au fost înscrise acolo de compatrioții săi în amintirea morții tragice a lui Decebal, care s-ar fi petrecut aici; azi nu se mai știe însă ce ar putea să însemne aceste simboluri, despre care se crede că ar fi litere dacice, căci în urma dispariției neamului dacic (?) au dispărut și literele sale.” (Nagyajtai Kovács 1840: 46). Legenda apare și la Szilágyi Sándor (cf. Szilágyi 1848a: 21–22).

„Conform legendei, simbolurile acestei inscripții sunt litere dacice din vremea regelui Decebal. Benkő [József], Huszti [András] și alți autori care au inclus legenda în operele lor scriu în completare că inscripția ar immortaliza amintirea sinuciderii aceluia rege nefericit în piața din fața Porții Podului [Hid-kapu]. Căci, potrivit acestor scriitori, deja Decebal ar fi început să ridice un oraș cu ajutorul artizanilor și al meșteșugarilor primiți de la împăratul Domițian ca gaj al păcii și regele dac ar fi poruncit să fie sculptate în piatră acele simboluri în amintirea construcției sau supușii săi au sculptat simbolurile în piatră în amintirea morții sale, petrecute aici etc. Credibilitatea legendei este însă anulată de certitudinea istorică potrivit căreia este vorba despre numere arabe, ce apar frecvent în diplome și inscripții începând din secolul al XIII-lea și până în secolul al XVII-lea, și nu marchează niciunul dintre evenimentele istorice legendare, ci, pur și simplu, anul 1477 ca an al ridicării bastionului anterior sau, mai degrabă, a bastionului porții exterioare a podului.” (Jakab 1870a: 112).

136 Potrivit însemnărilor, principele transilvănean Báthory Kristóf ar fi obișnuit să ia masa aici frecvent, datorită aerului proaspăt (Mikó 1860: 11, Márkos ed. 1944: 24).

137 Legende locale despre figurile angelice reprezentate pe placa memorială, care țin în mână un cartuș, au fost înregistrate și de istorici. „Vechea legendă, povestită de clujeni din moși-strămoși de-a lungul secolelor, spune că odinioară trăiau în acest oraș două fete cărora le plăcea foarte mult să toarcă, poate chiar mai mult decât le place unora dintre fetele de azi, ceea ce nici nu

timpul domniei ilustrului și mărețului principe Rákóczi György, prin harul lui Dumnezeu principele Transilvaniei, domn al părților regatului Ungariei și comitele secuilor, precum și pe vremea judeului primar al Clujului Filstich Lőrinc și a judeului regal Jó Mihály, cei înțelepți și prevăzători” [106]. În anul 1663, tot aici a continuat construirea în perioada în care „comandantul gărzii imperiale a orașului era ilustrul conte Brazza Hector, pe vremea judeului primar Lintzegg János și a judeului regal Váradi János, bărbați înțelepți și prevăzători” [120]. Pe vremea acestora din urmă, în anul 1663 au fost ridicate și alte porțiuni de zid pe lângă Poarta Mănăsturului (Monostor-kapu) [121–122], precum și turnul de colț dintre Turnul Pantofarilor (Vargák tornya) și Poarta Turzii (Torda-kapu) [123]. După ce zidul de cetate de pe lângă Poarta Mănăsturului (Monostor-kapu) s-a surpat, el „a fost refăcut din temelii sub supravegherea ilustrului jude primar, domnul Vizaknai Bereczk György, doctor în medicină, și a consilierului primar Kurtány József”, în anul 1716 [133]. Zidul de cetate de pe lângă Poarta Turzii (Torda-kapu) a fost ridicat în anul 1646, „în timpul domniei ilustrului Rákóczi György, principele Transilvaniei, domn al părților regatului Ungariei și comitele secuilor”, „pe vremea judeului primar Kovácsi Gáspár și a judeului regal Hermann András, cei înțelepți și prevăzători” [110–111]. Zidul exterior din apropierea Porții de Mijloc (Közép-kapu) a fost reconstruit, în urma surpării sale, în anul 1650, „în timpul domniei ilustrului și mărețului principe al Transilvaniei Rákóczi György” [112]. Partea de zid dintre Poarta din strada Fânului (Szén utcai kapu) și Poarta Mănăsturului (Monostor-kapu) a fost renovată în anul 1717, „pe vremea judeului primar Horváth Márton și a judeului regal Johannes Baumgarten” [134–135].

După anul 1711, pe așa-numita Cetățuie (Fellegvár), dealul care se ridică deasupra orașului, s-a construit o fortificație pentru armata imperială. Depozitul de praf de pușcă a fost ridicat în anul 1718 în același loc [137].

Construirea fortificațiilor destinate apărării orașului a fost un eveniment foarte important și o realizare importantă a comunității. Ridicarea acestor construcții publice a rămas în memorie ca o expresie a independenței orașului. „Au fost și mai sunt în țara noastră ziduri orășenești construite cu ajutorul întregii regiuni sau chiar al întregii patrii. Nu însă și cele ale Clujului. [...] Clujenii și-au ridicat zidurile pe cheltuială

este de mirare însă, pentru că ele două nu torceau fire de în sau de cânepă, ci fire de aur. Și care domnișoară din orașul nostru nu s-ar așeza cu plăcere sub furca de tors și lângă roată încă și astăzi, dacă ar putea toarce cu fusul fir de aur – mai ales în folosul propriu? Bunătatea celor două fete depășea însă până și hărnicia lor. Ele au vândut firele de aur pe care le-au tors și au pus să se ridice partea de zid pe care stă placa memorială numai din prețul firelor. Nici clujenii nu au rămas însă nerecunoscători față de ele. Locuitorii orașului au vrut să păstreze amintirea lor și, de aceea, au inclus în zidul ridicat imaginile și fusurile celor două fete. Astfel, ceea ce am descris mai sus ca fiind blazonul familiei Báthori nu reprezintă de fapt colți de lup, ci fusurile înfășurate în fire de aur ale celor două fete, după cum nici personajele ce țin cercul care le înconjoară nu sunt îngeri, ci chiar fetele.” (Nagyajtai Kovács 1840: 43)

Legenda apare și la Szilágyi Sándor (cf. Szilágyi 1848b).

„Legenda spune în felul următor: «Au fost odată în oraș două fete cărora le plăcea foarte mult să toarcă, le plăcea mai mult decât celor de astăzi. Și nu-i de mirare, fiindcă ele nu torceau fire de în sau de cânepă, ci de aur. Dragostea pentru binele public le-a întrecut însă hărnicia. Au vândut firele și ele două au pus să se ridice acea parte din zidul cetății pe care le și stă amintirea. Căci, în chip de mulțumire, clujenii au hotărât să păstreze amintirea lor și să includă în zidul pe care l-au ridicat imaginile și fusurile celor două fete.» (Jakab 1888a: 232; cf. Sándor 1913a: 35)

proprie de la bun început, ceea ce este atestat dincolo de orice dubiu de inscripțiile de pe zidurile de cetate” (Nagyajtai Kovács 1840: 75). De asemenea, inscripțiile și plăcile comemorative de pe zidurile fortărețelor ridicate de burghezime anunțaseră cu mândrie că zidul de cetate și Turnul Croitorilor (Szabók tornya) au fost construite „publicis civitatis expensis” („pe cheltuiala orașului”) [55, 59, 101], „din voia orașului” [56], așa cum și renovarea Turnului Aurarilor (Ötvösök tornya) și a zidurilor de cetate de pe lângă acesta s-a înfăptuit „pe cheltuială și prin muncă publică” [106].

Pasajele referitoare la circumstanțele construirii și la dificultățile întâmpinate pe parcursul lucrărilor reliefează sacrificiile făcute de locuitorii orașului. Clădirea de pază a Podului peste Someș (Szamos-híd őrháza) a fost ridicat în anul 1544, în plină epidemie de ciumă: „în vremea ciumei care a devastat patria și locurile vecine, când sufletul tuturor a fost perturbat și cu toții și-au întrerupt muncile și îndeplinirea funcțiilor, Ferenczi Antal, judele primar al Clujului, bărbat înțelept și prevăzător, amintindu-și îndatoririle sale, a săvârșit această lucrare, pentru a servi drept monument, în mijlocul morții și al pericolelor, al faptului că a urmărit să își servească patria atât prin legi bune, cât și prin edificii publice” [27]. De asemenea, Poarta Mănăsturului (Monostor-kapu) a fost renovată în anul 1606, „în vremurile dezastrului fatal și ale nenorocirilor abătute asupra întregii Transilvanii, care nu pot fi niciodată suficient deplânse, uimitoare, jalnice pentru toți și extinse de-a lungul atâtor ani” [86].

Orașenii au cerut binecuvântarea lui Dumnezeu asupra fortificațiilor de apărare și au pus pe zidurile acestora citate din Biblie: „Dacă Domnul nu păzește cetatea de viclenia dușmanului, paznicii și oștirile oamenilor în niciun caz nu o păzesc.” (variantă a Psalmului 127) [7]; „Cel ce se învinge pe sine este mai puternic decât cel ce cucerește cel mai puternic zid. Nu există mai mare vitejie decât aceasta.” (variantă a textului *Pildelor lui Solomon* 16:32) [47];¹³⁸ „Te-am chemat în zilele nenorocirilor mele, Doamne, [...] și tu m-ai judecat. De aceea cuget mereu la preamărirea ta și îți slăvesc numele în veci” (primul rând al inscripției reprezintă o variantă a Psalmului 50:15) [94]; „Dumnezeule,

138 Conform tradiției, însuși Napoleon I cunoștea inscripția în distih de pe Turnul Țesătorilor (Takácsok tornya). „La Cluj, inscripția este știută de aproape toți cunoscătorii limbii latine și chiar de unele femei. Se spune că ar fi fost cunoscută și de Napoleon. După cum se spune, în primele două decenii ale secolului nostru, un conte sau un baron din țara noastră, călătorind prin Franța, a avut șansa să ajungă și la curtea lui Napoleon. După ce a aflat despre el că este originar din Transilvania, împăratul i-a pus mai multe întrebări, printre altele și dacă știe ce este înscris pe bastionul de deasupra porții mici care se deschide spre Someș. Iar când cel întrebat a recunoscut că nu știe răspunsul, împăratul l-a muștrat în felul următor: «Cât timp cineva nu știe ce este de știut în țara lui, să nu călătorească în țări străine!».” (Nagyajtai Kovács 1840: 58–59)

„Peretele continuă de aici și din cele două turnuri de odinioară încă și azi mai există unul cu inscripția pentru care împăratul Napoleon I a dojenit un ardelean, pe care l-a întrebat dacă știe ce anume scrie pe turnul acela. Acesta neștiind să răspundă, i-a spus însuși împăratul, prevenindu-l, în același timp, să își cunoască mai întâi propria țară și abia după aceea să se intereseze de țările străine.” (Mikó 1860: 9)

„Călătorul nostru neștiind să răspundă, a primit ca sfat să nu călătorească în țări străine până când nu știe ce este de știut în propria țară.” (Jakab 1888a: 196)

Textul figurează și în culegerea de proverbe versificate publicată ulterior: *Carminum proverbialium totius humanae vitae*, 1576.

păstrează-ne în pace!” [101]; „Dumnezeu este apărătorul nostru” [106]; „Lui Dumnezeu, cel mai bun și cel mai mare” [110]; „Cu ajutorul lui Dumnezeu” [111].¹³⁹

Biserici și școli

Înființarea, construirea, modificarea și renovarea instituțiilor și a clădirilor bisericești și educaționale au fost considerate drept evenimente importante devenind astfel, demne de a fi immortalizate și menționate în istoricul perioadei.

Abatele Antal a amplasat un cadran solar pe biserica abației Cluj-Mănăstur în anul 1440 [1].

O inscripție din anul 1442 de pe Biserica Romano-Catolică „Sfântul Mihail”, aproape finalizată, îl menționează și pe „preamiliostivul [rege] Sigismund” [2]. În dreapta intrării principale în biserică au fost amplasate bustul în relief al lui Moise din Vechiul Testament și relieful Sfântului Mihail, prevăzute ulterior cu inscripții gravate cu minuscule gotice. Sub primul a fost inscripționat un citat biblic (un apel și o promisiune divină) [4], în timp ce al doilea poartă enunțul: „Această imagine a fost amplasată în anul Domnului 1444 pentru această sfântă biserică-mamă consacrată Sfântului Arhangel Mihail” [5].¹⁴⁰ Jakab Elek a publicat și inscripția și traducerea unei pietre memoriale așezate în anul 1458: „Această operă a fost săvârșită de prudentul Ilia István, întru mântuirea proprie și a prietenilor săi, în anul Domnului 1458” [9] (Jakab 1870a: 422).¹⁴¹ Relieful Golgota de pe latura sudică a bisericii datează din anul 1505 [14], ancadramentul din piatră al ușii sacristiei a fost sculptat în anul 1528, la comanda lui Iohannes Clyn [16], în timp ce aripa ușii a fost realizată în anul 1534 [18]. Inscripțiile referitoare la construirea prăvăliilor din jur, foarte lucrative pentru biserică din punct de vedere financiar, datează din anii 1557 [32] și 1613 [96]. Iată și câteva pasaje despre distrugerea turnului și refacerea sa în anul 1633: „Partea superioară, adică aproape jumătate din întregul turn al bisericii parohiale clujene, a fost refăcută și ridicată la loc, cu ajutorul lui Dumnezeu, în anul Domnului 1633 [...]. Ciuma cruntă bântuia orașul atunci când [...] în vârful turnului a fost amplasat un glob din bronz, în a 22-a zi din luna octombrie. În data de 18 septembrie, care a căzut într-o duminică, turnul a ars din cauza unei lovituri de fulger, iar globul din turn, prăbușit la pământ, s-a rupt în două” [102]. Inscripțiile de odinioară de pe arcadele coloanei sanctuarului au comemorat înființarea, redobândirea și renovarea bisericii: „Înființată prin grația Altetei Sale Sigismund [de Luxemburg] în anul 1442. Reprimită prin pietatea Altetei Sale Carol al VI-lea [de Habsburg]. Reinstalată în puterea și splendoarea sa în anul 1737” [147]. Conform mărturiei unei alte plăci comemorative, capelele bisericii au fost restaurate între anii 1752 și 1756 de „Bíró János, canonic de Károlyfahérvár¹⁴² [Alba Iulia] și paroh de Cluj” [163]. Altarul dedicat Sfântului Andrei a

139 Alte date referitoare la plăcile comemorative amplasate pe zidurile de cetate și pe bastioane în memoria lucrărilor de edificare sau de renovare: Jakab 1869, 1888a: 234, Balogh 1985: 131-142.

140 Pentru a putea grava inscripția, stema vulturului imperial german, plasată anterior în acel loc, a trebuit să fie ciuntită. Gestul ar putea fi interpretat și ca suprascierea unei reprezentări.

141 Istoricul citează din opera lui Eszterházy János. În ceea ce mă privește, nu am reușit să găsesc inscripția nici în locul citat, nici în biserică.

142 Denumirea orașului Gyulafehérvár (Alba Iulia) în perioada dominației habsburgice.

fost ridicat de Koncz Éva de Lőrincréve [Leorint] în anul 1766 [167]. Cripta familială a conților Bánffy a fost deschisă în anul 1773 [175].

Prima placă memorială propriu-zisă a orașului imortalizează evenimentul construirii Parohiei Romano-Catolice „Sfântul Mihail”. Este vorba despre o placă memorială în limba latină, amplasată pe palierul casei scărilor ce duc la etajul clădirii, sub ferastră, cu inscripția: „Această clădire a fost ridicată întru cinstea Sfântului Arhanghel Mihail de reverendul Slevnig Gergely, licențiat în știința dreptului și în artele liberale, în prezent paroh al orașului [Kolozsvár/Cluj], din averile prudentilor juzi ai orașului Veres Tamás și Slevnig Lőrinc, bunicul și tatăl său, și ale altor oameni de bine, a căror răsplată este pusă deoparte în ceruri ML(D) (=1050, adică în anul 1450).”¹⁴³ [8] Cadranul solar al clădirii datează din anul 1481¹⁴⁴ [13].

Biserica Romano-Catolică din Someșeni a fost renovat în anul 1530 de către Mikola László, vicevoievodul Transilvaniei, o placă memorială care atestă acest lucru a fost plasată în sanctuarul bisericii [17].

Activitatea de misionar a lui Maróthi Lukács, precum și prima adunare a credincioșilor reformați și construirea primei săli reformate de rugăciuni a fost comemorată prin următoarele versuri în distih, inscripționate pe o placă memorială cândva în primul deceniu al secolului al XVII-lea: „Iată locul, privește-l, unde preotul cu gura de aur al cetății,/ Maróti Lukács, a făcut să răsunе vorba sfântă a lui Dumnezeu./ Iată această casă, uite-o, în care odinioară, ca într-un leagăn/ A crescut credința calvinistă, de fraged copil./ Turma strânsă aici a fost mică la număr,/ Cât timp ceata credincioșilor era la început./ Adunarea a crescut însă neîncetat, până când Dumnezeu,/ Cel Întreit, a înmulțit ceata lor./ Eötvös Ágoston György, proprietarul pe veci al acestei case a pus aici această placă de marmură întru amintire.”¹⁴⁵ [92]

Principele Báthory Gábor a donat clădirea bisericii de pe Ulița Lupilor, „distrusă pe parcursul atâtor ani, ajunsă într-o stare jalnică și folosită în scopuri profane”, congregației reformate în anul 1612 [95]. „Amintirea eternă a binefacerii” este evidențiată și de un text comemorativ datând din anul 1626 [98]. Conte Székely László de Borosjenő [Ineu] a realizat o criptă sub absida bisericii în anul 1745 [156]. Clădirea parohiei reformate din apropierea bisericii a fost extinsă în anul 1751 [162].

Amintirea diferitelor etape ale construirii capelei iezuite din Cluj-Mănăstur a fost imortalizată de mai multe plăci comemorative (unsprezece plăci comemorative, organizate într-o compoziție unitară). Pe lângă piatra memorială a baronesei Perényi Katalin, datează din anul 1657, plăcile comemorative ale construcțiilor desfășurate între anii 1657 și 1693 (și ale lucrărilor de construcții din anul 1807) evidențiază contribuțiile mai multor suverani: donațiile regelui Báthory István și ale principelui Rákóczi Zsigmond, acordul de sprijinire al principelui Rákóczi György, completările făcute de principele Bethlen Gábor, restituirea clădirii de către împăratul Leopold I de Habsburg.

143 Traducerea în limba maghiară a textului plăcii comemorative a fost publicată de Jakab Elek: Jakab 1870a: 441.

144 „Anul de pe cadranul solar se referă la data abdicării plebănușului Gergely. Căci regele Matia, printr-una dintre măsurile vigoaroase caracteristice pentru personalitatea sa, a rezolvat conflictul dintre paroh și credincioșii săi impunându-i parohului să abdice. Ori de câte ori umbra arătătorului cadranului solar trece pe lângă inscripție, ea evocă mereu, împreună cu ideea efemerității tuturor lucrurilor, amintirea lui Schleynig Gergely.” (Sándor 1913a: 8, 1924: 44)

145 Pe baza traducerii în limba maghiară realizate de Márkos András (Márkos ed. 1944: 35 și 63).

Sub plăcile comemorative ale suveranilor care au sprijinit lucrările de construcție și funcționarea ordinului au fost amplasate inscripții de laudă în cinstea acestora [117]. (șirul comemorărilor se încheie prin placa memorială referitoare la restaurarea din anul 1807 [205].)¹⁴⁶

Așezarea pietrei de temelie a bisericii Ordinului Piarist (1724) [142], înființarea casei lauretane (1745) [155] și repararea turnului bisericii minorite, care „s-a surpat în timpul unei triste nenorociri și a fost refăcut din cuvioasa donație a Alteței Sale Maria Terezia [a Austriei]” (1782) [182], au fost comemorate prin cronostihuri.

Inscripția de deasupra icoanei de altar a Sfântului Ioan Nepomuk din Biserica Franciscană comemorează actul de donație: „Această capelă a fost ridicată de ilustrul baron liber Thorockzai János de Torockószentgyörgy [Coltești], căpitanul suprem și etern al Făgărașului, în anul 1737” [148]. Anul 1771 inscripționat pe ancadramentul ușii sacristiei bisericii amintește lucrările ulterioare [171].

Biserica Unitariană a fost construită spre sfârșitul epocii studiate (1796) [192]. Inscripția în limba maghiară de pe bolta bisericii amintește sacrificiile congregației: „Ridicată în onoarea unicului Dumnezeu de către adunarea credincioșilor unitarieni din Cluj” [193].

Regina Izabella și/sau regele ales János Zsigmond au înființat o fundație pentru școală și spital. Donația regală a fost consfințită și prin plăci memoriale în limba maghiară și latină așezate deasupra porții bisericii parohiale și pe fațada Casei Sfatului: „Sunt un dar regal, moștenirea acestei școli și a săracilor; cel care îmi folosește bunurile acestea sau altele în alt scop să fie șters din cartea celor vii și din memoria oamenilor” [33–35]. Orașul de odinioară a inclus în categoria trecutului memorabil și activita-

146 „Cu ocazia restaurării Bisericii Calvaria în anul 1902, sculpturile de pe fațada capelei ordinului iezuiților au fost îndepărtate. Cele unsprezece plăci comemorative, ridicate în amintirea lucrărilor de construcție și prevăzute cu inscripții și steme, care au fost îndepărtate de pe clădirea transformată în uscătorul de hamei al Academiei de Studii Economice, au fost transportate la muzeu în anul 1909. Înainte de această dată plăcile au zăcut pe pământ, în grădina bisericii, timp de ani de zile.” (Mihály 2009: 142) „O categorie foarte interesantă de amintiri din epoca barocului timpuriu este formată din plăcile comemorative referitoare la lucrările de construcție ale fostei capele iezuite din Cluj-Mănăstur, îndepărtate de pe fațada clădirii. În mijlocul compoziției a stat placa memorială cu blazon a lui Perényi Katalin, înconjurată de plăcile a patru principii transilvăneni, Báthory István, Rákóczi Zsigmond, Rákóczi György, Bethlen Gábor, și cea a împăratului Leopold I, încadrate într-un cartuș înconjurat cu motive de frunză. Plăcile comemorative din categoria din urmă conțin numele suveranilor respectivi și observații referitoare la aportul acestora la ridicare imobilelor situate în Cluj-Mănăstur ale ordinului iezuiților sau la relațiile lor cu însuși ordinul iezuiților și subliniază astfel faptul că Báthory István și Rákóczi Zsigmond au contribuit la lucrările de construcții prin acordul lor, în timp ce Bethlen Gábor și-a adus aportul prin înfrumusețări ulterioare sau «înnobilarea» construcției și a contribuit astfel în mod simbolic la extinderea ordinului însuși. Inscripția referitoare la împăratul Leopold este foarte deteriorată, de pe placă se poate citi numai monograma numelui împăratului. Sub cartușele cu inscripții ale suveranilor, amplasate în semicerc, au stat aliniate într-un singur șir mai multe plăci cu inscripții, dintre care patru conțin texte de laudă în cinstea suveranilor. Potrivit datării pe baza inscripției fragmentare referitoare la Perényi Katalin, întregul corpus memorial provine de la începutul anilor 1690, trebuie să fi fost realizat înainte de anul 1693, anul morții baronesei. Ultima inscripție provine din epoca modernă și comemorează restaurarea capelei în anul 1807. Această inscripție a ajuns pe fațadă ca o completare ulterioară a compoziției, ceea ce este atestat și de faptul că, spre deosebire de plăcile comemorative mai vechi, care au fost adâncite în perete, placa mai recentă iese din planul peretelui.” (Mihály 2009: 159–160)

tea pedagogică și arhitecturală a directorului de școală Csanádi Pál. Placa memorială a lui Csanádi a fost amplasată pe peretele curții Mănăstirii Franciscane: „Amintirea strămoșilor este neîntinată. Csanádi Pál din Cluj, doctor în filosofie și medicină, director laudabil al școlii patriei, a introdus pentru prima dată în școli obiceiul dezbaterilor frecvente și al memorării prelegerilor. El a împodobit această curte, steapă pentru un timp îndelungat, cu arbori sădiți cu propria-i mână și a făcut-o prielnică pentru toți urmașii” [105]. Clădirea internatului catolic al nobililor a fost construită în anul 1735 [145]. Din aceeași epocă datează și gestul nobil al unui donator care a dorit să își păstreze anonimul: „Această casă a fost dăruită prin donație copiilor orfani, mulțimii de copii mici pe care Tatăl Ceresc îi ajută și îi ocrotește ca pe copiii Săi. Iar tu, cel care treci pe aici și citești acestea, nu căuta curios să afli numele întemeietorului, căci slava, lauda și cinstea sunt doar ale lui Dumnezeu cel care, rege al regilor și domn al domnilor, îi apără pe orfani ca pe lumina ochilor și le este ajutor. C. L. G. (contele Gyulaffy László), 1742.”¹⁴⁷ [150] Poarta casei și a școlii Ordinului Iezuiților din Cluj-Mănăstur a fost ridicată în anul 1747 [159], cea a Colegiului Reformat a fost restaurată în anul 1762 [164], iar poarta pentru căruțe a seminarului iezuit a fost finalizată în anul 1769 [169].

Pe lângă inscripțiile și plăcile comemorative prezentate mai sus și realizate de comunitate, mai există un tip de act individual de constituire a memoriei. Este vorba despre acele texte „neoficiale”, scrijelite sau gravate, care immortalizează numele și ocupația autorilor sau data realizării inscripției respective. Evenimentul construirii Bisericii Romano-Catolice „Sfântul Mihail” în anul 1442 a fost amintit și de o inscripție de mână cu litere antiqua de culoare roșie, care ar putea să dateze și dintr-o perioadă ulterioară [3]. Alte texte inscripționate pe peretele Bisericii „Sfântul Mihail”: G C/1559; un fragment de text în limba maghiară, din anul 1599 [84]; 1571; M/1613; FRANCISCUS MIHAY ALMASI/1714; texte din sala de mese a Mănăstirii Franciscane: B H W/1566 [40]; GRE(GORIUS)/ BELT(-)/ EKI/1571 [43]; de pe coridor: I P/1589 [74]; un fragment din anul 1609 și unul din anul 1658 [118]; pe peretele Bisericii Romano-Catolice „Adormirea Maicii Domnului” din Cluj-Mănăstur și-au immortalizat numele doi studenți din internatul nobililor, „Lamás József, student la retorică, în anul 1773” [176] și „GYÖRFFI” (Ferenc) [177].¹⁴⁸ De altfel, sunt de părere că înregistrarea acestor texte pe peretele unor construcții cu caracter sacral exprimă nu numai dorința de imortalitate, ci reprezintă și un demers al individului de a solicita și de a intermedia obținerea ocrotirii (divine).

147 O altă placă memorială, ridicată un secol mai târziu, divulgă numele donatorului: „Contele Esterházy Dénes de Galánta [Galanta] a renovat această casă, donată orfanilor de strămoșul său, Gyulaffy László de Rátót, în anul 1748, scoasă la vânzare prin licitație întru completarea celei mai înalte hotărâri și cumpărată de contele Esterházy Nepomuk János, căruia i-a parvenit în anul 1842 ca urmare a împărțirii, la Viena, în data de 1 iunie 1840, a moștenirii cu frații săi. Întru slava și mai mare a lui Dumnezeu” [233].

148 Operele mai multor autori despre arta din Pompei (Castiglione 1973: 69–72, Maulucci Vivolo 2002) sau despre Roma antică (Szepessy 1968: 57–58) ne atrag atenția asupra faptului că scrijeliturile unor epoci trecute au o valoare importantă din punctul de vedere al istoriei culturii din prezent și că prezentul se raportează cu pietate la aceste texte. Exemplele lui Keszeg Vilmos din Scaunul Arieșului (Aranyosszék) atestă existența acestui gest până în zilele noastre (cf. Keszeg 2008: 377–379). În capitolele următoare voi prezenta și exemple clujene din epocile ulterioare.

Case de locuit și elemente arhitecturale

Spre deosebire de construcțiile publice (ziduri și turnuri de cetate, biserici, școli), realizarea caselor de locuit și a unor elemente arhitecturale cu caracter privat (fereastră, ușă, poartă, căminul casei) a fost imortalizată cu scopul evidențierii aportului individual.

Deseori evenimentul este marcat doar prin inscripționarea numelui sau a monogramei, respectiv a anului, însoțit de un blazon sau de însemnul breslei. Următoarele persoane au lăsat în urmă inscripții în amintirea lucrărilor de construcție desfășurate: P. S. în anul 1552 [30], B. E. (Bogner Emrich/Imre) în anul 1569 [41], M. (Petrus Minch?) în anul 1583 [63], C. K. D. în anul 1588 [73], Endres Hertell în anul 1598 [82], S. S. (Stephanus Schorser) în anul 1599 [83], S. B. în anul 1626 [99], Marcel Mihály și Filep Zsófi în anul 1628 [100], A. R. (Andreas Rhau/Szörös) în anul 1636 [104], B. A. în anul 1646 [109], B. A. în anul 1651 [114], G. M. L. în anul 1653 [115], Bulcsesdi Sára în anul 1698 [127], Wass Dániel de Cege [Ţaga] și Vay Judit în anul 1722 [138], U. G. și Sz. A. (orfevrul Újhelyi Gábor și soția sa, Szőlősi Anna) în anul 1724 [139–141], M. A. T. în anul 1740 [149], D. S. (maestrul croitor Dávid Sámuel) în anul 1795 [190], Sz. A. O. D. și Sz. P. A., respectiv Johann Gutt și Elisabeta Binderin în anul 1796 [191, 194], Johannes Akesman și Catarina Schusterin în anul 1797 [197].

O inscripție înzidită în scara unei pivnițe ne informează, fără să comunice și numele inițiatorului construcției, despre faptul că „bolta pivniței a fost ridicată în anul 1539” [24]. Ridicarea casei Knoblauch și a casei contelui Nemes este imortalizată prin inscripționarea anului: 1788 [185].

Pe lângă faptul că au reprezentat simbolurile vizibile ale aportului individual, construcțiile au oferit burghezului modern inclusiv posibilitatea de reprezentare a moralității creștine, a ideilor umaniste și a sentimentului renescentist al existenței. Astfel, și cetățenii clujeni au gravat pe ancadramentele ușilor, ale ferestrelor și ale porților, pe fațadele și în interiorul caselor diferite citate biblice, mottouri, aforisme și proverbe.

Valorificarea unor citate biblice și sentințe religioase sub formă de inscripții constituie un demers ce poate fi documentat de la sfârșitul secolului al XV-lea și până la sfârșitul secolului al XVII-lea. Este vorba, de fapt, despre o modalitate de reprezentare a canonului religios, o posibilitate potențată, popularizată și făcută mai accesibilă tuturor, pe lângă tradiția religioasă medievală, de către Reforma religioasă. Prin intermediul unor asemenea texte, proprietarii au cerut protecție și și-au exprimat judecățile morale; afișarea valorilor religioase și a virtuților creștine era menită să imortalizeze și autoreprezentarea ideală a beneficiarului construcției respective.

Parohul Slevnig Gergely a comandat gravarea rugămintii sale pe ancadramentul ușii: „Adu-Ți aminte de mine. G S 1477” [11]. Umanistul de origine săsească Wolphard Adorján și-a prevăzut cu inscripții ancadramentele de ferestre și uși: „Domnul îi ridică pe cei împovărați. 1534” [20] (Psalmul 146:8), „Dumnezeu este pentru noi loc de refugiu și putere. 1536” [22] (Psalmul 46:2), „Duce spre cer, pentru slujirea lui Dumnezeu, restul sunt minciuni. Toate trec; iubirea de Dumnezeu rămâne. 1541” [25] (varianțe ale pasajelor biblice din Evangheliile după Matei 24:35, Marcu 13:3 și Luca 21:33.). Ancadramentul de ușă al casei Püspöky a fost realizat în jurul anului 1541 și prevăzut cu inscripția: „Cuvântul Dumnezeului nostru rămâne în veac. Isaia 40[:8]” [26]. Potrivit inscripției de odinioară de pe ușa casei Basta, „cel care crede în El nu se va rușina. H.,

1553” [31] (Isaia 28:16; Romani 9:33). Un ancadrament de poartă din secolul al XVI-lea, păstrat sub forma unui desen realizat de Pákei Lajos, conține un citat biblic în limba maghiară – de altfel gravat în mod greșit; în lectură contemporană: „Domnul oștirilor, fericit este omul care își pune încrederea în Tine!” [39] (variantă a Psalmului 84:13). Ancadramentul ușii lui Műnich/Barát Péter, centumpater – membru în consiliul orașului, „adunarea celor o sută” –, spune astfel: „Dar lumea și pofta ei trec, însă cel care împlinește voința lui Dumnezeu rămâne pe veci. Műnich (Barát) Péter, 1574” [48] (I Ioan 2:17). Inscriptia de pe soba casei Wolphard-Kakas este următoarea: „Dumnezeu se împotrivesc celor mândri, însă celor smeriți le dă har. 1582” [61] (Iacob 4:6). Inscriptia de pe ancadramentul ușii orfevrului N., în lectură contemporană: „Încredințază-i lui Dumnezeu ceea ce începi, căci în aceasta constă respectarea poruncii lui Dumnezeu. Nu judeca, pentru a nu fi judecat. Muștră-te pe tine însuși. N. I.,¹⁴⁹ 1586” (Iov 22:21; Matei 7:1) [72]. Ancadramentul ferestrei lui C. K., din anul 1591, conține textul: „Iată, te-ai făcut sănătos. Să nu mai păcătuiești. Ioan 5:14” [76]. Ancadramentul ușii lui Filstich Lőrinc (din jurul anului 1591): „Femeia virtuoasă este o cunună pentru bărbatul ei” [78] (*Pildele lui Solomon* 12:3). Inscriptia de pe ancadramentul ușii lui Andreas Rhau/Szörös, din anul 1636: „Într-adevăr, evlavie este un mare câștig când se mulțumește cu ceea ce are” [103] (1 Timotei 6:6). Deasupra ancadramentului porții Parohiei Romano-Catolice „Sfântul Mihail”, realizat în anul 1799, relieful reprezintă o scenă biblică: arhanghelul Mihail înfrânge îngerul răzvrătit; inscripția de pe scutul îngerului: „Cine este ca Dumnezeu?” [198]

Pe ancadramentul porții lui Petrus Daumen, centumpater al orașului, apare prima inscripție în limba germană; în traducere în limba română: „Această casă se află sub puterea lui Dumnezeu, 1595. Petrus Daumen” [79].

Inscripția de pe ancadramentul ferestrei lui Basilius Henczel Rivulinus (Bányai Henczel Balázs) conține salutul tradițional al călugărilor trapiști: „Amintește-ți că vei muri! În anul Domnului 1584, B. H. R.” [64]. Aceeași inscripție a fost comandată și de Mathias Roth în anul 1699 pentru ancadramentul ușii sale [128].

O altă categorie a textelor memoriale conține maximele de viață ale celor care au ridicat casa respectivă. Pe lângă valorile creștine, aceste texte conțin formulări succințe ale moralității burgheze. Mottourile lui Wolphard Adorján, gravate în ancadramentele ferestrelor casei sale, sunt următoarele: „Îndură și abține-te. 1534” [19], „Obiceiul nostru este să muncim prudent” [21] (1534–1544). Pe ancadramentul ușii casei Ráciz citim: „Adevărul urăște să urmeze ceva. 1536”¹⁵⁰ [23]. Inscriptia de pe ancadramentul ușii judelui primar Wolphard István: „Nu este nimic mai puternic decât adevărul. 1581” [58]. Inscriptia de pe ușa argintarului Bányai Henczel Balázs: „Cât timp trăiești drept, nu te preocupa de vorbele celor răi. În anul Domnului 1586, B. H. R.” [70]. Mottourile de pe fațada casei Farkas: „Invidia poate fi suportată fie de cel curajos, fie de cel fericit. Fericirea care nu are dușman este cea mai jalnică. 7 mai 1642” [107]. Pe ancadramentul ușii lui B. K. (orfevrul Kékesi Benedek), ridicat în anul 1643, citim: „Prima dintre virtuți este ținerea limbii în frâu” [108], iar pe ușa lui G. M. L., realizată în anul 1654: „Încrede-te, dar fii atent în cine” [116].

149 Orfevrul N., Nyári Márton sau Nagybányai János.

150 Traducerea liberă: „Adevărul există pentru sine însuși.”

Învățătura de pe ancadramentul ușii lui Beszterczei György ne îndeamnă astfel: „Auzi, privește, taci, dacă vrei să trăiești în pace. B. G., 1559” [38]. Tot o învățătură a fost inscripționată și pe ancadramentul ușii altei case (cca 1660–1680): „Rămâi afară în pauză, nu intra fără rost!” [119]

Mottourile de pe diferitele elemente arhitecturale au atras atenția cetățenilor orașului asupra importanței folosirii corecte a timpului, a legilor fundamentale ale vieții și a regulilor conviețuirii sociale, a cerințelor fundamentale în vederea succesului individual în viață și a valorilor burgheze – curaj, cumpătare, prietenie, dreptate, virtute –, conștiința caracterului trecător al existenței umane.

Un element specific al inscripțiilor din epoca modernă constă în folosirea unor maxime și aforisme preluate din opere din Antichitate. Sub influența ideilor umaniste, burghezia marcată de spiritul renesanțist a început să refosească învățăturile și cunoașterea din Antichitate, inclusiv sub formă de inscripții. Ancadramele ușilor casei lui Wolphard István, centumpater, au fost prevăzute cu următoarele texte: „Trăiește amintindu-ți că moartea te așteaptă și că timpul fuge. 1579” [54] (Aulus Persius Flaccus: *Satirae*, V 153), „Natura nu a plasat nimic atât de sus încât curajul să nu îl ajungă. 1590. Zeul ne-a hărăzit această tihnă” [75] (Quintus Curtius Rufus: *Historiarum Alexandri Magni Macedonis libri qui supersunt*, VII 11, 41; Publius Vergilius Maro: *Bucolica* I 6). În aceeași casă, inscripția în semicerc de pe soba care datează de la sfârșitul secolului al XVI-lea formulează următoarea idee: „STW (Stephanus Wolphard) Sărăcia mea îmi asigură o viață liniștită, în timp ce focul meu strălucește cu flacăra neîntreruptă” [29] (Albius Tibullus: *Elegii*, I/I,5–6). Inscripția de pe ușa casei lui Münich/Barát Péter, centumpater: „Este prea târziu să economisești când ai ajuns la fundul sacului. În anul Domnului 1573” [46] (din *Epistola 1* a lui Lucius Annaeus Seneca). Inscripțiile de pe ancadramele porții și ușii argintarului Bányai Henczel Balázs: „Norocul este de sticlă, când strălucește, se sparge. Azi mie, mâine ție. 1584, B. H. R.” [65] (Publilius Syrus: *Sententiae*, V 171; *Cartea lui Jesua Sirach*), „Așa trece gloria lumii. În anul Domnului 1586, B. H. R.” [71] (din culegerea de texte religioase în limba latină *Imitatio Christi*, I 36). Pe ancadramentul porții casei Tivoli: „Dacă te lauzi cu fericirea, atragi nenorocirea. 1595” [80] (după Publilius Syrus: *Sententiae*, I 12). Inscripțiile de pe două ancadrame de ușă ale lui Filstich Lőrinc, centumpater, fac parte tot din această categorie: „Prietenul credincios este apărare puternică” [78] (în jurul anului 1591) (*Cartea lui Jesua Sirach*, 6:14), „Invidia este însoțitoarea virtuții. Petrus Filstich (Filstich Péter), 1597” [81] (autor antic latin necunoscut).

Textul de pe fațada casei (sau a hanului) Püspöky spune: „Natura ne-a dat crâșma pentru odihnă, nu pentru locuire. Bácsi Péter, 1571” [44] (Heltai Gáspár: *A részeségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialógus [Dialog despre caracterul primejdios al beției și petrecerii]*, 1552). Un alt cetățean al orașului a completat cu un proverb datarea ancadramentului ușii: „Nu se aude ca Pluton, zeul infernului, să se încumete la câte se pot auzi despre călugărul desfrânat și baba perfidă. J. Z., în anul 1572” [45] (maxima a fost inclusă și în culegerea ulterioară de proverbe latine transpuse în versuri: *Carminum proverbialium totius humanae vitae*, 1576).

De la începutul secolului al XVII-lea au început să apară inscripții mai lungi și cu un conținut mai bogat. O placă memorială ridicată în amintirea renovării conține inscripția: „Acest perete a fost ridicat cu ajutorul grației divine, prin munca și pe cheltuiala cinstitei Temesvári Sára, văduva înțeleptului și prevăzătorului domn Rósás János,

fost senator maghiar al Clujului, fără niciun ajutor din partea vecinilor, în data de 7 septembrie din anul Domnului 1610” [93]. Amintirea contelui Rhédey János a fost comemorată în interiorul clădirii ridicate de el prin intermediul unei plăci memoriale care prezintă posterității și datele genealogice și biografice mai importante, pe lângă datele referitoare la înseși lucrările de construcție: „În amintirea distinsului și ilustrului conte Rhédey János de Kistréde, născut în străvechea familie provenită din neamul lui Aba, regele maghiar de odinioară, care s-a dedicat conducerii militare timp de 35 de ani, purtător al diferitor funcții și demnități, ulterior cămăraș al Maiestății Sale imperiale, regale și apostolice, feldmareșal, cavaler al Ordinului Militar regal Maria Teresia [a Austriei], locotenent suprem al nobilei gărzi, care a întemeiat, a construit și a împodobit această clădire. Născut în anul 1713, decedat în anul 1768” [168]. Amintirea lucrărilor de construcție inițiate de baroneasa Daniel Polixéna de Vargyas (Vârghiș) a fost imortalizată în felul următor: „Pentru ca sufletul ei și al urmașilor ei să se poată odihni uneori după dezgustul și grijile de care acoperișurile pline de fum ale orașului sunt pline, baroneasa Daniel Polixéna de Vargyas [Vârghiș], văduva baronului Wesselényi István de Hadad [Hodod], a construit aceste case din mijlocul acestei grădini, în anul Domnului 1770” [170].

Din rândul diferitelor categorii sociale, activitatea membrilor breslelor este mai vizibilă. Clădirea breslei măcelarilor a fost construită în anul 1603 [85], casa de schimb monetar și aurărie a fost ridicată în anul 1608 [91], iar breasla cojocarilor a construit o clădire în anul 1684 [124]. Clădirea breslei măcelarilor a fost renovată în anul 1726 [143]. Funarul Takács Mihály și-a construit casa în anul 1763 [165]. În ceea ce privește clădirile publice, unul dintre evenimentele memorabile a fost în renovarea Casei Sfatului [113].¹⁵¹

Lucrările de construcție au oferit individului un context de constituire publică a propriei personalități și a idealului de caracter adoptat, o ocazie a prezentării imaginii de sine asumate în fața comunității. Chiar dacă nu știm în ce măsură, putem afirma cu certitudine că etica protestantă și individualismul apărut în urma reformei religioase au jucat un rol în afișarea ostentativă și în vehicularea virtuților creștine și cetățenești, respectiv în popularizarea de acest tip a pasajelor biblice și literare. În urma analizei sale referitoare la inscripțiile din perioada Renașterii, Viorica Guy Marica subliniază cultura literară a cetățenilor clujeni și dorința acestora de a exprima sentimentul specific renașcentist: „Această mică colecție clujeană de sentințe înțelepte oglindește nivelul de cultură și lecturile principale ale intelighenției locale. Corpusul dă dovadă de un orizont larg, care depășește granițele orașului și exemplifică modul de gândire pătruns de ideile umanismului al unei comunități europene. Acest mic ghid moral, care îmbină fermitatea stoică cu înțelepciunea și spiritul antichității cu cel al creștinismului, ne indică coordonatele generale ale unui mod de viață orientat de idealuri superioare.” (Guy Marica 1998: 31).

151 Bogatul corpus de inscripții al Casei Sfatului (Tanácsház) din perioada modernă timpurie și scena de autoreprezentare oferită de această clădire conducătorilor orașului au fost studiate de Flóra Ágnes (Flóra 2011).

Amintirea celor răposați

Din perspectiva analizei mele, inscripțiile funerare și epitafurile merită atenție, în primul rând, în calitatea de sinteze ale parcursului biografic personal și ale realizărilor individuale. Textele de acest fel oferă reprezentările narative ale unei vieți ajunse la final, ale parcursului biografic încheiat. Înainte de deschiderea porților cimitirelor din afara orașelor, locuitorii obișnuiau să își înmormânteze morții – potrivit obiceiului răspândit în orașele medievale – în criptele și în preajma bisericilor sau de-a lungul zidurilor de cetate etc.

Înmormântările în interiorul zidurilor orașului au mai continuat însă în aceste spații cu caracter sacral sau centrale și după data deschiderii Cimitirului Central (Házsongárd – prima mențiune a toponimului datează din anul 1503; cimitirul a fost înființat în anul 1585). Cele mai vechi inscripții funerare păstrate de-a lungul zidurilor de cetate au fost redactate în limba maghiară. Caracteristica principală a acestor inscripții constă în concizie; textele conțin doar numele și data decesului. Spre exemplu, inscripția funerară a lui Választó Borbára, soția lui Ötvös Antal, comunică următoarele informații: „Aici se odihnește fiica lui Választó Gergöly, doamna Borbára, soția lui Ötvös Antal, decedată în ziua Adormirii Maicii Domnului, în anul 1574” [50]. Inscripțiile în limba maghiară păstrate pe zidurile de cetate comemorează decesul următorilor locuitori ai orașului: Was Tamás, 1570 [42], Igyártó János și fiica sa, 1574 [49], Bánai Ötvös János, 1574 [52], Szakmáry Fazakas Jakab, 1582 [62], Nyíró Istók, 1585 [67], Pécsi Tölcséres Kata, 1585 [68], Begreczi Bálint și Viczey Márta, 1607 [90]. Textul în limba latină păstrat în același loc este deja mai articulat (probabil și datorită inițierii autorului în limba literară a epocii): „Aici a fost înmormântat Lukács, fiul nobilului diacon Szőlősi Lukács. O, fiul meu distins! Plângi și lăcrimează, vorbire! Să își amintească limba de dragostea ta dulce! În ziua de 3 octombrie din anul Domnului 1574” [51].

Înmormântarea în spațiile sacrale și ridicarea de monumente comemorative pentru cei decedați reflectă dorința de autoreprezentare a păturii nobiliare și burgheze.

Inscripțiile în limba latină din incinta Bisericii Romano-Catolice din Someșeni ne amintesc că acolo a fost înmormântat Mikola László, vicevoievodul Transilvaniei (1554) [36], respectiv nepotul lui, Mikola László junior (1559) [37]. Aproape două secole mai târziu, acolo a fost înmormântat și ultimul vlăstar al familiei sale, Mikola László, cu care s-a întrerupt linia genealogiei (1742) [152]. Piatra funerară a predicatorului polonez Lachovius András, care datează din anul 1691, se află în incinta Bisericii Unitariene [125]. Inscripția funerară în limba latină, datată 1742, a profesorului de teologie și filosofie Baczoni Incze Máté se regăsește pe latura nordică a Bisericii Reformate de pe Ulița Lupilor [151], iar în incinta bisericii se află epitaful latin al contelui Bethlen Ádám, din anul 1772 [173], și cel al baronului liber Alvinczi Gábor de Borberek (Vurpăr), din anul 1788 [184]. Inscripțiile funerare latine din Biserica Franciscană comemorează decesul baronului liber Diószegi Mihály de Deés [Dej] (1746) [157], al contesei Petki Zsuzsanna Királyhalma (Crihalma) (1750) [160], al contelui Kornis Ferenc de Göncruszka (1765) [166], al contelui Engelshaus Károly, colonel și comandant al gărzii orașului, (1774) [179], al contesei Haller Zsuzsanna de Hallerkő (1776) [180], al contelui Kornis Zsigmond de Göncruszka și al soției sale, contesa Haller Anna de Hallerkő (1778) [181], precum și al baronului liber Huszár Ferenc de Kövesd (1796) [195]; în aceeași biserică se află și monumentul funerar, cu inscripția în limba maghiară, al contelui Gyulai Sámu-

el de Marosnémet (Mintia) fiul, și al fiului său, József, care datează din anul 1794 [188]. În interiorul Bisericii Luterane, baronul Fabian Johannes de Gladis, colonel și comandant de Cluj, este comemorat printr-o inscripție în limba latină (1750) [161], la fel ca și cavalerul Leopold Frankendorff, comandantul gărzii imperiale și regale (1772) [174]. Distihurile în limba latină din incinta bisericii parohiale din Cluj-Mănăstur, care datează din anul 1785, amintesc viața rodnică și comemorează moartea călugărului ie-zuit Manner Tádé [183]. Epitaful latin din Biserica „Sfântul Mihail” din centrul orașului o comemorează pe Poroszlói Gyöngyösy Mária Viktória, soția baronului Dietterich Vilmos (1772) [172], în timp ce inscripțiile funerare în limba maghiară păstrează amintirea contesei Bánffy Anna Mária (1794) [187] și a baronesei Kemény Rozália (1795) [189].

Epitafurile și inscripțiile funerare prezentate mai sus păstrează de regulă amintirea unor nobili care au sprijinit, inclusiv prin donații, însăși biserica și clădirea respectivă. Inscripțiile comunică și informații relevante din punctul de vedere al vieții lor private. Textul conține numele, genealogia sumară (extinsă asupra a două sau trei generații) și prezentarea rudeniilor mai apropiate ale celui decedat (1), enumeră meritele acestuia (2), indică data la care a survenit moartea și vârsta celui decedat (3), se adresează direct cititorului și comunică numele persoanei care a ridicat monumentul comemorativ în cauză. Această structură ar putea fi exemplificată prin inscripția funerară în limba latină a contelui Bethlen Ádám și prin cea a baronului Alvinczi Gábor de Borberek (Vurpăr), respectiv prin epitaful în limba maghiară al contesei Bánffy Anna Mária și prin cel al familiei contelui Gyulai de Marosnémet (Mintia): „Lui Dumnezeu, cel mai bun și cel mai mare. Oprește-te, trecătorule! Adaugă durerii comune a tuturor durerea proprie. Conte Bethlen Ádám, cămărașul Maiestății Sale imperiale, regale și apostolice, locotenent suprem al nobilei gărzi, comandant proprietar al unei legiuni maghiare, cavaler al Ordinului Militar regal «Maria Terezia [a Austriei]», vorbește despre datoria față de rege și patrie sub această placă de marmură. Născut la 1 august 1719, și-a jertfit viața gloriei și creșterii virtuților sale, și ambele, regelui și patriei. Drept mărturie a meritelor sale stă faptul că i-a fost încredințată o legiune în plină zarvă a războiului. Ordinul de cavaler «[Maria] Terezia [a Austriei]» s-a alăturat ca răsplătă meritelor sale numeroase. Dedicată eternității de baroneasa liber Bánffy Zsuzsanna de Losonc [Lučenec], în memoria regretatului ei soț, stins din viață la 28 ianuarie 1772. Fie ca amintirea sa binecuvântată să rămână în memoria țării și a soției sale veșnic credincioase!” [173]; „În acest sanctuar, în care cei ce se bucură cinstesc cu zel și cu adevărat veșnica divinitate atotputernică, fiindcă au fost salvați cu un preț nemărginit, se odihnesc osemintele depuse aici ale baronului Alvinczi Gábor de Borberek [Vurpăr], pe care nici coiful militar, pe care l-a purtat fiind căpitan timp de zece ani, nici dragostea de adevăr și de dreptate nu l-au putut feri de moartea neînduplecată. A trăit 54 de ani și a murit în anul 1778, în luna iunie. Trecătorule care te oprești în fața acestei marmure, cugetă la stăpânul înțelept al lucrurilor, care dă viață muritorului și o ia și care îl lasă să stăpânească ceea ce are, aici, afară și oriunde, și adoră-l în speranța nemuririi. Piatra funebră a fost așezată de soția tristă, contesa Teleki Katalin de Szék [Sic], în amintirea soțului ei, care se odihnește întru Domnul” [184]; „Aici se odihnește contesa Bánffy Anna Mária, fiica cea dragă a guvernatorului Transilvaniei, contele Bánffy György de Losonc [Lučenec], și a contesei Palm Jozéfa, doamnă decorată cu Ordinul Crucii Înstelate, tovarășa de viață cea dragă a contelui Rhédey János de Kistréde, domn secretar al visteriei regale, mama domnișoarelor contese Jozefa, lăsată orfană

la vârsta de un an, și Terézia, rămasă orfană la vârsta de două săptămâni, care, înzestrată cu toate virtuțile creștine și bunele moravuri de societate, a murit cu Domnul în al 22-lea an al vieții și al doilea an al sfintei sale căsnicii, lăsându-i pradă tristeții pe părinții, pe soțul și pe rudele sale, în ziua a 7-a din luna Sfântului Gheorghe [aprilie] a anului 1794. Această piatră funebră a fost ridicată în amintirea sa, a nurorii dragi, de către baroneasa Bánffy Terézia de Losonc [Lučenec], văduva contelui Rhédey Mihály de Kistréde” [187]; „Aici se odihnesc osemintele contelui Gyulai Sámuel de Marosnémet [Mintia], cunoscut în rândul tuturor celor dreți și admirat până la invidie pentru credința sa față de patrie și față de rege, precum și pentru inima sa nobilă care le-a adus cinste strămoșilor, slujitorul credincios al Maiestății Sale imperiale și regale, distins cu Cheia de Aur, și ale unicului său fiu, pe nume József, de 21 de luni, născut de contesa Bornemissza Borbára, lăsată văduvă de soțul ei credincios. A trăit 29 de ani, din care 6 ani și 4 luni i-a petrecut, ca tot atâtea ceasuri, cu văduva sa, care plânge după cenușa lui și nu cunoaște alinare. Și-a împodobit scurta viață prin meritele mari care au întrecut-o și prin faptele sale dedicate binelui obștesc. Văduva sa credincioasă, care a ridicat această coloană supusă stricăciunii deasupra cenușii sale din tristă datorie, nu va cunoaște alinare deplină până când nu se va uni din nou cu gajul pământesc, închis aici, al inimii sale. Decedat în ziua de 30 din luna Crăciunului, în anul 1794” [188].

Trebuie să subliniem faptul că cei care cultivă amintirea morților, cei ce ridică monumentul funerar, precum și rudele îndoliate sunt implicate în actul comemorativ. Copiii au ridicat monumente comemorative în amintirea părinților, părinții, în amintirea copiilor, iar persoanele văduve, soțului sau soției de odinioară; spre exemplu, Mikola Ferenc a ridicat monumentul tatălui său, Mikola László, vicevoievod [36], și fiului Mikola László junior [37], Kornis Ferenc, baron liber de Göncruszka, soției sale, Petki Zsuzsanna, contesă de Királyhalma (Crihalma) [160], baroneasa Bánffy Zsuzsanna de Losonc (Lučenec), soțului ei, contele Bethlen Ádám [173], contesa Teleki Katalin de Szék (Sic), soțului ei, Alvinczi Gábor, baron liber de Borberek (Vurpăr) [184], Bánffy Terézia, baroneasă de Losonc (Lučenec), nurorii sale, Bánffy Anna Mária [187], baroneasa Bornemissza Borbára, soțului, Gyulai Sámuel, conte de Marosnémet (Mintia), și fiului ei, József [188], Cserei Elek, soției sale, baroneasa Kemény Rozália [189], „părinții îndure-rați de moartea sa, cuvioși și creștini”, lui Huszár Ferenc, baron de Kövesd [195]. Chiar dacă acest lucru nu apare explicit în cadrul inscripției, monumentele funerare ale lui Lachovius András, predicator [125], Baczoni I. Máté, teolog [151], al baronului Fabian Johannes de Gladis [161], al cavalerul Leopold Frankendorff [174] și al lui Manner Tádé, călugăr iezuit [183], au fost ridicate probabil de congregațiile religioase respective. În numeroase cazuri textul nu conține trimiteri la identitatea celor care au ridicat monumentul comemorativ [152, 157, 166, 172, 179–180].

Memoria evenimentelor

Locuitorii orașului au immortalizat și amintirea evenimentelor considerate importante din punctul de vedere al țării sau al orașului. De această subcategorie a constituirii memoriei aparțin evenimente istorice mai puține ca număr, dar cu atât mai importante în privința semnificației.

În cadrul analizei referitoare la plăcile comemorative asociate cu lucrările de construcție a unor clădiri am putut observa faptul că, potrivit obiceiurilor de datare ale epocii, inscripțiile precizează inclusiv numele suveranului din acea vreme și pe cele ale marilor demnitari ai orașului. Spre sfârșitul secolului al XVI-lea și la începutul secolului al XVII-lea în cadrul inscripțiilor apar însă și urmele textuale ale cultului suveranilor. Începând din această perioadă, nașterea, vizita sau faptele marilor strămoși (sau contemporani) sunt reprezentate ca evenimente deosebite.

Înfrângerea răscoalei țărănești din anul 1514 de către Zápolya János, voievodul Transilvaniei (care a devenit regele Ungariei în anul 1526) a fost comemorată pe un ancadrament de ușă în felul următor: „În vremea cruciadelor, domnitorului Zápolya János, învingătorul fericit, pictorul Bernard. 1514” [15]. Potrivit tradiției locale, „această casă a aparținut familiei Zápolya și a fost ridicată pentru voievodul Ioan de către oraș din recunoștință” (Balogh 1943: 257; anterior: Balogh 1935: 19).

Potrivit unei copii păstrate din anul 1758, casa natală a lui Matia Corvin a fost marcată cu o placă memorială încă din secolul al XVI-lea. „Exemplul Clujului este unic în istoria culturii transilvănene și maghiare. În Cetatea Veche, vizavi de casa Bocskai, pe ușile și ferestrele casei natale a lui Matia, corbul aurit al Huniazilor strălucea încă din vremea lui Heltai Gáspár, înainte de anul 1574, evidențiind privilegiile acordate de regele Matia proprietarului dintotdeauna al casei, rămase în vigoare până în epoca modernă. De asemenea, în interiorul aceleiași case, camera în care s-a născut regele a fost marcată cu o inscripție, și mai interesantă din punctul nostru de vedere, ca manifestare a perpetuării memoriei independente de interesul material.” (Kovács A. 2008: 153–154) Potrivit inscripției în limba latină: „Matia, de bună amintire, prin grația divină rege al Ungariei, Boemiei, Dalmației și Croației, fiul răposatului domn Ioan de Hunedoara, născut aici, în această încăpere, în anul 1444, în ziua de 27 martie, la a treia oră a dimineții, și-a servit patria cu credință și a domnit cu succes până la sfârșitul vieții sale” [28].

Placa memorială a lui Matia a servit ca model și pentru alte acte comemorative. În apropierea aniversării unei jumătăți de secol de la nașterea principelui Bocskai István, conducerea orașului a instalat mai multe plăci aniversare pe clădirea în care s-a născut. Una din acestea prezintă circumstanțele nașterii sale. Întrucât l-a sprijinit pe împăratul habsburg Ferdinand I împotriva regelui János (Zsigmond) al II-lea, Bocskai György „a fost pus în captivitate” și „a fost ținut, împreună cu soția sa însărcinată, mai multe luni, în casa din fața locuinței în care s-a născut Matia Corvinul, cel mai ilustru rege al maghiarilor, soția sa l-a născut aici, cumva ca semn favorabil, printre lacrimi, pe [...] comitele secuilor”¹⁵² [87]. Principele s-a născut într-o zi de vineri și această zi a fost hotărâtoare pentru soarta sa și ulterior, cele mai importante evenimente ale vieții sale au fost legate de această zi. O altă placă memorială (dublă) conține un poem de laudă adresat zilei de vineri (*Prosopopeia*), compus de poetul umanist Bocatius János. Prima jumătate a textului redactat în numele principelui conține justificarea și explicația actelor sale: „Strălucitoare stea a Venerei, [...] Ziua ta este și ziua nașterii mele,/ pe vremea când tatăl meu trăia în exil la Cluj,/ atunci când, din cauza credinței mele față de casa austriacă,/ națiunea supărată pe mine m-a ținut în captivitate,/ răzbunarea i-a ajuns din urmă pe cei nerecunoscători,/ când dușmanul a fost alungat din cetatea mea de

152 În baza traducerii textului latin în limba maghiară realizate de Jakab Elek (Jakab 1888a: 445).

ziua ta./ Nefericitul italian,¹⁵³ priceput la acest meșteșug,/ nu s-a sfiit să mă acuze de crimă./ Deși Austria ne-a cunoscut a fi mereu credincioși, atât pe tatăl meu, cât și pe mine,/ dar Dumnezeu va fi martor al ingratitudinii./ Invoc ca martori curtea austriacă și întreaga lume,/ că ne-a fost răsplătită credința cu nedreptate.” Restul textului enumeră actele de vitejie ale principelui legate de ziua de vineri, deja întâmplare și care urmează să se întâmple în viitor. Citez mai pe larg din această parte a poemului: „[...] sub armele noastre/ a căzut Petz¹⁵⁴ într-o zi de vineri./ Nu și-a atins scopul, răzbunarea, a fugit Belgioioso/ și orașul Kassa [Cașovia] a devenit al meu într-o zi de vineri./ Soarele mi-a surăs în continuare, Eperjes [Prešov]/ și-a predat cetatea în ziua de vineri./ De vineri împăratul turcilor mi-a oferit în dar steag/ și sabie aurită./ La Edelény, prima mea bătălie cu Basta¹⁵⁵ a căzut într-o vineri,/ când el a pierdut o mie de ostași./ În fața mea, a învingătorului, Burchleim a pierdut/ două mii patru sute de ostași în luptă, în ziua mea de vineri./ Într-o zi luminoasă de vineri, zidurile înalte ale cetății Kővár [Cetatea Chioarului]/ au cedat în fața voinței noastre triumfătoare./ Îndărătnicul Sztatmár [Sătmár] a răspuns asaltului nostru promițând că va da/ și a dat chezaș în ziua de vineri./ Norocul mi-a sporit onorurile cu unul nou,/ am ocupat cetatea de la Füle [Filakovo] în ziua de vineri/ și am învins călăreții și infanteriștii lui Kolonics în ziua de vineri/ la Sebeș [Šebastová] și pe câmpia de la Kellemes [Lubotice]./ Am purtat a patra bătălie Basta, după care/ acesta a fost nevoit să părăsească amărât țara, în ziua de vineri./ Fugind, el a ajuns la Pozsony [Bratislava]/ și a incendiat-o în luptă, din afară, în ziua de vineri./ Nici această distanță nu a fost însă de ajuns, neamțul învins/ a predat și cetatea din Trencsén [Trenčín] în ziua de vineri. La Dengeleg, pe câmpiile morave,/ armele noastre au izbândit în ziua de vineri./ Revenit de acolo, orașul patriei mele natale m-a ridicat la demnitatea de principe/ și am aflat asta în ziua de vineri./ După ce dușmanii au părăsit Segesvár [Sighișoara], întreaga țară/ s-a curățat de ei într-o zi de vineri./ Esztergom s-a predat în ziua de vineri/ cu serviabilitate laudabilă./ Dumnezeu m-a ajutat și poate că am să ocup și Huszt [Hust],/ acest loc memorabil, în ziua de vineri./ Voi prelua și coroana propusă de vizir în numele împăratului turcilor/ în aceeași zi./ Dacă germanii vor preda Déva [Deva], ultima cetate,/ Transilvania va primi totul înapoi în ziua de vineri./ După aceasta, cetatea de pe stânca din Murány [Murăň]/ va fi subordonată imperiului nostru de binecuvântata zi de vineri/ și zeita cea blândă nu se va opri până când/ nu va depune în mâinile noastre și Tokaj ca un ultim dar”¹⁵⁶ [88].

Textele în distih inscripționate pe cea de-a treia placă memorială a casei relatează cearta dintre trei zeițe – Iunona, Minerva și Pallas Athena – în jurul întrebării: „Fiul căreia dintre noi este acest principe al Ungariei?” Așa cum reiese din poem, principele a fost însă favoritul celei de-a patra divinități feminine: „Venus zâmbeste dulce: dacă este odrasla voastră, de ce i-a căzut/ fiecare întâmplare norocoasă în ziua mea?”¹⁵⁷ [89].

Nu prea am găsit paralele timpurii pentru acest poem. Potrivit istoricului de artă Kovács András, „deși comemorarea de acest tip nu este străină de gândirea umanistă, nu o putem considera nici foarte frecventă prin natura sa; căutând paralele, am găsit

153 Giovanni Giacomo Barbian Belgioioso, conte italian, guvernatorul Ungariei de Sus și comandantul orașului Kassa (Cașovia) începând din anul 1593.

154 Comandantul lui Barbian.

155 Giorgio Basta, general al Sfântului Imperiu Roman.

156 După traducerea din limba latină în limba maghiară a lui Jakab Elek (Jakab 1888a: 446–449).

157 Pe baza traducerii din limba latină în limba maghiară realizate de Jakab Elek (Jakab 1888a: 451).

un singur exemplu: «casa natală» din Blois a regelui francez Ludovic al XII-lea a fost marcată într-o manieră similară, încă în timpul vieții sale, în 1498, cu un monument ridicat în una dintre încăperi, inscripționat cu o epigramă antichizantă” (Kovács A. 2008: 153).

Ridicarea plăcii comemorative a oferit orașului posibilitatea identificării cu acțiunile considerate glorioase ale principelui și a asumării evenimentelor din trecut ca moștenire. De asemenea, amintirea regelui Matia a putut însemna epoca de aur a unei Ungarii independente și puternice într-o epocă în care țara, ruptă în trei, exista sub suveranitate habsburgică și turcească. La rândul său, Bocskai István a întruchipat în acea epocă modelul unui principe capabil să își conducă supușii pe calea cea dreaptă.

Potrivit istoricului de artă citat mai sus, comitele suprem Bethlen István (care a preluat titlul de principe al Transilvaniei în anul 1630 pentru o scurtă perioadă) a urmat modelul plăcilor comemorative clujene și în special pe al celor ridicate în amintirea lui Bocskai în anul 1627, când a marcat casa natală de la Ilia (Marosillye) a fratelui său mai mare, Gábor (regele Ungariei și principele Transilvaniei), cu o placă memorială. „Elementul specific comun ambelor pietre memoriale constă în faptul că cei care au ridicat monumentele respective – în anul 1606, cetățenii Clujului, în anul 1626, anturajul imediat al principelui, fratele mai mic al celui comemorat – au onorat, în felul acesta, strădaniile comune de unificare a țării depuse de cei sărbătoriți și s-au așteptat din partea acestora la renașterea unei noi epoci de aur, a domniei trecute în registrul legendar a lui Matia.” (Kovács A. 2008: 156)

Asemănător actelor prezentate de constituire a memoriei, evidențierea măreției prezentului a fost și scopul realizării porții triumfale pe care călugării iezuiți din Cluj au ridicat-o în anul 1705, în cinstea alegerii ca principe a lui Rákóczi Ferenc al II-lea și a sosirii sale la Dieta Transilvaniei, întrunită la Alba Iulia (Gyulafehérvár) [131]. Monumentul, amplasat în colțul pieței centrale, a stat acolo doar câteva luni, din perioada războiului de independență al lui Rákóczi.

Am să citez descrierea mai amănunțită a evenimentului de inaugurare și a înseși porții triumfale ridicate în cinstea lui Rákóczi, sosit la întrunirea Dietei, din istoria locală a lui Jakab Elek și pe baza surselor sale. La ordinul părintelui Kapi Gábor, „iezuiții clujeni au ridicat principelui [...] o poartă triumfală în incinta orașului, în fața casei soției lui Székely László, cu fel de fel de picturi, embleme și inscripții măgulitoare, care au preamărit dincolo de adevăr faptele de arme ale principelui și au hulit împăratul de la Roma. [...] Oastea principelui a fost însă spulberată lângă Zsibó [Jibou] chiar în ziua întrunirii Dietei. «Orașul fu cuprins de o mare frică, iezuiții nu știu cum să scape mai repede de poarta triumfală, lucrează să o dărâme zi și noapte» – scrie Vízaknai Bereczk György; «mulți fug din oraș, cei rămași se tem pentru viața lor». Cserei scrie: «când oastea nemțească a intrat în oraș, poarta triumfală a iezuiților era dărâmată și părintele Kapi fugise deja. Generalii nemți au dat ordin ca lemnele din poarta demolată să fie cărate de acolo și arse. În casele iezuiților, nemții au cazat luterani danezi, și ca să chinuie și mai mult săracii, și-au împărțit regimentele în Cluj și în alte localități, ca să-i năpăstuiască în fel și chip cum nu s-a mai văzut...»”.

După descrierea amănunțită a porții triumfale de către călugărul iezuit Gyalogi János, monumentul evoca, într-adevăr, idei și amintiri care exprimau sentimentele patriotice ale iezuiților și i-au supărat pe bună dreptate pe cei de partea împăratului. **«Principele Rákóczi Ferenc, comandant suprem al maghiarilor uniți. Ridicat în**

Cluj, în anul 1705.» Aceasta era una dintre inscripții. Pe eșafodajul [*machina*] care a ocupat jumătate din piața centrală au fost amplasate busturile a nouă principii transilvăneni, alături de blazoanele lor: **István, Kristóf, Zsigmond și Báthori Endre, Rákóczi Zsigmond, Rákóczi György I și al II-lea, Rákóczi Ferenc sr.** [al IX-lea] și, sub aceștia, în partea de jos a eșafodajului, ca principe actual, **al lui Rákóczi Ferenc** [al IX-lea], cu titlul de **conducător al stărilor aliate ale Ungariei**, pe care Dieta de la Szécsény l-a mai distins și cu următoarele titluri: **al cincilea principe al Transilvaniei cu acest nume și al zecelea din acest sânge, duce de Munkács și de Makovicze [sau, altfel spus, de Felső Vadász...]**. În dreapta lui a fost pictat portretul ecvestru al căpitănului Transilvaniei, Forgách Simon, cu Transilvania cea cu șapte coline [*Transylvania septicolis*] în stânga figurii sale. Inscripția de pe arcada porții spunea: **Mare Rákóczi, această poartă deschisă ți-a fost ridicată de către daci**¹⁵⁸ [?]. Mai jos: **Szeben** [Sibiu] și însemnele Transilvaniei în **jurul unei inimi**, cu inscripția: **Oferim această inimă în dar celui mai drag principe**. În partea dreaptă a porții de jos au stat simbolurile *geniului pietății* și *al libertății*; în partea stângă, simbolurile științei și înțelepciunii, *al calităților de comandant militar* și *al generozității*. Pe spatele a porții au fost desenate în culori diferite orașele, cetățile și posturile de protecție aflate sub comanda principelui, însoțite de mottouri scurte, cum ar fi, în *Transilvania*: Kolozsvár [Clujul], urmat de Medgyes [Mediaș], Gyalu [Gilău], Szamosújvár [Gherla], Bethlen [Beclean], Verestorony [Turnu Roșu], Szent-Pál [Sânpaul] și Udvarhely [Odorheiu Secuiesc], în *Ungaria*: Huszt [Hust], Szathmár [Satu Mare], Munkács, Kassa [Cașovia], Eger, O-Zólyom, Árva, Ungvár. *Diferite cetăți*: Bajmócz, Szomolány, Holics etc. *Mai multe orașe mici*: Modor, Banin etc.; ultimul fiind *Besztercze* [Bistrița], cu diferite mottouri elogioase, amenințătoare, învinuitoare etc.... Potrivit lui Gyalogi, ideea i-a aparținut iezuitului Kapi Gábor, iar vestea s-a răspândit până la Viena și chiar în întreaga lume până la ocean. Curtea și întreaga națiune germană au luat însă în nume de rău toate acestea și iezuitul a ajuns să aibă probleme și în țară, astfel încât a trebuit să părăsească Transilvania... După bătălia de la Zsibó [Jibou], generalul Herbeville, care a urmărit oastea maghiară pusă pe fugă, a intrat în Cluj atât de fulgerător, încât localnicii abia au reușit să demoleze poarta triumfală ca să nu o vadă nemții [Sublinieri în original – J. A. Zs.]” (Jakab 1888b: 77–79).¹⁵⁹

158 Cu alte cuvinte, de transilvăneni.

159 Gaal György prezintă monumentul și circumstanțele ridicării acestuia în felul următor: „[...] locuitorii orașului așteptau cu mare nerăbdare principele aflat în drum spre locul investirii sale. Alături de cetățenii Clujului, a venit să îi aducă omagii nobilimea întregului județ. Fiecare dintre confesiuni și instituțiile de învățământ a vrut să își exprime, sub o formă sau alta, recunoștința. Cel mai spectaculos mod l-au ales iezuiții. Conducătorul din Cluj al ordinului, Kapi Gábor, a dat ordinul ca în fața casei Székely (ulterior Rhédey) din colțul Pieței Centrale, care ar fi servit ca loc de cazare a principelui, să fie ridicată o poartă triumfală. Ni s-a păstrat și descrierea acestui portal baroc din lemn, împodobit pe ambele părți, în față și în spate, cu diferite imagini și inscripții în limba latină. Pe partea din față a arcadei porții a fost înscris un cronostih cu anul 1705: **PORTA PATET POSITA A DACIS TIBI MAGNE RÁKÓCZI** (Mare Rákóczi, poarta care ți-a fost ridicată de către daci [transilvăneni] este deschisă în fața ta). Deasupra inscripției a fost pictat portretul ecvestru al lui Rákóczi, indicând faptul că el este al cincilea principe din familia sa. În dreapta lui Rákóczi a stat portretul ecvestru al comandantului Forgách Simon, în stânga, o figură feminină reprezentând Transilvania. Pe arcada porții au fost pictate și portretele și blazoanele a nouă principii transilvăneni. La baza pilonilor de susținere ai porții au fost amplasate două statui, cea a înțelepciunii (PRUDENTIA) și cea a pietății (PIETAS). Deasupra acestor statui au ur-

După pierderea bătăliei de la Jibou de către Rákóczi Ferenc al II-lea, monumentul a fost reinterpretat: „l-au mutat rapid într-un loc nou și l-au ridicat în cinstea lui Rabutin¹⁶⁰ cel victorios” (Kelemen 2006: 271).

De asemenea, vizita regală a fost aniversată la Cluj ca un eveniment important. Inscriptia unei plăci comemorative descrie vizita și timpul petrecut în oraș în anul 1773 de Iosif al II-lea de Habsburg, împărat germano-roman și rege al Ungariei: „Își întrece faima prin virtutea și exemplul prezent.¹⁶¹ În anul 1773, Alteța Sa Iosif al II-lea [de Habsburg-Lorena], împărat al Sfântului Imperiu Roman și coregent încoronat al Regatului Ungariei, în timp ce vizita Transilvania, a petrecut 44 de ore în această casă, din ziua a 25-a până în ziua a 27-a a lunii iunie, pe vremea când parohul acestei biserici clujene era canonicul de Alba Iulia Benkő Mihály de Altorja [Turia de Jos]” [178]. Vizita persoanelor de rang înalt a însemnat o distincție pentru oraș și a sporit prestigiul orașului pentru posteritate, contribuind la importanța simbolică a localității.

Prima statuie a fost ridicată în jurul anilor 1735–1740 pe coasta dealului pădurii Hoia (Hója) de la marginea orașului, plantat odinioară cu viță-de-vie. Statuia lui Donat, sfântul protector al viței-de-vie, a fost ridicată pentru protecția simbolică a hotarelor orașului [146]. În data de 14 august 1702, maiorul austriac Thierheim, comandant militar, a ridicat o cruce de lemn pe cel mai înalt punct al orașului, Cetățuia [130].

Prima statuie publică din Cluj – și a doua din întreaga Transilvanie, după Sibiu – a fost ridicată ca un *ex voto* în amintirea mării epidemii de ciumă care ținea încă din anul 1738, de consilierul guvernului Kornis Antal și de soția sa, Petki Anna. Este vorba despre coloana votivă ridicată între anii 1744 și 1746 (cunoscută și sub denumirile de Statuia Sfintei Treimi, Statuia Fecioarei Maria, Coloana Mariei) [154]. În general naște-

mat reprezentările unor scene mitologice și biblice, prevăzute cu inscripții explicative. În partea din spate, sub pervazul superior, a fost inscripționat un alt cronostih: **DONO PRINCIPI CHARISIMO COR HOC DAMVS** (Îți oferim această inimă în dar, cel mai drag principe). Sub cronostih a fost desenată o formă de inimă înconjurată de însemnele Transilvaniei. De o parte a inimii era panorama Clujului, pe cealaltă parte, panorama Gyalu [Gilăului], în partea de jos, panoramele Medgyes [Mediașului] și Szamosújvár [Gherlei]. De asemenea, și pe cei doi piloni ai porții erau înșirate imaginile unor cetăți și orașe asociate cumva cu persoana sau cu campania militară a lui Rákóczi. Fiecare imagine a fost însoțită și de câte un text de câteva rânduri. Spre exemplu, inscripția de sub panorama Clujului era următoarea: *Muros tot, non qui appugnavit,/ sed qui defendit expugnavit,/ simul tamen iste amisit, ille/ obtinuit hoc est Divinae/ providentiae aenigma* (Acele ziduri nu au fost cucerite de cel care le-a asediat, ci de cel care le-a apărat; totuși, cum cel din urmă le-a pierdut, primul le-a câștigat: iată misterul providenței divine). Textul se referea la evenimentele din septembrie–octombrie 1704. Simpatizant al curuților, istoricul Nagyajtai Cserei Mihály observă în cadrul lucrării sale faptul că iezuiții au vrut să joace pe două fronturi, adăugând ca opinie personală: «Văzut-am și eu portalul acela și am citit râzând invențiile patrilor mincinoși». Însă îndată ce vestea înfrângerii oștii principelui a ajuns în oraș și se așteaptă sosirea trupelor imperiale, «iezuiții nu mai știu cum să scape mai repede de poarta triumfală, lucrează zi și noapte să o dărâme», conform însemnărilor doctorului Vízaknai Bereczk György. Pater Kapi fuge din oraș. Minuțios, nemții realizează descrieri ale părților păstrate din poartă și apoi le aruncă la foc.” (Gaal 2004b: 301–302)

Galavics Géza prezintă amănunțit poarta triumfală și oferă și reconstrucția vizuală a monumentului (Galavics 1980: 483–490, respectiv ilustrațiile nr. 14–15).

160 Jean Louis Rabutin de Bussy, aristocrat de origine franceză, general al armatei Sfântului Imperiu Roman, comandantul trupelor imperiale din Transilvania.

161 *Virtute et exemplo* – mottoul împăratului.

rea sculpturii publice a fost asociată cu așa-numitele *coloane de ciumă*: primele statui publice sunt considerate, atât la Budapesta, cât și la Viena, coloanele ridicate Sfintei Treimi în urma epidemiilor de ciumă (cf. Liber 1934: 33–38, 133–137).

O inscripție de pe peretele exterior al Bisericii Romano-Catolice „Sfântul Mihail” relatează și despre epidemia de ciumă din anul 1743. Inscripția funerară sculptată comemorează pierderea suferită și doliului lui Ferenczi Károly: „În anul 1743, pe vremea cinstitului paroh [...], Borbereký János a fost urmărit în acest cimitir de anumiți clujeni, despre al căror nume tace această piatră, iar frica mare de Dumnezeu amână scrierea numelor lor până în ziua din urmă. În aceleași vremuri, ciuma devastatoare mi-a răpit trei copii foarte dragi: Márton, Ferenc și Erzsébet. Scriu acestea ca dascălul care a învățat din cele văzute” [153].

În anul 1747, în fața Bisericii „Sfântul Mihail” a fost ridicată o așa-numită *poartă votivă* în amintirea epidemiei de ciumă care se încheiase în urmă cu opt ani. Inscripția porții decorative prevăzute cu statuia Sfântului Arhanghel Mihail și cu cele ale sfinților protectori împotriva ciumei (Sfântul Ioan Botezătorul, Sfântul Sebastian, Sfântul Carol de Borromeo sau Sfântul Francisc de Assisi, Sfântul Ioan Evanghelistul, Sfântul Rochus, Sfântul Ioan Nepomuk) a făcut să treacă în conștiința publică și numele celui care a dorit să fie ridicat monumentul: „Ridicată pe vremea cinstitului canonic de Károlyfehérvár [Gyulafehérvár/Alba Iulia] și paroh de Cluj Bíró János” [158].

Nagybányai Sámuel și-a comemorat propria captivitate în temnița orașului: „Nagybányai Sámuel a fost ținut aici în captivitate timp de opt luni din cauza mânzului împăratului. În anul 1797” [196].

Sinteză. Habitudini și atitudini în constituirea memoriei

Funcții • Funcțiile practice, simbolice și estetice sunt prezente simultan în datările și monumentele din epoca studiată.

Potrivit lui François Hartog, „deja în momentul în care se petrece, prezentul se arată a fi istoric, ca și cum ar fi deja trecut. Într-un anumit sens, prezentul reflectează asupra lui însuși și anticipează privirea publicului din viitor, din perspectiva momentului în care prezentul va fi devenit trecut, ca și cum ar încerca să «prevadă» trecutul sau ar dori să devină trecut, încă dinainte să se fi petrecut complet în momentul prezent...” (Hartog 2006: 115–116). Notarea evenimentelor care se petrec în prezent și datarea privesc și imortalizează prezentul ca și cum ar fi trecut.¹⁶² Această atitudine se bazează pe două presupozitii: pe de o parte, efortul individual și cel comunitar din prezent reprezintă o parte dintr-un trecut valoros, pe de altă parte, această realizare constituie un act demn de consemnat pentru viitor și valoros. Astfel se explică și faptul că autorul inscripției sau inițiatorul actului de comemorare își specifică, de regulă, numele în text.

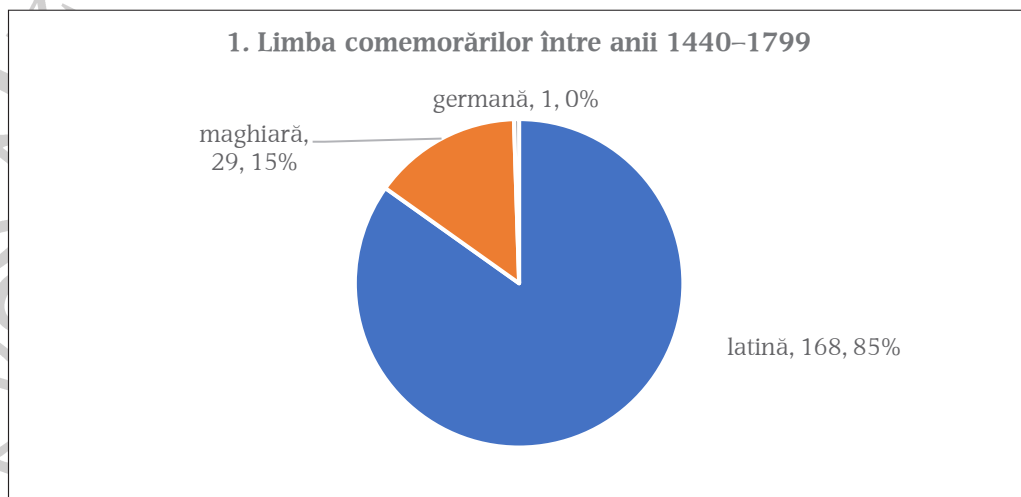
Din perspectiva funcției simbolice a actelor comemorative trebuie evidențiată intenția de reprezentare a ordinii lumii și a structurii sociale. Actele de constituire a memoriei realizează reprezentarea ierarhiei sociale (împărat, rege, principe, superiori bisericești și laici, nobili, burghezi), respectiv creează și împart individului și/sau co-

¹⁶² Keszeg Vilmos a descoperit și în realizarea memorialelor din turn intenția transformării prezentului în trecut (Keszeg 2006: 54).

munității diferite roluri menite construirii, pioșeniei, sacrificiului, științei sau respectului pentru trecut.

Organizarea inscripției, forma literelor, distribuirea cuvintelor pe suprafață, stelele și blazoanele reprezentând statutul social au avut și o funcție estetică. De asemenea, consider că expunerea inscripțiilor în spațiul public a îndeplinit și funcția de invocare a protecției divine. Pentru locuitorii de rând de ai orașului, întâlnirea cu literele scrise a fost sinonimă cu lectura textelor biblice. Acest lucru este și mai valabil dacă luăm în considerare gradul redus de alfabetizare și obiceiurile de lectură ale epocii.

Limba comemorărilor • Distribuția pe limbi a diferitelor acte comemorative (inscripții, plăci memoriale, epitafuri expuse în spațiul public – în total 198) este următoarea: în cea mai mare parte (168 de cazuri – 85%), inscripțiile au fost formulate în limba latină, în 29 de cazuri (15%), în limba maghiară și într-un singur caz (1%), în limba germană. Explicația acestei situații constă în faptul că latina era limba oficială a epocii, limba științei și a administrației.¹⁶³

¹⁶³ Aceasta a fost și epoca de formare a limbii maghiare scrise. „Este îndeobște cunoscut faptul că limba de stat maghiară scrisă s-a născut în Principatul Transilvaniei. Formarea acestei limbi este atestată prin diferite formule scrise, documente parlamentare, texte juridice, decrete-legi, directive ambasadoriale, memorii și alte documente. Principatul este un stat multilingv și la nivelul puterii de stat. Principii au corespondat cu puterile străine, cu regele maghiar și cu cel polonez în limba latină, iar cu marii demnitari regali, cu comitatele și căpitani cetăților, cu orașele de câmpie din teritoriul sub ocupație turcă, cu voievozii români și delegații acestora de la Istanbul preponderent în limba maghiară. În Regatul Maghiar latina și germana au rămas limbile de stat la nivelul superior până la sfârșit.” (Várkonyi 2003: 95)

Din a doua jumătate a secolului al XVI-lea au început să apară în spațiul public inscripțiile comemorative în limba maghiară. Dintre comemorările deceselor se includ în această categorie inscripțiile funerare din perioada 1570–1607 de pe unele porțiuni din zidul cetății [42, 49–52, 62, 67–68, 90],¹⁶⁴ epitafurile din biserici, care datează din perioada 1754–1795 [187–189], o placă ce comemoarează donația regală din 1557 [35], iar dintre cele referitoare la construcții, inscripțiile din perioada 1560–1586 de pe ancadramentele de ușă [39, 72] și cele de pe plăcile comemorative ridicate în amintirea lucrărilor de construcție și de renovare din anii 1698, 1745 și 1763 [127, 165, 186, 193] etc. Prima inscripția în limba germană, care este și singura din această epocă, s-a păstrat din anul 1595 [79].

Pe lângă caracterul oficial al limbii latine, alegerea limbii inscripției a fost determinată și de echilibrul numeric și politic al etniei săsești și maghiare. Bineînțeles, nu consider acest echilibru valabil pentru întreaga epocă. Am însă cunoștință despre un conflict în jurul plăcii comemorative care urma să marcheze Poarta Podului (Hídkapu), ridicată în anul 1580.

Inscripția de pe placa memorială instalată pe podul de peste Someș [55] a fost formulată de către Consiliul Orașului inițial în limba maghiară. În baza pactului de uniune din anul 1458, membrii națiunii săsești au cerut însă formularea și a unui text în limba germană. Potrivit textului de protest din data de 28 iulie 1580, citat pe baza hotărârii orașenești din aceeași perioadă: „În cauza inscripției maghiare de pe pod, din pricină că națiunea săsească se teme că națiunea maghiară își dorește o prerogativă, fapt ce a scandalizat națiunea săsească, și pentru evitarea oricărei disensiuni din viitor în cadrul uniunii, consiliul orașenesc a hotărât ca aceeași inscripție să fie sculptată și în cuvinte săsești pe cheltuiala orașului și ca pe toate monumentele publice pe care apare o inscripție în limba uneia dintre națiuni, să apară inscripția și în limba celeilalte” (Arhivele orașului Cluj. Protocoalele Adunărilor Generale ale Consiliului Orașului, V/3.228a).¹⁶⁵

Protestul a fost acceptat de comunitatea ordinelor transilvănene (*communitas*). În locul inscripției bilingve, corespunzătoare intereselor națiunii maghiare și ale celei săsești (în curs de maghiarizare), s-a decis însă, în cele din urmă, formularea inscripției în limba latină. Gravarea textului într-o singură limbă a fost motivată poate și de dorința de a reduce cheltuielile orașului (cf. Kiss 1995: 203).¹⁶⁶

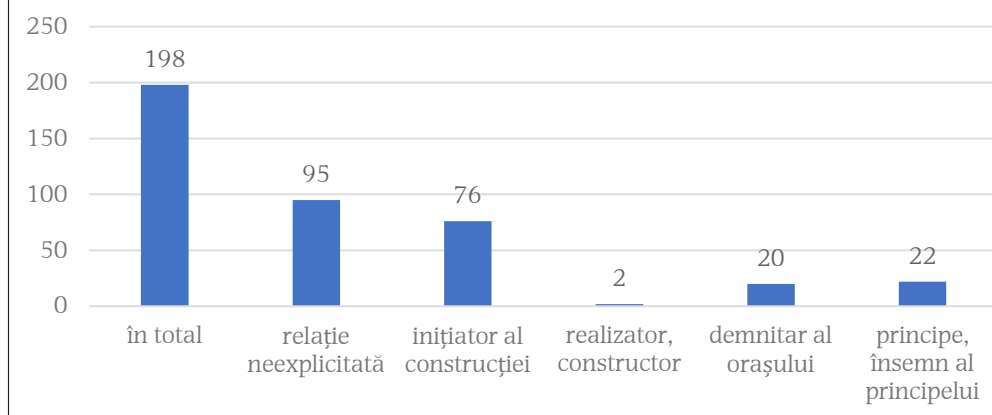
Reflectarea societății • Dintre cele 198 de inscripții, 95 nu conțin motive referitoare la societate. În 103 cazuri există însă trimiteri la inițiatorii construcției (76), la constructori (2), la marii demnitari ai orașului (20), respectiv la suveranul țării (sau al regiunii) (22).

¹⁶⁴ Am inclus aici doar inscripțiile ale căror texte s-au păstrat până în prezent în diferite însemnări ale contemporanilor sau la locul original. Proprietarul de odinioară i-a vorbit lui Nagyajtai Kovács István despre 43 de inscripții funerare din secolele XVI–XVII, în limbile maghiară, latină și germană (cf. Nagyajtai Kovács 1840: 71, Jakab 1888a: 225).

¹⁶⁵ Lectura textului se regăsește și la Jakab Elek (Jakab 1888a: 234). Lectură actuală după Asztalos Lajos (cf. Asztalos 2004: 202).

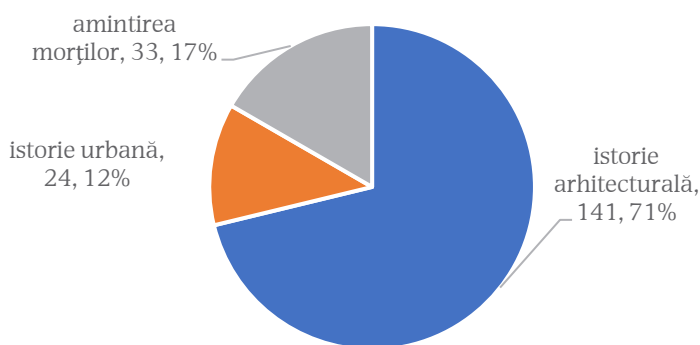
¹⁶⁶ Deși Letavay Sándor declară, în anul 1818, că a reușit să descopere varianta în limba maghiară a inscripției [56], situată, potrivit lui, lângă inscripția în limba latină (cf. Letavay 1818: 135, Balogh 1985: 39, 134–135).

2. Reflectarea societății între anii 1440–1799

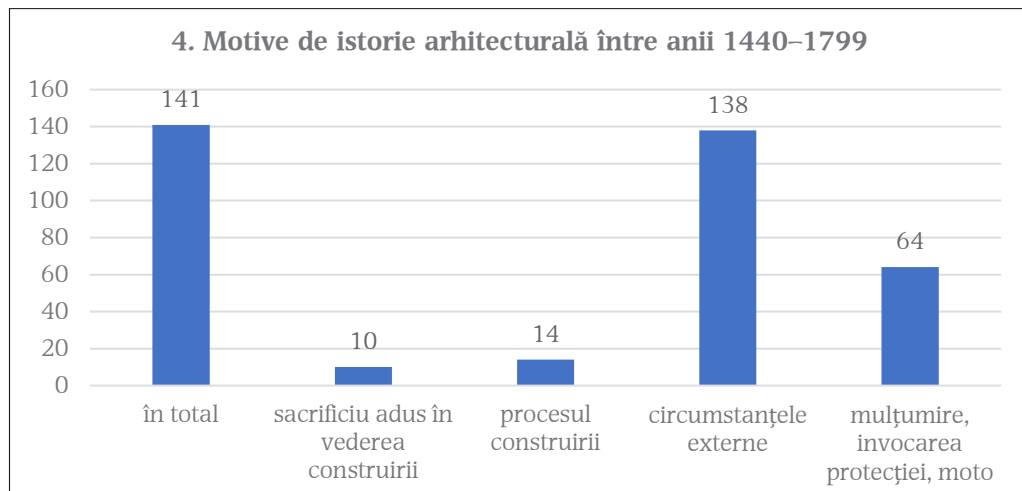

Comemorarea evenimentelor • În ceea ce privește comemorarea evenimentelor, se remarcă două motive dominante: reprezentarea orașului care își produce propria documentare pe parcursul procesului de extindere și de distrugere, respectiv sincronizarea evenimentelor din oraș, a vieții orașului și a evenimentelor istorice. În prima categorie se includ 141 de acte comemorative (71%), în a doua categorie, 24 de acte de acest fel (12%). Cele 33 de acte comemorative (17%) suplimentare reprezintă textele referitoare la comemorarea morților. Din această statistică reiese faptul că, în epoca studiată, narațiunea istoriei arhitecturale este dominantă față de narațiunea de istorie urbană.

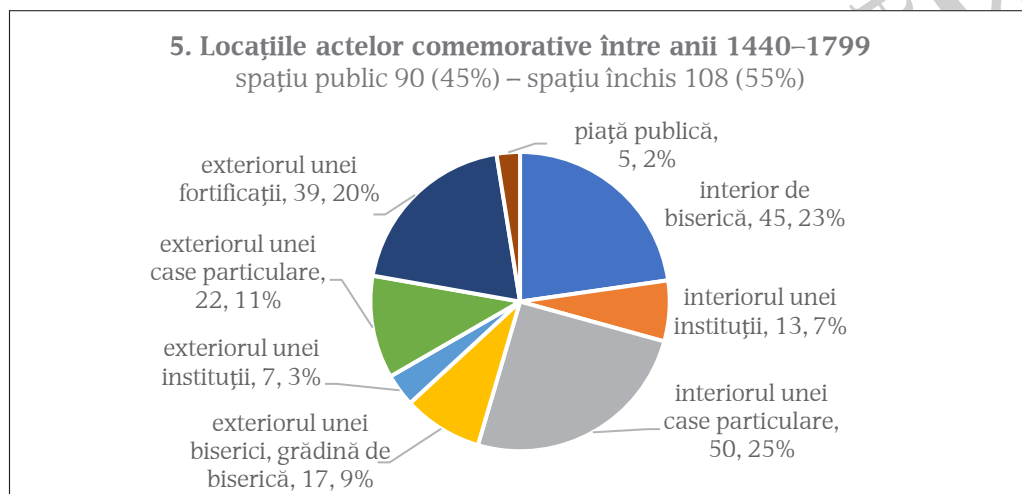
3. Evenimente comemorate între anii 1440–1779

Cele 141 de acte comemorative asociate cu construcții se constituie din următoarele motive: sacrificiul adus în vederea realizării construcției (10), procesul de construire (14), circumstanțele externe ale lucrărilor de construcție (datarea, descrierea genezei) (138) și aducerea de mulțumiri, invocarea protecției sau mottouri (formule religioase, maxime) (64).

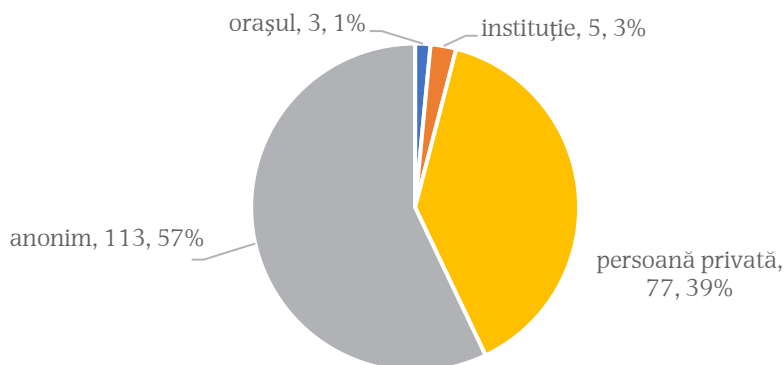

Locațiile actelor comemorative • În ceea ce privește locul comemorării, cele 198 de cazuri se împart între spațiile închise (108, 54%) și cele publice (90, 46%). Spațiile închise includ interioarele de biserică (45; 23%), instituțiile oficiale (13; 7%) și casele private (interiorul clădirii, curte) (50; 25%). Din categoria spațiilor publice fac parte peretii exteriori ai bisericilor (17; 9%), fațadele instituțiilor oficiale (7; 3%) și cele ale caselor particulare (22; 11%), fortificațiile (39; 20%) și piețele publice (5; 2%).

Inițiatorii actelor comemorative • În funcție de paternitatea textelor, inscripțiile comemorative se împart în trei categorii: cele comandate de comunitatea orașului (3; 1%), de o anumită instituție (5; 3%) sau de o persoană privată (77; 39%). Categoria suplimentară a inscripțiilor anonime (113; 57%) se constituie din cele solicitate, de asemenea, de orașul însuși (34; 17%), de biserică (26; 13%), de bresle (4; 2%) și de persoane private (49; 25%). (Numărul mare al persoanelor private în cadrul ambelor corpusuri se explică prin frecvența inscripțiilor funerare și a celor referitoare la anumite construcții, cum ar fi inscripțiile de pe ancadramentele de uși, ferestre, porți etc.).

6. Inițiatorii actelor comemorative între anii 1440–1799

Pe baza caracteristicilor formale ale obiectelor comemorative se constată faptul că persoana inițiatorului și cea a realizatorului lucrării diferă. Realizarea inscripțiilor și a plăcilor comemorative presupune o cunoaștere profesională stăpânită de cioplitorii în piatră. Așadar grupul sau persoana care a comandat obiectele comemorative (cei care expun memoria în această formă) s-a separat de realizatorul obiectelor (producătorul memoriei).

Condițiile actelor comemorative sunt cel mai greu de descris cu certitudine. Pe baza surselor aflate la dispoziția mea nu se poate stabili categoric dacă a existat vreun cadru ritualic al actelor de expunere a memoriei. În ceea ce privește obiectele comemorative în amintirea morților, cu siguranță a existat și un ritual public care a însoțit instalarea lor. În schimb, despre expunerea sub formă obiectuală a evenimentelor importante din viața comunității nu se cunoaște dacă a atras publicul și dacă se poate vorbi, în consecință, despre festivizarea evenimentului de constituire a memoriei. Putem presupune însă că expunerea unora dintre plăcile comemorative a avut și o valoare de spectacol.

Posteritatea semnelor memoriale • Referitor la viața ulterioară a semnelor memoriale se remarcă diversitatea tendințelor și a atitudinilor asociate cu temporalitatea și istoria. Cele mai importante strategii mnemonice ar putea fi considerate expunerea memoriei, pe de o parte, suprimarea și/sau ocuparea memoriei, pe de altă parte. Societatea însăși s-a raportat în mai multe feluri la plăcile comemorative și la pietrele inscripționate (într-un cuvânt, la trecutul expus sub formă obiectuală): a făcut să dispară

unele obiecte memoriale, devenite astfel victime ale agresiunii; a mutat obiecte memoriale, care și-au îndeplinit funcția, din acel moment, într-un context diferit; a plasat diferite obiecte memoriale în locuri sigure (arhive, muzeu) și acestea au îndeplinit, prin urmare, o funcție secundară.

Nu știu dacă a fost sau nu desființat definitiv vreun material comemorativ în epoca studiată (cu excepția porții triumfale ridicate în cinstea lui Rákóczi Ferenc al II-lea [131]). Datările și obiectele comemorative cunoscute de mine din epoca respectivă au rămas la locul lor originar până la începutul sau mijlocul secolului al XIX-lea. În acea perioadă însă orașul, aflat în proces de extindere, a început demolarea bastioanelor și a zidurilor de cetate. (În 11 noiembrie 1841 un decret regal a instruit administrația orașului să păstreze pietrele sculptate și inscripționate ale zidurilor demolate ale orașului – cf. Gaal 2016: 66.) Turnul Aurarilor (Ötvösök tornya) a fost demolat în anul 1796, Poarta Turzii (Torda-kapu) în anul 1841, Poarta Mănăsturului (Monostor-kapu) în anul 1843, Poarta de Mijloc (Közép-kapu) în anul 1850,¹⁶⁷ Poarta Podului (Híd-kapu) în 1870 și Poarta Ungurilor (Magyar-kapu) în 1872. Conducerea orașului a donat Muzeului de Istorie pietrele considerate mai valoroase [12, 186]. Un număr mic de plăci comemorative îndepărtate de la locul lor originar au fost înzidite în pereții laterali ai unor clădiri din apropiere [55, 134] sau au stat timp îndelungat pe palierul scării principale a Palatului Primăriei din Cluj (Városháza), aflat în proces de construcție (în anul 1884) [59, 106]. (și aceste două plăci comemorative din urmă au ajuns, începând din anul 1986, în lapidariul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei.) O inscripție funerară îndepărtată de pe zidul de cetate a fost mutată în Cimitirul Central (Házsongárd) [67].

Pe parcursul reconstruirii sau al demolării caselor, pietrele purtătoare de inscripții au fost întotdeauna mutate, conform uzanței generale a epocii. Numeroase monumente istorice sunt în poziție secundară la locul lor actual. Spre exemplu, arhitectul Pákei Lajos a înzidit în perețele propriei vile pietrele cu inscripții condamnate la uitare ale vechilor case demolate [48, 59, 64–66, 70]. Ancadramentul porții clădirii vechi a Colegiului Unitarian a fost înzidit în curtea clădirii noi a Colegiului [203]. Un număr mare de inscripții de pe ancadramele de ușă, fereastră, poartă și de pe sobă, precum și numeroase plăci comemorative ridicate în amintirea lucrărilor de construcție au ajuns la muzeu [15, 19–20, 22, 25, 29–31, 41, 44, 46, 54, 57–58, 60–61, 69, 71–73, 75, 80, 83, 85, 117, 143, 165]; într-unul dintre cazuri, numai copia se mai află la locul originar [141]. De asemenea, și în lapidariul Bisericii „Sfântul Mihail” se regăsesc pietre cu inscripții [147].

Mai multe texte comemorative nu mai există în prezent decât în descrierile istorice, în arhive sau în desenele realizate de Jakab Elek, Pákei Lajos sau Kelemen Lajos [6–7, 10, 39, 42, 47, 53, 56, 62, 90, 95–96, 98, 102, 128]. În unul dintre cazuri inscripția a fost resculptată sub forma de placă memorială [193, 543].

Poarta *ex-voto* a fost mutată în zona Bisericii Romano-Catolice „Sfinții Petru și Pavel”, în acea perioadă o zonă periferică, cu ocazia reamenajării Pieței Centrale, în anul 1899 [158, 299], iar coloana votivă, în anul 1961 [154, 512]. Mai multe semne comemorative s-au pierdut în decursul timpului; nu se cunoaște soarta ulterioară a pietrelor comemorative și a diferitelor monumente desființate [9, 13, 18, 28, 32–35, 86, 92, 94, 97, 110–113, 120–123, 133, 135].

167 Potrivit lui Szabó T. Attila, evenimentul a avut loc în anul 1841 (Szabó T. A. 1946: 71–72).

Demontarea plăcilor comemorative și mutarea inscripțiilor, ca schimbare a contextului original, au avut ca efect și schimbări ale funcției acestora. Epoca ulterioară, care a salvat și a revalorificat aceste inscripții, nu s-a mai raportat la aceste pietre memoriale depozitate în cadrul unor colecții (doar) ca la un material comemorativ sau care datează anumite realizări, ci și ca la un patrimoniu sau ca la urmele istoriei locale. În cuvintele unei observații din epoca respectivă cu privire la pietrele memoriale desfăcute din zidurile de cetate și din bastioane: „Ca principat maghiar condus de principi maghiari, Transilvania a format un stat în rândul statelor timp de un secol și jumătate și cu toate acestea nu a existat în cadrul lui decât un singur oraș maghiar fortificat, Clujul! Iar după ce vor fi demolate și zidurile sale, nu va mai fi rămas niciunul. De aceea ele trebuie păstrate, fie și numai ca amintire” (Nagyajtai Kovács 1840: 75).

De la epoca reformelor și până la Compromisul Austro-Ungar (1800–1867). Datarea ca act de constituire a memoriei

În mod similar epocii anterioare, actele comemorative dintre anii 1800 și 1867 au imortalizat realizările și sacrificiile individuale și colective (înființarea unor instituții, lucrări de construcție), biografiile individuale (inscripții funerare, epitafuri), evenimentele deosebite și faptele eroice.

Construcții și constructori

Instituții ale comunității, clădiri publice

Noile clădiri publice au servit noile nevoi ale orașului aflat în extindere teritorială și cu populația în creștere.

Potrivit cronostihului cu anul 1800, episcopul de Fogaras [Făgăraș] Babb János a construit prima biserică greco-catolică a orașului „întru slava lui Dumnezeu, din mijloace proprii” [199].

Capela din Cluj-Mănăstur a fost restaurată în anul 1807 [205].

Istoria multiseclară a abației benedictine a fost expusă sub forma unei plăci comemorative duble cu ocazia renovării bisericii parohiei din Cluj-Mănăstur în prima treime a secolului al XIX-lea: „Biserica abației benedictine din Kolozsmonostor [Cluj-Mănăstur], înființată de Béla I și întărită de László cel Sfânt, a fost extinsă și completată cu două turnuri sub domnia lui Ulászló [Vladislav] al II-lea, în anul 1508. În decursul timpului care obișnuiește să schimbe totul, Báthory István, principele Transilvaniei și rege al Poloniei, a donat această biserică, împreună cu domeniul Mănăsturului, părinților din Societatea lui Isus, pentru a servi ca academie științifică, în anul Domnului 1581. Transferată peste puțin timp în oraș, școala a stat multă vreme aproape nefolosită, dar a rămas mereu neclintită în dreapta credință [romano-catolică]. În urma desființării ordinului iezuiților, a rămas în marea parte a timpului părăsită și a ajuns aproape o ruină” [209]; „În cele din urmă, în anul 1818, în timpul domniei lui Francisc [I de Habsburg-Lorena], împăratul Austriei și marele principe al Transilvaniei, când guvernatorul Transilvaniei a fost Excelența Sa contele Bánffy György de Losonc [Lučenec], iar episcopul Transilvaniei și superintendentul școlilor catolice transilvănene, Excelența Sa reverendisimul Rudnai Sándor de Rudna și Divékújfalu [Diviacka Nová Ves], cea mai mare parte a sa a fost dată în folosința liceului recent construit, iar această parte a fost păstrată și amenajată pentru slujbe” [210].

Lucrările de construcție a Bisericii Evanghelice-Luterane au fost comemorate împreună cu amintirea inițiatorului construcției, pastorul Martin Liedemann, a curatorilor și a maștrilor colaboratori, în anul 1843 [235]. Construcția Bisericii Romano-Catolice „Sfinții Petru și Pavel” a fost finalizată „pe cheltuiala Spitalului regal «Sfânta Erzsébet [a Ungariei]» în anul 1846 [237]. Inaugurarea sinagogii israelite ortodoxe a avut loc în anul 1851 [240]. În interiorul Bisericii Reformate cu Două Turnuri din Orașul de Jos (Alsóváros) a fost imortalizată lista membrilor fondatori ai comisiei biseri-

cești [241–242].¹⁶⁸ Renovarea criptei de lângă Biserica Franciscană a fost finalizată în anul 1861 [245].

Turnul Bisericii „Sfântul Mihail”¹⁶⁹ a fost ridicat în anul 1862. Inscripția de pe placa memorială a turnului a enumerat înalții demnitari bisericești (episcopi, paroh), conducerea bisericii (curator, administrator financiar, notar, paracliser), arhitecții și maeștrii constructori (inginer, zidar, maestru dulgher, cioplitor de piatră, alămarii), precum și realizatorul plăcii comemorative [246]. Îmi este cunoscută existența unui proiect de text comemorativ ce ar fi trebuit să fie amplasat în crucea din turnul bisericii: „Această cruce a fost realizată și ridicată din hotărârea comisiei eparhiale, adoptată la întrunirea din 28 iulie 1894, de maestrul fierar Demjén Ágoston, membru distins al comisiei de reprezentanți ai Eparhiei Romano-Catolice din Cluj, întru comemorarea Adormirii Maicii Domnului (15 august) din anul curent, sub episcopul Transilvaniei Lőnhart Ferenc, abatele paroh romano-catolic de Cluj Biró Béla și curatorul bisericesc principal Dr. Groisz Gusztáv, numărul membrilor comisiei de reprezentanți fiind de 347”.¹⁷⁰

În aceeași perioadă orașul s-a îmbogățit cu trei instituții de învățământ, clădiri de școală nou construite sau renovate. Clădirile școlilor confesionale au fost marcate cu plăci comemorative. Colegiul Reformat a fost dedicat „științelor și pietății” [200] în anul 1801, iar Colegiul Unitarian a fost reconstruit în numele „științei și virtuții”

168 Piatra de temelie a bisericii a fost așezată în 3 octombrie 1829. Actul festiv a fost marcat prin amplasarea unei inscripții în limbile maghiară și latină. Textul în limba maghiară este următorul:

„Memoriu:

Sfânta adunare a credincioșilor evanghelici reformați, alcătuită din aproape zece mii de suflete, a început construcția unei noi biserici din piatră, cu două turnuri, din strădanie întru gloria lui Dumnezeu, în locul bisericii din lemn de la periferia orașului, care a trecut prin multe vicisitudini pe parcursul a o sută cincizeci și șapte de ani, în anul Domnului 1828, în timpul domniei lui Francisc I [de Habsburg-Lorena], împăratul Austriei, regele Ungariei și marele principe al Transilvaniei, guvernatorul țării fiind baronul liber Jósika János de Branyitska [Brănișca], președintele guvernului regal al Transilvaniei; sub Katona Zsigmond de Berkesz, președinte al consistoriului principal evanghelic reformat și consilier al guvernului; Bodola János de Zágón [Zagon], episcop și curator principal al tuturor congregațiilor evanghelice reformate și al câtorva congregații evanghelice; Sebes Antal de Zilah [Zalău], inspector curator principal al congregației și consilier al guvernului în prezent; precum și Pataki Mihály de Sebespatak [Sebeș], jude primar al acestui oraș regal sfânt și totodată unul dintre curatorii domestici ai congregației evanghelice reformate a orașului și administrator principal al construcției acestei noi biserici.

Piatra de temelie și această placă memorială au fost așezate sub ușa cea mare de baroneasa Rhédei Klára, inspector curator principal al Colegiului Reformat din Cluj, protector principal al congregației și al bisericii celei noi, fiica cea mare a baronului Rhédei Ádám de Kisréde, comitele suprem al nobilei varmeghii Doboka [Dăbâca]; precum și de baronul liber Kemény Ferencz de Monostor [Mănăstur], inspectorul curator principal din prezent al congregației și secretar al guvernului; în timpul curatorului domestic Pap Gábor de Szathmár [Satu Mare], percepător credincios al fondurilor regale și de construcție a bisericii; Incze Sámuel, protopop tractual și pastor primar; Krizbai Elek, pastor secundar; Csizsér Sámuel, pastor terțiar; Herepei Károly, pastor cuaternar; sub maestrul zidar Winkler György, în ziua a 3-a a lunii octombrie din anul 1829” (Publicat de Szilágyi 1849b: 26–27).

169 Așezarea pietrei de temelie a turnului a avut loc la data de 20 mai 1838, în cadrul unei festivități religioase impresionante: „În scorbura de formă pătrată a pietrei de temelie a fost pusă o cutie cu monedele folosite în epoca noastră, cu un memoriu și cu tipărituri conținând numele tuturor demnitarilor bisericești și laici ai țării noastre” (Citat de Sas 2009: 53).

170 Manuscrisul se găsește în arhivele Parohiei „Sfântul Mihail” (publicat de Sas 2009: 258).

[203] în 1806. Textul inscripției de pe fațada Liceului Regal (Gimnaziul Romano-Catolic) reconstruit este următorul: „A fost reconstruit și mai frumos în timpul domniei lui Francisc I [de Habsburg-Lorena], împăratul Austriei, sub guvernatorul Transilvaniei contele Bánffy György, din veniturile fondului catolic de studii. 1821” [217]. Lucrările de construcție a tipografiei de pe lângă această instituție au fost terminate în jurul anului 1832 [225].

Construirea și întreținerea clădirilor publice au căzut în sarcina comunității locale. Pe cheltuiala orașului a fost construită și o moară în anul 1820 [211]. Moara de hârtie a fost „ridicată în beneficiul fondului de studii al Marelui Principat al Transilvaniei în anul 1796, reparată în anul 1832” [224]. Clădirea teatrului de pe Ulița Lupilor (Mihail Kogălniceanu) – primul teatru permanent – a fost inaugurat în anul 1821 [215]. Ceasul de pe Poarta de Mijloc (Közép-kapu) a fost revopsit din ordinul orașului în 1827 [218].

Consiliul orașul a intenționat să amplaseze și pe fațada cazarmii o inscripție în limba maghiară, al cărei text ar fi amintit și sacrificiile financiare făcute de clujeni în vederea construirii: „Cazarmă împodobită cu numele marelui arhiduce austriac imperial și regal Ferdinand de [Habsburg-]Este și construită pe cheltuiala locuitorilor Clujului, în anul 1836” [228]. În cele din urmă inscripția a fost omisă însă de pe fațadă, pe suprafața acesteia fiind pictată numai stema orașului (Jakab 1888d: 26).¹⁷¹

Un exemplu grăitor pentru activitatea intensă a breslelor și pentru rolul îndeplinit de acestea în viața orașului îl oferă breasla cizmarilor, care a achiziționat un teren și o casă în anul 1847 [238], casa fiind extinsă cu un etaj în anul 1866 de către breaslă [248].¹⁷²

În unele cazuri, plăcile comemorative reamintesc sacrificiile financiare individuale în beneficiul comunității. Suki László, decedat în 1792, și-a lăsat averea Bisericii și Colegiului Unitarian; după 1806 instituția a amplasat stema binefăcătorului său în bibliotecă [204]. Kassai Mihály a renovat temnița orașului, Turnul (Torony), din însărcinarea comunității orașului și a încheiat lucrările de construcție prin amplasarea unei plăci comemorative. Versurile inscriptionate pe această placă reliefează calitățile umane ale temnicerului: „Eu, Kassai Mihály, am devenit temnicer al acestei pușcării în anul 1820. Vouă, nefericiților ce pătimiți aici și ați ajuns exemple ale nenorocirii, când vi s-a întors soarta, v-am adus totuși alinare când ați fost mâhniți. Când acestea au fost scrise, în 1821, pușcăria și zidurile din piatră au fost renovate” [216]. Cu ocazia renovării orfelinatului pe care îl cumpăraseră, contele Esterházy János a menționat istoria acestei clădiri și și amintirea meritelor strămoșului său: „Contele Esterházy Dénes de Galánta [Galanta] a renovat această casă, donată orfanilor de strămoșul său, Gyulaffy László de

171 „Acesta a fost dezideratul poporului clujean, însă curtea regală a târăgănat mai întâi decizia, pentru ca mai târziu să îi negligeze dorința, [...] fațada fiind împodobită numai cu emblema militară galbenă și, mai recent, cu stema pictată a orașului. [...] [Textul] a existat într-o vreme și nu am găsit motivul omiterii sale din documentele publice; probabil însă că acest motiv trebuie căutat în guvernarea părtinitoare a comisarului regal, arhiducele Ferdinand de [Habsburg-]Este, care a vrut să prevină aplicarea unei asemenea inscripții democratice pe fațada unei cazărmi militare.” (Jakab 1888d: 26)

Manuscrisul lui Mikó Ádám menționează o placă memorială care se referă la cazarmă (cf. Mikó 1860).

172 Nu ține de epoca studiată, dar trebuie menționat și aici faptul că în 1902 breasla a ridicat o clădire nouă pe același teren [311–312].

Rátót, în anul 1748, scoasă la vânzare prin licitație întru completarea celei mai înalte hotărâri și cumpărată de contele Esterházy Nepomuk János, căruia i-a parvenit în anul 1842 ca urmare a împărțirii, la Viena, în data de 1 iunie 1840, a moștenirii cu frații săi. Întru slava și mai mare a lui Dumnezeu” [233] Căminul și spitalul de bătrâni înființat din moștenirea lui Szábel Boldizsár a fost reconstruit de fiul său Menyhárd. Inscripția de pe fațada clădirii comemorează amintirea cetățenilor dispuși să facă sacrificii financiare spre binele comunității: „Spital înființat în baza hotărârii lui Szábel Boldizsár, de către urmașii săi, pentru îngrijirea a șase bărbați săraci și bătrâni, în anul 1818, reconstruit sub administrarea și pe cheltuiala fiului său, Szábel Menyhárd, în anul 1844” [236]. Contele Ádám Rhédey împreună cu fiicele sale (Klára și Mária) și ginerele (contele Mikó Imre) au donat în favoarea clădirii tipografiei reformate [244].

Case de locuit

În unul dintre cazuri, lucrările de construcție au fost date pe cheia de boltă a intrării: „Isus, salvatorul oamenilor, 1819” [208]. Inițiatorul construcției și-a marcat identitatea numai prin blazonul de conte cu ocazia extinderii casei Jósika în anul 1828 [220]. Identitatea unei persoane care s-a apucat de lucrări de construcție în anul 1832 a fost ascunsă (sau, dimpotrivă, divulgată) prin prescurtarea „Ö(zveg)y.G(róf).T(eleki).J(ózsef)né.G(róf).T(eleki).S(ófia).” (văduva contelui Teleki József, contesa Teleki Zsófia) [223], cea a autorului unei realizări din anul 1836, prin monograma „S. V.” [227], iar numele inițiatorului unei construcții din anul 1843, prin „G(róf) E(sterházy) D(énes)” (contele Esterházy Dénes) [234].

Renovarea casei Filstich a fost efectuată în anul 1802 [201]. Contele Toldalagi László și soția sa, contesa Korda Anna, au început să construiască în anul 1803 [202], lucrările de construcție fiind însă finalizate în anul 1806 de contesa devenită între timp văduvă, care „continuă lucrarea răposatului ei soț credincios” [206]. Bányai Károly de Felsőbánya [Baia Sprie], „farmacist licențiat și negustor”, își construiește casă în 1685 și își explică sporirea averii prin cultivarea virtuților burgheze: „Răspłata hărniceii și a cumpătării este binecuvântarea lui Dumnezeu!” [247].

Amintirea celor răposați

Înmormântarea în criptele bisericilor a rămas și în această perioadă privilegiul clasei nobiliare, care sprijinise financiar biserica și adunarea credincioșilor. Spre deosebire de epoca anterioară, biografiile celor răposați sunt notate acum numai în limba maghiară.

Voi începe prezentarea cu monumentele funerare ale Bisericii Franciscane. Cultura, dragostea față de părinți și față de familie, preocuparea pentru binele patriei și față de religia sa, precum și viitorul promițător, dar rămas neîmplinit al contelui Kornis Lajos de Gönczruszka, care a murit de tânăr în anul 1820, au fost deplânse de tatăl și frații săi [212]. Monumentul funerar al tânărului Henter Ádám de Sepsiszentiván a fost ridicat de mătușa sa, Hammel Anna, „cu sentimente tandre”, în anul 1821 [214]. Inscripția funerară a lui Bornemissza Borbára de Kászón (Cașin), soției contelui Gyulai Sámuel

de Marosnémeti (Mintia) fiul, a evidențiat „văduvia creștină de o rară castitate” și caracterul moral exemplar ale baronesei. Piatra sa funerară cu inscripție în versuri a fost ridicată sub semnul doliului veșnic și al pietății în 1839: „Cenușa soției Excelenței Sale, contele Gyulai Sámuel de Marosnémeti [Mintia] fiul. Această piatră funerară a fost ridicată în amintirea duiosă a contesei Bornemisza Borbára de Kászón [Cașin], care a trăit 44 de ani în văduvie creștină de o rară castitate, ca o podoabă a genului ei, cu totul 68 de ani, decedată în data de 31 iulie 1839, de noi, cei care trăim fără tine. Dragă tanti Gyulai, care ai trăit cu noi în înțelegere, odihnește-te în pace. Noi, întristați și aducându-ți flori de nu-mă-uita, îți binecuvântăm și-ți prețuim cenușa. Tu, odihnindu-te și bucurându-te în ceruri, între cei neprihăniți, când privești în jos spre noi, cei care ți-am purtat o dragoste fierbinte, să vezi cum, printre lacrimi, ne amintim de tine” [230]. În cazul lui Kornis János de Gönczruszka tatăl, au fost expuse numai titlurile și funcțiile contelui, fiind omise relațiile familiale și meritele sale: „Excelența Sa, onorabilul conte Kornis János de Gönczruszka, slujitorul credincios al Maiestății Sale imperiale și regale distins cu Cheia de Aur, consilier intern al statusului și al guvernului, guvernator regal de fericită amintire al Marelui Principat al Transilvaniei și al părților anexate timp de trei ani și consilier al guvernului. S-a stins din viață la vârsta de 54 de ani, în a 15-a zi din luna Maicii Domnului [august] din anul 1840” [232].

Monumentul funerar al lui Szentpéteri Borbára a fost ridicat în anul 1830 de soțul său, Zakariás Kristóf, în Biserica Piaristă, demonstrând faptul că „amintirea sufletului ei frumos trăiește în inima soțului ei, care va jeli până în ziua morții și care a ridicat această piatră rece cu speranța fierbinte a reîntâlnirii, în chip de coloană care arată drumul spre ceruri, reședința celei care s-a stins” [221].

Piatra funerară a lui Lázár Anna, „soție virtuoasă și mamă iubitoare”, a fost ridicată în biserica parohiei din Cluj-Mănăstur de soțul său, Bors Mihály de Csíkszentkirály [Sâncrăieni]. Mai târziu, în anul 1847, inscripția a fost completată cu numele tatălui de către fiul lor, Albert [239].

Memoria evenimentelor

În anul 1817, Clujul a avut onoarea de a primi ca oaspeți cuplul imperial. Vizitatorii de rang înalt au fost cazați de guvernatorul Transilvaniei, care a dispus instalarea unei plăci memoriale pe balconul Palatului Bánffy în cinstea și în amintirea evenimentului, cu inscripția: „Amplasat întru eterna amintire binecuvântată a sosirii în oraș, în vederea vizitării acestei patrii scumpe, a părintelui patriei, împăratul Francisc I [de Habsburg-Lorena], și a împărătesei Carolina Augusta [de Wittelsbach], precum și a șederii lor în aceste camere în zilele din august 1817, de baronul liber Bánffy György de Losonc [Lučenec], guvernatorul Transilvaniei, în al 70-lea an al vieții.” [207]

De asemenea, primul monument comemorativ cu caracter secular/politic al orașului a fost ridicat în amintirea aceleiași vizite a lui Francisc I, împărat austriac și rege apostolic ungar, și a Carolinei Augusta, împărăteasa Imperiului Austriac și regina Ungariei. Conducătorii orașului lansaseră ideea amplasării monumentului încă din anul 1818. Locul prevăzut pentru amplasarea monumentului a fost Piața Centrală a orașului. Construcția monumentului a început în anul 1821. Coloana, numită și statuă, a fost ridicată din donații publice și, în mare parte, din contribuția lui Topler Imre,

orator al orașului și negustor. Piatra de temelie a monumentului a fost așezată în 25 octombrie 1822.¹⁷³ Dezvelirea festivă a coloanei a avut loc în 4 octombrie 1831, cu ocazia zilei onomastice a împăratului (Francisc).

Pe lângă portretele în relief ale suveranilor, comandate de la Viena, pe coloană au mai fost cioplite două scene ale vizitei lor clujene. Una dintre scene immortalizează sosirea cuplului în oraș prin Poarta de Mijloc (Közép-kapu), într-o trăsură însoțită de călăreți îmbrăcați în portul maghiar de sărbătoare, și primirea lor de către orașenii cu capetele descoperite. Cealaltă scenă reprezintă împărăteasa, însoțită de alaiul imperial, care tocmai dă pomană unei femei necăjite, ingenuncheate în fața sa. Pe cea de-a treia latură a monumentului a fost amplasată stema orașului („în amintirea faptului că monumentul a fost ridicat de comunitatea orașului”¹⁷⁴), iar a patra latură conține inscripția: „Ridicată cu cel mai mare devotament cuviosului, fericitului și mărețului Francisc I [de Habsburg-Lorena], împărat al Austriei, rege al Ungariei și Boemiei, mare principe al Transilvaniei, și măreței împărătese Carolina Augusta [de Wittelsbach], care au binevoit să viziteze Marele Principat al Transilvaniei și capitala acestuia în anul Domnului 1817, de orașul regal liber al Clujului” [222].

Kőváry László notează faptul că ulterior (aproximativ între anii 1827 și 1837) a mai fost ridicată o coloană memorială în amintirea și la locul vizitei imperiale, în Grădina Haller: „Împăratul Francisc I [de Habsburg-Lorena] a trecut pe aici cu prilejul vizitei sale din anul 1817, iar o coloană memorială a marcat pentru multă vreme locul în care a poposit” (Kőváry 1886: 7) [219].

Vizita cuplului imperial și eforturile de construire a imaginii suveranilor buni și populari au avut loc tocmai în perioada în care Transilvania a fost cuprinsă de inflație și, în consecință, de foametea generală (tocmai din acest motiv a ajuns pe coloană scena în care se dă pomană). Începutul cultului imperial este marcat prin imortalizarea prezentului: drept dovadă, vizita la Cluj din anul 1817 a fost urmată aproape imediat de exprimarea intenției și de gestul comemorării. Pentru oraș, actele de comemorare de acest tip au oferit și ocazia construirii unui *spirit local* (*spiritus loci*); conducerea orașului a fost legitimată din nou în funcția sa, iar cetățenii au câștigat în prestigiu prin interesul manifestat față de localitatea lor de personalitățile de cel mai înalt rang ale epocii.

În această perioadă își face apariția – sprijinit, probabil și de înflăcăarea națională caracteristică epocii reformelor – și un alt demers comemorativ, mai important din punctul de vedere al cercetării mele, în cazul căruia nu evenimentele din prezent

173 Textul comemorativ, în limbile latină și maghiară, amplasat pe piatra de temelie a monumentului, a fost publicat de Jakab Elek. Versiunea în limba maghiară a textului comunică următoarele: „Posteritate care dezgropi acest fundament,/ Să știi că piatra pe care o vezi/ A sprijinit statornic coloana memorială a vizitei Sale,/ Francisc I [de Habsburg-Lorena],/ Maiestatea Sa Împăratul Austriei, Regele/ Ungariei și Cehiei, Marele Principe al Transilvaniei,/ Care a vizitat,/ Împreună cu/ Carolina Augusta [de Wittelsbach],/ Cu sentimente de fericire paternă/ Capitala acestui ținut, Clujul,/ Din bunăvoință suverană,/ Petrecându-și timpul aici între 20 și 28 august./ Ridicat în anul 1822, cu recunoștință,/ În amintirea acestui mare eveniment,/ De nobilul consiliu al Clujului și de întreaga comunitate/ cetățenească, din donații voluntare” (Jakab 1888b: 716–718). Textul în limba latină se încheie cu precizarea numelui guvernatorului Transilvaniei și cu lista marilor demnitari ai orașului (judele primar și cel regal, senatori, notari, oratori).

174 Raportul consiliului din anul 1831, citat de Jakab 1888b: 716.

și din trecutul apropiat sunt cele transformate în trecut istoric, ci evenimentele din trecutul îndepărtat sunt actualizate și transformate în memorie. Pe lângă creșterea sensibilității istorice, fenomenul reprezintă o expresie a faptului că prezentul a reușit să descopere o bază de autolegitimare în trecut.

Statuile celor șapte căpetenii maghiare din perioada descălecatului au fost amplasate de cele două părți ale promenadei centrale din Grădina Principelui (Fejedelmi Kert) [213]. Spațializarea memoriei strămoșilor cuceritori de patrie în perioada stăpânirii imperiale austriece este asociată cu renașterea națională și a conștiinței istorice a statalității maghiare autonome. Astfel, în timpul liber, cetățenii orașului au avut ocazia de a intra în legătură cu memoria culturală a trecutului național îndepărtat și de a se întâlni cu reprezentarea mitului originii naționale.

Monumentul comemorativ al bătăliei purtate cu turcii și al rănirii lui Rákóczi György al II-lea a fost ridicat la aproape două secole după eveniment (înainte de 1852), la marginea drumului spre Florești (Szászfenes). Afirmția textului în limba maghiară: „Aici a fost rănit Rákóczi György al II-lea, în 20 mai 1660, în bătălia împotriva turcilor. Renovat din donații publice, în anul 1891” [243]. Data menționată de inscripție nu este corectă și evenimentul nu avusese loc aici. Placa memorială a fost instalată, de fapt, pe o coloană sau *cruce ilustrată*, ridicată anterior de călugării iezuiți (similară crucilor ridicate la marginea localităților conform tradiției catolice). Potrivit istoricului localității, „placa memorială a fost instalată pe această coloană comemorativă la peste două secole după eveniment de persoane care nu mai cunoșteau funcția originală a coloanei și nu aveau cunoștință nici despre faptul că bătălia de la Florești a avut loc, de fapt, între Florești și Gilău (Gyalu), în data de 22 mai și nu în data de 20 mai. Așadar principele fusese rănit mai la vest cu mulți kilometri față de coloană” (Asztalos 2004: 571).

În opinia mea, gestul poate fi explicat și altfel, și anume prin faptul că, din punctul de vedere al actului de comemorare, coordonatele spațio-temporale ale evenimentului evocat sunt mai puțin relevante. (Nu spun însă că nu ar fi deloc importante.) Monumentul ridicat mai aproape de oraș – chiar dacă la periferia orașului – a satisfăcut criteriile creșterii prestigiului localității. Prin iluzia implicării locului, trecutul evocat a crescut faima orașului, ca și cum principele maghiar, marele apărător al națiunii și al țării, considerat o figură exemplară în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, ar fi căzut în apărarea Clujului. Ca gest simbolic, reinterpretarea simbolului creștin precedent se pretează la două explicații: transformarea coloanei memoriale de la marginea orașului în monument național marchează, pe de o parte, substituția tradiției creștine cu cea națională, iar pe de altă parte, asocierea celor două tradiții și așezarea naționalului sub protecție religioasă și magică.¹⁷⁵

Sinistrații în urma calamității naturale care a lovit o parte din centrul orașului au comemorat amintirea caselor distruse de incendiu în anul 1839: „Piatra aceasta a fost așezată în data de [...] octombrie 1839, în amintirea focului stârnit după miezul nopții, care în zorii zilei de 1 mai 1830 a mistuit 14 case, dintre care aceasta a suferit cele mai mari distrugerii” [231].

Câteva inscripții păstrează amintirea unor destine individuale. Török Ferenc a comemorat timpul petrecut în închisoarea orașului în anul 1835 [226]; Dániel János a

175 Această afirmație este sprijinită și de faptul că evocarea trecutului național și cadrele ritualice bisericești și religioase au fost strâns asociate până și în epocile ulterioare.

lăsat o urmă pe peretele bisericii parohiei din Cluj-Mănăstur: „Dániel János, 1839. Isus este salvatorul oamenilor” [229].¹⁷⁶

Sinteză

Din perioada supusă analizei, cuprinsă între anii 1800 și 1867, fac parte aspirațiile naționale ale epocii reformelor, evenimentele Revoluției de la 1848 și ale luptei pentru independență, precum și așa-numita „epocă Bach”. Deși acestea nu apar în formă concretă pe monumentele comemorative studiate de mine, ridicate în spații publice, efectele schimbărilor sociale, ale evenimentelor istorice și politice, precum și atmosfera generală a epocii s-au făcut simțite.

A continuat și tradiția cunoscută deja din epocile anterioare, ce consta în reprezentarea în spațiul public a datărilor și a inscripțiilor funerare. Cu excepția lucrărilor de construcție inițiate de biserici, conținutul de tip religios și magic este omis din textele comemorative ale diferitelor lucrări de construcție și renovare.

Din categoria comemorărilor asociate cu evenimentele din viața orașului, monumentele și plăca memorială dedicate vizitei cuplului imperial au fost cele care au ocupat spațiile centrale și cele mai folosite de localnici (Piața Centrală, Promenada) [207, 219, 222].

Alături de contemplarea trecutului recunoscut, în prezent se adâncește tot mai mult viziunea istorică a evenimentelor care se petrec în oraș, fapt atestat de caracterul minuțios și amplu al plăcilor comemorative ale bisericii parohiei din Cluj-Mănăstur [209–210].

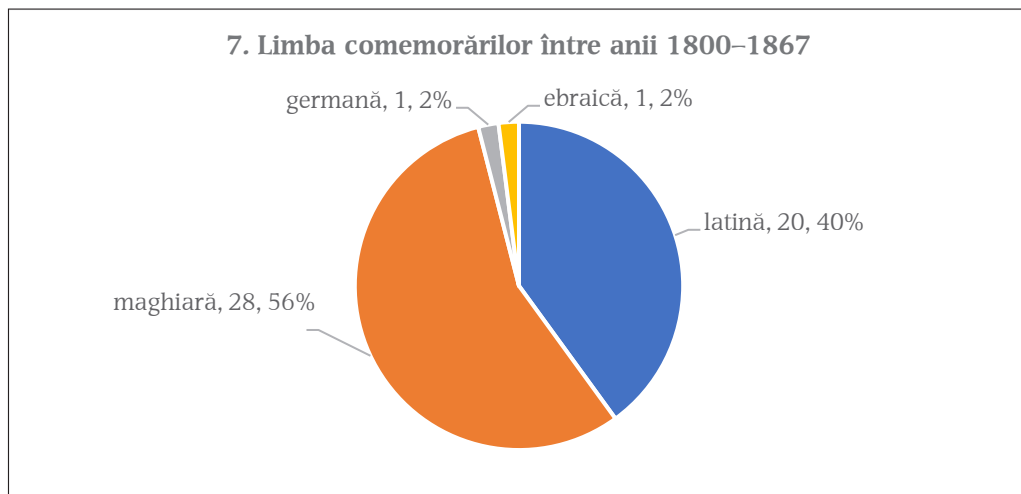
Mișcările naționale ale epocii reformelor au influențat nașterea și consolidarea pe linia națională a acestei viziuni retrospective. Comparativ cu comemorarea vizitei suveranilor austriei contemporani, monumentele dedicate căpeteniilor maghiare din perioada descălecatului [213] și principelui Transilvaniei (bătălia cu deznodământul tragic purtată de Rákóczi György al II-lea) [243] au început să deschidă orizonturi temporale mai largi. În opinia mea, reprezentarea celor două dimensiuni temporale – prezentul și trecutul – a contribuit și la așezarea în contrast a două conținuturi ideatice trăite și tratate în moduri diferite de contemporani: prezentul Imperiului Austriac și trecutul îndepărtat al independenței maghiare. În prima jumătate a secolului al XIX-lea, cercetarea și expunerea moștenirii istorice maghiare este caracteristică și pentru alte domenii decât cel al practicilor comemorative. De asemenea, consider foarte plauzibil ca locuitorii orașului să fi fost receptivi față de acest tip de conținut și înclinați să îl interpreteze în modul indicat în acea perioadă istorică, în care comemorarea evenimentelor luptei pentru independență (1848–1849) a căzut sub interdicție sau a fost supusă represaliilor.

Spre deosebire de epocile precedente, în urma procesului de îmburghezire, se observă prezența mai marcantă a mai multor segmente ale societății, prin apariția numelor unor maeștri și ale altor cetățeni ai orașului. Această constatare este valabilă

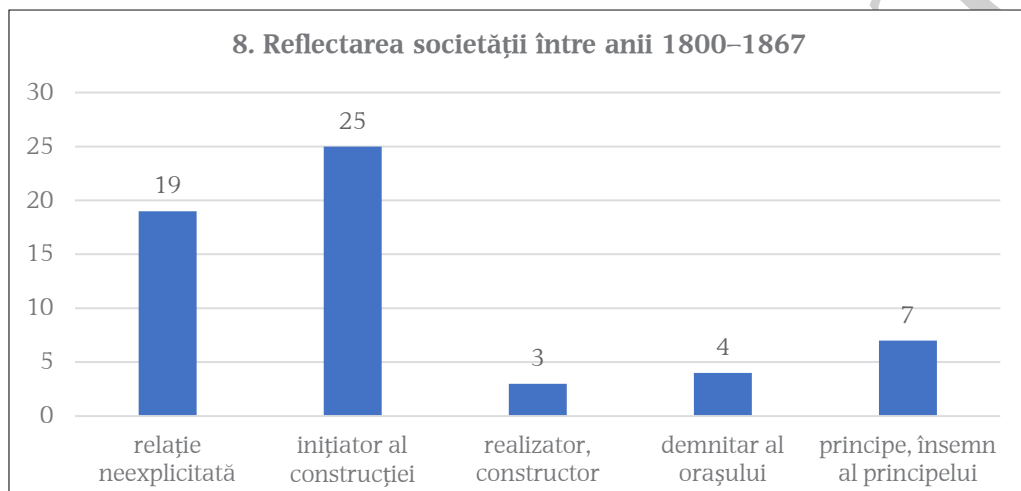
176 Alte inscripții săpate în pereții Bisericii „Adormirea Maicii Domnului”: Lőwy-Demeter–Asztalos 1996: 31–33, Sas 2010b: 118–119.

mai ales în cazul construcțiilor comunitare (inițiate de biserici sau bresle) [211, 238, 246, 248].

Limba comemorărilor • Potrivit datelor din *Registru* referitoare la această epocă, din totalul celor 50 de acte comemorative, 28 (56%) sunt în limba maghiară, 20 (40%) în limba latină, 1 (2%) în limba germană și 1 (2%) în limba ebraică. Schimbarea ponderilor se explică prin răspândirea limbii maghiare în detrimentul limbii latine în cadrul inscripțiilor și prin eliminarea treptată a limbii latine din spațiul ritualic. În același timp, prin inscripția în limba ebraică, referitoare la diferite lucrări de construcție apare o nouă limbă în spațiul public [240].

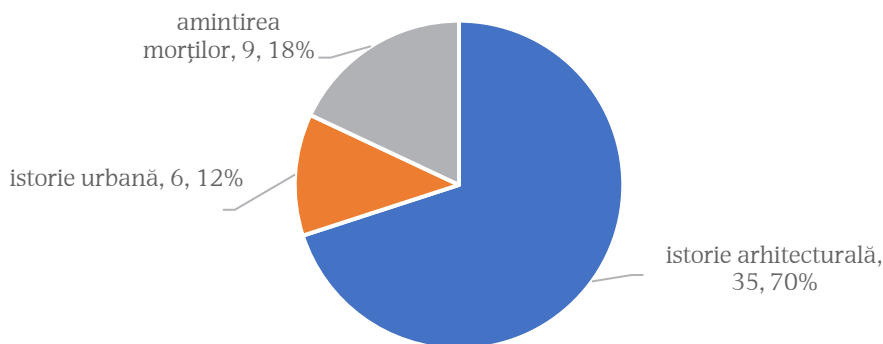

Reflectarea societății • Din cele 50 de cazuri, 19 nu prezintă referiri la societate. În 31 de cazuri se fac însă trimiteri la inițiatorii construcțiilor (25), la constructori (3), la marii demnitari ai orașului (4), respectiv la suveranul țării (sau al regiunii) (7).

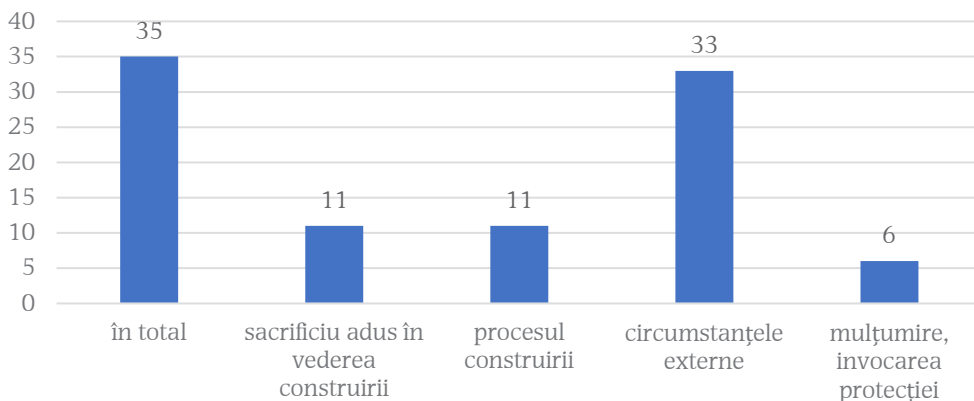
Comemorarea evenimentelor • În ceea ce privește comemorarea evenimentelor, se observă două motive dominante: reprezentarea orașului care își produce propria documentare pe parcursul procesului de extindere și de distrugere, respectiv sincronizarea evenimentelor din oraș, a vieții orașului și a evenimentelor istorice. În prima categorie se includ 35 de acte comemorative (70%), în a doua categorie, 6 acte de acest fel (12%). Cele 9 acte comemorative (18%) suplimentare reprezintă textele, respectiv urmele individuale și inscripțiile gravate referitoare la comemorarea morților. Din această statistică reiese faptul că și în această epocă narațiunea istoriei arhitecturale este dominantă față de narațiunea de istorie urbană.

9. Evenimente comemorate între anii 1800–1867

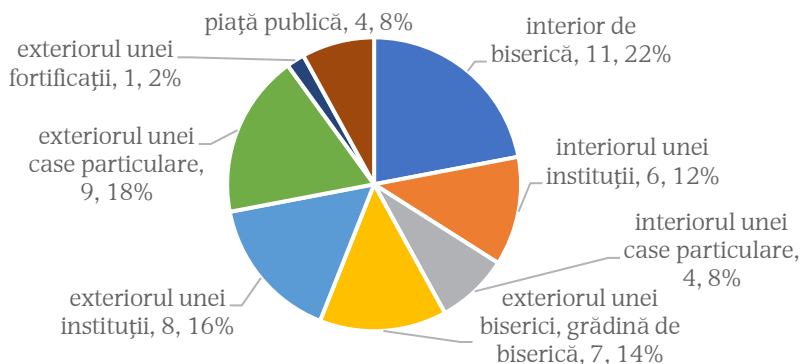
Cele 35 de acte comemorative asociate cu construcții se constituie din următoarele motive: sacrificiul făcut în vederea realizării construcției (11), procesul construirii (11), circumstanțele externe ale lucrărilor de construcție (datarea, descrierea genezei) (33) și aducerea de mulțumiri sau invocarea protecției (prin formule religioase) (6).

10. Motive de istorie arhitecturală între anii 1800–1867

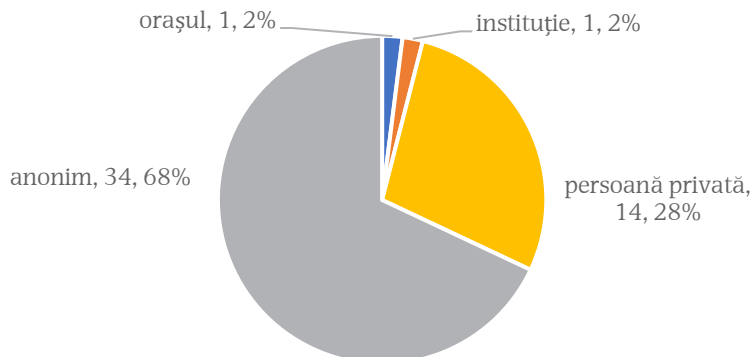
Locațiile actelor comemorative • În ceea ce privește locul comemorării, cele 50 de cazuri se împart între spațiile închise (21, 42%) și cele publice (29, 58%). Spațiile închise includ interioarele de biserică (11; 22%), instituțiile oficiale (6; 12%) și casele private (interiorul clădirii, curte) (4; 8%). Din categoria spațiilor publice fac parte pereții exteriori ai bisericilor (7; 14%), fațadele instituțiilor oficiale și ale clădirilor publice (8; 16%), precum și cele ale caselor particulare (9; 18%), fortificațiile (1; 2%) și piețele publice (4; 8%). Statistic se poate constata o creștere a prezenței acestor acte comemorative în spațiile publice.

11. Locațiile actelor comemorative între anii 1800–1867
spațiu public 29 (58%) – spațiu închis 21 (42%)

Inițiatorii actelor comemorative • În funcție de paternitatea textelor, inscripțiile comemorative se împart în trei categorii: cele comandate de comunitatea orașului (1; 2%), de o anumită instituție (1; 2%) sau de o persoană privată (14; 28%). Categoria suplimentară a inscripțiilor anonime (34; 68%) se constituie din cele solicitate, de asemenea, de oraș însuși (8; 16%), de biserică (16; 32%), de bresle (2; 4%) și de persoane private (8; 16%).

12. Inițiatorii actelor comemorative între anii 1800–1867

Rămâne caracteristic și pentru actele comemorative din această perioadă faptul că persoana inițiatorului și cea a realizatorului lucrării diferă; realizarea monumentului comemorativ cade în sarcina profesioniștilor (arhitecți, cioplitori în piatră). Realizatorii obiectelor comemorative rămân în anonimat, inscripțiile nu fac trimiteri la persoana realizatorului.

Despre condițiile realizării actelor comemorative se constată că, pe lângă instalarea ritualizată a obiectelor comemorative în amintirea morților, a apărut și cultul personalităților care au condus, în trecut sau în prezent, țara sau regiunea. Inaugurările de monumente comemorative dedicate suveranilor au însemnat ocazii festive și ritualuri publice la care au participat conducătorii orașului și cetățenii.

Posteritatea semnelor memoriale • În epoca studiată a început procesul de demolare a bastioanelor și a zidurilor de cetate (1840–1872), în urma căruia vechiul oraș închis a devenit unul deschis și segmentat; astfel s-au dezvoltat noi forme de organizare a spațiului (cf. Walter 2003: 184–188). În paralel cu demolarea fortificațiilor, interesul cercetătorilor s-a orientat spre inscripțiile și plăcile comemorative din epocile anterioare. Atenția față de antecedentele și procesele locale, aprecierea moștenirii culturale au fost însoțite de un anumit sentiment al periclitării. Înainte de începerea demolării, istoricul localității, Nagyajtai Kovács István, împreună cu prietenul său englez, John Paget, a vizitat toate fortificațiile și a notat textele plăcilor comemorative și inscripțiile. Pe parcursul descrierii materialului, istoricul a criticat orașul pentru împrăștierea pietrelor vechi și considerate valoroase, pentru distrugerea inscripțiilor și indiferența față de trecut.

Aventura descoperirii plăcilor comemorative și a inscripțiilor s-a desfășurat de la un bastion la altul, pe parcursul deplasării de-a lungul zidurilor de cetate. În contextul acestei antreprize, domnul englez (soțul lui Wesselényi Polixéna, stabilit la Câmpia Turzii [Aranyosgyéres]) a apărut ca o întruchipare a civilizației veritabile și ca membru al unei națiuni capabile să își gestioneze patrimoniul. La rândul său, istoricul a încercat să prezinte din această perspectivă comunitatea indiferentă față de propria moștenire. Iată un citat din această descriere: „Când tocmai veneam dinspre Poarta Turzii [Torda-kapu], domnul Paget, tot uitându-se la zidurile de cetate, spuse: «Poate că nu vom găsi nici pe această latură nimic». «Cum să nu, îndată», spusei eu, «și tocmai acolo unde puțini s-ar aștepta.» și odată ajunși în fața casei Rákosi, i-am arătat o placă din piatră instalată în mijlocul drumului, spunându-i: «Iată, și aceasta este o piatră memorială cu inscripție, ce a stat odinioară în zidul cetății, în partea care se întinde până aici de la Poarta Turzii [Torda-kapu]». Lângă drum, în fața casei Rákosi, zăcea o grămadă alcătuită din pietrele rămase de la construcții și de la pavarea drumului, din bucăți de cărămidă și gunoi, iar piatra noastră memorială servea ca sprijin pentru movilă. Mirat la vederea unei asemenea priveliști, domnul Paget s-a așezat pe banca din piatră din fața casei și s-a uitat cu milă la grămada de moloz și la sprijinul acesteia. «Este deja prea mult!», spuse el dintr-o dată, referindu-se la acea nepăsare și lipsă de prețuire de la noi, ce lasă să ajungă în asemenea locuri pietrele noastre comemorative, și așa puține. Stând rușinat în fața pietrei, am resimțit puternic adevărul observației sale și nu am putut să răspund nimic în favoarea noastră. «Oare ce a fost scris pe piatră?», întreabă acum domnul Paget. Scos din dificultatea în care mă aflu, i-am răspuns, după cum citisem în însemnările domnului consilier ai orașului din anul 1734 [...].

Și se păru că pietrele memoriale descoperite în curtea consilierului orașului și aici, la marginea drumului, au trezit în sufletului domnului Paget ideea că ar trebui să căutăm aceste monumente nu doar în zidurile de cetate, ci pretutindeni. Căci îndată ce se ridică de pe piatra pe care a stat, privi imediat înapoi și exclamă plin de mirare: «Dar și această piatră pe care am stat a fost o placă memorială!» Și într-adevăr, după ce m-am dus lângă el, câteva litere și urme vizibile încă de pe suprafața pietrei m-au convins și pe mine. Nu timpul a fost însă vinovat că nu au rămas decât urme din inscripția în piatră, ci mâna umană. Suprafața netedă promitea un loc mai comod decât cea gravată cu litere; de aceea, cineva care ar fi meritat să trăiască mai degrabă pe vremea califului Omar, distrugătorul comorilor științifice ale bibliotecii din Alexandria, decât în epoca noastră, a ras inscripția de pe piatră.” (Nagyajtai Kovács 1840: 66–67).

La cumpăna secolelor XIX-XX, cu prilejul lucrărilor de reamenajare a spațiului public și al proiectării statuii ecvestre a regelui Matia, coloana din Piața Centrală (Statua) [222] a fost mutată în Piața Mică (Kispiac) din fața Bisericii Franciscane [298], care a primit numele de Piața Carolina (Karolina) după numele coloanei (Coloana Carolina).

Mai multe monumente comemorative și inscripții din această epocă au fost eliminate din spațiile publice în secolul XX. Din cauza lucrărilor de construcție desfășurate în spațiul Grădinii Principelui (Fejedelmi Kert), statuile căpeteniilor maghiare [213] au fost mutate în Cimitirul Central (Házsongárd) în jurul anului 1880. În anul 1885, dintre cele șapte statui nu mai existau decât patru (cele ale lui Árpád, Lehel, Örs și Vérbulcs), acestea fiind amplasate mai întâi lângă Promenadă (Sétatér) [264], iar mai târziu, în anul 1902, pe Cetățuie (Fellegrvár) [309]. În anul 1919 statuile au fost distruse. Plăcile comemorative ale fostei capele iezuite din Cluj-Mănăstur au fost desprinse de pe pereți și aduse în lapidariul muzeului [117, 205]. Inscripția comemorativă a contesei Teleki Zsófia, referitoare la realizarea construcției, a fost înlăturată cu ocazia renovării casei, în anul 1936 [223]. Coloana Memorială a lui Rákóczi György al II-lea a fost demolată, după mai multe modificări, în anul 1977 [243]. Placa memorială în amintirea ridicării morii, realizată în anul 1820 [211], a fost transportată în curtea propriei case și înzidită în gardul de piatră de către Szentkirályi Ákos, fiul judeului primar menționat în inscripție, în anii 1890; în anul 1995, placa a fost scoasă din perete (cf. Asztalos 2004: 293). Plăcile breslei cizmarilor au fost acoperite cu tencuială după 1996 [238, 248].

De la Compromisul Austro-Ungar și până la sfârșitul Primului Război Mondial (1867–1918). Epoca dualismului – memoria națiunii

Această epocă reprezintă perioada statului dualist al Monarhiei Austro-Ungare, înființat în baza Compromisului din anul 1867 între casa imperială a Austriei și cercurile regale ale Ungariei, care a durat până la sfârșitul Primului Război Mondial, mai precis până la unirea Transilvaniei cu România.

Construcții și constructori

Instituțiile și clădirile publice

Începând din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, extinderea orașului și diferențierea progresivă a societății a condus la lărgirea sectoarelor de servicii (educație, medicină, diferite ramuri economice), a instituțiilor de divertisment și culturale.

Din categoria construcțiilor bisericești, prima în ordine cronologică a fost renovarea turnului clopotniței Bisericii Romano-Catolice „Sfântul Mihail” în anul 1880. Inscripția din turnuleț precizează data și obiectul lucrărilor, conducătorii bisericești și laici ai parohiei, precum și maeștrii constructori: „Lăudat fie Isus Hristos! În numele Sfintei Treimi a unicului Dumnezeu. Acest turnuleț așezat în partea dinspre miazănoapte a mării biserici din piața parohiei și prevăzut cu așa-numitul «clopoțel al morții» a fost reparat și aproape complet renovat în anul 1880 după nașterea lui Hristos, sub administratorul general al bisericii, consilierul regal și primarul Simon Elek, administratorul Wolff János, proprietar de farmacie, membrul clujean al adunării romano-catolice și al Statusului din Transilvania, [...] membru al comitetului orașului, trezorerul Kontz János, negustor și membru al comitetului orașului, inginerul bisericii Heigel József, capelanii Fejér Manó și Zomora Dániel, statutul de paroh fiind neocupat. Meșteșugarii care au reparat turnulețul: Zsakó Elek și fiul său, Lajos, maeștrii dulgheri, Kovács Károly, maestru tinichigiu. La Cluj, în data de 11 august 1880. Urmașilor în chip de amintire”¹⁷⁷ [259].

Turnul clopotniței a necesitat noi lucrări de reparație după doi ani [261].

Deasupra altarelor Bisericii Franciscane au fost amplasate inscripții cu numele și stemele familiale ale acelor membri ai aristocrației care au ridicat și au finanțat renovarea altarelor respective, contribuții aduse de contele Csáki Zsigmond și de contesa Haller Katalin (1734 și 1885) [265], respectiv ale contelui Mikes István de Zabola (Zăbala) și ale lui Petki Rozália (1735 și 1886) [266]. O altă inscripție a menționat și lucrările de renovare a bisericii din anul 1912 [349].

Fondarea Comunității Evreiești Ortodoxe din Cluj, în anul 1883, a fost aniversată cu ocazia ridicării sediului comunității în 1892 [283]. Înființarea Cimitirului Evreiesc a fost sprijinită de Dov Segal, donația sa fiind recunoscută public cu prilejul deschiderii

¹⁷⁷ Inscripția comemorativă a fost păstrată în arhivele Parohiei Romano-Catolice „Sfântul Mihail”.
Publicat de Sas 2009: 230.

porților cimitirului. Traducerea inscripției în limba ebraică de pe placa memorială este următoarea:

„Donație urmașilor, se cuvine propovăduit că binefacerea celor dreți le înmulțește zilele.

Dov, maestrul și învățătorul nostru cunoscut și slăvit cu mare recunoștință, fiul stimatului Schmuël Segal Rosenberger, care poartă numele de Edler von Gyalu, să îi fie viața dragă și de durată lungă, a donat patru sute de arginți [?] pentru cumpărarea cimitirului.

De aceea, întru amintirea sa veșnică și în chip de mulțumire îi înscrîm, cu condeul de fier, numele întru glorie bărbatului drept și cu sufletul nobil, pentru a demonstra generațiilor viitoare căpătaul cinstei.

Spre marea durere a Hevrei, vechiul cimitir s-a umplut de morminte, dar moartea a intrat pe geam în casele noastre și am început deja să ne tânguim, cu inimile frînte, după o bucată de pământ. Chevra-Kadischa fiind însă săracă și lipsită de bani, nu a reușit să adune forțele necesare pentru cumpărarea unui lot, gândurile îi erau pline de griji și nu și-a găsit pacea până când generosul Dov Segal nu s-a ridicat spre alinarea suferinței din inimile fraților și nu a donat patru sute de șecheli din bunătate. În anul «donăției care salvează de la moarte» [1895].

Chevra-Kadischa din Klausenburg [Asociația Sfântă din Cluj]”¹⁷⁸ [288]

Clădirea de pază a Cimitirului Kalandos din str. Crișan (Kismező) a fost construit în anul 1903 de două asociații (funerare) Kalandos [327].

Biserica Reformată din Orașul de Sus a construit Biserica cu Cocoș. Placa memorială a construirii i-a menționat pe arhitectul Kós Károly și pe demnitari bisericești [351].

Inscripțiile și plăcile memoriale de pe pereții școlilor și ai altor instituții de învățămînt și de cercetare au immortalizat personalitățile fondatoare sau finanțatoare, au ilustrat structurile de putere existente, respectiv au numit constructorii și inginerii care au condus și au realizat lucrările de construcție sau de renovare.

Placa memorială a Seminarului „Sfântul Iosif–Báthory–Apor” i-a comemorat pe cei doi fondatori, principele Báthory István și contele Apor István, absolvent al școlii, la o distanță de mai multe secole [262]. Inscripția de pe placa memorială în amintirea ridicării Institutului de Anatomie Patologică a evidențiat personalitățile implicate considerate a fi cele mai importante: „Construit în timpul domniei regelui Francisc Iosif I, sub prim-ministrul Tisza Kálmán de Borosjenő [Ineu] și sub ministrul cultelor și instrucțiunii publice Trefort Ágoston, conform planurilor lui Hauszmann Alajos, profesor al Universității Tehnice, cu colaborarea directorilor Institutului, dr. Genersich Antal, dr. Davida Leo și dr. Belky János, în anul 1888” [272]. Vila Lechner, care a funcționat mai târziu ca și clinică de neurologie și psihiatrie, a fost construită în anul 1900 [301].

În anul 1873, Kelemen Benjámín a înființat un spital bisericesc unitarian [253]. Institutul Surdomuților a fost deschis în anul 1893: „Înființată din filantropie, întru ajutorarea surdomuților amărâți, din donații publice. Prima donație caritabilă a fost făcută de Alteța Sa imperială și regală Francisc Iosif I. Ideea înființării a fost a orașului liber regal al Clujului, sub ministrul regal maghiar al cultelor și instrucțiunii publice, răposatul Trefort Ágoston. Construită pe vremea prim-ministrului regal maghiar Werkerle Sándor, cu sprijinul ministrului regal maghiar al cultelor și instrucțiunii publice

178 În baza traducerii în limba maghiară a lui Bányai Viktória.

Csáky Albin, sub comitele suprem, contele Béldi Ákos, și primarul Albach Géza. Aface-
rile Institutului și colectarea donațiilor au fost conduse de Szalai Imre, consilier minis-
terial și referent al orașului, și de Szvacsina Géza, consilier al orașului” [287].

Noua clădire a Academiei Comerciale din Cluj a fost inaugurată în data de 20 no-
iembrie 1887. Placa memorială în amintirea construcției a fost dezvelită cu aceeași
ocazie festivă, cu inscripția: „Acest palat a fost ridicat în timpul domniei regelui apos-
tolic al Ungariei Francisc Iosif I, sub patronatul ministrului cultelor și instrucțiunii pu-
bliche, dr. Trefort Ágoston, în vederea cultivării și propagării științelor comerciale, în
baza planurilor lui Maetz Frigyes, prin munca unor meșteșugari clujeni, din «Fondul
Comercial al Transilvaniei» și cu sprijinul orașului regal liber Cluj, de Comisia de supra-
veghere a Academiei Comerciale, în anul 1886” [271].

Clădirea Muzeului de Industrie și a Școlii Profesionale Industriale „I. Ferenc József”
a fost inaugurată în data de 27 martie 1899. După proiectul plăcii memoriale, clădirea
„s-a edificat pentru formarea profesională pentru industrie și dezvoltarea orașului Cluj
de către comunitatea orașului regal liber Cluj” [297].

Clădirea Colegiului Unitarian a fost ridicată în anul 1901. Cele două plăci come-
morative amintesc numele episcopului care a inițiat construcția, al suveranului țării,
al ministrului cultelor și instrucțiunii publice, precum și pe cel al arhitectul care a
realizat-o [305–306].

Noua clădire a Colegiului Reformat a fost finalizată în anul 1902 [322].

Ridicarea clădirii principale a Universității „Ferenc József” reprezintă cea mai im-
portantă lucrare de construcție din domeniul educației din acea epocă. Universitatea,
înființată în anul 1872, a adoptat numele împăratului în 1882. Scena redată prin gru-
pul statuar de pe fațada clădirii finalizate în anul 1902 reprezintă actul de înființare
a universității, în cadrul căruia suveranul, în picioare în fața tronului său, înmânează
diploma de înființare personajelor alegorice reprezentând diferitele facultăți ale Uni-
versității [318]. „În colțurile ferestrelor largi ale aulei, în stânga, se află două figuri care
simbolizează științele naturii, la fereastră din mijloc, întruchipările simbolice ale li-
terelor și istoriei, iar la dreapta, două personaje ce reprezintă aritmetica și dreptul.”
(Szabó D. 1903: 36–37) Placa memorială amplasată după intrare redă în baza demer-
sului ilustrat deja prin exemplele anterioare ierarhia de putere: „Aceaștră clădire a fost
construită în timpul domniei regelui apostolic Francisc Iosif I, în perioada 1893-1902.
A fost finalizată pe vremea prim-ministrului Széll Kálmán, a ministrului cultelor și in-
strucțiunii publice Wlassics Gyula, a secretarului de stat Zsilinszky Mihály și a recto-
rului Schilling Lajos, pe baza planurilor arhitecților Meixner Károly și Alpár Ignác, cu
colaborarea președinților consiliului de construcție Kranitz Ágost și Davida Leó” [319].
Clădirea Bibliotecii Universitare a aceleiași instituții a fost predată în anul 1909, an în
care au fost dezvăluite și plăcile memoriale din foaierul clădirii [344–345].

Casa Învățătorilor a fost inaugurat în anul 1904 [332].

Din rândul celorlalte clădiri publice, Abatorul Comunal a fost fondat în anul 1887
[268], Curtea de Apel [320–321], clădirea gării [310] și Spitalul Național Carolina au fost
finalizate în anul 1902. În mijlocul ultimului ansamblu de clădiri a fost amplasată o
placă memorială cu numele personalităților publice considerate a fi cele mai impor-
tante: „Acest grup de clădiri ale Spitalului Național Carolina, aparținând de Universi-
tatea «Ferenc József», precum și cel din partea de sus (psihiatric și neurologie), au fost
ridicate pe vremea domniei lui Francisc Iosif I, a prim-ministrului Bánffy Dezső, urmat

de Széll Kálmán, a ministrului cultelor și instrucțiunii publice dr. Wlassics Gyula și a consilierului de stat pentru culte și instrucțiune publică dr. Zsilinszky Kálmán, în perioada 1897–1902, conform planurilor arhitecților Korb Flóris și Giergl Kálmán. Lucrările de impermeabilizare și de amenajare a solului au fost planificate și conduse de inginerul-șef constructor regal Dicsőfy Béla. Președintele consiliului de construcție: dr. Leövey Sándor, consilier ministerial pentru culte și instrucțiune publică, urmat de consilierul de cabinet dr. Tóth Lajos; membri: Szukováty István, urmat de Pap Elek, consilieri de cabinet ai ministrului de finanțe, precum și profesorii universitari titulari dr. Brandt József, dr. Purjesz Zsigmond, dr. Lechner Károly, dr. Szabó Dénes, dr. Hoor Károly și dr. Marschalkó Tamás, respectiv directorul spitalului, dr. Engel Gábor. Notar: dr. Szász Károly nepotul, consilier de cabinet ministerial” [313]. Prima Societate Maghiară de Asigurări Generale și-a finalizat construirea sediului în anul 1905 [333].

Șirul instituțiilor și al clădirilor dedicate culturii și divertismentului începe cu înființarea Societății Maghiare de Cultură din Transilvania (Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület) în anul 1885 și cu ridicarea sediului acesteia în 1891 [278–279]. Clădirea Cazinoului din Cluj a fost finalizată în anul 1890 [277]. Noua clădire a Teatrului Național a fost construită în anul 1905 [334].

Dintre construcțiile de la începutul secolului ale meșteșugarilor s-a păstrat amintirea celei realizate de breasla cizmarilor în anul 1920 [311–312], respectiv a firmei de instalații și canalizare Törzs și Ormai, din anul 1905 [335].

Case de locuit

În continuarea tradiției din secolele anterioare, aristocrația și burghezia clujeană obișnuiau să își marcheze construcțiile prin inscripții și plăci comemorative care precizau anul finalizării construcției și identitatea proprietarului.

Benkő Szász Mócsi și Udvari Mária și-au datat realizarea și au imortalizat propria persoană în 1872 [252], S. J. în 1881 [260], Páll Sámuel și Szakmáry Nagy Zsuzsánna în 1889 [273], Rucska Lajos [280], respectiv H. B. și M. I. (Hory Béla și soția sa, Magyaril Ilon) în 1892 [282], iar dr. Török Imre de Márkosfalva (Mărcușa) în 1898 [294].

Maetz Frigyes a proiectat o clădire în anul 1889 [274], contesa Rhédey Stefanie, soția lui Wesselényi István, a reconstruit o casă de locuit în 1892 [281]. Lucrările de construcție a Palatului Széky s-au desfășurat în 1893 [286], iar casa Bánffy a fost „construită de baronul Bánffy József Jenő de Losonc (Lučenec), membru pe viață al Camerei Magnaților, în anul 1900” [314, 315]; aceeași familie a ridicat o nouă clădire în 1904 [329]. De asemenea, în 1903 s-au desfășurat lucrări de construcție în strada Honvéd (Calea Dorobanților) [326], și în anul 1904, în Piața Széchenyi (Piața Mihai Viteazul) [330] și avem informații și despre lucrări de construcție desfășurate de cetățenii orașului în anii 1907 și 1911 [341, 347].

Printre similitudinile de conținut și retorice între plăcile comemorative ale construirii clădirilor publice în sensul larg și cele ale caselor de locuit regăsim datarea realizării, precum și respectarea și redarea ordinii și a structurii ierarhice de putere. Pe lângă beneficiarii construcțiilor și proprietari, persoana realizatorilor intră în prim-plan în ambele cazuri. Diferența dintre plăcile comemorative ale clădirilor publice și cele ale caselor de locuit constă în faptul că prima categorie introduce în memoria

locală conducătorii societății de la nivelul național și conducătorii lucrărilor de construcție (suveranul țării sau episcopul; prim-ministrul, miniștri; rector; director; arhitect principal, inginer etc.) [258, 271–272, 305–306, 313, 319, 344], în timp ce categoria a doua evidențiază segmentul local al societății și muncitorii (proprietar, proiectant, dulgher, zidar etc.) [265, 274, 281, 314–315, 348].

Amintirea celor răposați

În secolul al XIX-lea, înmormântarea în cadrul bisericilor și monumentele comemorative dedicate celor decedați scad în importanță din punct de vedere numeric. Inscripțiile funerare din această epocă sunt fără excepție în limba maghiară. Acestei categorii îi aparține epitaful lui Molnos Dávid, „profesor unitarian și notar general” (1836), și al soției sale, Székely Borbára (1869), din clădirea Bisericii Unitariene [250], precum și piatra funerară din biserica parohiei din Cluj-Mănăstur a lui Keserő Mózes, „episcop de Arbe [Rab], canonic lector de Gyulafehérvár [Alba Iulia], abate de Kolozsmonostor [Cluj-Mănăstur], consilier regal, referent al Consiliului Director Romano-Catolic din Transilvania” (1874) [254], piatra funerară ridicată în amintirea parohului Pakó János de rudele sale (1887) [267], precum și cea ridicată pentru Darvas Anna, soția lui Rafain Jakab (1892) [285]. Cei răposați au fost înmormântați aici din cauza legăturilor din timpul vieții cu locurile respective.

Faptul că înmormântarea în cadrul spațiilor interioare (cu caracter sacral) ale orașului nu a mai exercitat o asemenea atracție simbolică asupra conducătorilor bisericești și laici se explică și prin creșterea prestigiului cimitirului central al orașului, Házsongárd.

Cultul personalităților

Cultul suveranilor

În planul local sau în cel al comunității, efectele exercitate de faptele suveranilor și de evenimentele asociate cu personalitatea acestora s-au manifestat prin gesturi de comemorare. Monumentele instalate în spațiul public reprezintă, pe de o parte, rezultatul unor inițiative individuale, pe de altă parte, cel al unor apeluri și ordine publice.

În vederea consolidării cultului personalității suveranilor, în anul 1879 a fost inițiată o campanie de plantare de arbori în întregul imperiu. Prilejul concret pentru această acțiune l-a constituit nunta de argint a împăratului și regelui Francisc Iosif I și a reginei Elisabeta. Grădinarul principal Zobázt Ferenc a ridicat o movilă de pământ pe Promenadă, în vârful căreia comitele suprem, contele Esterházy Kálmán, a plantat doi arbori: „Prima lucrare realizată de grădinarul actual a fost așa-numita movilă regală de pe promenadă, deoarece, cu ocazia nunții de argint a Maiestăților Lor, săditul arborilor a fost adus la ordinea zilei în întreaga țară. Astfel, a fost ridicată și această movilă de pe promenadă, în vârful său fiind pusă o piatră ce marchează anul 1879 și plantați în mod festiv, de comitele suprem, contele Esterházy, cei doi copaci care au rămas acolo

până astăzi” (Kóváry 1886: 29). În piatra menționată a fost săpată data aniversării: „24 aprilie 1879” [258].

În preajma vizitei din anul 1887 al împăratului și regelui Francisc Iosif I s-a dezvelit un bust în curtea universității [269]. Placa memorială în amintirea vizitei a fost amplasată pe balconul casei sale la inițiativa guvernatorului care l-a găzduit: „Maiestatea Sa regele Francisc Iosif I a locuit în această casă între 23 și 25 septembrie 1887, timp în care a fost găzduit de proprietarul casei, baronul Bánffy György de Losonc [Lučenec]” [270]. Bustul suveranului a fost ridicat în foaierul clădirii centrale a Universității care i-a purtat numele, cu ocazia aniversării a 25 de ani de la înființarea acestei instituții, în 1898 [296]. De asemenea, ministerul și curtea îi acordă muzeului de pe malul Someșului, inaugurat în data de 26 martie 1899, permisiunea de a adopta denumirea de Muzeul Industrial „I. Ferenc József” tocmai în amintirea vizitei imperiale.

Vestea asasinării reginei Elisabeta a stârnit un val de compasiune în cadrul întregii societăți maghiare. În urma evenimentului, stereotipia reginei frumoase, pline de bunătate, populare, care a iubit în mod deosebit poporul maghiar s-a întărit și a fost asociată oarecum și cu figura Sfintei Erzsébet a Ungariei. În amintirea reginei au fost organizate și la Cluj festivități funerare și adunări publice festive și s-au rostit discursuri comemorative în diferite contexte (spre exemplu, cu participarea istoricilor Márki Sándor, Szádeczky Lajos și Kóváry László). În scurt timp cultul reginei a fost introdus prin lege (Legea XXX. 72 din anul 1898).

Orașul s-a implicat de timpuriu în cultivarea amintirii reginei. Pe Promenada Mică (Kissétátér) au fost plantați trei stejari piramidali și într-un bloc de granit a fost săpată inscripția: „Arborii memoriali ai reginei Elisabeta [de Wittelsbach]” (1899) [300]. În data de 16 iunie 1901 bustul reginei a fost ridicat pe latura sudică a Cetățuiei (Fellegvár) [303], deasupra promenadei amenajate în amintirea sa, care i-a purtat numele. Statuia realizată de Stróbl Alajos a reprezentat donația soției intendentului de teatru Bölöny József. Suma necesară pentru postamentul statuii, proiectat de arhitectul Pákei Lajos, a fost adunată din reprezentarea operei *Roland mester (Maestrul Roland)* a lui Zichy Géza la Teatrul Național. În cadrul festivității de inaugurare, Ditrói Nándor a recitat poemul lui Felszegi Dezső, scris special pentru această ocazie, cu titlul *Oltár a Fellegváron (Altarul de pe Cetățuie)*. Monumentul comemorativ a fost dezvelit de primarul Szvacsina Géza.¹⁷⁹

Amintirea reginei Elisabeta a fost păstrată și în alte figuri ale memoriei, printre care Erzsébet-fürdő (Baia Elisabeta), Erzsébet szálló (Hotelul Elisabeta), Erzsébet út (Calea Elisabeta), Erzsébet sétaut (Aleea Elisabeta), Erzsébet-híd (Podul Elisabeta), Erzsébet-park (Parcul Elisabeta), Erzsébet-ház (Casa Elisabeta).

Pe lângă instalarea de monumente comemorative, cultul suveranilor a fost întreținut și prin intermediul unor măsuri care au ridicat zilele de naștere ale acestora la statutul de sărbătoare publică. De ziua de naștere a regelui (18 august), din ordinul primarului, orașul era împodobit în fiecare an cu steaguri. În ajunul sărbătorii localitatea era iluminată festiv și se cântau serenade în cinstea marilor demnitari ai orașului și a parohului, urmate de reprezentarea festivă organizată la teatru. A doua zi (în ziua de naștere propriu-zisă), în fața cazarmii era oficiată o slujbă religioasă pentru militari, iar în biserica din Piața Centrală, o altă slujbă sfântă, cu colaborarea corurilor locale.

179 Pentru comemorarea evenimentului, vezi *Emlékkönyv...* 1906: 176–184.

Aceluiași cult al personalității suveranului îi este asociată, parțial, și ridicarea statuii Străjerului Carpaților (Kárpátok Őre), realizată în amintirea luptelor eroice și a vic-timelor Primului Război Mondial [352]. Opera lui Kolozsvári Szeszák Ferenc, realizată din donația latifundiarului Lyka Döme, a fost inaugurată în data de 18 august 1915, cu ocazia aniversării de 85 de ani a împăratului. Publicul a avut posibilitatea de a bate cuie simbolice în statuia din lemn, din prețul cărora au fost ajutate văduvele și orfanii celor plecați în război. Funcțiile specifice a monumentului erau prilejuirea unor donații caritabile, dezvoltarea și exploatarea implicării populației în război, respectiv reprezentarea victoriei în războiul în desfășurare.

Organizarea cultului suveranilor maghiari a însemnat, în această epocă, spațializarea memoriei regelui Matia și a principelui Bocskai István. Locul nașterii regelui Matia a fost marcat din donația împăratului și regelui Francisc Iosif, care a onorat orașul prin vizita sa.¹⁸⁰ Astfel, pe lângă istoria casei natale, inscripția a immortalizat și persoana „donatorului mărinimos”. În cuvintele textului plăcii comemorative: „În această casă s-a născut, în 27 martie 1443, Matia cel Drept, fiul lui Hunyadi János și al lui Szilágyi Erzsébet. Grația marelui rege a scutit casa natală de orice împovărare. Principele Transilvaniei Rakóczi György al II-lea a întărit privilegiile acestei case. Regele nostru apostolic Francisc Iosif I a onorat-o cu vizita sa în 23 septembrie 1887 și, printr-o donație mărinimoasă, a avut grijă să fie însemnată pentru veșnica pomenire. Vestitoare a pioșeniei și a stimei, această placă comemorativă a fost amplasată de orașul liber regal al Clujului pe casa natală a celui mai mare fiu al său. 1888. Proiectată de Pákei Lajos și de Zala György. Turnată de fiili lui Turbain Károly” [276].

Festivitatea a început cu slujba festivă organizată în biserica din Piața Centrală. După intrarea invitaților, marii demnitari și aristocrația de nivel național și local, slujba religioasă a fost oficiată de episcopul Lönhárt Ferenc. Corul a cântat *Missa* lui Schubert. După slujba religioasă mulțimea s-a deplasat la placa memorială pe strada împodobită cu steaguri în semn de sărbătoare. Menținerea ordinii a fost încredințată membrilor Clubului Athletic și pompierilor. Majoritatea bărbaților s-a îmbrăcat în portul tradițional maghiar de sărbătoare (*díszmagyar*). *Marșul lui Hunyadi* (*Hunyadi-induló*), interpretat de orchestra armatei, a fost urmat de varianta pusă pe muzică a poemului *Szózat* (*Cuvântare*), cântată de corul orașului. După cuvântarea deputatului Hegedűs Sándor, Jókai Mór și-a recitat oda scrisă pentru această ocazie, *Korvin Mátyás király* (*Regele Matia Corvin*). Hegedűs Sándor i-a încredințat placa memorială dezvelită primarului Albach Géza, ministru regal, al cărui discurs a fost urmat de imnul național (*Himnusz*) în interpretarea corului orașenesc și de *Marșul lui Rákóczi* (*Rákóczi-induló*), cântat de orchestra armatei.

La masa festivă organizată la Poligon au participat ca invitați de onoare ministrul agriculturii, contele Szapáry Gyula, deputatul Hegedűs Sándor, episcopul catolic Lönhárt Ferenc și cel reformat Szász Domokos, precum și scriitorul Jókai Mór. Evenimentul a fost acompaniat de orchestra armatei.

180 Referitor la aspectul neglijat al clădirii și la lipsa oricărui semn comemorativ, Kőváry László a observat cu mâhnire: „Cu toate că orașul arată pietate față de clădire, nu putem să nu ne amin-tim că deasupra colibeii lui Romulus, romanii au ridicat Capitoliul, iar în locul casei distruse a lui Cicero, templul libertății” (Kőváry 1866: 303, 1892: 303; autorul descriesese deja acest lucru în ediția din 1852).

Ziua s-a încheiat cu un spectacol festiv de teatru, în cadrul căruia orchestra armatei și cea a conservatorului de muzică au interpretat uvertura operei *Hunyadi*, după care E. Kovács Gyula, actor celebru în epocă, a recitat oda scrisă de Jókai. Spectacolul a continuat cu reprezentația dramei lui Bródy Sándor, scrisă cu această ocazie, intitulată *Mátyás király Kolozsvárt (Regele Matia la Cluj)*. Încasările spectacolului au fost donate fondului pentru întreținerea statuii lui Matia.¹⁸¹

Placa memorială instalată pe casa natală a lui Bocskai István a evocat amintirea înțelegerii încheiate între principe, împăratul austriac și regele maghiar Rudolf: „Aici s-a născut principele Bocskai István. Amintirea sa a fost comemorată cu pietate de cele trei biserici protestante clujene, la al treilea Centenar al Păcii de la Viena, în data de 20 mai 1906. Placa memorială a fost ridicată de familia Reményik” [336]. În perioada Dualismului Austro-Ungar contemporanii au avut impresia că descoperă o paralelă istorică în evenimentul comemorat, care asigura drepturi și privilegii constituționale și confesionale. Cultul personalității principelui a fost păstrat în special de către hoștezenii clujeni, ca „descendenți ai haiducilor”. (În același an, o piață a orașului a primit numele principelui.)

Cel mai important eveniment al epocii, din punctul de vedere al actelor comemorative, a fost ridicarea grupului statuar Matia Corvin [317]. Festivitățile milenare¹⁸² au impus necesitatea elaborării unei interpretări naționale a secolelor trecute și a trecutului istoric acumulat. În urma unor pregătiri îndelungate (concursul pentru realizarea statuii fiind lansat în anul 1893), depunerea festivă a pietrei de temelie a fost organizată în anul aniversării milenare, în data de 30 septembrie 1896, cu participarea ministrului apărării Fejérváry Géza, reprezentant al regelui Francisc Iosif.¹⁸³ Diploma acordată la depunerea pietrei de temelie a justificat actul de pietate și obligația națională a producerii memoriei. Iată un fragment din textul diplomei: „Fie această piatră fundamentul de neclintit a statuii memoriale ce se va ridica aici peste puțin timp menită să ateste, pe de o parte, că orașul liber regal al Clujului păstrează cu pietate amintirea regelui ca fiind cel mai mare fiu al orașului, iar pe de altă parte, să ofere exemplul acelor opere prin care fiii acestei patrii au ținut să immortalizeze amintirea anului milenar. Totodată să fie această statuie unul dintre monumentele eterne ce propagă măreția și gloria trecutului nostru și să încante astfel inima tuturor fiilor credincioși ai patriei, îndeplinindu-și menirea măreață cât timp maghiarii vor trăi pe aceste meleaguri. Cluj, în ziua 30 a lunii septembrie din anul 1896” (*A Mátyás-szobor... 1896*).¹⁸⁴

Pe parcursul lucrărilor de amenajare a pieței din anul 1899, coloana memorială ridicată în amintirea vizitei suveranilor (Statua) a fost mutată [298]. Pe lângă argumentul estetic, conform căruia în spațiul nou amenajat și extins nu se pot impune corespunzător două monumente, actul poate fi interpretat și ca înlocuire a unui seg-

181 Informațiile provin din ziarul local: *Kolozsvár*, Anul III, Nr. 202, 2 septembrie 1889, *Kolozsvár*, Anul III, Nr. 203, 3 septembrie 1889.

182 Despre festivitățile milenare clujene, vezi Jakab 2015.

183 Mai pe larg despre evenimentul festiv și ridicarea statuii: G. Nagy L. întocm. 1902: 54–64.

184 Alte detalii: Kőváry 1897: 171, Fekete Nagy 1902: 315, Gaal 2001d: 247, Sas 2009: 60. Prezenței reprezentantului regelui i-au mai fost asociate și alte evenimente de importanță simbolică. În urma amplasării festive a pietrei de temelie, a fost sfințit și steagul orașului, realizat pe baza planului lui Pákei Lajos (Kőváry 1897: 171; Gaal 2001b: 403, 2001d: 247–248), respectiv a fost pusă piatra de temelie a Muzeului Tehnologic și Industrial „Ferenc József” (Gaal 2001d: 248).

ment al trecutului. Potrivit propriei mele interpretări, este vorba despre substituirea simbolică a amintirii împăraților austrieci cu memoria națională. Sub semnul acestei schimbări, piața reconstruită a fost redenumită Mátyás király tér (Piața Regele Matia) în anul 1899.

Grupul statuar realizat în anul 1902 din donații publice a fost inaugurat în data de 12 octombrie. Arhiducele, miniștrii și membrii parlamentului au avut parte de o primire festivă în ajunul evenimentului. Societatea Literară din Transilvania (Erdélyi Irodalmi Társaság) s-a întrunit într-o ședință festivă în sala mare a Colegiului Unitarian. După discursul inaugural susținut de președintele Szamosi István, Tompa Kálmán a recitat oda lui Felszeghy Dezső. Deputatul Bartha Miklós a rostit o cuvântare memorială despre Matia ca rege național,¹⁸⁵ după care secretarul Csengeri János a lecturat poemul compus de Szabolcska Mihály pentru această ocazie. Actrița Jankó Abigél a recitat poemul lui Jókai scris cu prilejul inaugurării plăcii comemorative din anul 1889. În sfârșit, Jókai Mór a ținut un discurs despre amintirea regelui Matia.

În ziua inaugurării monumentului, regele a fost reprezentat de arhiducele Joseph August. Evenimentul a avut loc în prezența a aproape întregului guvern sub conducerea prim-ministrului Széll Kálmán. Camera superioară a fost prezidată de contele Csáki Albin, iar camera reprezentanților, de contele Apponyi Albert. Potrivit relatării contemporane, la evenimentul de importanță națională au mai participat „banul Croației, reprezentanții comitatelor, orașelor și institutelor științifice, astfel încât Piața Matia din Cluj, balcoanele caselor, ferestrele și acoperișurile au fost ocupate de aproape tot atâtea persoane câte l-au ales rege pe Matia în 1458”.¹⁸⁶ După slujba religioasă festivă, celebrată de contele Mailáth Gusztáv Károly, episcop romano-catolic, corurile reunite ale orașului au cântat mulțimii adunate în fața grupului statuar poemul *Szózat* (Cuvântare). După discursul inaugural al prim-ministrului Széll Kálmán, arhiducele Joseph a dat, în numele regelui, ordinul pentru dezvelirea statuii, în timp ce clopotele au salutat evenimentul în întregul oraș, iar armata a tras 24 de salve de tun pe Cetățuie (Fellegvár). Corul a intonat imnul național (*Himnusz*), iar arhiducele a examinat monumentul, ghidat de sculptorul Fadrusz János. În calitatea sa de președinte al comitetului statuii, Hegedűs Sándor a predat opera primarului Szvacsina Géza. La final, corurile reunite ale Clujului și orchestra militară au interpretat compoziția lui Szöllősy Attila *Mátyás király emléke* (Memoria regelui Matia).¹⁸⁷

Acest grup statuar ce domină piața centrală a orașului reprezintă un monument al trecutului plin de victorii, încărcat de glorie și independent. Regele Matia, suveranul biruitor, stă maiestos în șaua calului și primește omagiile căpeteniilor săi, care strigă „Vivat!”, în mâinile și la picioarele generalilor se află steaguri turcești, germane, vienez, bosniace, cehe și morave, poloneze și moldovene, capturate în bătăliile câștigate. În cadrul mesei festive, istoricul Szádeczky Lajos a dat și nume figurilor secundare ale

185 Discursul a fost publicat în numărul festiv al ziarului *Ellenzék*, Anul XXIII, Nr. 234, 12 octombrie 1902, 1.

186 Mátyás király emléke ünneplése [Sărbătorirea memoriei regelui Matia]. *Erdélyi Múzeum*, Anul XIX, Nr. 8 (1902), 418. Cotidianul *Ellenzék* a publicat lista completă a invitaților: *Ellenzék*, Anul XXIII, Nr. 234, 12 octombrie 1902, 2–3.

187 Programul festivităților: *Történelmi Lapok*, Anul VIII, Nr. 1 (1902), 15–16; *Ellenzék*, Anul XXIII, Nr. 233, 11 octombrie 1902. Relatarea evenimentelor: *Ellenzék*, Anul XXIII, Nr. 234, 12 octombrie 1902, 2–3.

ansamblului monumental, la solicitarea sculptorului Fadrusz János, ele fiind identificate cu generalul Magyar Balázs, căpitanul Țării de Sus (Felvidék), banul Croației și al Slavoniei, ulterior voievod al Transilvaniei, Kinizsi Pál, învingătorul turcilor, comitele Timișului, palatinul Szapolyai István, guvernatorul Sileziei, mai târziu al Vienei și al Austriei, comitele suprem al Szepesului, respectiv generalul Báthory István, voievodul Transilvaniei.¹⁸⁸ În contextul mesajului transmis de monumentul național, regele reprezintă Ungaria, în timp ce personajele secundare, reprezentanții diferitelor ținuturi ale țării, simbolizează națiunea, iar steagurile, țările învinse și popoarele supuse. Exprimarea exclusivistă de acest tip a memoriei naționale este rezultatul atmosferei generale a epocii.

După încheierea festivităților, arhiducele a inaugurat Muzeul Societății Carpatine Ardelene (Erdélyi Kárpát-Egyesület) amenajat în casa natală a regelui Matia și a inaugurat drapelul societății dedicat reginei Elisabeta. În continuare, ministrul cultelor și instrucțiunii publice Wlassics Gyula a inaugurat expoziția Societății de Artă Ardelene (Erdélyi Szépművészeti Társaság). A doua zi, același ministru, împreună cu ministrul justiției, Plósz Sándor, a inaugurat și noile clădiri ale Universității „Ferenc József” și Palatul de Justiție. (Plăcile comemorative ale lucrărilor de construcție respective au fost dezvelite cu același prilej festiv.) Ziua s-a încheiat la Palatul Reduta, cu inaugurarea drapelului Asociației Comercianților Mici și Mijlocii (Kis- és Középkereskedők Társulata), realizată cu concursul soției lui Hegedűs Sándor. Cu alte cuvinte, evenimentului comemorării trecutului i-au fost suprapuse actele de inaugurare ale instituțiilor culturale și științifice dedicate prezentului și viitorului. La rândul său, și retorica epocii a fost receptivă față de această interpretare simbolică: pe de o parte, regele a fost un susținător al științelor și artelor, pe de altă parte, în timp ce trecutul se poate mândri cu acte de vitejie și eroism, prezentul și viitorul își poartă războiul în domeniile și cu armele științelor și ale artelor.

Festivitatea și cultul regelui Matia au fost sprijinite și prin alte figuri ale memoriei, printre care întrunirile festive ale unor asociații, școli și facultăți, publicarea și prezentarea unor cărți poștale și volume memoriale (Kovács–Szabó ed. 1902, Márki ed. 1902, Perl 1902), diferite expoziții istorice¹⁸⁹ etc.

Nu în ultimul rând, festivitățile de dezvelire au oferit o ocazie de autoreprezentare și societății orașului (instituții, magistrați), guvernului (arhiduce, miniștri, deputați), corpului legislativ, clerului (episcopi) și instituțiilor de nivel național (societăți, asociații, cazinouri). În același timp, festivitățile au ocupat spațiul mai larg al orașului (biserici – slujbe festive și tragerea clopotelor; sediile asociațiilor și teatrul – spectacole; strada și casele particulare – drapele, iluminat festiv, serenade etc.).

188 Istoricul a confirmat cele prezentate în opera sa: Szádeczky 1902: 415.

189 Expozițiile în amintirea evenimentelor din anul 1849, a lui Kossuth și a regelui Matia, organizate de Muzeul Național de Istorie și de Relicve (Országos Történelmi és Ereklye Múzeum).

Cultul personalităților cu o funcție în viața politică, socială și culturală

Pe lângă cultul împăraților, al regilor și al principilor, în epoca studiată și-a făcut apariția, ca un conținut nou al actelor comemorative, amintirea omului de știință, a artistului, a eroului și a cetățeanului care își dedică eforturile comunității sale.

Dieta Transilvaniei întrunită la Turda în anul 1568 a proclamat, pentru prima dată în istoria Europei, libertatea conștiinței și toleranța religioasă pentru cetățenii Transilvaniei. Potrivit tradiției locale, după ce s-a întors de la adunare, reformatorul Dávid Ferenc a folosit un bolovan ca tribună de la care a convertit o mare parte dintre locuitorii Clujului la noua religie unitariană.¹⁹⁰ „În 1868, anul în care și-a sărbătorit jubileul de 300 de ani, Biserica Unitariană a considerat oportun să aducă acea piatră rotundă lângă clădirea bisericii și să o depună în grădina acesteia.” (Rezi 1979: 168) Funcția comemorativă a bisericii („legenda demnă de crezare”) a fost legitimată și de contextul sacral. În 1884, piatra a fost prevăzută cu următoarea inscripție:¹⁹¹ „Potrivit tradiției, Dávid Ferenc a susținut de pe această piatră din colțul străzii Torda [Turda], în anul

190 Iată evenimentele în relatarea unei istorii din 1734 a orașului: Dávid Ferenc, „după cum se spune, s-a urcat pe o piatră rotundă, care acum se află în colțul de pe partea cealaltă al străzii Torda [Turda], și a predicat îndelung de pe ea, astfel încât, în aplauzele aprobatoare ale oamenilor care îl ascultau, și chiar ale primului preot al orașului de atunci, Helti sau Helta, i-au dus la marea biserică [...] și acolo i-au oferit amvonul. Astfel a convertit întregul oraș la religia sa și a fraților și surorilor sale, care, după disputa de la Gyulafehérvár [Alba Iulia], a fost numită unitariană” (Márkos ed. 1944: 39).

După cum apare în istoria Bisericii Uniatriene a lui Székely Sándor: „Întors de la adunare, Dávid Ferenc a început să proclame poporului religia unitariană și, potrivit legendei demne de crezare, a ținut o predică la colțul străzii Torda [Turda] din Cluj, de pe o piatră rotundă. Poporul l-a purtat pe umeri pe oratorul iubit până în biserica cea mare din piață, care aparținuse până atunci luteranilor, și întregul Cluj s-a convertit la religia unitariană” (Székely 1840: 62. Cronica contemporană faptelor mai este citată și de Grandpierre 1936: 23).

Istoricul Szilágyi Sándor notează: „cuvântarea înfocată a lui Dávid Ferenc i-a convertit pe foarte mulți. [...] în 1567, el s-a suit pe o piatră rotundă din colțul străzii Torda [Turda] din Cluj, în locul unde azi stă coloana, și a început să proclame înflăcărat noua doctrină. Poporul, captivat de puterea cuvântării sale, a purtat pe umeri preotul de curte în biserica cea mare din piață, care era pe atunci a luteranilor [...]” (Szilágyi 1848a: 29).

În cadrul biografiei sale redactate de Jakab Elek, întâmplarea apare în felul următor: „cea mai grăitoare dovadă pentru succesele din acel an ale lui Dávid F. și ale fraților săi de religie este însă amintirea entuziasmantă a unei întâmplări povestite din generație în generație, vie încă și astăzi în inimile tuturor unitarienilor. După ce s-a întors de la dezbaterile teologice de la Gyulafehérvár [Alba Iulia] la credincioșii săi, poporul, înflăcărat de dubla sa victorie, i-a ieșit în cale și l-a primit cu strigăte de bucurie. La rugămintele lor, la colțul străzii Torda [Turda] cu Belközéputca [strada de Mijloc], unde s-a întâlnit cu credincioșii, el le-a adresat, de pe un bolovan rotund, un discurs despre Dumnezeu cel Unic cu o asemenea elocință, încât, convinsă de principiile sale, mulțimea, în rândul căreia se afla și bătrânul Helta, l-a purtat pe umeri în biserica cea mare din piață și întregul oraș s-a convertit la religia unitariană” (Jakab 1879: 83).

Asociația Dávid Ferenc, care purta numele reformatorului, a fost înființată în anul 1885.

191 „La ședința prezbiterială din data de 3 februarie 1884, pastorul Péterfi Dénes a anunțat faptul că «o anumită persoană i-a predat o sumă de bani cu specificarea ca aceasta să fie folosită într-un scop liber ales». Parohul a propus ca suma de bani să fie cheltuită pe o placă din marmură, care să fie aplicată pe «piatra rotundă» și a cărei inscripție să arate «ce fel de amintire aleasă se leagă de această piatră.»” (Rezi 1979: 168)

1568, după întoarcerea sa de la adunarea bisericească de la Gyulafehérvár [Alba Iulia], discursul în urma căruia întregul Cluj s-a convertit la religia unitariană. 1884” [263]. În secolul XX modalitățile de folosire a formelor expuse ale memoriei au început să fie reglementate: „în anul 1910, Consiliul Bisericesc a cerut eparhiei clujene «să strămute piatra memorială a lui Dávid Ferenc într-un loc mai vizibil». Acest apel a fost formulat în contextul aniversării a 400 de ani de la nașterea lui Dávid Ferenc” (Rezi 1979: 168).¹⁹²

(Cercetările ulterioare aruncă lumină asupra unui mod specific de formare a memoriei. Potrivit lui Kovács Sándor, anul inițial al inscripției nu a fost 1568, ci 1566 – referindu-se la Sinodul de la Alba Iulia/Gyulafehérvár –, este posibil ca literele să fi fost regravate cu ocazia auririi inscripției în anul 1910, atunci a apărut anul Edictului de la Turda asupra libertății religioase – Kovács S. 2017: 71–72, 2018: 166–167.)

Busturile și statuile unor personalități importante • Bustul contelui Széchenyi István, politician și scriitor, a fost instalat în anul 1867 în piața care îi purta numele [249]. Bustul directorului de teatru baronul Gyulai Ferenc, realizat din donații publice, a fost amplasat într-o nișă dinspre stradă a teatrului permanent, în același an [256]. Bustul lui Petőfi Sándor a fost cumpărat din donații publice pentru Societatea Muzeului Ardelean (Edélyi Múzeum-Egylet) (1878) [257]. Amintirea contelui Mikó Imre a fost comemorată mai întâi în Grădina Muzeului, în anul 1882, iar ulterior (1889) în propria sa grădină, căreia i-a fost dat mai târziu numele său (Mikó kert/Grădina Mikó). Inscripția de pe bust aprecia meritele savantului și fondatorului de instituție: „Ridicat întru glorioasa amintire a contelui Mikó Imre de Hídvég [Hăghig], fondatorul Societății Muzeului, patron generos și cultivator zelos al științei naționale” [275].

Bustul savantului Brassai Sámuel și cel al politicianului Berde Mózes, care și-a lăsat întreaga avere bisericii, făcând posibilă construirea școlii, au fost inaugurate în spațiul Colegiului Unitarian, împreună cu clădirea [307–308].¹⁹³ În data de 2 decembrie 1907, în fața Sanatoriului Crucii Roșii „Erzsébet-Mária” a fost ridicat bustul contesei Nemes Ilona, soția contelui Schweinitz Gyula, susținătoarea institutului [342], iar în anul 1908 (încă în timpul vieții sale), bustul lui Brandt József, profesor de medicină, fondatorul institutului [343]. Bustul profesorului de medicină internă fondator de școală Purjesz Zsigmond a fost dezvelit în curtea Clinicii de Medicină Internă în anul 1912, încă în timpul vieții medicului [350].

Clădirea Teatrului Național a fost predată în anul 1906. Pe fațada clădirii au fost instalate statuile lui Jósika Miklós [339] și Wesselényi Miklós [340], iar în interior, busturile actorilor Kótsi Patkó János și E. Kovács Gyula. Cele din urmă au fost donate de directorul teatrului Janovics Jenő, inscripțiile de pe statui reamintind și acest fapt: „În memoria lui Kótsi Patkó János, primul director de teatru din Transilvania, din partea lui Janovics Jenő, primul director al acestui teatru, cu pietate recunoscătoare ” [337],

¹⁹² În iulie 1922 piatra a fost amplasată în foaierul bisericii (cf. Gaal Gy 1995: 44).

¹⁹³ S-a mai vorbit și despre alte statui care ar fi urmat să fie amplasate în clădirea Colegiului Unitarian: „[în anul 1900] Pákei a adus în discuție faptul că a proiectat nișe pentru statui pe fațada clădirii și că cere să fie numite șase personalități unitariene care să primească statui. Boros György a fost însărcinat să facă propuneri în acest sens. Personalitățile considerate demne de nișele fațadei au fost János Zsigmond, Dávid Ferenc, Augusztinovics Pál, P. Horváth Ferenc, Szentábrahádi Lombard Mihály și Brassai Sámuel. Ar fi urmat să fie amplasate și 15 reliefuri în sala festivă, referitor la care s-au făcut, de asemenea, propuneri și s-a luat hotărârea ca bustul lui Berde Mózes să fie ridicat în foaierul clădirii” (Gaal. Gy. 2001g: 197).

respectiv „Lui E. Kovács Gyula, mândra coloană a vechiului teatru, din partea lui Janovics Jenő, primul director al noului teatru, cu pietate recunoscătoare” [338].

Plăcile comemorative în amintirea unor personalități importante • Casele natale și clădirile în care au locuit unii creatori ai culturii maghiare au fost marcate cu plăci comemorative ca locuri de naștere ale culturii și științei. Placa memorială de pe casa natală a istoricului Szilágyi Sándor a fost instalată din donații publice în anul 1900 [302]. Placa memorială a lui Erdélyi Indali Péter, „autor strălucit în domeniul pedagogiei”, și a fiul său, Indali Gyula, „poetul cu sufletul de foc”, datează din anul 1902 [316]. Cu prilejul centenarului nașterii sale, lui Bolyai János i-a fost dedicată o placă memorială cu următoarea inscripție: „Aici s-a născut, în data de 15 decembrie 1802, Bolyai János de Bolya [Buia], Euclidul maghiar, fiul lui Bolyai Farkas de Bolya [Buia], autorul cu gândire profundă al lucrării *Tentamen*, în amintirea nașterii căruia Facultatea de Matematică și Științele Naturii a Universității «Ferenc József» a amplasat această piatră” (1903) [323].¹⁹⁴ A fost marcată cu o placă memorială și clădirea în care Debreczeni Márton, „marele miner și autor al epopeii *A kióvi csata [Bătălia de la Kióv]*”, a creat ultimele sale opere (1910) [346], respectiv casa în care Kőváry László „a trăit și a scris istoria Transilvaniei și a Ungariei” (1918) [353].

La începutul secolului XX, în sala festivă a Colegiului Unitarian au fost comemorate, prin instalarea unor portrete în relief, 15 personalități importante ale congregației unitariene: reformatorul Dávid Ferenc, principele János Zsigmond, episcopii Szentábrahádi Lombard Mihály, Székely Sándor, Lázár István, Ferenc József, Kriza János, Körmöczy János, călătorul și promotor cultural Bölöni Farkas Sándor, donatorii fondatori Augusztinovics Pál și M. Koncz János, curatorii principali Petrichevich Horváth Ferenc, Daniel Elek, Káli Nagy Elek, respectiv profesorul de teologie Mikó Lőrinc.

În aprecierea posterității, unele locuri au devenit importante ca locații ale unor evenimente semnificative sau în calitatea de spații de atracție pentru călători. Pe parcursul călătoriei lor în Transilvania din anul 1847, Petőfi Sándor și soția lui s-au oprit și la Cluj. În cinstea evenimentului a fost inaugurată o placă memorială instalată pe fațada Hotelului Biasini în anul 1897 [291]. Amintirea vizitei lui Vörösmarty Mihály și Deák Ferenc din anul 1845 și a evenimentului primirii lor¹⁹⁵ a fost expusă în anul 1903: „Din balconul acestei case au vorbit tineretului care își prezenta omagiile printr-o defilare cu făclii Deák Ferenc și Vörösmarty Mihály, în data de 16 mai 1845” [324].

De asemenea, sacrificiul financiar în beneficiul comunității și jertfa de sine în numele unor valori sociale și politice (libertate și independență) au fost apreciate de contemporani, de regulă, prin gestul actelor comemorative publice. Astfel, în 1897, în clădirea școlii respective, a fost amplasată o placă memorială dedicată lui Bulbuk Emánuel, „cetățean al Clujului, care a lăsat celor două școli clujene de băieți 60 000 de coroane ca donație” [290]. Actrița Bulyovszky Lilla „a lăsat 12 000 de coroane ca donație pentru șase orfani” din Orfelinatul de Fete „Mária-Valéria” [328]. Placa memorială a contelui Wass Albert de Czege [Țaga], „care, mânat de dragostea sa pentru libertate, a abandonat studiile superioare de la Paris și a plecat la Transvaal pentru a sprijini

194 „Strada a fost denumită după cei doi Bolyai probabil în anul 1903, la dezvelirea plăcii comemorative ridicate la centenarul nașterii lui Bolyai János [cf. *Magyar Polgár*, Anul I (1903), Nr. 15–16.]” (Szabó T. A. 1946: 110).

195 Pentru descrierea evenimentului din anul 1845, vezi Papp 1872.

războiul pentru independență al burilor, unde a căzut în data de 14 mai 1902, în al 20-lea an al vieții sale care îndreptătea cele mai frumoase speranțe”, a fost amplasată în clădirea Bisericii Reformate [325].

După cum se pare, începând din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în urma profesionalizării generale a diferitelor ocupații, a avut loc construcția socială a figurilor și a rolurilor de artist și literat. Amintirea acestor personalități a îndreptat atenția asupra celebrităților locale relevante și în plan național.

Memoria evenimentelor

Revoluția și lupta pentru independență din 1848–1849

Am să analizez separat modul în care memoria Revoluției și a luptei pentru independență din 1848–1849 a fost creată și utilizată. Consider însă important să prezint și aici, pe scurt, actele de constituire a memoriei din epoca respectivă.

În perioada dintre anii 1849 și 1867, comemorarea publică a evenimentelor nu a fost posibilă din cauza regimului autoritar și a represaliilor. Independența (politică) garantată de Compromisul din anul 1867 a permis însă cultivarea memoriei războiului anterior purtat cu actualul stat partener. În Cluj monumentele comemorative au fost instalate la locul evenimentelor, respectiv asociate cu personalitățile legate de oraș.

În anul 1869 ofițerului de honvezi Tamás András, executat la Cluj, i-a fost ridicată o coloană memorială în Cimitirul Házsongárd [251]. Monumentul inaugurat la locul execuției, pe hotarul orașului, în anul 1896, a comemorat amintirea a doi ofițeri honvezi, Tamás András și Sándor László [289]. Cu ocazia aniversării a 50 de ani de la proclamarea unirii Transilvaniei cu Ungaria de către Dieta de la Cluj, respectiv de la intrarea victorioasă a generalului Bem József (Józef Bem) și de la șederea sa în oraș, locațiile respective au fost marcate cu plăci comemorative în anul 1898 [293, 295].

Evenimentele comunității locale

Centenarul teatrului maghiar din Transilvania a fost sărbătorit de către oraș printr-o festivitate de anvergură. În vederea organizării memoriei evenimentului și a festivității propriu-zise a fost format un comitet special. În cadrul programului a fost marcat cu o placă memorială locul primei reprezentații teatrale în limba maghiară: „În această casă și-a început reprezentațiile artistice Erdélyi Magyar Nemes Színjátszó Társaság [Nobila Societate Ardeleană Teatrală Maghiară], în data de 11 noiembrie 1792, «întru gloria limbii noastre și sporirea simțirii naționale curate». Această placă a fost amplasată aici de comisia de organizare a centenarului în data de 11 noiembrie 1892” [284].

Noul altar al Bisericii „Sfântul Mihail”, cu statuia Sfintei Fecioare Maria de la Lourdes, a fost realizat în anul 1897. Evenimentul s-a suprapus festivităților organizate cu prilejul aniversării a o mie de ani de la înființarea statului maghiar (Mileniul), astfel încât s-a dorit ca pe statuie să existe și o inscripție care să trimită la mileniul maghiar. Consilierul bisericesc Tamási Sándor a trimis protopopului Biró Béla următoarea pro-

punere pentru textul comemorativ: „Aceasta este imaginea Sfintei Fecioare alese de Dumnezeu din neamul regal al lui David./ Credinciosule, amintește-ți de cele prorocite de Maiestatea Divină din ceruri prin gura profetului Isaia./ La împlinirea timpului, a apărut o Fecioară fără de prihană, care să nască copil, a născut și a rămas așa cum a fost (adică fecioară)./ Credincioșii numesc aceasta concepție fără de păcat, ceea ce încuviințează și Biserica însăși./ Ea și-a făcut apariția în timpurile noastre la Lourdes, în Franța, confirmând adevărul acestei credințe./ Ridicată de cetățenii credincioși pentru ca această figură umană (Statuia) să aniverseze vârsta de o mie de ani a națiunii maghiare”¹⁹⁶ [292].

Turnarea din nou a statuii ecvestre a Sfântului Gheorghe este legată probabil de pretenția creării unei arte naționale, respectiv de intenția sporirii prestigiului local. Opiniile contemporane referitoare la autorii statuii și la naționalitatea acestora au fost împărțite la nivel european; spre exemplu, la Berlin, copia statuii figura printre operele nemțești.¹⁹⁷ Statuia originală fusese realizată în anul 1373 la Praga de sculptori maghiari. În anul 1904 orașul a comandat o copie a statuii, realizată cu sprijinul financiar al guvernului [331].¹⁹⁸ Locul în care a fost ridicată statuia a fost denumit după statuie: Szent György tér (Piața Sfântul Gheorghe).

La războiul mondial în curs de desfășurare nu trimite, la nivel public, decât un singur monument comemorativ, statuia din lemn a Străjerului Carpaților, prezentată mai sus [352].

Realizatorii și supraveghetorii memoriei

În urma procesului de îmburghezire și de diferențiere socială care a avut loc în epoca reformelor, au început să apară și la Cluj diferite organizații, asociații și instituții. Acestea au încercat să atragă atenția asupra lor inclusiv prin modul în care au organizat diferite acte de comemorare în spațiul public. Tema aleasă pentru comemorare (eveniment, personalitate istorică) a îndeplinit un rol important în identificarea de sine și în autoreprezentarea organizației respective. Organizațiile cu pricina s-au delimitat de populația omogenă și de alte instituții prin temele și modalitățile actelor comemorative realizate. Expunerea memoriei trecutului național sau local a fost asociată astfel unor grupuri bine delimitate sau chiar și unor persoane concrete.

Cu alte cuvinte, inclusiv posteritatea și-a revendicat propriul loc în istoria unor spații publice, ca urmare a pretenției sale de autoreprezentare. Astfel, pe plăcile și pe monumentele comemorative regăsim ambele lumi, atât pe cea a răposaților, cât și pe cea a comemoratorilor. După cum am mai văzut, pe de o parte, „în dimensiunea prospectivă este vorba de aspectul *prestației* și al «fama», de căile și formele prin care cineva caută să devină de neuitat și să se bucure de faimă” (J. Assmann 2003: 61), aspecte vehiculate tocmai de actele comemorative realizate de dragul prezentului și în vede-

196 Scrisoarea se găsește în arhivele Parohiei Romano-Catolice „Sfântul Mihail”. Publicată de Sas 2009: 261.

197 Pe baza experiențelor de la Berlin și de la Praga ale lui Gyalui Farkas (cf. *Kolozsvár*, Anul IX, Nr. 175, 4 august 1897, 1–2).

198 Circumstanțele realizării statuii și festivitatea de inaugurare au fost descrise în *Emlékkönyv...* 1906: 190–201.

rea viitorului, asociate cu trecutul și cu personalitățile din trecut. Pe de altă parte, în planul reamintirii, „în dimensiunea retrospectivă este vorba de aspectul *pietății*, de căi și forme prin care cineva contribuie la eternizarea cuiva” (J. Assmann 2003: 62). Așadar actele de comemorare s-au adresat în primul rând prezentului, dar au onorat și trecutul. Actul amintirii a încorporat atât un aspect *prospectiv*, cât și unul *retrospectiv*: pe lângă strălucirea, realizările și meritele trecutului, plăcile și monumentele comemorative au afișat inclusiv respectul și pietatea manifestate din partea prezentului față de trecut. În acest fel, inclusiv prezentul comemorator s-a imortalizat în actul comemorării.

Bustul directorului de teatru Gyulai Ferenc [256], plăcile comemorative ale autorului Erdélyi Indali Péter și ale poetului Indali Gyula [316], statuia ecvestră a regelui Matia [317] și cea a Sfântului Gheorghe [331], precum și renovarea Coloanei Memoriale a lui Rákóczi (1891) [243] au fost realizate, toate, din donații publice.

Textul plăcii memoriale de pe casa natală a regelui Matia, ridicată din donația regelui Francisc Iosif, se încheie, de asemenea, prin câteva rânduri referitoare la prezentul comemorator din anul 1889: „Vestitoare a pioșeniei și a stimei, această placă comemorativă a fost amplasată de orașul liber regal al Clujului pe casa natală a celui mai mare fiu al său” [276].

Comemorări ale instituțiilor de învățământ • Filantropul Bulbuk Emánuel a fost comemorată de Seminarul „Báthory-Apor” [290]. Clădirea care l-a găzduit pe Petőfi Sándor, Hotelul Biasini, a fost marcată cu o placă memorială de Școala Superioară de Fete din Cluj [291], iar busturile lui Brassai Sámuel și Berde Mózes [307–308] au fost ridicate de Colegiul Unitarian. Un grup mai restrâns de tineri a fost și cel care a aniversat proclamarea unirii Transilvaniei cu Ungaria de către Dieta de la Cluj: „Placa memorială a fost ridicată de tineretul universitar cu prilejul aniversării unei jumătăți de secol de la eveniment, în data de 30 mai 1898” [293]. De asemenea, Universitatea a ridicat și bustul regelui Francisc Iosif, al cărui nume îl purta [296], și l-a comemorat pe matematicianul Bolyai János, „în memoria nașterii căruia Facultatea de Matematică și Științele Naturii a Universității «Ferenc József» a amplasat această piatră” [323]. Bustul profesorului de medicină Purjesz Zsigmond [350] a fost ridicat de Clinica de Medicină Internă.

Comemorări ale unor societăți și asociații • Ridicarea coloanei memoriale a lui Mikó Imre a fost sprijinită financiar „de Societatea Muzeului recunoscătoare” [275]. Dintre participanții la lupta pentru independență, monumentul comemorativ ale locotenent-colonelului Tamás András și cel al maiorului Sándor László au fost ridicate de oraș, respectiv de Asociația Honvezilor din Csíkszék [Scaunul Ciuc], „cu contribuția mai multor cetățeni clujeni entuziaști” [251, 289]. Locul în care și-au ținut discursurile Deák Ferenc și Vörösmarty Mihály a fost „marcat cu pietate de Societatea Literară din Transilvania” [324]. Amintirea donatorului Dov Segal a fost cultivată de Chevra-Kadisha (Asociația Sfântă) [288]. Începuturile teatrului clujean în anul 1792 au fost marcate cu o placă memorială „de comisia organizatoare a centenarului în data de 11 noiembrie 1892, din donația nobilă a proprietarei casei, soția baronului Horváth Ödön, conțesa Rhédey Johanna” [284].

Comemorări sprijinite de persoane particulare, donații • Contele Esterházy Kálmán, comite suprem, a inițiat plantarea arborilor memoriali ai cuplului imperial [258], iar contele Bánffy György a lăsat în urmă și amintirea propriei persoane cu prilejul

vizitei suveranilor [270]. Cinstirea pietrei și a amintirii lui Dávid Ferenc a fost inițiată de o persoană privată [263]. Realizarea statuii reginei Elisabeta a fost sprijinită financiar de soția lui Bölöny Józsefné [303], iar ridicarea monumentului Străjerului Carpaților (Kárpátok Őre), de către latifundiarul Lyka Döme [352]. Placa memorială de pe casa natală a principelui Ștefan Bocskai „a fost ridicată de familia Reményik” [336]. Casa în care a locuit istoricul Kőváry László a fost marcată cu o placă de familie sa [353]. Monumentele comemorative ale lui Kótsi Patkó János și E. Kovács Gyula [337–338] au fost ridicate de directorul de teatru Janovics Jenő.

Sinteză

Începând din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, conținutul național și reprezentarea trecutului maghiar pe diferite paliere ale spațiului public și în diferite foruri publice devin tot mai caracteristice actelor comemorative.

Monumentele, statuile și plăcile comemorative ridicate în această epocă oferă reprezentări ale personajelor și evenimentelor istoriei naționale și ale personalităților din domeniul științelor (literatură, istorie) și artei naționale (teatru). Aceste evenimente și personalități sunt legate de locul geografic (prin nașterea, activitatea sau afinitatea lor cu orașul), astfel încât transpunerea în spațiu a memoriei constituie, în cazul respectiv, o formulare a orizontului și a memoriei locale față de – sau pe lângă – cea națională. Activitatea de producție intensă a memoriei locale s-a suprapus în timp cu nașterea literaturii de istorie locală și cu emanciparea acesteia față de istoria țării.

Alături de contextul local și de cel național, pe parcursul realizării actelor comemorative se remarcă și dualitatea între năzuințele imperiale și cele naționale. Confederația dualistă clădită pe înțelegerea din 1867 între Casa de Habsburg (Francisc Iosif I) și conducătorii politici maghiari nu a reușit să aplaneze în totalitate conflictele precedente, care au angajat mase largi ale populației. Expunerea memoriei revoluționare și a luptei pentru independență poate fi interpretată tocmai ca o modalitate de soluționare a unei traume care a părut a fi imposibil de soluționat. Societatea maghiară a avut astfel posibilitatea de a primi satisfacție prin actele de pietate publice și prin cultivarea memoriei.

Pe lângă construcția publică a memoriei evenimentelor din anii 1848–1849, au existat însă și alte evenimente care au îndreptat atenția asupra trecutului apropiat și au menținut la suprafață conflictul austro-ungar. Conducătorul austriac al lucrărilor de construcție (Bohn Lajos) s-a împotrivit instalării pe fațada noului teatru a statuii lui Wesselényi Miklós, considerat rebel și reprezentat în portul tradițional maghiar de sărbătoare (*díszmagyar*) [334]. Poziția sa a fost sprijinită de baronul Feilitzsch Arthur, învins în alegeri de un urmaș al lui Wesselényi (cf. Janovics 2001: 29–30). Disputa în jurul statuii s-a extins pe plan național. În sfârșit, planul original a fost realizat sub presiunea opiniei publice.

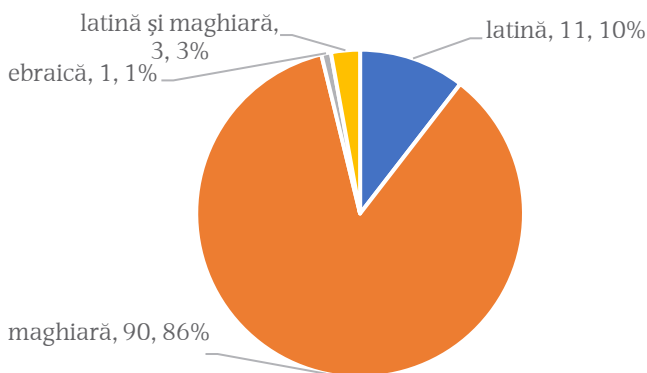
Memoria reginei Elisabeta a compensat oarecum antipatia față de Casa de Habsburg. Susținerea manifestată față de persoana sa a provenit din faptul că regina a intrat în conștiința publică prin dragostea purtată maghiarilor, care a sprijinit și a facilitat Compromisul Austro-Ungar.

Aniversarea a o mie de ani de la descălecatul ungurilor a fost sărbătorită în întreaga țară, festivitățile milenare din anul 1896 fiind incluse chiar și în lege (Legea VII–VIII din anul 1896). Ridicarea de monumente, organizarea de comemorări și expoziții etc. nu au reprezentat doar o chestiune internă, ci au servit și direcția țării partenere și a țărilor vecine, prezentării trecutului, culturii și științei naționale maghiare. Clujul a participat la aceste festivități prin ridicarea statuii regelui Matia și a implicat în desfășurarea programului de evenimente până și casa suverană: Francisc Iosif a participat printr-un reprezentant regal la așezarea pietrei de temelie (1896), arhiducele Joseph a dezvelit grupul statuar (1902).¹⁹⁹

Acele comemorative pe care le-am analizat ca fiind cele mai importante au fost completate de alte gesturi și figuri comemorative. Cunoașterea publică și memoria personalităților și a evenimentelor au fost sprijinite și de denumirea unor străzi și piețe publice în amintirea acestora. O parte din instalările de statui și de plăci au fost asociate cu astfel de numiri de străzi și de piețe, precum în cazul străzilor Erzsébet (Elisabeta), Bolyai, Unió (Uniunii/Unirii), Wesselényi, Petőfi, Berde și Brassai, respectiv al piețelor Szent György (Sfântul Gheorghe), Karolina (Carolina) și Mátyás király (Regele Matia).

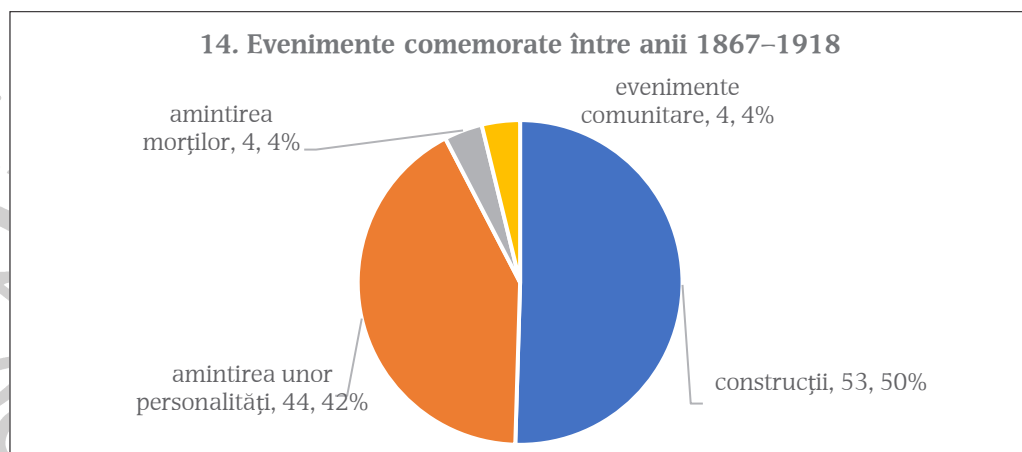
Limba comemorărilor • Cele 105 monumente comemorative identificate de mine în epoca studiată au fost prevăzute cu inscripții în limba maghiară în 90 de cazuri (86%), în limba latină în 11 cazuri (10%), bilingve, latine și maghiare, în 3 cazuri (3%) și în limba ebraică într-un singur caz (1%). Cu alte cuvinte, în epoca respectivă, limba maghiară națională a devenit dominantă în spațiul public. Limba latină a pierdut din importanță și s-a păstrat numai în cazul comemorărilor bisericești, în cadrul unor datări (inscripții de pe altare și statui, referitoare la lucrări de renovare și de construcție) și pe monumentele dedicate celor care cultivau științele. (În aceeași categorie se includ și două monumente mutate de la locul lor original și reinstalate altundeva.)

13. Limba comemorărilor între anii 1867–1918

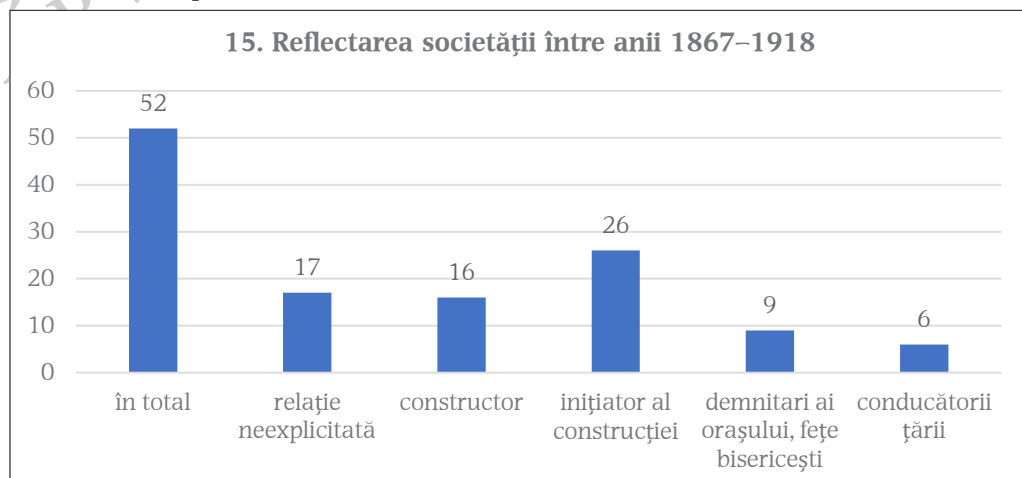

¹⁹⁹ Începând din data de 2 mai 1896, deschiderea anului milenar, și până la încheierea festivităților, în 3 noiembrie, membrii casei suverane au inaugurat clădiri publice, expoziții, monumente etc. în diferite părți ale Ungariei. Prezentarea actelor comemorative milenare: Kőváry 1897: 124–171.

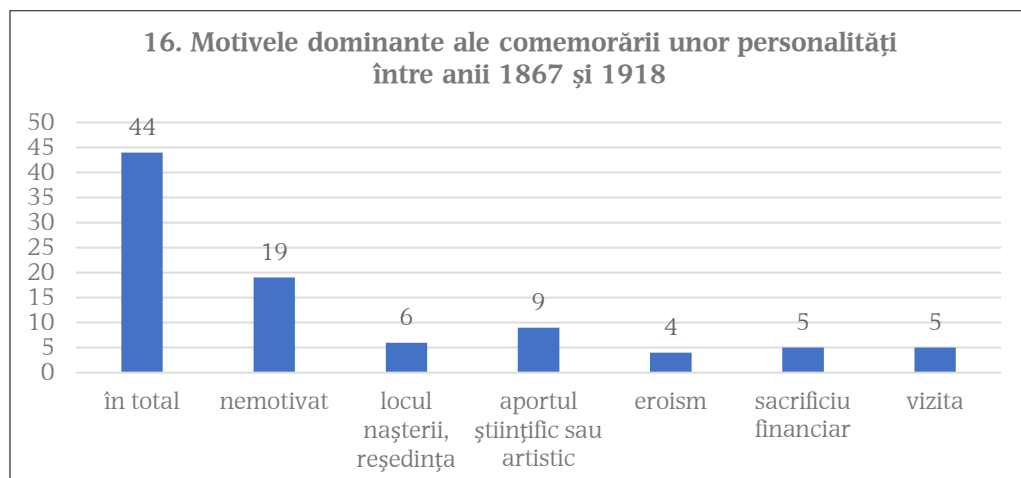
Comemorarea evenimentelor • Motivele principale întâlnite sunt următoarele: 1. reprezentarea orașului aflat în proces de extindere (istoria construcțiilor), 2. amintirea morților (epitafuri), 3. evenimente din viața orașului sau asociate cu orașul (cultul unor personalități și reprezentarea evenimentelor din viața comunității). În prima categorie se includ 53 de acte comemorative (50%), în a doua categorie 4 (4%), în cea de a treia, în total, 48 (46%). Dintre motive, domină 1 și 3 (în cazul celui de-al treilea motiv, actele comemorative legate de anumite personalități sunt preponderente). Pe aceste baze se poate constata că lucrările de construcție (realizarea unor construcții publice ale orașului) și realizările individuale (activitatea științifică sau artistică, actele eroice) au fost cele mai apreciate în epoca studiată.

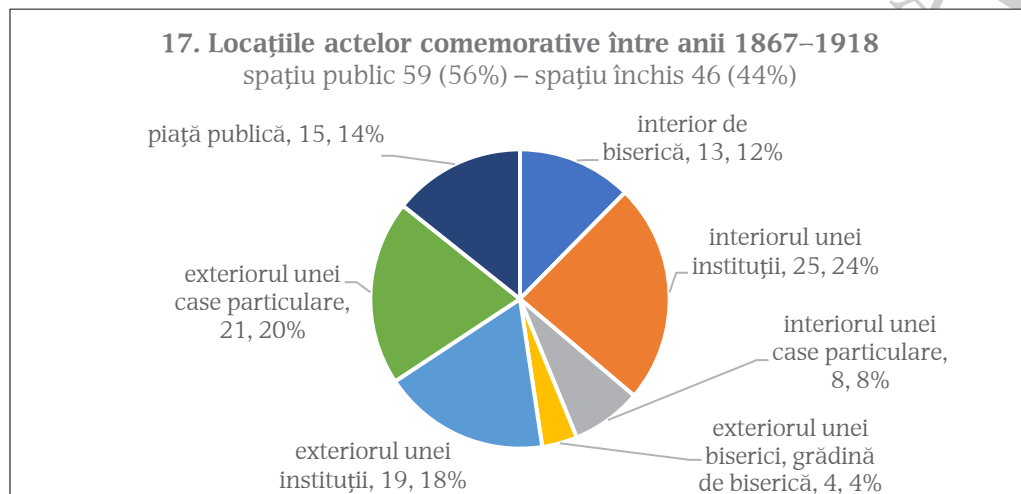
Reflectarea societății • Din totalul de 104 inscripții, 52 se referă la lucrări de construcție, dintre care 17 nu conțin motive care să trimită la societate. În 35 de cazuri avem astfel de trimiteri la societate, în următoarea distribuție numerică: constructori (16), inițiatorii unor lucrări de construcție (26), marii demnitari și liderii bisericești ai orașului (9), respectiv conducătorii țării (9).

Amintirea personalităților • Dintre cele 105 acte comemorative, 44 au servit comemorării și imortalizării unor personalități. O parte dintre aceste comemorări sunt nemotivate (19), cu alte cuvinte, nu conțin textual motivarea actului comemorativ. Motivele dominante din 25 de texte sunt locul nașterii sau reședința personalității comemorate (6), aportul științific sau artistic al acesteia (9), eroismul său (4), sacrificiul financiar (5), vizita (5).

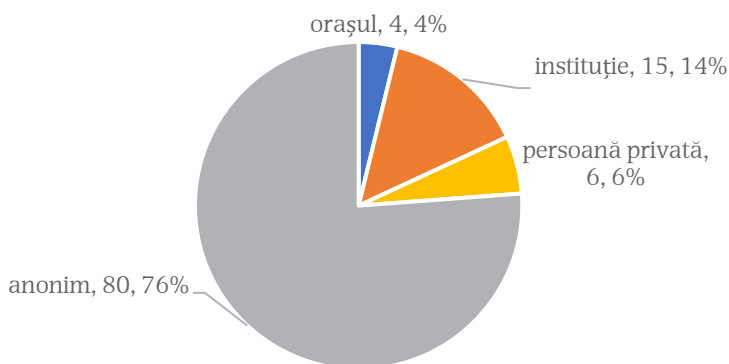

Locațiile actelor comemorative • În ceea ce privește locul comemorării, cele 105 cazuri se împart între spațiile închise (46, 44%) și cele publice (59, 56%). Spațiile închise includ interioarele de biserică (13; 12%), instituțiile oficiale, clădirile publice (25; 24%) și casele private (interiorul clădirii, curte) (8; 8%). Din categoria spațiilor publice fac parte pereții exteriori ai bisericilor (4; 4%), fațadele instituțiilor oficiale și ale clădirilor publice (19; 18%), respectiv fațadele caselor particulare (21; 20%), precum și piețele publice (15; 14%). Din aceste date reiese că monumentele comemorative ocupă și în această epocă, în cea mai mare parte, spațiile publice.

Inițiatorii actelor comemorative • În funcție de paternitatea textelor, inscripțiile comemorative se împart în trei categorii: cele comandate de comunitatea orașului (4; 4%), de o anumită instituție (15; 14%) sau de o persoană privată (6; 6%). Categoria suplimentară a inscripțiilor anonime (80; 76%) se constituie din cele solicitate, de asemenea, de orașul însuși (12; 11%), de biserică și/sau de unele școli (30; 29%), de diferite instituții culturale (5; 5%), de spitale (4; 4%), de bresle și întreprinderi (4; 4%) și de persoane particulare (25; 24%). Din totalizarea numărului comemoratorilor identificați și al celor anonimi reiese faptul că grupul mai numeros se constituie din comunitatea și instituțiile orașului.

18. Inițiatorii actelor comemorative între anii 1867–1918

Pe baza caracteristicilor formale ale obiectelor comemorative se constată faptul că persoana inițiatorului și cea a realizatorului lucrării diferă și în această epocă. Realizatorii obiectelor comemorative sunt specialiști (constructori, cioplitori în piatră) sau artiști (sculptori). În câteva cazuri inscripțiile precizează și numele realizatorilor plăcilor comemorative și ale statuilor, chiar dacă numele acestora sunt plasate în locuri mai puțin vizibile (spre exemplu, inscripțiile [307, 317, 337–338]).

Circumstanțele realizării actelor comemorative se caracterizează prin pregătirile mai îndelungate, implicarea unor segmente mai largi ale populației (pe parcursul colectării de donații sau al realizării obiectului memorial) și publicitatea mediatică pronunțată. Dezvelirea plăcilor comemorative și a statuilor a reprezentat fie un eveniment în sine (în privința obiectelor memoriale care păstrează amintirea respectivă), fie monumentul comemorativ a fost ridicat cu prilejul predării unor clădiri, instituții, piețe, respectiv cu ocazia dării acestora în folosință (acest lucru este valabil în special pentru plăcile comemorative ale unor lucrări de construcție și pentru statuile unor personalități ale căror nume au fost adoptate de diferite instituții). În ambele cazuri putem vorbi despre festivizarea evenimentelor de constituire a memoriei.

Posteritatea semnelor comemorative • În epoca studiată, pe parcursul amenajării noii piețe centrale (în anul 1899), poarta ridicată *ex-voto* în 1747 [158] a fost mutată în fața Bisericii „Sfinții Petru și Pavel”, construite recent [299], iar coloana ridicată în cin-

stea împăratului, Ștutua [222], a fost mutată în piața din apropiere, denumită cu acest prilej Karolina tér (Piața Carolina) [298].

În capitolul următor voi trece în revistă și suprimarea memoriei expuse în epoca prezentată.

De la sfârșitul Primului Război Mondial și până la al Doilea Arbitraj de la Viena (1918–1940). Schimbarea de regim și memoria sa

Pe baza tratatelor de pace care au pus capăt Primului Război Mondial, Transilvania a fost anexată României. Stăpânirea română, care a durat de la unire până la al Doilea Arbitraj de la Viena, a reprezentat o epocă nouă și sub aspectul practicilor comemorative.

Schimbarea de regim a deschis un nou capitol istoric. Aflat până la acea dată sub stăpânire maghiară, Clujul devine acum o parte (și) din istoria română. În acest capitol voi trece în revistă funcționarea practicilor comemorative în contextul relațiilor minoritate-majoritate și de schimbare de regim, respectiv manifestarea schimbării istorice și politice la nivelul practicii.

În primul rând, noua putere a trebuit să se confrunte cu problema autolegitimării și a construirii propriului spațiu public. În vederea legitimării propriei ordini, regimul românesc a trebuit să recurgă la suspendarea sau reinterpretarea continuității cu regimul sociopolitic anterior, concretizate prin două demersuri, uneori simultane. Pe de o parte, trecutul reprezentat sub forma unor monumente comemorative de către regimul precedent a devenit lipsit de valoare și indezirabil, dat fiind faptul că noul regim s-a autodefiniț tocmai prin opoziția față de trecutul respectiv. Pe de altă parte, noul regim a început să caute sursele istorice ale legitimării de sine, pe care a încercat să le suprapună și să le proiecteze asupra spațiului fizic, construindu-și propria ordine de putere pornind de la aceste interpretări devenite importante din punctul său de vedere. Cu alte cuvinte, schimbarea de putere a introdus o altă istorie, o istorie nouă în prezent.²⁰⁰

Astfel, construirea noii ordini a implicat și experiența rupturii de vechea ordine și elaborarea unor interpretări diferite ale trecutului. Acest proces a lăsat urme și în spațiul public, respectiv s-a desfășurat în acest spațiu. În consecință, voi interpreta apariția etniei române și a elitei sale de putere în spațiul public, precum și încercările acestora de constituire a memoriei colective și de naționalizare a spațiului în sistemul de relații al ridicării și demolării de monumente, al desființării și realizării de monumente noi.

Demolarea și ridicarea de monumente. Interpretarea trecutului din perspectiva românească

Deși nu dispun de o imagine completă a epocilor de dinainte de anul 1918 și nu pot să îmi sprijin afirmația decât pe date disparate pe baza materialului studiat, de la formarea și consolidarea mișcărilor naționale încoace, conflictele interetnice au caracterizat permanent organizarea memoriei la Cluj. Spre exemplu, cu ocazia inaugurării plăcii comemorative în amintirea regelui Matia (1889) [276], dar și a grupului statuar (1896

²⁰⁰ Mi se pare important să precizez că sunt conștient de faptul că elaborarea interpretărilor este întotdeauna influențată și de ideologii. Nu îmi propun aici analiza în profunzime a acestei ideologii, ci numai descrierea și interpretarea schimbărilor survenite.

și 1902) [317], reprezentanții românilor din Transilvania și-au exprimat nemulțumirea față de faptul că au fost omiși de pe lista invitaților oficiali, iar în perioada procesului autorilor *Memorandumului* (1894), statuile unor personalități importante ale trecutului național maghiar (busturile căpeteniilor maghiare [264]) au fost vandalizate de tineri români.

După încheierea Primului Război Mondial și Adunarea Națională din 1 Decembrie 1918 de la Alba Iulia, mai multe plăci comemorative și statui au fost eliminate din spațiul public, iar în locul acestora, în spațiul „dezideologizat” au fost instalate monumentele memoriei naționale românești.

În data de 1 octombrie 1919, din ordinul Consiliului Dirigent, Teatrul Național a trecut în subordinea statutului român. La preluarea clădirii, printr-un gest simbolic al ruperii de trecutul maghiar, compania română a demolat statuile lui Jósika Miklós și Wesselényi Miklós [339–340] și a îndepărtat busturile lui Kótsi Patkó János și E. Kovács Gyula din interiorul teatrului [337–338]. Noua companie a debutat cu drama *Ovidiu* a lui Vasile Alecsandri. Bustul poetului român a fost ridicat în foaierul teatrului la începutul anilor '20 [358]. Numele pieței a fost schimbat din Hunyadi în Ștefan cel Mare.

În 1929, cu prilejul aniversării a zece ani de existență a teatrului românesc, au fost comemorați actorii români, printre care Zaharia Bârsan, Olimpia Bârsan, Ion Stănescu-Papa, Alexandru Mihăilescu-Brăilă, N. Dimitriu, C. Potcoavă [370]. Bustul directorului de teatru Zaharia Bârsan a fost inaugurat în 1938, la pensionarea acestuia [405]. În 1 decembrie 1939 a fost inaugurată o placă memorială în amintirea înființării Teatrului Național românesc și a Operei Române, precum și în memoria artiștilor care au contribuit la înființarea celor două instituții: „«S'A POTOLIT FURTUNA».../ AU FOST PRIMELE CUVINTE ROMÂNEȘTI/ CARI AU RĂSUNAT PE ACEASTĂ SCENĂ,/ ROSTITE FIIND DE MAREA ARTISTĂ/ OLIMPIA BÂRSAN./ VECHIUL VIS/ AL ROMÂNILOR ARDELENI DE A AVEA UN TEATRU/ PERMANENT, S-A ÎNFĂPTUIT LA 2 DECEMBRIE 1919,/ CÂND ȘI-A ÎNCEPUT ACTIVITATEA ÎN ACEASTĂ SALĂ CU/ «OVIDIU» DE V. ALECSANDRI/ TEATRUL NAȚIONAL/ SUB DIRECȚIUNEA EMERITULUI ARTIST AL NEAMULUI/ ZAHARIA BÂRSAN./ ROD AL STRĂDUINTELOR LUI/ TIBERIU BREDICEANU, CONSTANTIN PAVEL ȘI/ D. POPOVICI-BAYREUTH,/ PRIMA OPERĂ NAȚIONALĂ A ȚĂRII/ OPERA ROMÂNĂ DIN CLUJ/ ȘI-A INAUGURAT ACTIVITATEA LA 25 MAI 1920 CU/ «AIDA» DE G. VERDI.” [409]

Plăcile memoriale în amintirea construcției Bibliotecii Naționale au fost acoperite de autoritățile care au preluat instituția în 1919 [344–345].

Bustul împăratului Francisc Iosif din foaierul clădirii centrale a Universității a fost scos din țară și dus în Ungaria (regiunea Transdanubia/Dunántúl), pentru a fi salvat, în anul 1919 [296]. La data de 30 ianuarie 1920, în ajunul vizitei regelui Ferdinand I al României, autoritățile române care au preluat Universitatea au dispus tăierea cu ferăstrăul a capului statuii fostului suveran, situată în mijlocul figurilor alegorice de pe fațadă [318]. Personajele secundare ale grupului statuar au fost înlăturate în anul 1925, ele ajungând într-un colț din curtea Universității, iar mai târziu, cu excepția statuii suveranului, în Grădina Botanică, pe postamente separate;²⁰¹ stema regală româ-

201 „Autoritățile române care au preluat universitatea au dispus tăierea capului statuii suveranului în data de 30 ianuarie 1920. Timpanul fațadei a rămas în forma aceasta, cu torsul figurii regale, încă câțiva ani. Statuia a fost îndepărtată abia cu prilejul renovării clădirii, în toamna anului

nească a fost pictată pe fronton. De asemenea, a fost îndepărtată și placa memorială privind lucrările de construcție [319]. În 1929, la centenarul înființării instituției renumite după regele Ferdinand I al României (1920), în sala Senatului Universității a fost inaugurată o placă memorială cu următorul text: „ÎN ACEASTĂ SALĂ REPRESENTAȚII/ AI CELOR PATRU UNIVERSITĂȚI DIN/ ROMÂNIA ÎNTREGITĂ – BUCUREȘTI,/ IAȘI, CERNĂUȚI, CLUJ –, CONSTITUIND/ PRIMUL SENAT AL NOUEI CETĂȚI ACA-/ DEMICE, AU PUS, ÎNTRE X ȘI XIX AUGUST/ MCMXIX, FUNDAMENTELE PRIMEI/ UNIVERSITĂȚI NAȚIONALE A ROMÂNIEI/ NILOR DINTRE CARPAȚI ȘI TISA.” [369] În 1930, în fața clădirii Universității a fost amplasată statuia lui Mihai Eminescu, trimisă de Liga Culturală din București [373]. La câteva săptămâni după inaugurare, în urma protestelor Consiliului Universității din cauza lipsei de valoare estetică a statuii, aceasta a fost demontată și mutată în Grădina Botanică [374].

Statuia Străjerului Carpaților (Kárpátok Őre), ridicată la colțul Pieței Centrale (Főter), a fost distrusă de trupele românești intrate în oraș în noaptea de 30 spre 31 martie 1919 [352]. În 1919 s-a încercat și demolarea ansamblului monumental Matia Corvin din Piața Centrală. În cele din urmă, a fost vandalizată stema de pe postamentul statuii [317], inscripția „MÁTYÁS KIRÁLY” fiind înlocuită cu „MATEI CORVINUL”. În 28 septembrie 1921, față în față cu statuia reprezentând epoca de glorie a Ungariei a fost amplasată statuia Lupa Capitolina, donată de o delegație de la Roma [356]. Această copie care trimite la originea latină a românilor reprezintă și primul monument public cu relevanță românească. Inscripția în limba latină face referire la originea comună a popoarelor latine: „Orașului Cluj din partea orașului-mamă Roma, 1921”. Era planificat ca ulterior lângă acest monument să fie ridicate busturile împăratului roman Traian și ale regelui dac Decebal [366–367]. Cu același prilej, Piața Centrală (Főter) a fost redenumită Piața Unirii. Stemele regale ale Ungariei, Croației și Sileziei au fost înlăturate și substituite de studenții români, în data de 10 decembrie 1932, cu inscripția propusă de istoricul Nicolae Iorga: „BIRUITOR PRETUTINDENI. ÎNVINS/ NUMAI LA BAIA DE PROPRIUL/ SĂU NEAM CÂND VOI SĂ/ CUCEREASCĂ MOLDOVA NEÎNVINSĂ” [382]. Cu ocazia aniversării centenarului mișcării antisemite, participanții au depus jurământ de apărare a națiunii și a țării în fața statuii Lupa Capitolina, după care întrunirea a continuat la cinematograful Corso. De aici, participanții au plecat spre Piața Centrală pentru a amplasa placa. Astfel, ansamblul monumental a fost „salvat” de placa cu inscripția referitoare la naționalitatea română a regelui. Tineretul studentesc nu a cerut acordul conducerii orașului pentru instalarea plăcii. În cadrul discursului său, Octavian Stanca, președintele Cercului Studentesc „Petru Maior”, a recurs la narațiunea de

1925 [...]. În locul statuii a fost plasată la mijloc, între doi lei, stema României, care a rămas acolo până la arbitrajul de la Viena. [...] Grupul statuar deteriorat a stat timp îndelungat într-un colț al curții Universității, pentru ca mai târziu să fie mutat în Grădina Botanică din Cluj. Statuile, așezate pe postamente individuale, se află acolo și în prezent.” (Murádin 2008b: 49, 147–149. Aceeași relatare se mai regăsește și la: Szabó T. A. 1941: 254; Gaal 2001b: 410, 413, 2001f: 35.) Potrivit relatării din anul 1930 a lui Györfy István: „După ce trupele românești cuceritoare au intrat în Cluj, spre marea bucurie a gloatei adunate, un brav soldat din neamul lor, asigurat cu o frânghie, a coborât de pe acoperiș, a tăiat cu ferăstrăul capul statuii regale și l-a aruncat jos, printre strigăte de bucurie (soldatul a fost chiar recompensat pentru fapta «eroică»). Statuia ciuntită a continuat să vestească actul «cultural» timp îndelungat. Mai târziu toate figurile au fost înlăturate. În locul aceluia tablou se află azi stema statului român” (Györfy ed. 1932: 267).

bază, cu corecțiile de rigoare: „În anul 1926, profesorul Iorga a anunțat faptul că statuia lui Matia, așa cum este, reprezintă o falsificare a istoriei. Iată acest bărbat robust [generalul Magyar Balázs – J. A. Zs.], care ține în mână un steag rupt, plecat spre pământ, semnificând umilirea Moldovei, faptul că regele Matia a înfrânt Moldova. Profesorul Iorga a avansat atunci propunerea ca această nedreptate istorică să fie corectată. Consiliul orășenesc s-a ocupat de această problemă în același an, însă, din considerație pentru populația minoritară a orașului, a omis instalarea plăcii cu corecția necesară. Acum însă, când ungurii desfășoară o propagandă revizionistă și îl consideră pe regele Matia ca fiind de-al lor, considerăm drept necesar să proclamăm în fața opiniei publice că regele Matia este al românilor.

Având în vedere tocmai acest fapt, studentimea nu a cerut permisiunea nimănui, ci a ascultat de sentimentele sale naționale, a comandat realizarea unei plăci comemorative, pe care o instalăm acum.” Președintele organizației studentești și-a încheiat discursul tot printr-o trimitere la situația politică de atunci: „Fie această inscripție și un avertisment [...]: toți românii care se întorc împotriva propriei națiuni sunt învinși de propriul popor”.²⁰²

În 1919 a fost îndepărtată și placa memorială de pe fațada Palatului Reduta, în amintirea proclamării unirii Transilvaniei cu Ungaria în 1848 [293], strada fiind redenumită, la rândul ei, din *Unió* în strada Memorandumului. Noua placă amplasată pe fațada clădirii în data de 25 mai 1928 a comemorat amintirea celor condamnați în procesul autorilor *Memorandumului*²⁰³ prin următorul text: „Reduta Orașului în care la 7–25 Maiu 1894 s’a judecat Procesul Memorandumului” [365]. Numele condamnaților au fost immortalizate pe o altă placă memorială, instalată în sala mare a clădirii: „ÎN SALA ACEASTA AU FOST JUDECAȚI ȘI ÎN 25 MAIU 1894/ OSÂNDIȚI PENTRU IUBIRE DE NEAM, DREPTATE ȘI ADEVĂR: [...]” Textul se încheie prin fraza avocatului Ioan Rățiu, unul din principalii autori ai Memorandumului, rostită în timpul procesului: „EXISTENȚA UNUI POPOR NU SE DISCUTĂ, SE AFIRMĂ” [364].

De asemenea, în 1919 au fost demolate și distruse statuile căpeteniilor maghiare din perioada descălecatului de pe Cetățuie (Fellegvár) [213] și a fost înlăturată bustul reginei Elisabeta [303]. În jurul anului 1936 pe deal a fost ridicat un monument comemorativ în formă de cruce [401].²⁰⁴

Placa memorială în amintirea lucrărilor de construcție a Spitalului Carolina a fost îndepărtată în anul 1919 [313]. În luna august a anului 1921, conducerea spitalului a dispus demolarea bustului lui Purjesz Zsigmond, medic internist, care a fost mutat în cele din urmă în Cimitirul Házsongárd, pe locul de înmormântare al familiei, de către urmași [350].

În 7 mai 1919, un grup de tineri români a dăruit bustului lui Széchenyi István [249], care a fost îndepărtat, în cele din urmă, de către autorități în data de 7 mai 1921.

202 Fragmentul a apărut în *Keleti Újság*, Anul XV, Nr. 285, 11 decembrie 1932, 3.

203 Minoritatea română a solicitat drepturi politice și anularea Compromisului Austro-Ungar la aniversarea unui sfert de secol de la realizarea acestuia printr-un *Memorandum* adresat Curtii de la Viena (1892). Regimul habsburgic a condamnat participanții mișcării. Vezi descrierea evenimentelor realizată de Pascu-Pataki-Popa întocm. 1957: 87–89.

204 Catolicii au fost cei care au ridicat, pentru prima dată, o cruce în acest loc, în data de 14 august 1702 [130] (Gaal 2001b: 385, Sas 2003: 210, Asztalos 2004: 273).

Bustul lui Gyulai Ferenc [256] și placa memorială a principelui Bocskai István [336] au fost înlăturate după anul 1919.

Placa memorială a construirii Colegiului Unitarian [306] a fost acoperită cu var la începutul anilor 1920. Bustul contesei Nemes Ilona și al profesorului de medicină Brandt József [342–343] au fost îndepărtate probabil după anul 1920. Conducerea românească a orașului a înlăturat placa memorială a regelui Matia în 1 martie 1939; în 7 martie au reamplasat-o [276],²⁰⁵ iar pe cea a lui Petőfi Sándor au înlăturat-o în martie anului, apoi în octombrie 1939 au reamplasat-o [291].²⁰⁶ Placa memorială a celor doi membri ai familiei Indali, tatăl și fiul [316], a fost demontată după anul 1933. Placa lui Bem József (Józef Bem) [295] a fost înlăturată în data de 24 noiembrie 1936, de către conducerea băncii române care a cumpărat clădirea. Monumentul din Someșeni al honvezilor a fost dărâmat la sfârșitul anilor 1930 [289].

Coloana memorială cu bustul lui Mikó Imre [275] a fost mutată la locul actual în anul 1920, cu prilejul lucrărilor de amenajare a grădinii.

În perioada interbelică s-au efectuat modificări importante și în privința promenadei, numită până atunci Erzsébet-park (Parcul Elisabeta) sau Kispark (Parcul Mic). În 23 martie 1923 parcul a fost concesionat Arhiepiscopiei Ortodoxe a Vadului, Feleacului și Clujului, înființată în luna iulie a anului 1921, în vederea ridicării unei biserici. Înregistrarea din cartea funciară prevedea și amenajarea unui (nou) spațiu simbolic: „Arhiepiscopia trebuie să construiască o catedrală pe acest teren și să pună la dispoziția orașului spațiul rămas în vederea ridicării unor statui care să reprezinte personalitățile meritorii ale poporului român. Orașul se angajează să amenajeze un parc modern și alei în jurul catedralei și să o împrejmuiească cu un gard din fier, cu porți, de întreținerea cărora să se ocupe în același fel în care se ocupă și de cel din jurul bisericii din Piața Centrală” (publicat de Gaal 1995: 94).²⁰⁷

Numele pieței a fost modificat din Bocskai tér (Piața Bocskai) în Piața Cuza Vodă. Blocul de granit care marca arborii memoriali ai reginei Elisabeta [300] a fost înlăturat în anul 1923, când au început lucrările de construcție a catedralei. Pe lângă învățăturile religioase [386], inscripțiile referitoare la finalizarea lucrărilor (1933) au încadrat în noul spațiu și evenimentele prezentate ca fiind istorice: „ACEST SFÂNT ȘI DUMNEZEESC LĂCAȘ CU HRAMUL ADORMIRII MAI-/ CII DOMNULUI – ÎNĂLȚAT ÎNTRU SLAVA ZILEI DE 15 AUGUST 1916 CÂND/ OȘTILE ROMÂNE LIBERATOARE AU INTRAT ÎN PĂMÂNTUL ROBIEI MILE-/ NARE PENTRU ÎNFĂPTUIREA UNITĂȚII NEAMULUI. S'A ZIDIT ȘI ÎNFRUM(U)-/ SETAT PRIN RÂVNA ȘI OSTENEALA SMERITULUI ROB AL LUI DUMNEZEU,/ ÎNTÂIUL EPISCOP AL VADULUI, FELEACULUI ȘI CLUJULUI, P(REA). S(FINȚIEI). S(ALE). D(OMNULUI). NICOLAE IVAN.” [387] Una dintre inscripțiile de deasupra intrării bisericii comemorează, pe lângă lucrările de construcție, amintirea suveranilor dedicați națiunii și creștinismului: construirea bisericii a „ÎNCEPUT ÎN ZILELE PEA GLORIOSULUI REGE ÎNTREGITOR DE ȚARĂ/ FERDINAND I. S'A TERMINAT ÎN ZILELE DREPT CREDINCIOȘULUI RE-/ GE CAROL II. PATRIARH AL BISERICII ORTODOXE ROMÂNE FIIND/ Î(NALT).P(REA).S(FINȚIA).S(A).D(OMN). MIRON CRISTEA, IAR MITRO-

205 Potrivit unor date diferite, placa memorială a fost înlăturată în anul 1938 și reamplasată la locul original după câteva luni (Ferenczi 1941: 83).

206 Potrivit unor date alternative, placa memorială a fost înlăturată în anii 1920 (Gaal 2001d: 250).

207 Sursa datelor: *Renaștere*, 5 noiembrie 1933, *Református Szemle*, 10 noiembrie 1933.

POLIT AL TRANSILVANIEI Î(NALT).P(REA).S(FINȚIA).S(A).D(OMN)./ NICOLAE BĂLAN, ÎN ANUL DOMNULUI 1933 MONUMENT MULT GRĂITOR/ DESPRE PUTEREA DE VIAȚĂ A LEGII NOASTRE STRĂMOȘEȘTI.” [388] Plăcile comemorative amplasate în interiorul bisericii menționează numele celor care au colaborat la lucrările de construcție: consilierii eparhiali, bisericești și laici (în rândul cărora se regăsesc mai mulți protopopi și profesori universitari, un director de liceu, un jurnalist, decanul Baroului Cluj, un director de bancă, un avocat și un inginer silvic) [390]; respectiv păstrează amintirea arhitecților și a celor care au sprijinit construcția din punct de vedere financiar: „ACT COMEMORATIV/ ÎN ANUL 1921 ARHITECTII CONSTANTIN POMPONIU ȘI/ GEORGES CRISTINEL AU FOST ALEȘI PRIN CONCURS DE/ PROECETE CA SĂ ÎNALȚE ACEST SFÂNT LOCAȘ CU AJUTORUL GU-/ VERNELOR DINTRE ANII 1921–1933, A AȘEZĂMINTELOR BAN-/ CARE ROMÂNEȘTI ÎN FRUNTE CU BANCA NAȚIONALĂ A ROMÂNIEI/ ȘI BANCA ALBINA, PRECUM ȘI PRIN DANIILE A ZECILOR DE MIL/ DE CREDINCIOȘI ARHITECTUL:/ GEORGES CRISTINEL/ A ÎNFĂPTUIT PÂNĂ LA SFÂRȘIT PLANURILE DE EXECUȚIE ȘI A/ CONDUS LUCRĂRILE, AVÂND DREPT COLABORATORI:/ SOCIETATEA INTREPRINDE- RILE GENERALE TECHNICE/ ÎN FRUNTE CU INGINERII:/ TIBERIU EREMIA/ DUMITRU MARCU/ NICOLAE DORDEA/ MAESTRU PIETRAR: TOMA GERSTENBREIN/ PICTORII: ANASTASE DEMIAN: CUPOLA PANTOCRATULUI/ CATUL BOGDAN: CUPOLA ALTARU- LUI/ GHEORGHE RUSSU: TÂMPLA/ ALEXANDRU DIMITRIU: ARAMĂRIA/ CRUCILE ȘI DECORAȚIUNILE CUPOLELOR” [389].²⁰⁸

În piața din fața catedralei s-a dorit ridicarea statuii lui Avram Iancu, cu fața spre Teatrul Național. Comitetul format în anul 1921 a planificat să ridice statuia publică de mari dimensiuni la centenarul nașterii revoluționarului român și a inițiat o campanie de donații cu sprijinul presei și al diferitelor instituții culturale. În 2 septembrie 1924 a avut loc amplasarea festivă a pietrei de temelie [360], cu participarea regelui Ferdinand I și a reginei Maria, precum și a celor mai importante personalități ale țării. Proiectul de concurs a prevăzut realizarea unui monument comemorativ capabil să contracareze din punct de vedere estetic și ideologic ansamblul monumental Matia Corvin din Piața Centrală. În ciuda anunțării repetate a concursului, nu au sosit proiecte care să poată fi evaluate de comisie.²⁰⁹ Proiectul sculptorului bucureștean C. Dimitriu-Bârlad, care a câștigat ultima ediție a concursului, organizată în anul 1926, a rămas nerealizat din cauza costurilor ridicate.

Istoriografia română a văzut în persoana voievodului Mihai Viteazul realizatorul statului național român unitar, primul unificator al țărilor române. Secundul fidel al acestuia, Baba Novac, căpitan de mercenari sârb, considerat de istoriografia maghiară un jefuitor, a fost condamnat la moarte, împreună cu preotul său, de către Dieta Nobiliară din Cluj pentru trădare și jafuri. Condamnații au fost executați în fața porții orașului. Voievodul român întors în Transilvania după bătălia de la Guruslău (Gorosló) și-a comemorat ostașul mercenar. Monumentul comemorativ ridicat în amintirea evenimentului la inițiativa episcopului Nicolae Ivan și a cetățeanului de onoare al orașului Gheorghe Sion, troiță prevăzută cu o placă memorială, a fost amplasat în fața

208 Evenimentul sfințirii bisericii a fost relatat amănunțit de către Petru Borteș, care a publicat și textul diplomei pentru așezarea pietrei de temelie (Borteș 1933).

209 În anul 1921 un proiect considerat favorit a fost exclus din concurs după ce s-a dezvăluit cine se află în spatele pseudonimului, pe criterii etnice, autorul fiind sculptorul maghiar Pászky Jenő.

Turnului Croitorilor (Szabók tornya), într-un spațiu ocupat de plăci memoriale (de relevanță maghiară) instalate în amintirea unor lucrări de construcție [101, 132, 136]. Potrivit inscripției de pe cruce, „ÎN ACEST LOC A FOST TRAS ÎN ȚEAPĂ/ BABA NOVAC/ GENERALUL LUI MIHAI VITEAZUL,/ DUPĂ CE A FOST ARS PE RUG ÎN PIAȚA CLUJULUI/ ÎMPREUNĂ CU DUHOVNICUL SĂU ÎN ZIUA DE/ 5 FEBRUARIE 1601./ RECUCERIND ARDEALUL VOEVODUL MIHAIU A AȘEZAT ACI/ ÎNTRE 11–16 AUGUST 1601 UN STEAG ÎN CINSTEA/ MARELUI ȘI VITEAZULUI SĂU SLUJITOR./ RIDICATU-S'A ACEASTĂ TROIȚĂ ÎN ZIUA EROILOR, 21 MAI 1936.” [397] Începând de la această dată, steagul reconstituit al voievodului a fost arborat în fiecare an lângă monumentul ridicat de Ziua Eroilor (cf. Buzea 1939: 44–45).

O parte dintre monumentele comemorative dedicate prezentului au servit la constituirea cultului personalității suveranilor români. La hotarul orașului, locul în care regele Carol al II-lea a pășit pentru prima dată pe pământul Transilvaniei a fost marcat cu un monument comemorativ. Inscripția amplasată pe pista aeroportului din Someșeni: „AICI A COBORÂT DIN SBOR/ ÎN 6 IUNIE 1930/ ADUCĂTORUL DE VIAȚĂ NOUĂ/ ÎN ROMÂNIA PE VECI UNITĂ,/ REGELE CAROL II.” [394] Automobil-Club Regional Cluj și-a amintit că regele a participat la cursa clubului auto din luna septembrie a anului 1930 [375]. În anul 1935, la aniversarea de 42 de ani a regelui României, amprenta piciorului regelui a fost immortalizată pe o placă de bronz așezată pe un bloc de marmură în Parcul Sportiv „Regele Carol al II-lea” [395].

Pe lângă ridicarea Catedralei Ortodoxe (1933) [388], în același cult al personalității au fost integrate și comemorările altor evenimente. Școala „Ioan Bob” a fost predată în anul 1936: „ACEASTĂ ȘCOALĂ S'A ZIDIT ÎN ANII 1935–1936, SUB GLORIOASA/ DOMNIE A M(AJESTĂȚII).S(ALE).REGELUI CAROL II, FIIND MINISTRU AL EDUCAȚIEI/ NAȚIONALE D-L Dr. C. ANGELESCU, PRIN STRĂDUINȚA DOMNILOR:/ Dr. NICOLAE DRĂGANU, PROFESOR UNIVERSITAR, PRIMARUL MUNICIPIULUI CLUJ,/ TRAIAN FLORIU ZINVELIU, DIRECTORUL ȘCOALEI,/ A COMITETULUI ȘCOLAR AL MUNICIPIULUI CLUJ ȘI A COMITETULUI ȘCOLAR AL ȘCOALEI/ PLANURILE S'AU ÎNTOCMIT DE D-L INGINER ADALBERT HERTZ./ LUCRĂRILE S'AU EXECUTAT DE D-L INGINER ALFRED MIKES ȘI/ D-L ARHITECT ERNEST KONCZ.” [398] Noul sediu al Muzeului Etnografic a fost inaugurat în 13 iunie 1937 în prezența regelui României: „MUZEUL ETNOGRAFIC/ AL ARDEALULUI/ ÎNTEMEIAT LA 1 IANUARIE 1923/ SUB AUSPICIILE/ FUNDAȚIEI PRINCIPELE CAROL/ ȘI INAUGURAT/ ÎN AUGUSTA PREZENȚĂ/ A MAJESTĂȚII SALE/ REGELUI CAROL II/ LA 13 IUNIE 1937/ ÎN NOUA CLĂDIRE DĂRUITĂ DE/ MUNICIPIUL CLUJ.” [402] Numele donatorilor (colecțiilor etnografice) au fost păstrate pe o placă separată [403]. Tot în același zi a fost inaugurat și Muzeul Botanic: „CLĂDIREA MUZEULUI BOTANIC/ ÎNCEPUTĂ ÎN ANUL 1930, S'A TERMINAT ÎN ANUL 1935,/ ÎN TIMPUL DOMNIEI MAJESTĂȚII SALE REGELUI/ CAROL AL II-LEA,/ PRIN RÂVNA RECTORULUI/ FL(ORIAN). ȘTEFĂNESCU-GOANGĂ/ ȘI A DIRECTORULUI/ PROF(ESOR). ALEXANDRU BORZA,/ DUPĂ PLANURILE ȘI SUB CONDUCEREA/ ING(INERULUI). I. I. IVAȘCU, ARHITECT.” [404]²¹⁰

210 Cu ocazia acestei zile, regele României a vizitat mai multe instituții științifice. Acesta a inaugurat noua casă studențească – Colegiul „Regal Carol al II-lea” –, după care i-a fost decernat titlul de doctor honoris causa al Universității. Ulterior vizitării Muzeului Etnografic, regele a inaugurat Institutul de Istorie Antică, Galeria Cioflec, Institutul de Istorie Română și Muzeul Botanic, după care a vizitat și căminele studențești de băieți și de fete. (Despre eveniment vezi: *Adevărul*, Anul

În aceeași perioadă, înființarea Băncii Economul în anul 1886 și edificarea sediului acesteia în anul 1896 au fost marcate printr-o placă [362]. Noua anexă a Spitalului de Ortopedie și Chirurgie Infantilă a fost inaugurată în anul 1933 [384]. Biserița de lemn din Parcul Sportiv a fost înălțată în memoria fiului lui Iuliu Hațieganu: „Idea parcului sportiv s-a născut la moartea lui Țuțu Hațieganu – 1928” [400].

În amintirea eroilor români și maghiari din Someșeni din timpul Primului Război Mondial a fost ridicat un monument în cimitirul localității aparținând Clujului [359].

Amintirea evenimentelor din decembrie 1918 a fost comemorată prin placa memorială a lui Octavian Petrovici. Elevul român a căzut în fața Băncii Economul, apărând sediul Consiliului Național Român din Ardeal, în lupta cu Regimentul Secuiesc [363]. Numele străzii a fost schimbat din Báthory în strada Senatului Național, în amintirea organizației apărute. Cu prilejul aniversării a 20 de ani de administrație românească a fost planificată inaugurarea unei plăci memoriale cu lista prefecților județului Cluj de după schimbarea regimului [406].

Amintirea marilor personalități a fost revendicată de diferite instituții. Bustul profesorului de stomatologie Gheorghe Bilașcu a fost amplasat în Piața Sfântul Gheorghe, redenumită Piața Gheorghe Sion, în parcul din fața Institutului de Otorinolaringologie și Stomatologie, în apropierea statuii ecvestre a sfântului. Profesorul comemorat a fost „ÎNTEMEIETORUL ÎNVĂȚĂMÂNTULUI UNIVERSITAR/ STOMATOLOGIC ÎN ROMÂNIA” [368]. Bustul bacteriologului german Robert Koch [383] a fost instalat la inițiativa Sănatoriului Cosmutza, în parcul instituției. În anul 1934, cu ocazia banchetului de rămas-bun al profesorului de medicină Iacob Iacobovici, care pleca la București, Clinica de Medicină Internă a ridicat un bust cu inscripția: „MAESTRULUI/ PROFESOR DR. IACOB IACBOVICI,/ ÎNTEMEIETORUL ȘCOALEI ROMÂNE DIN ARDEAL,/ DIRECTOR AL ACESTEI CLINICI [ÎNTRE] 1. X. 1919 – 1. VIII. 1933./ OMAGIUL/ COLEGILOR, COLABORATORILOR ȘI ELEVILOR” [392].

Politicianului Alexandru Vaida-Voevod, vicepreședintele Partidului Național Țărănesc, i s-a ridicat bust încă în timpul vieții [381]. Evenimentul a avut loc în prezența politicianului, în sala de club a partidului, cu ocazia unei sărbătorii importante a poporului român, în 1 decembrie 1932. Consolidarea cultului său și organizarea actului comemorativ la aceeași dată cu aniversarea zilei naționale au fost motivate de rolul de lider jucat de politician în procesul Unirii.

Aș dori să mă opresc și asupra unui alt fenomen prin care sa conferit sens etnic spațiilor publice. Noua administrație a calificat drept deranjantă și ilegală prezența simbolurilor maghiare în spațiile publice și cvasipublice. Fațadele de case, stemele nobiliare și frizele au fost ciuntite în numeroase cazuri. În această logică, înlăturarea stemei și a coroanei maghiare de pe postamentul ansamblului monumental Matia Corvin poate fi considerată un gest aproape firesc. De asemenea, ferestrele Bisericii Romano-Catolice „Sfântul Mihail”, realizate la sfârșitul secolului al XIX-lea, au fost interpretate, conform aceleiași logici, ca manifeste ale statalității maghiare. În perioada Monarhiei Austro-Ungare, vitraliul din mijloc al sanctuarului reprezenta stema Ungariei deasupra statuii arhanghelului. După 1918, autoritățile române au solicitat îndepărtarea simbolului statului maghiar. În anul 1923, însuși Ministerul Culturii a somat

LI, Nr. 16371, 15 iunie 1937, 5 și 8; *Ellenzék*, Anul LVIII, Nr. 133, 15 iunie 1937, 1–3.; *Gazeta Ilustra-tă*, Anul VI [1937] Nr. 9–10, 107, Nr. 11–12, 129.)

biserica să îndepărteze vitraliul. Ministrul Alexandru Lapedatu și-a exprimat printr-o scrisoare nemulțumirea pentru că vitraliul „îl înfățișează pe Sfântul Arhanghel Mihail purtând coroana Sfântului István [al Ungariei] și cu stema statului maghiar”.²¹¹ În luna martie a anului 1923 elementul incriminat a fost înlocuit cu stema fostului episcop al Transilvaniei Haynald Lajos (cf. Sas 2010d: 423–424).²¹²

Un alt vitraliu, reprezentând o scenă cu regele Sfântul István al Ungariei, a provocat nemulțumirea conducerii orașului din cauza folosirii însemnelor regale. Șeful poliției clujene „a solicitat să dispară de pe vitraliu coroana maghiară din mâna Sfântului István (care oferă Sfintei Fecioare coroana așezată pe o pernă)”. Autoritățile române nu au acceptat vopsirea bucății de sticlă în cauză. Scena acoperită cu vopsea roșie pe ambele părți ale ferestrei a fost interpretată ca o expresie a doliului resimțit de maghiari din cauza divizării națiunii, ca și cum scena ar fi „acoperită cu un văl negru în semn de doliu” (citată de Sas 2009: 428–429). Varianta propusă a părut inacceptabilă fiindcă porțiunile de sticlă acoperite aminteau tocmai de conținutul ce se încerca a fi ascuns. La ordinul Bucureștiului, autoritățile locale au dispus scoaterea bucății de sticlă reprezentând oferirea coroanei. Astfel, potrivit parohului Hirschler József, „din Sfântul István [al Ungariei] nu au mai rămas decât picioarele, iar din Sfântul Imre [al Ungariei] și din Sfânta Margit [a Ungariei], capetele. De pe altarul principal am scos și scutul din mâna Sfântului László [al Ungariei] și am îndepărtat trimiterile maghiare de pe mărul ținut de Sfântul István [al Ungariei].”²¹³

Trecutul ascuns și memoria restrânsă.

Acte comemorative maghiare

În spațiile publice de primă importanță nu se întâlnesc monumente comemorative asociate cu populația maghiară. Explicația acestui fapt este că puterea și-a subordonat cele mai importante spații publice. Inițiativele maghiarilor, deveniți minoritate, nu s-au mai putut realiza decât în spațiile semipublice. De asemenea, o parte dintre monumentele eliminate din spațiul public au fost mutate în spații de acest tip. În consecință, în paginile următoare am să prezint două tipuri de strategii care vizează menținere și organizarea memoriei: ascunderea reprezentărilor despre trecut și încercările susținute de spațializare a acestor reprezentări.

Directorul de teatru Janovics Jenő a amplasat în parcul său personal bustul predecesorului său, Gyulai Ferenc, ce fusese mutat în clădirea Teatrului Național în anul 1906 și acum era îndepărtat din acest loc [256]. La inițiativa aceluiași director de teatru, fragmentele păstrate din statuile dăruite ale lui Jósika Miklós și Wesselényi Mi-

211 Scrisoarea ministrului Alexandru Lapedatu către episcopul Transilvaniei, Mailáth Gusztáv Károly (București, 31 decembrie 1923). Cluj-Napoca, Arhivele Parohiei Romano-Catolice „Sfântul Mihail” (publicată de Sas 2010d: 426).

212 Vitraliul a fost restaurat în anul 1942, stema originală fiind reinstalată la locul său. În sfârșit, după lucrările de renovare din anii 1956–1960, înlocuirea stemei maghiare cu cea episcopală a devenit gestul acceptat de putere. Sursa datelor: Biró 1942, Sas 2010d: 85.

213 Scrisoarea lui Hirschler József, protopop și paroh de Cluj, adresată lui Mailáth Gusztáv Károly, episcopul Transilvaniei (Cluj, 12 ianuarie 1924). Cluj-Napoca, Arhivele Parohiei Romano-Catolice „Sfântul Mihail” (citată de Sas 2009: 94, publicată de Sas 2010d: 428–429).

klós [339–340] au fost mutate în Cercul de Teatru de Vară (Nyári Színkör), unde au fost zdrobite de români la începutul lui septembrie 1940, în urma anunțării Arbitrajului de la Viena. Bustul contelui Széchenyi István [249] a fost depus la muzeul amenajat în Casa Matia și aici a ajuns mai târziu și bustul lui Szentgyörgyi István, ridicat în anul 1921 [355]. Placa memorială în amintirea unirii Transilvaniei cu Ungaria [293] a ajuns în depozitul muzeului de antichități al Universității. Blocul de stâncă ce a marcat arborii memoriali ai reginei Elisabeta [300] a fost mutat în curtea Institutului Teologic Protestant [391].

Asociația de Meșteșugari Poale Czedek („Muncitorii Cinstei”) a ridicat o sinagogă în anul 1921. Placa comemorativă a construcției azilului de bătrâni, cu o inscripție în patru limbi (maghiară, română, germană și ebraică) [354], a publicat numele donatorilor și sumele donate. În mod similar, au fost ridicate plăci trilingve (în ebraică, română și maghiară) care enumerau susținătorii și sumele donate Spitalului Evreiesc, inaugurat în 6 septembrie 1931 [379]. Sala de ceremonii a cimitirului evreiesc ortodox a fost proiectată și realizată de arhitectul Öhlbaum Áron ca o dedicație în memoria tatălui său [399]. Eparhia Unitariană a construit case de raport din moștenirea soției lui Marosi Gergely și din cea a lui Benkő Mihály [407–408]. Asociația Femeilor Izraelite a amplasat o placă în Căminul de Copii (Napközi Gyermekotthon), iar Asociația de Îngrijire a Orfanilor Evrei din Cluj (Erdélyi Zsidó Árvagondozó Egyesület), în căminul de ucenici, în memoria susținătorilor [371–372].

Plăcile comemorative și statuile ridicate în memoria unor personalități de naționalitate maghiară au fost amplasate în incintele unor școli și biserici sau în spațiul interior al sediilor unor instituții.

Cu ocazia aniversării de 80 de ani a lui Szentgyörgyi István și în cinstea celor 60 de ani petrecuți pe scenă, actorului i-a fost ridicat un bust încă din timpul vieții, în incinta Teatrului Național Maghiar, în cadrul unei gale ce a inclus și un spectacol festiv [355]. Tot aici a fost inaugurat bustul actriței Miklóssy Margit în cinstea celor 40 de ani petrecuți pe scenă [393], precum și bustul actriței Solymosán Magda, dezvelit în cadrul unei ceremonii memoriale [410]. Statuia lui Hory Etelka, soția lui Gyarmathy Zsiga, a fost transportată din atelierul sculptorului Kolozsvári Szeszák Ferenc, în urma morții acestuia, în Grădina Botanică [357].

Placa memorială a episcopului reformat Nagy Károly [361] a fost amplasată în spațiile amvonului Bisericii Reformate de pe Ulița Lupilor în anul 1926, iar epitaful lui Apor István de Altorja (Turia de Jos) datează din anul 1935. Consiliul Diocezei Bisericii Catolice a comemorat personalitatea sa după două secole: „Contele Apor István de Altorja [Turia de Jos], comite suprem, consilier al vestitului guvern al Transilvaniei, trezorier și general regal, susținător înflăcărat al religiei catolice, fondator de instituții, ostaș zelos al Statusului Romano-Catolic, stins din viață în anul 1704, își așteaptă aici învierea fericită. Consiliul diocezei îi ridică acest monument veșnic bărbatului măreț în anul 1935” [396].

În anul 1931, la aniversarea a 350 de ani de existență, Liceul Piarist a amplasat busturile lui Jósika Miklós [377] și Mikes Kelemen [378] în sala festivă a clădirii. Darurile familiilor Jósika și Mikes au fost înmânate școlii în cadrul unei serbări care a inclus întâlnirea foștilor studenți, o slujbă religioasă și un program cultural. Copia după bustul episcopului de Alba Iulia Mailáth Gusztáv Károly [380] a fost instalată în sala festivă a aceluiași liceu. Bustul lui Báthory István [385] a fost ridicat de Seminarul „Sfântul

Iosif-Báthory-Apor” în propria curte, cu prilejul aniversării a 400 de ani de la nașterea principelui.

Bustul întemeietorului Johann Renner a fost ridicat în sala de conferințe a Fabricii de Pielărie „Frații Renner” [376].

Sinteză

În ceea ce privește limitele de date a perioadei prezentate, se observă manifestarea mult mai pregnantă a punctelor de cezură istorico-politice (unirea Transilvaniei cu România și al Doilea Arbitraj de la Viena), dat fiind faptul că epoca respectivă a implicat nu doar o schimbare socială și politică în regimul de putere, ci și una etnică.

Noul regim de putere a trebuit să se raporteze cumva la trecut. Demersurile comemorative ale noii puteri au însemnat de fapt reevaluarea trecutului. În vederea acestei reevaluări, regimul a integrat alte conținuturi, alte evenimente din trecutul comun, însă trăit într-un mod diferit, respectiv a încercat să ignore sau să suprimă reprezentările precedente ale trecutului. Cele două demersuri, demolarea monumentelor vechi și ridicarea de monumente noi, au reprezentat două aspecte ale organizării memoriei.

În paginile anterioare am încercat să prezint nevoile și caracteristicile noului regim în articularea spațiului public și social, precum și în privința ridicării de monumente și a reprezentării trecutului.

Din prezentarea realizată reiese faptul că elementele eliminate din spațiul public de către noua putere au fost monumentele comemorative dedicate evenimentelor și personalităților istoriei naționale maghiare, instalate începând din epoca reformelor, în perioada mișcărilor naționale, respectiv plăcile memoriale ale construcțiilor prezentate ca realizări naționale maghiare. Caracteristica principală a celui alt discurs ce își face apariția sau se activează în spațiul public, discursul etnic românesc, constă în expunere memoriei unor evenimente și personalități diferite, pe lângă eliminarea reprezentărilor asociate cu regimul de putere anterior, cel maghiar.

SpatIALIZAREA memoriei s-a îndreptat, în mare parte, spre aceleași locații care fuseseră marcate deja sub regimul de putere anterior. Din cauza evaluării diferite a evenimentelor din secolul al XIX-lea, în spațiul public, accentul s-a mutat de pe 1848-ul maghiar pe cel românesc, respectiv pe memoria procesului Memorandumului. De asemenea, noua putere a reprezentat în spațiu și memoria victoriei românești și a unirii Transilvaniei cu România. Această intenție s-a manifestat, pe lângă actele comemorative, în schimbarea numelor de străzi și de piețe. Astfel, strada pe care au intrat în oraș trupele române (strada Magyar, respectiv Kossuth) a fost redenumită Calea Victoriei, iar ulterior Calea Mareșal Foch, numele străzii Kornis a fost schimbat cu numele generalului Neculcea, care a condus trupele românești, iar Mátyás király tér (Piața Regele Matia) a fost redenumită Piața Unirii.²¹⁴

Actele comemorative românești au vizat, fără excepție, originile, aspirațiile de uniune a Transilvaniei cu principatele române, respectiv personalitățile și evenimentele asociate cu emanciparea națională. Integrarea în memorie a cultului regal românesc,

214 Schimbările denumirilor străzilor și piețelor au fost publicate de Veress 1923.

care a substituit amintirea suveranilor maghiari, dar și a personalităților românești, s-a organizat în cadrul acestei strategii de construire a națiunii.

Nevoia creării unui spațiu românesc s-a manifestat și în alte domenii publice. Într-un apel lansat către cetățenii maghiari ai Clujului în anul 1919, profesorul universitar Gheorghe Bogdan-Duică a solicitat un loc și pentru reprezentanții statului român, profesori și studenți.²¹⁵ În urma ridicării limbii române la statutul de limbă oficială, au fost introduse taxe suplimentare pentru firmele în limba maghiară, Poșta a boicotat trimiterea scrisorilor cu adresele în limba maghiară, examenul de bacalaureat și ședințele Consiliului Orășenesc s-au desfășurat în limba română (cf. Hámori 2005: 93–94). În discursul său rostit la Cluj în data de 2 mai 1934, prim-ministrul Gheorghe Tătărescu a formulat programul social al regimului românesc și a indicat ca scop corectarea istoriei: „Istoria trebuie rectificată! Trebuie să creăm burghezia românească și să asigurăm supremația socială a acesteia în Ardeal! Sarcina istorică cea mai urgentă a Românei constă în realizarea cu orice preț a acestui program” (citată de Juhász 1942: 80).

Acele comemorative maghiare au avut loc în acele spații în care puterea nu a putut să ajungă sau pe care nu le-a supravegheat, respectiv în spațiile considerate irelevante din perspectiva intereselor românești. Dintre aceste acte comemorative maghiare, niciunul nu a avut un caracter politic. În acest sens, etnia maghiară a fost eliminată din spațiul public. Plăcile comemorative și statuile ridicate în incinta instituțiilor maghiare au fost surclasate în privința încărcăturii simbolice de actele comemorative românești, realizate în spațiul public. Încercarea de a valorifica reprezentările naționale în limita posibilităților poate fi interpretat ca un gest menit să mențină echilibrul (spre exemplu, sculptorul a reprezentat figurile lui Jósika Miklós și Mikes Kelemen în veste maghiare [377–378]).

Potrivit istoricilor epocii, politica de asimilare orchestrată de puterea română din perioada interbelică a fost mai puțin eficientă. Amintirea regatului maghiar și a statalității maghiare a rămas mult mai vie în conștiința populației maghiare a Clujului. Naratiunile despre statalitatea maghiară au fost mai personale, iar biografiile individuale au format încă parte din istoria statului maghiar, dată fiind brevitățile timpului trecut (doar două decenii). Pe lângă acești factori, cultul iredentist aflat într-un proces de intensificare și răspândire în „Ungaria ciuntită” („Csonka-Magyarország”) și-a exercitat influența și pe teritoriul Transilvaniei, prin intermediul sistemelor de relații personale ale indivizilor.²¹⁶ În privința Clujului, aș dori să relievez un anumit tip al reprezentării imagistice. În epoca interbelică circula un întreg corpus de cărți poștale reprezentând un monument, o placă sau un loc comemorativ, cu texte reprezentative pentru epoca respectivă, precum „Matia veghează încă asupra maghiarilor” („Mátyás még vigyáz a magyarokra”), „Ungaria te-așteaptă înapoi” („Magyarország visszavár”) etc.

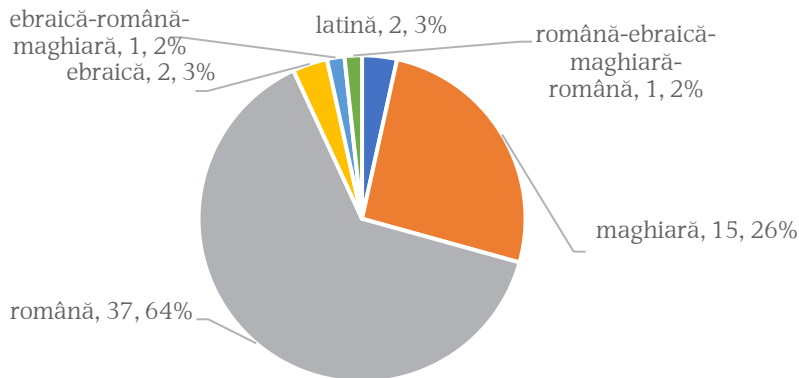
Limba comemorărilor • Cele 58 de acte comemorative înregistrate se constituie din 37 de plăci comemorative și statui cu inscripția în limba română (64%), 15 (26%) în limba maghiară, două (5%) în limba latină, două (3%) în limba ebraică, unul (2%) în limbile ebraică, română și maghiară și unul (2%) în limbile română, ebraică, maghiară

215 Vezi fragmentele din apel publicate de Buzea 1939: 68–69.

216 Despre toposurile, simbolurile, monumentele, statuile și festivitățile cultului iredentist maghiar, vezi Zeidler 2002.

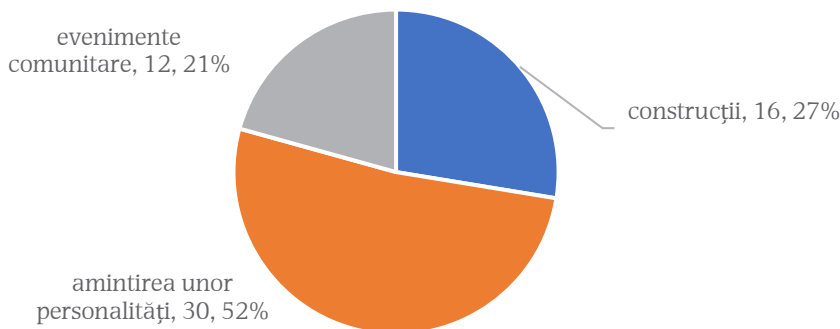
și germană. Limba inscripțiilor indică etnia care le-a realizat, cu mențiunea că, dintre cele două inscripții în limba latină, una este de relevanță maghiară și cealaltă de relevanță română, cele două inscripții în limba ebraică și cel trilingv sunt de relevanță evreiască (maghiară), iar inscripția cvadrilingvă, de relevanță maghiară. Datele statistice indică în mod univoc emergența și dominanța etniei române.

19. Limba comemorărilor între anii 1918–1940

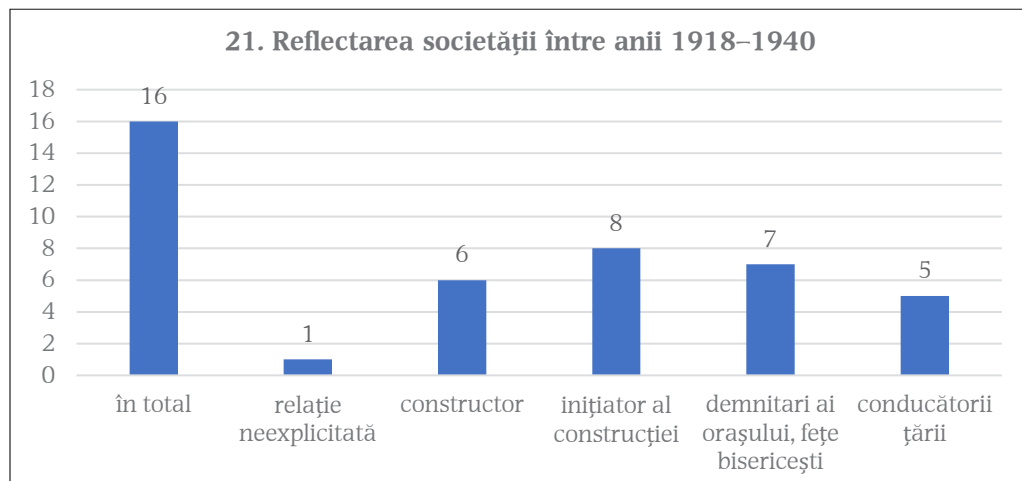

Comemorarea evenimentelor • Motivele comemorărilor s-au modificat față de epocile precedente. Una dintre schimbări constă în eliminarea comemorării morților (epitafuri) din spațiul public supus analizei (bisericele). Motivele înregistrate sunt următoarele: 1. reprezentarea orașului aflat în proces de extindere (istoria construcțiilor), 2. evenimente din viața orașului sau asociate cu orașul (cultul unor personalități și reprezentarea evenimentelor din viața comunității). În prima categorie se includ 16 acte comemorative (27%), iar în a doua categorie, în total, 42 (73%) de acte. În această epocă au devenit dominante comemorările evenimentelor și ale personalităților.

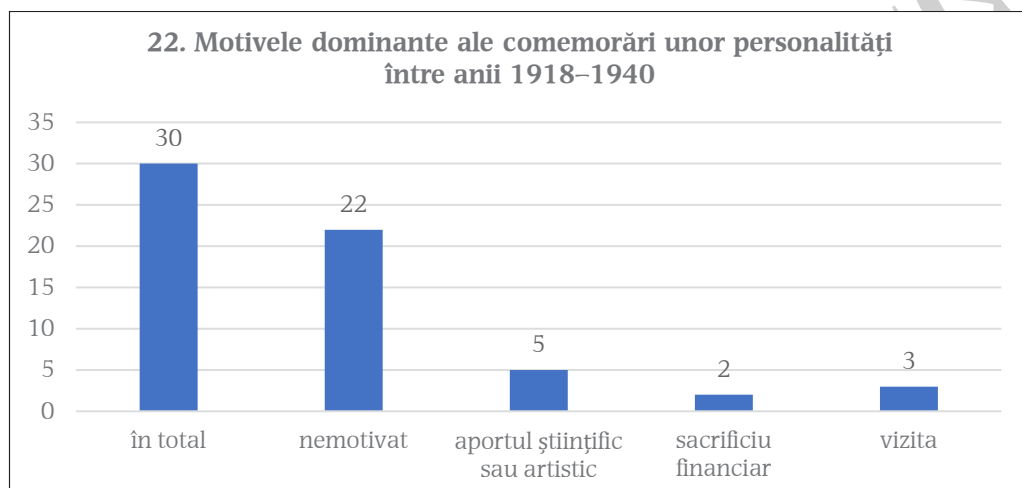
20. Evenimente comemorate între anii 1918–1940

Reflectarea societății • Din totalul de 58 de inscripții, 16 se referă la lucrări de construcție, dintre care una nu conține motive care să trimită la societate. Într-un număr de 15 cazuri avem astfel de trimiteri la societate în următoarea distribuție numerică: constructori (6), inițiatorii unor lucrări de construcție (8), marii demnitari și liderii bisericești ai orașului (7), respectiv conducătorii țării (5).

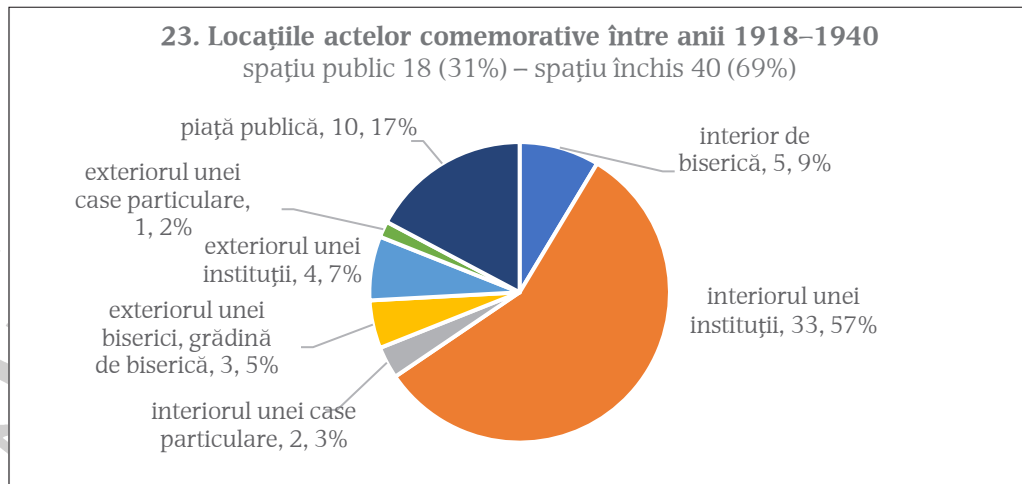

Amintirea personalităților • Din cele 58 de acte comemorative, 30 au servit comemorării și imortalizării unor personalități. O parte dintre aceste comemorări sunt nemotivate (22), cu alte cuvinte, nu conțin textual motivarea actului comemorativ. Motivele de conținut ale cultului diferitelor personalități sunt următoarele: aportul științific sau artistic al personalității comemorate (5), sacrificiul financiar (2), vizita (3).

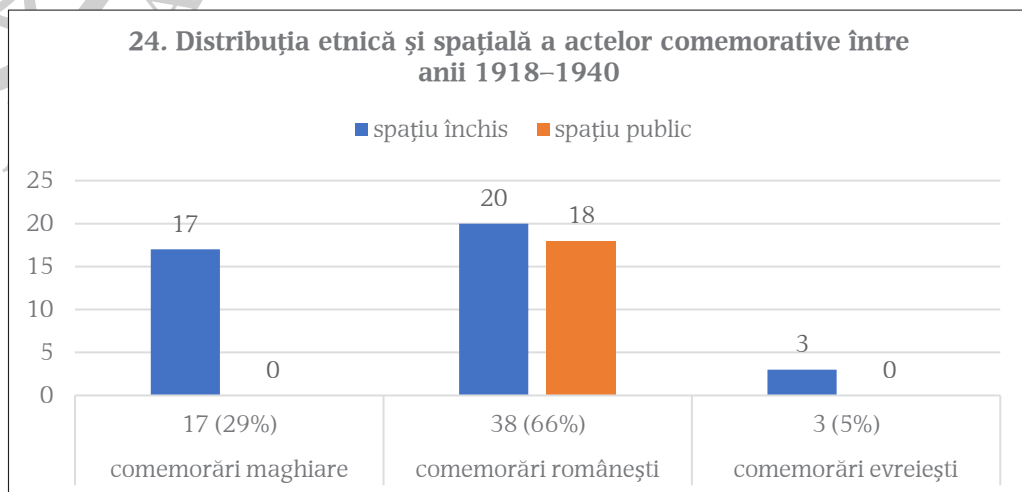

Locațiile actelor comemorative • În ceea ce privește locul comemorării, cele 58 de cazuri se împart între spațiile închise (40, 69%) și cele publice (18, 31%). Spațiile închise

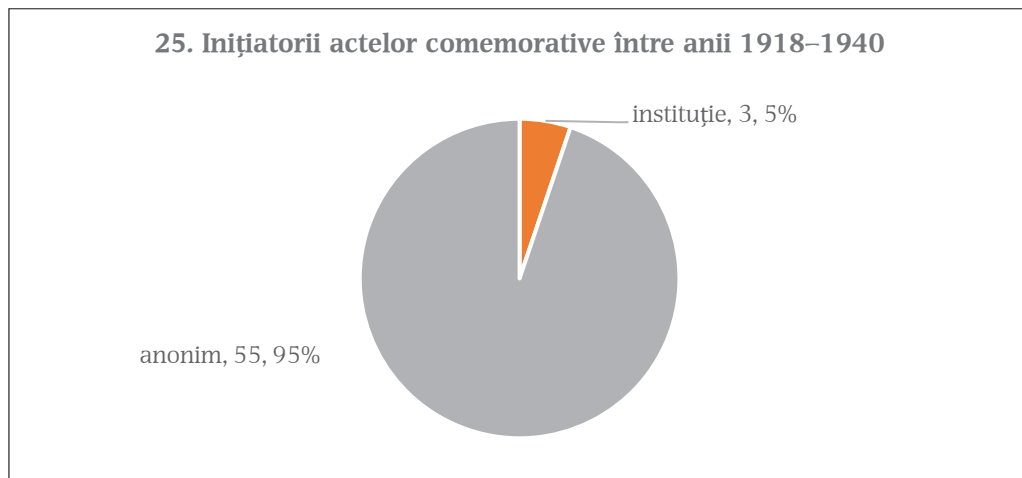
includ interioarele de biserică și sălile de ceremonii (5; 9%), instituțiile oficiale și clădirile publice (33; 57%) și casele private (interiorul clădirii, curte) (2; 3%). Din categoria spațiilor publice fac parte pereții exteriori ai bisericilor (3; 5%), fațadele instituțiilor oficiale și ale clădirilor publice (4; 7%), respectiv fațadele caselor particulare (1; 2%), precum și piețele publice (10; 17%).

Din datele de mai sus reiese că majoritatea actelor comemorative din această perioadă au avut loc în spații închise. Cunoscând relațiile de putere și politice ale epocii, trebuie să luăm în considerare și aspectele etnice ale actelor comemorative. Comemorările maghiare au avut loc, fără excepție, în spații închise și omogene din punct de vedere etnic (biserică, școală, casă particulară), în timp ce marea majoritate a comemorărilor românești au ocupat spațiile publice ale orașului.

Inițiatorii actelor comemorative • Textul menționează inițiatorul actului comemorativ doar în 3 cazuri (5%), acesta rămânând anonim în 55 de cazuri (95%). Cu toate acestea, pe baza caracterului, a locului și a inscripției monumentelor putem deduce că această categorie a comemorărilor anonime se compune din monumente realizate de oraș (12; 21%), de biserici și/sau școli (21; 36%), de instituții științifice și culturale (14; 24%), de spitale (4; 7%), de întreprinderi (3; 5%) și de partide politice (1; 2%). Inițiatorii actelor comemorative sunt comunități și grupuri de persoane; spre deosebire de epocile anterioare, printre comemoratori nu întâlnim persoane private.

Realizatorii obiectelor comemorative sunt specialiști și artiști ale căror nume sunt precizate uneori în inscripții.

Actele comemorative au avut loc, de cele mai multe ori, în cadrul unor festivități bazate pe prezența maselor populare. Numai etnicii români au avut acces la discursul istoric realizat public; etnicii maghiari și-au comemorat trecutul în școlile și în bisericile maghiare.

„Mica lume maghiară” (1940–1944). Restaurarea puterii și reconstruirea memoriei

Al Doilea Arbitraj de la Viena, din data de 30 august 1940, a înapoiat Transilvania Ungariei. Regimul maghiar a durat la Cluj aproximativ până la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial (până la intrarea trupelor sovieto-ucrainene în oraș în 11 octombrie 1944) În conștiința publică maghiară această epocă a rămas întipărită sub forma conceptuală de „mica lume maghiară”.

Regimului român i-a succedat autoritatea maghiară. Concepția despre trecut a conducerii maghiare revenite a fost dominată de ideea potrivit căreia trecutul a luat o direcție greșită, „adevărul istoric” a fost denaturat de interpretările despre trecut ale autorităților române și din cauza uitării sistematizate. În fața puterii maghiare s-au conturat două posibilități: pe de o parte, eliminarea perioadei autorității „străine” din cadrul trecutului, ceea ce implica și întoarcerea la conținuturile mnemonice anterioare, pe de altă parte, includerea altor evenimente importante din punctul de vedere al prezentului și ajustarea organizării memoriei la cerințele ideologice ale noului regim. În capitolul de față voi folosi metaforele de *restaurare*, *reconstrucție* și *ajustare* pentru ilustrarea acestui discurs (politic sau etnic).

Trecutul ajustat

Autoritatea maghiară și-a manifestat revenirea inclusiv prin reconstrucția spațiului public și reajustarea reprezentărilor despre trecut. În cele ce urmează voi trece la prezentarea acestui mecanism, prin enumerarea cazurilor concrete ale uitării și reamintirii ritualizate.

La vestea Arbitrajului de la Viena s-a realizat bustul regentului Horthy Miklós [412], inaugurat în 12 septembrie 1940 în foaierul Teatrului Maghiar, care se pregătea cu un program festiv pentru intrarea trupelor maghiare (11 septembrie 1940).

În luna septembrie a anului 1940 omogenizarea etnică a Pieței Centrale (Főter) a impus înlăturarea statuii Lupa Capitolina [356], eliminarea interpretării românești de pe postamentul statuii ecvestre a regelui Matia [382] și reamplasarea stemelor și a inscripției maghiare anterioare [317]. Piața a fost denumită din nou după regele Matia. Copia din ghips la dimensiuni reduse a statuii Străjerului Carpaților (Kárpátok Őre) [352], statuie distrusă în perioada anterioară, a fost expusă în fața unei prăvălii din Piața Centrală. (În vitrina altui magazin a fost expusă copia din ceramică la dimensiuni mai mici a statuii ecvestre a Sfântului Gheorghe [416].)

În același an a fost îndepărtată piatra de temelie a statuii lui Avram Iancu [360] din piața Catedralei Ortodoxe, placa memorială a lui Octavian Petrovici, apărătorul sediului Consiliului Național [363], precum și placa memorială a regelui Carol al II-lea al României [394]. O parte dintre plăcile memoriale dedicate regelui [402–404] și troița lui Baba Novac [397] au fost evacuate la Sibiu, iar bustul împăratului Traian și cel al regelui Decebal [366–367] au fost evacuate la Turda de către instituțiile realizatoare. Din perspectiva noilor autorități, mitul originii daco-romane, amintirea mișcărilor naționale și a aspirațiilor de unire românești erau incompatibile cu imaginea reajustată despre istoria maghiară a „patriei milenare”.

În toamna anului 1940 placa memorială a fost reinstalată pe peretele casei natale a regelui Matia [276], iar bustul reginei Elisabeta a fost reamplasată pe panta dinspre oraș a dealului Cetățuii [303].

În anul 1941 a fost reinstalată placa memorială a generalului Bem József (Józef Bem) [295] și placa celor doi Indali, tatăl și fiul [316]. Bustul regelui Francisc Iosif a fost dezvelit din nou în cadrul festivității de încheiere a anului universitar, în data de 29 mai 1941 [296]. (Instituția și-a reînceput activitatea în anul 1940 sub denumirea de Universitatea Maghiară Regală de Științe „Ferenc József”.) În data de 15 noiembrie 1942, cu prilejul aniversării a 150 de ani teatru clujean în limba maghiară, compania maghiară a reînălțat în clădirea revenită în posesia sa busturile lui Kótsi Patkó János și E. Kovács Gyula [337–338].

Plăcile comemorative referitoare la procesul Memorandumului din Palatul Reduta [364–365] au fost eliminate din spațiul public; de asemenea, în anul 1940 denumirea străzii din fața clădirii fiind schimbată din nou din Memorandumului în Unió (Unirii). Placa memorială a Unirii [293], regăsită în anul 1941, a fost reinstalată în data de 22 mai, de Ziua Maghiarilor. În această zi – expropriată, în scopuri ideologice, de Partidul Ardelean – a fost organizat un program festiv și în fața Palatului Reduta. Dieta din anul 1848 a pronunțat unirea Transilvaniei cu Ungaria, la fel ca arbitrajul de la Viena; după modelul cetățenilor adunați, care au defilat atunci aclamând unirea, Partidul Ardelean a organizat un marș festiv la placa memorială împodobită de sărbătoare, unde participanții au fost întâmpinați de conducerea locală. Între cele două evenimente se observă similarități (locul, luna și programul).

Coloana memorială a victimelor războiului de independență din anul 1849 [289] a fost completată cu inscripții noi și reamplasată la locul original în luna august a anului 1941 [418].²¹⁷ Bustul lui Széchenyi István [249] a fost reamplasat în august 1943 în piața redenumită după el în anul 1941.

Cultul lui Horthy Miklós ar trebui, de asemenea, menționat separat. Pe lângă inițiativa timpurie a teatrului [412], și Școala de Fete „Marianum” a comemorat vizita regentului; o placă memorială a evenimentului a fost inaugurată în ziua vizitei lui Horthy Miklós din anul următor: „Amintire fericită din 24 octombrie 1940, când Alțeta Sa Serenissimă Vitéz Horthy Miklós de Nagybánya [Baia Mare], eliberatorul Transilvaniei, regentul nostru, a petrecut ore de neuitat în institutul nostru” [421]. Noul bust a fost dezvelit la inaugurarea sediului Comandamentului [428], iar dezvelirea unei plăci memoriale a Primului Război Mondial [438] a fost programată pentru ziua lui onomastică (6 decembrie). În anul 1941 numele străzii Ferenc József – în epoca interbelică: Regele Ferdinand – a fost schimbat în Horthy Miklós.

Sediul Comandamentului Corpului IX Honvezi al Armatei Regale Maghiare din Cluj (Magyar Királyi Kolozsvári IX. Honvéd Hadtestparancsnokság) a fost inaugurat în 18 ianuarie 1942. La intrarea clădirii au fost așezate statuile lui Hunor și Magor (strămoșii hunilor, respectiv ai maghiarilor, potrivit legendei maghiare), [424–425], în foaier, placa memorială privind istoria construcției [426] și bustul principelui maghiar Árpád [427], iar în incinta clădirii au fost amplasate busturile regentului Horthy Miklós, al generalului de honvezi, al ministrului apărării Görgei Artúr și al obesterului (colonelul de

217 În cele ce urmează voi trata organizarea memoriei Revoluției și a războiului de independență în cadrul unui capitol separat.

husari) Simonyi József [428–430]. Referințe la trecutul național au apărut și pe frescele istorice, picturile pe sticlă și mobilierul clădirii.²¹⁸

Memoria războaielor și cultul eroilor naționali

Orașul a expus aproape imediat memoria războiului mondial în curs de desfășurare. Asociația Națională Maghiară de Artă Decorativă (Országos Magyar Iparművészeti Társulat) a lansat încă din anul 1914 un apel pentru realizarea unor monumente comemorative, pentru ca „numele eroilor care și-au dat viața pentru patrie să fie proclamate de opere de artă durabile pe pereții bisericilor fiecărei comune sau în alt loc oportun”.²¹⁹ Instituționalizarea comemorărilor a fost promovată și de Comitetul Național pentru Comemorarea Amintirii Eroilor (Hősök Emlékét Megörökítő Országos Bizottság), înființat în anul 1915.

Cultul eroilor căzuți pentru patrie a reprezentat o noutate față de practicile comemorative tradiționale. (Singurul precedent direct l-au reprezentat comemorările onorizării din anii 1848–1849.) Standardele de gen și de formă ale monumentelor comemorative au fost publicate de Asociația Arhitecților Maghiari (Magyar Építőművészek Szövetsége) sub formă de schițe în anul 1916.²²⁰ Legea VIII din anul 1917, promulgată în data de 3 mai, a canonizat practica comemorării eroilor de război: „Toți cei care și-au îndeplinit cu cinste îndatoririle în rândurile armatei angajate în războiul devastator care se poartă acum, au meritat recunoștința neîmpărțită a națiunii. Posteritatea târzie trebuie să păstreze cu pietate recunoscătoare amintirea binecuvântată a celor care și-au jertfit viața în apărarea patriei aflate în primejdie”. Iată și un fragment din expunerea de motive ministerială din paragraful 2 al legii: „Națiunea întreagă privește cu o pietate deosebită spre amintirea binecuvântată a eroilor; sfânta lor amintire trebuie cinstită însă nu numai de generația din prezent, ci și de posteritatea târzie, pentru a trage din exemplul lor îndemnul sacrificiului de sine și al dragostei față de patrie. Această datorie ne impune sarcina de a immortaliza numele tuturor celor care și-au jertfit viața pentru patrie și pentru noi toți – ceea ce poate fi realizat prin ridicarea unor monumente de către fiecare comună (oraș) pe propriul teritoriu, în care să sculpteze numele fiilor săi căzuți eroic în apărarea patriei. Comunele (orașele) înstărite trebuie să immortalizeze numele și memoria fiilor lor eroi prin monumente impunătoare, cele sărace, prin plăci comemorative mai modeste, dar, în orice caz, într-un mod demn și

218 Cf. A kolozsvári hadtestparancsnokság palotája. *Magyar Építőművészet*, Vol. XLI (1942), 5. 90–93.

219 Sursă: Művészetet a kegyelethez! *Magyar Iparművészet*, Vol. XVII (1914), 445.

220 *Isten kardja...* 1916. Volumul a urmărit un scop dublu: ca monumentele „să fie necostisitoare, în ciuda caracterului lor artistic, și, în al doilea rând, să spună și să immortalizeze tot ce le cere sufletul maghiar în evocarea de o solemnitate tristă a războiului mondial”. Reducerea costurilor a putut fi asigurată prin extinderea gamei de materiale utilizabile. „De asemenea, se extinde și conceptul de monument comemorativ, prin constatarea că monumentul poate fi orice operă artistică durabilă, realizată în scopul trezirii și al consolidării în noi a amintirilor legate de o persoană sau de un eveniment, astfel încât poate fi o statuie sau o placă memorială realizată în relief, dar și o coloană ridicată din pietre sau chiar un grup de arbori plantați după un anumit sistem, dacă forma lor de o simplitate artistică este încadrată în mediul înconjurător într-un mod adecvat”. Ca element simbolic permanent, „cu specific maghiar”, se recomandă motivul sabiei lui Dumnezeu. (*Isten kardja...* 1916: 9)

într-o realizare artistică aleasă, chiar și în ciuda simplității. Monumentul va servi ca altar al dragostei de patrie de-a lungul vremurilor, numele binecuvântat ale vitejilor noștri care și-au dat viața pentru țară strălucind în lumina eternă a respectului și a recunoștinței permanente”.²²¹

În luna mai a anului 1924, Adunarea Națională a Ungariei hotărăște comemorarea oficială a eroilor naționali. Legea XIV din anul 1924 introduce ca sărbătoare națională Ziua Memorială a Eroilor: „În semn de recunoștință eternă din partea națiunii, ca un exemplu veșnic pentru generația prezentă și pentru cele viitoare, întru gloria eroilor noștri, declarăm ultima duminică din luna mai a fiecărui an sărbătoare națională. Națiunea maghiară dedică această zi de sărbătoare, «Ziua Memorială a Eroilor», pentru totdeauna amintirii eroilor martiri”.²²²

În perioada Primului Război Mondial, la Cluj nu au fost realizate monumente comemorative în amintirea celor căzuți în lupte. Așa cum am menționat deja, funcția statuii din lemn Străjerului Carpaților (Kárpátok Őre) (1915) [352] a constat în reprezentarea războiului victorios, în promovarea spiritului de sacrificiu al cetățenilor și a implicării morale a acestora în evenimentele în curs de desfășurare la mare depărtare de oraș.

Preluarea puterii de către români a împiedicat pomovarea cultului eroilor eroilor maghiari ai Primului Război Mondial. După anul 1940 a devenit însă posibilă structura memoria eroilor.²²³ Un monument (o cruce de marmură neagră) a fost ridicat în Cimitirul Eroilor [413]. Cu ocazia aniversării a două decenii de la înființarea instituției de învățământ, asociația foștilor studenți ai Colegiului Reformat a inaugurat o placă memorială cu numele profesorilor și al studenților răposați ai școlii [414]. Evenimentul a fost asociat și cu sărbătorirea zilei reformei religioase.

În anul 1940, „Ziua Morților Maghiari” – una dintre sărbătorile cele mai importante ale comunității maghiare, alături de preluarea puterii – a fost dominată de comemorarea eroilor. Placa memorială a Diviziei 38 Infanterie Honvezi [415], instalată pe perețele cazarmii, a fost inaugurată în data de 3 noiembrie, în prezența arhiducelui Iosif.²²⁴

221 Pentru fragmentele din articolul de lege și expunerea de motive ministerială, vezi Kovács Á. 1991: 109–110.

222 Pentru fragmentele din articolul de lege, vezi Kovács Á. 1991: 117. Potrivit expunerii de motive, stabilirea datei a fost influențată de posibilitatea angajării unei participări sociale cât mai largi. Astfel, la sfârșitul lunii mai, „tineretul studios este încă împreună în instituțiile de învățământ: anul școlar s-a încheiat în mare parte, dar examinările de la sfârșitul anului nu au început încă. Muncile câmpului care necesită o activitate mai intensă nu ar distra încă de la sărbătorire, în această perioadă a anului, comunitatea agricultorilor, așa cum ar fi cazul primăvara, vara sau toamna. La sfârșitul lunii mai ne stau deja la dispoziție suficiente flori pentru împodobirea mormintelor. Nu trebuie luate în calcul nici schimbările de vreme în așa măsură cum ar trebui la începutul primăverii sau la sfârșitul toamnei, când aceasta poate să devină nefavorabilă în orice moment” (publicat de Kovács Á. 1991: 117).

Merită citat și acel pasaj din expunerea de motive a articolului de lege care stabilește importanța denumirii zilei de sărbătoare: „În textul proiectului de lege este folosită denumirea de «Ziua Memorială a Eroilor» în loc de «Ziua Eroilor», ce ar putea să pară mai apropiată de uzul comun, întrucât, din cauza faptului că există deja «Ziua Păsărilor», «Ziua Arborilor», «Ziua Copiilor», păstrarea zilei dedicate memoriei Eroilor și menite să fie ridicată la rang de sărbătoare veritabilă, la același nivel cu zilele enumerate, ar fi împotriva pietății datorate” (publicat de Kovács Á. 1991: 117).

223 Mai pe larg despre expunerea memoriei Marelui Război, vezi Jakab 2019.

224 Arhiducele a fost invitatul de onoare permanent al ceremoniilor de inaugurare a monumentelor comemorative în amintirea eroilor, ridicate pretutindeni în țară.

Placa studenților universitari căzuți eroic în lupte a fost dezvelită în cadrul festivității de încheiere a anului universitar, în 29 mai 1941, cu prilejul reamplasării bustului regelui [296]. Inscripția instalată în aula clădirii conținea numele studenților decedați și se încheia cu exprimarea unei dorințe inspirate din *Magyar Hiszekegy* (*Crezul maghiar*), text ritualic indispensabil al apelurilor la pietate și al repertoriului festiv al epocii: „Amintirea lor să fie veșnic binecuvântată./ Comemorarea lor să sprijine învierea” [417].

În data de 15 martie 1942 a fost inaugurat monumentul elevilor Colegiului Superior Romano-Catolic, căzuți eroic în Primul Război Mondial, donația revistei de tineret *Jóbarát* și a Comitetului Executiv al Organizației Elevilor Piariști din Cluj [431]. Monumentul eroilor diviziei de bicicliști, căzuți începând din anul 1938 [432], a fost inaugurat de Ziua Memorială a Eroilor (30 mai), în curtea cazărmii din Piața Hunyadi (Ștefan cel Mare). Comandamentul cazărmii a comemorat amintirea eroilor pe mai multe laturi ale monumentului. În aceeași zi, o altă divizie militară a instalat pe monumentul comemorativ din curtea cazărmii de aviație din Someșeni placa memorială pentru tovarășii de arme căzuți începând din anul 1938 [433]. În ambele locații comemorarea a început cu o slujbă religioasă și a inclus recitarea unei poezii de către un „cadet (*levente*) anonim”, reprezentantul *in absentia* al eroilor necunoscuți sau îndepărtați. În încheiere au depus coroane corpul de ofițeri al honvezilor, demnitarii comitatului și ai orașului, precum și reprezentanții diferitelor asociații și societăți.²²⁵

În data de 6 decembrie 1942, de ziua onomastică a regentului, în cadrul festivității Mișcării de Îndeplinire a Datoriei Maghiare (*Magyar Kötelességteljesítés Mozgalma*) a fost inaugurată o placă în memoria celor 12 000 de eroi din fostul Regiment 21 Infanterie din Cluj căzuți în Primul Război Mondial [438].

În 23 mai 1943 s-a sărbătorit jubileul a 240 de ani de la înființarea și a 200 de ani de la mutarea în Cluj (23 mai 1743) a regimentului orașului. Placa memorială a honvezilor Regimentului 51 Infanterie Imperială și Regală (51-es Császári és Királyi Gyalogezred) căzuți în Primul Război Mondial a amintit și asta: „Să ne amintim de antici – eroii noștri glorificați!”

Ultimul regiment maghiar «hajdú», înființat în 1702, care de-a lungul timpului – din anul 1743 – a devenit faimos ca Erdélyi Nemzeti Gyalogezred [Regimentul Național de Infanterie din Ardeal] și în războaiele napoleoniene ca Regimentul Splényi și ca Regimentul 51 Infanterie, a oferit cel mai frumos exemplu de virtuți militare maghiare pe fiecare câmp de luptă din Europa.

Această placă să păstreze amintirea eroilor noștri!” [439]

În data de 27 iunie 1943 (cu o zi înainte de Ziua Honvezilor), în Cimitirul Kalandos a fost ridicat monumentul eroilor căzuți în Primul Război Mondial (în calitate de membri ai asociației): „Ridicat de Földész Kalandos Társulat [Colegiul Agricultorilor Kalandos] din Hídelve [Cartierul Podului], în anul 1944. Întotdeauna până la ultimul strop de sânge pentru patrie” [441].

În data de 20 august 1943 (ziua regelui István cel Sfânt), Asociația Divizia Secuiască a inaugurat o placă memorială în cazarma de odinioară a regimentului de husari de pe Cetățuie (Fellegvár), în amintirea Diviziei Secuiești, formate după data de 1 decembrie 1918 la Cluj, în vederea apărării de trupele românești: „Comandantul diviziei

225 Sursa: *Ellenzék*, Anul LXII, Nr. 2, 1 iunie 1942.

Székely Hadosztály [Divizia Secuiască], care a continuat să lupte glorios pentru apărarea Transilvaniei în vremurile deznădejdii, împreună cu o parte din corpul de ofițeri și din divizie, au fost pe nedrept captivi în această cetățuie, în anul 1920. Această placă memorială a fost așezată de Székely Hadosztály Egyesület Kolozsvári Főszéke [Consiliul Director din Cluj al Asociației Divizia Secuiască], în anul 1943” [442].

În același bloc tematic se include și festivitatea de reînhumare a principilor maghiari, care a avut loc în Biserica Reformată de pe Ulița Lupilor (Mihail Kogălniceanu). Festivitatea celebrată la nivel național a fost organizată, alături de Biserica Reformată, de către armată. Rămășițele pământești ale principilor ardeleni Apafi Mihály I și Apafi Mihály al II-lea au fost depuse în biserica din Cluj, conform testamentului descoperit la începutul secolului XX.²²⁶

Festivitatea de reînhumare a început în ultima zi a adunării generale a Eparhiei Reformate din Ardeal, pe fondul sunetului clopotelor bisericilor clujene, în Biserica Reformată cu Două Turnuri din strada Ungurilor (Magyar). Pe lângă membrii adunării generale, au participat autoritățile civile și cele militare, precum și reprezentanții instituțiilor culturale și științifice. După festivitățile de la biserică (discursul pastorului și corală), sicriile plasate pe afeturi au fost transportate de o coloană de defilare în Biserica Reformată de pe Ulița Lupilor (Mihail Kogălniceanu), în fața cordonului format din studenți, cadetii militari și membrii armatei. Cortegiul funerar a luat în stăpânire spațiile de importanță simbolică ale orașului: trecând prin strada Ungurilor și strada Kossuth Lajos (Bulevardul 21 Decembrie 1989), a ajuns în Piața Regele Matia (Piața Unirii) și s-a deplasat spre biserică pe strada Universității (Egyetem) și pe Ulița Lupilor (Mihail Kogălniceanu). Ordinea defilării a fost dinainte stabilită, cortegiul fiind condus de compania de onoare, succedată de purtătorii de steme ale Ungariei, Clujului, Ardealului și ale principilor și ale soțiilor acestora. După stemele princiare, au urmat înalții demnitari bisericești și afeturile trase de câte șase cai. După cele două sicrie au defilat comandantul corpului de armată, demnitarii civili, delegația de ofițeri, conducătorii instituțiilor de învățământ și ai diferitelor asociații, respectiv studenții. Coloana de defilare a fost încheiată de un banderiu (grup de călăreți) și de o companie de onoare.

În biserică, meritele principilor au fost apreciate de episcopul reformat al Ardealului și de adjunctul său.²²⁷ Episcopul s-a oprit asupra faptului că episcopul principelui Apafi I a fost unul dintre strămoșii guvernatorului Horthy Miklós,²²⁸ îndreptând atenția asupra prezentului comemorator.²²⁹ Discursurile au fost urmate de depunerea sicriilor. Epitaful principilor transilvăneni reînținuți: „Aici îl așteaptă pe al său Isus

226 Înainte de anul 1909, principii au fost înmormântați în cripta Bisericii Luterane (săsești) din Mălâncrav (Almakerék). În urma descoperirii rămășițelor și a testamentului, sicriile au fost păstrate în turnul ciunt al Bisericii Reformate de pe Ulița Lupilor (Mihail Kogălniceanu), iar mai târziu în Biserica Reformată cu Două Turnuri (cf. Entz 1995: 29–30; Gaal 2007: 142–143). Potrivit descrierii orașului din anul 1933, conștiința publică din Cluj știa că principii și familiile acestora se odihnesc în cavou (cf. Orosz 1933: 39).

227 Este vorba despre Tavaszy Sándor. Vezi discursul său: Tavaszy 1943.

228 Apafi Mihály I a fost cel care a conferit familiei Horthy prenumele nobiliar Nagybányai („de Baia Mare”).

229 Iată un fragment din discursul episcopului, relevant în această privință: „Cât de minunate sunt căile Domnului! Neamul acestui episcop [Horthy István] a dat Ardealului căzut în robie un conducător înțelept și cu suflul înflăcărat, care a adunat și a unit forțele națiunii sale umilite și reprimite în mâinile sale ferme și a ridicat și în Ardeal steagul libertății.

principele Transilvaniei, Apafy Mihály, născut în anul 1626, ales principe în anul 1661, decedat în anul 1690, împreună cu soția sa, Bornemissza Anna, născută în anul 1665, decedată în anul 1688, și Apafy Mihály al II-lea, născut în anul 1665, decedat în anul 1713, împreună cu soția sa, Bethlen Kata, născută în anul 166[...], decedată în anul 1724. Cenușile princiare au fost înmormântate aici în anul 1909 și amintirea lor a fost comemorată prin această piatră de Parohia Reformată în anul 1942” [437].

Actele comemorative au fost dedicate explicit amintirii eroilor de război și nu amintirii victimelor. Prin construirea publică a figurii eroului care își sacrifică viața, moartea soldaților – până la Primul Război Mondial, mai degrabă o problemă privată – a fost transformată într-o chestiune publică. Pierderii individuale i-a fost conferită o funcție constitutivă în mentalitatea comunității prin intermediul doliului național, în calitate de sacrificiu suprem adus pentru țară. Eroii Primului Război Mondial au fost comemorați la un interval de peste două decenii. În același timp au fost însă evidențiate neîntrerupt și amintirea morților celui de-al Doilea Război Mondial și evenimentele prezentului.

Actele comemorative și constituirea memoriei au fost încadrate în diferite festivități, pe care acestea le-au și influențat. Prima festivitate comemorativă după intrarea armatei maghiare a avut loc de Ziua Morților Maghiari, organizată pentru prima dată în 1 noiembrie 1940. Comemorarea și depunerea de coroane în Cimitirul Eroilor, considerată un eveniment de importanță națională, a continuat să fie organizată în aceeași zi în fiecare an. Ziua stabilită prin lege, Ziua Memorială a Eroilor de la sfârșitul lunii mai, a coincis la Cluj în mare măsură cu ziua comemorării decretului de unire a Transilvaniei cu Ungaria (30 mai), astfel încât comemorarea eroilor a putut fi îmbogățită și cu o încărcătură ideatică și ideologică din domeniul construirii națiunii și a patriei. Pe lângă Ziua Honveților, organizată anual (în date diferite), și ziua regelui István cel Sfânt (20 august), amintirea celor căzuți în război a mai fost comemorată în zilele dedicate acestora de către diferitele unități militare și organizații paramilitare. Aceste zile festive au integrat în contexte mai largi evenimentele locale și pe cele particulare, potrivit ideologiei „patriei milenare” și reunificate.

Spațiile organizării evenimentelor – eroii de război fiind comemorați în spațiile publice ale cazărmilor, ale instituțiilor educaționale (universitate, școli), ale cimitirelor și bisericilor – au acoperit diferite segmente ale societății, cadrele sociale ale comemorării fiind reprezentate de armată, biserică, școală și cetățenii orașului.

Realizări și personalități ale națiunii

Comemorările din această epocă au recurs inclusiv la biografiile și realizările unor personalități (oameni de știință, pedagogi, preoți) în sprijinul proiectului de construire a națiunii, identificând în realizările individuale expresii ale intereselor comunitare (naționale) și ale valorilor creștine.

În mijlocul furtunilor năprasnice, națiunea zdrobită nu a avut răgazul să organizeze funeralii demne principelui Apafi și familiei sale. Azi însă urmașul aceluia episcop ferm a făcut posibil ca noi să cinstim ultima familie princiară maghiară din Ardeal [...]” (sursa fragmentului și a datelor: *Ellenzék*, Anul LXIII, Nr. 265, 23 noiembrie 1942).

Placa memorială a directoarei De Gerando Antonina, inaugurată în data de 28 septembrie 1941, eveniment organizat de Liceul de Stat de Fete, reflecta deja acest spirit: „Aceste litere săpate în marmură să păstreze amintirea doamnei De Gerando Antonina, apostol al educației maghiare a femeilor, care și-a desfășurat activitatea de salvare a națiunii, începând din momentul înființării institutului, timp de 33 de ani, în calitate de director, în beneficiul patriei și al tineretului. Cu iubire recunoscătoare, elevele sale” [419]. În cadrul evenimentului a fost inaugurat Muzeul „De Gerando Antonina” și s-au depus coroane la mormântul educatoarei din Cimitirul Házsongárd. Partea de stradă din fața instituției educaționale a fost denumită după ea.

Școala de Fete „Marianum” și-a sărbătorit cele trei decenii de existență prin inaugurarea a două plăci comemorative, la data de 7-8 decembrie 1941. Placa memorială a prelatului dr. Hirschler József, fondatorul instituției [422], respectiv cea a micii Serbőczy Mária Amanda, prima directoare a școlii de fete [423], au fost instalate pe coridorul clădirii. Prima din cele două plăci conținea un citat din discursul întemeietorului școlii: „Și după trecerea a trei decenii, Te rugăm, Doamne, «să fie școala de fete Marianum templul multor inimi nevinovate, școala multor femei vrednice ale patriei, paznicul credincios și o cetate puternică a iubitei patrii maghiare, mândria orașului nostru!» Cuvintele fondatorului, dr. Hirschler József, rostite cu prilejul inaugurării Institutului, în data de 10 decembrie 1911.” [422]. Textul ultimei plăci: „Fie ca Maica Domnului din Marianum să ne ajute pe toți să o urmăm pe directoarea noastră fondatoare, maica Serbőczy Mária Amanda, în dragostea sa fiebinte pentru Dumnezeu, jertfa sa de sacrificiu, munca depusă de ea în liniște pentru patria noastră iubită. Binecuvântată să fie amintirea ei.” [423].

Placa memorială realizată în relief a lui Pállya István, primul director de școală piarist din Cluj, a fost ridicată în data de 22 noiembrie 1942, cu prilejul aniversării celui de-al treilea centenar al stabilirii Ordinului Piarist, dedicat educării tineretului, în Ungaria: „Dedicată amintirii lui Pállya István, cel cu un trai blând și cu o cunoaștere imensă, cultivator zelos al științelor nobile, al dramaturgiei și al traducerii literare, primul director de școală piarist din Cluj (1776–1782), la trei secole de la stabilirea Ordinului Piarist în Ungaria, cu pioasă recunoștință, de foștii elevi” [436]. Sărbătorirea jubileului de 300 de ani a fost organizată de Liceul Romano-Catolic din Cluj „Zágoni Mikes Kelemen” împreună cu Asociația Studenților Piarști și a durat patru zile.²³⁰

Placa memorială lui Pallós Albert, fostul director al Școlii Civile de Fete, a fost amplasată în data de 6 noiembrie în Căminul pentru Învățătoare [443].

Centenarul nașterii profesorului de medicină Genersich Antal a fost aniversat în sala Institutului de Anatomie Patologică al Universității „Ferenc József”, în 26 septembrie 1942. Societatea Medicilor Patologi Maghiari (Magyar Patológusok Társasága) a organizat festivitatea în colaborare cu comunitatea universitară și medicală clujeană. În încheierea comemorării, după aprecierea meritelor fondatorului patologiei medicale maghiare și prezentarea istoriei instituționale, dr. Gyergyay Árpád, decanul Facultății de Medicină, a inaugurat placa memorială realizată în relief a profesorului de medicină [434], după care profesorii prezenți au pornit spre Cimitirul Házsongárd (Cimitirul

²³⁰ Manifestarea catolică a coincis cu adunarea generală a Eparhiei Reformate din Ardeal, desfășurată pe parcursul mai multor zile, respectiv cu reînhumarea principilor Apafi, organizată de Eparhie împreună cu honvezii [437].

Central) împreună cu studenții lor, pentru a depune coroane pe mormântul lui Gener-sich Antal.

Casa natală a poetului național Reményik Sándor, figură emblematică a epocii, a fost marcată cu o placă memorială cu ocazia comemorării unui an de la moartea sa, în 24 octombrie 1942: „În această casă s-a născut, în data de 30 august 1890, Reményik Sándor, «Végyári» [pseudonim: „cel din cetatea de frontieră”], poet al națiunii” [435]. Dezvelirea plăcii memoriale a avut loc cu participarea demnitarilor laici și bisericești ai orașului, precum și a corpurilor profesionale din unitățile de învățământ, și a fost urmată de o seară memorială organizată la Biserica Luterană (Evangelică) de Asociația Femeilor Evanghelice.

Placa memorială a restaurării Capelei Sfintei Cruci a Bisericii Franciscane (30 noiembrie 1941) a enumerat numele instituțiilor și ale persoanelor care au făcut donații, precum și numele celor care au colectat donațiile. În rândurile de încheiere, inscripția trimite la contextul de război și are funcția de a invoca protecția divină: „Mântuitor al nostru crucificat, izbăvitor al neamului nostru omenesc păcătos, dă-ne nouă, celor care trăim între cele mai îngrozitoare bătălii de la Facere, marea grație divină a pacificării lumii întru Cristos. Amin! La Cluj, de ziua Sfântului Apostol Andrei, în anul Domnului 1941” [420]. Și Asociația Transilvană de Înmemorare și Autoajutorare a Meșterilor din Cluj (Kolozsvári Kisiparosok Erdélyrészi Temetkezési és Önsegélyező Egyesülete) a amplasat o placă memorială cu lista fondatorilor și a sponsorilor [440], cu ocazia aniversării a 20 de ani de la înființarea Asociației (14 iunie 1943), în cadrul ceremoniei de inaugurare a sediului.

Sinteză

Organizarea memoriei în epoca prezentată a fost caracterizată de restaurarea trecutului, respectiv prin omiterea și eliminarea completă a memoriei stăpânirii românești anterioare. Potrivit mesajului acestui discurs, cursul istoriei a luat o direcție greșită. Prin eliminarea din spațiul public a memoriei stăpânirii anterioare și prin reconstituirea cu pretenții exhaustive a propriei memorii, regimul reinstalat a declarat simbolic perioada intermediară drept nulă, greșită și susceptibilă de a fi rectificată. Reconstruirea memoriei s-a desfășurat, prin urmare, sub semnul demonstrării continuității cu trecutul maghiar.

Din analiza distribuției tematice a actelor comemorative reiese faptul că accentul principal a fost pus, pe de o parte, pe comemorarea evenimentelor de război și a eroilor căzuți la datorie, pe de altă parte, pe imortalizarea întemeietorilor și a susținătorilor instituțiilor naționale (din domeniul educației, științelor și literaturii). Ambele categorii au fost luate în considerare în primul rând din punctul de vedere al construirii națiunii: atât soldatul apărător al țării, care își sacrifică viața pentru patrie, cât și omul de știință și pedagogul care servesc progresul națiunii. Dat fiind faptul că aceste acte comemorative au avut loc pe timp de război – și, în mare parte, cu participarea armatei –, funcția lor a constat în asigurarea sustinerii și a acceptării sociale a războiului purtat în interesul națiunii.

Restaurarea trecutului maghiar a fost efectuată inclusiv prin redenumirea străzilor și a piețelor, prin reinstituirea denumirilor anterioare.²³¹ La rândul lor, diferite instituții și-au construit un trecut prin actele de redenumire. Ca exemplu am putea cita o relatare din 1941 despre Grădina Botanică: „Pe parcursul anului 1941 a avut loc schimbarea tuturor inscripțiilor, plăcilor și indicatoarelor cu variantele în limba maghiară. Cărările Grădinii poartă numele unor botaniști maghiari legați de oraș, a căror activitate este apreciată și indicatoare. Astfel, am immortalizat în grădina noastră amintirea lui Kritaibel Pál, J. Ch. Baumgarten, F. Schur, Landoz János, Jan-ka Viktor, A. Kerner, Brassai Sámuel, Haynald Lajos, Kanitz Ágost, Istvánffy Gyula, Simonkai Lajos, Borbás Vince, Richter Aladár, Walz Lajos, Péterfi Márton” (Soó întocm. 1942: 71).

Restaurarea clădirilor „cu trecut istoric” reflectă aceeași intenție a autorităților maghiare revenite la putere. Renovarea, în anul 1942, a Casei Matia, a Bisericii „Sfântul Mihail” și a Bastionului Bethlen a fost interpretată ca un exercițiu de restaurare a trecutului. Aici se remarcă, totodată, faptul că și științele s-au pus în slujba construirii națiunii. În anii 1942–1943 au fost efectuate săpături arheologice în Piața Centrală și în strada Zápolya (General Traian Moșoiu), sub conducerea lui László Gyula. Obiectele și mormintele maghiare descoperite în urma săpăturilor, date din perioada descălecatului, au fost interpretate ca o confirmare a întemeierii de către unguri a orașului. În acest fel, opiniei publice i-a fost inoculată ideea că strămoșii maghiari au locuit în așezarea de pe teritoriul orașului fără întrerupere din perioada descălecatului. În vederea identificării la nivel afectiv și al conștiinței, precum și pentru păstrarea legăturii simbolice cu trecutul îndepărtat, rămășițele pământești ale „viteazului călăreț cuceritor de țară”, „primul cetățean al Clujului” au fost depuse de un cortegiu militar la Muzeul Național al Transilvaniei, în septembrie 1942.²³²

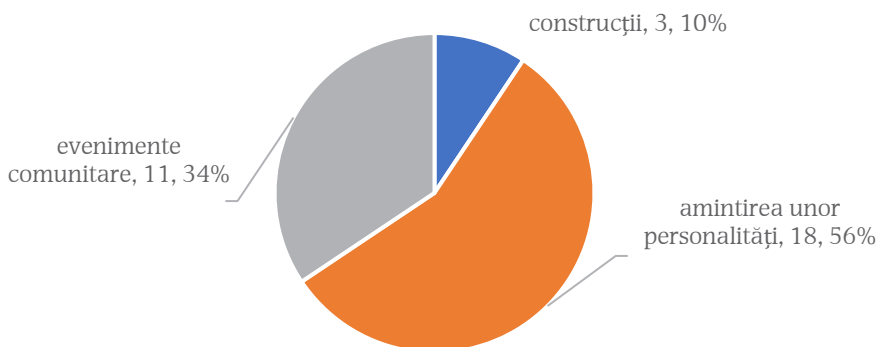
Limba comemorărilor • Revenirea puterii maghiare în spațiul public a fost caracterizată prin reprezentări repetate și prin dominația etnică asupra interpretării și a utilizării trecutului. Astfel, în acest caz, realizarea diagramei celor 32 acte comemorative ale epocii este de prisos.

Comemorarea evenimentelor • Motivele înregistrate ale comemorării evenimentelor sunt următoarele: 1. reprezentarea orașului aflat în proces de extindere (istoria construcțiilor), 2. evenimente din viața orașului sau asociate cu orașul (cultul unor personalități și reprezentarea evenimentelor din viața comunității). În prima categorie se includ 3 acte comemorative (10%), în a doua categorie, în total, 29 (90%). Dintre motive, în această epocă domină foarte clar comemorarea evenimentelor și a personalităților.

231 Noile denumiri ale străzilor au fost publicate în cotidianul *Ellenzék* în anii 1940–1941: *Ellenzék*, Anul LXI, Nr. 295, 24 decembrie 1940, 22; *Ellenzék*, Anul LXII, Nr. 4, 7 ianuarie 1941, 2, Anul LXII, Nr. 5, 8 ianuarie, 2, Anul LXII, Nr. 6, 9 ianuarie, 3, Anul LXII, Nr. 7, 10 ianuarie, 3. Registrul adreselor și al locuințelor: Boga–Zámbó–Gál întocm. 1943.

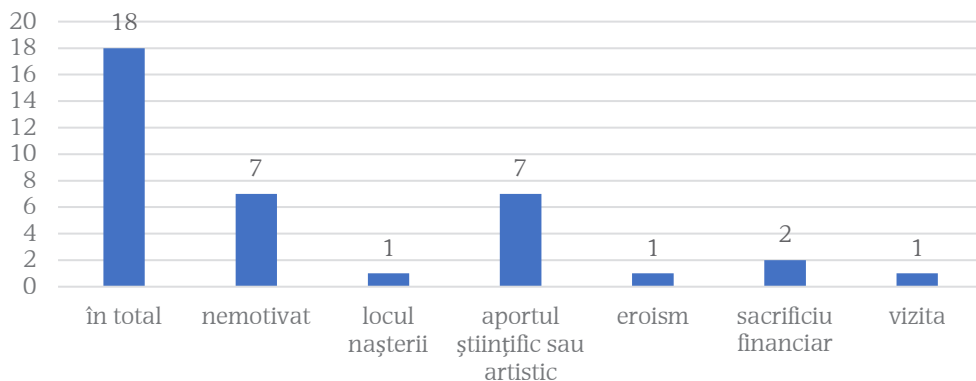
232 Cf. *Ellenzék*, Anul LXIII, Nr. 213, 21 septembrie 1942.

26. Evenimente comemorate între anii 1940–1944

Amintirea personalităților • Dintre cele 32 acte comemorative, 18 au servit comemorării și imortalizării unor personalități. O parte dintre aceste comemorări sunt nemotivate (7), cu alte cuvinte, nu conțin textual motivarea actului comemorativ. Motivele de conținut ale cultului diferitelor personalități sunt următoarele: locul nașterii personalității comemorate (1), aportul științific sau artistic al acesteia (7), eroismul său (1), sacrificiul financiar (2), vizita (1).

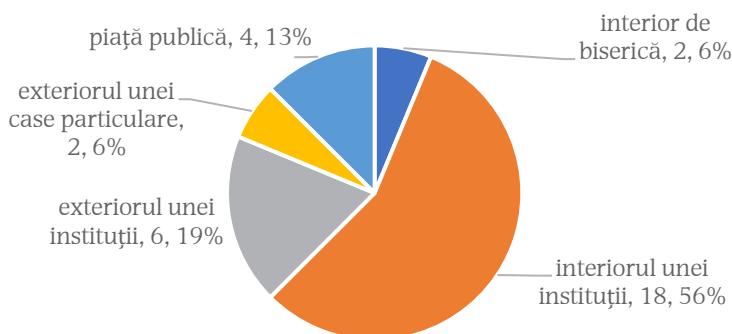
27. Motivele dominante ale comemorării unor personalități între anii 1940–1944

Locațiile actelor comemorative • În ceea ce privește locul comemorării, cele 32 cazuri se împart între spațiile închise (20, 62%) și cele publice (12, 38%). Spațiile închise includ interioarele de biserică (2; 6%), instituțiile oficiale și clădirile publice (18; 56%). Din categoria spațiilor publice fac parte fațadele instituțiilor oficiale (6; 19%) și cele ale caselor particulare (2; 6%) și piețele publice (4; 13%). Ponderea actelor comemorative din cadrul instituțiilor oficiale se explică prin comemorarea eroilor de război în cazărmi și în instituțiile educaționale.

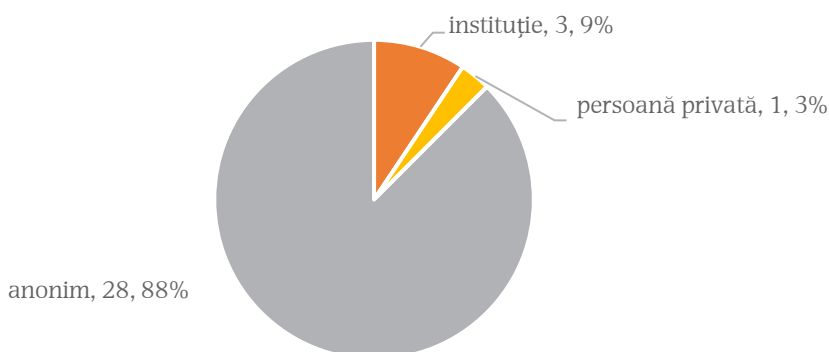
28. Locațiile actelor comemorative între anii 1940–1944

spațiu public 12 (38%) – spațiu închis 20 (62%)

Inițiatorii actelor comemorative • Inscripția numește inițiatorul actului comemorativ în 4 cazuri (12%) – unul (1) este persoană particulară (3%) și 3 (9%) instituții/asociații; în 28 de cazuri (88%) acesta rămâne anonim. Pe baza caracterului, a locului și a inscripției se poate deduce faptul că în categoria anonimă se includ orașul (2; 6%), biserica și/sau instituțiile de învățământ (11; 34%), instituție culturală (1; 3%), asociație (1; 3%), respectiv unitățile militare și/sau uniunea camarazilor (13; 41%). Astfel, cu excepția unui singur caz, comemoratorii sunt comunități sau grupuri.

29. Inițiatorii actelor comemorative între anii 1940–1944

Actele comemorative au fost, fără excepție, evenimente ritualizate. Deoarece caracterul comemorărilor a fost determinat în mare parte de cultul eroilor militari, cadrul temporal festiv în care au avut loc comemorările (Ziua Maghiarilor, Ziua Eroilor, Ziua Memorială a Eroilor, Ziua Morților) a reliefat caracterul comunitar al acestora. Comemorările au avut loc cu participarea largă a societății maghiare.

De la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial și până la schimbarea de regim din anul 1989 (1945–1989). Constituirea memoriei în perioada comunistă

După luptele de la Turda, trupele sovieto-ucrainene au intrat în Cluj în 11 octombrie 1944, urmate de trupele române în 24 decembrie. În data de 9 mai 1945 războiul a luat sfârșit în teatrul de operațiuni din Europa. Tratatul de Pace de la Paris (10 februarie 1947), prin care s-a încheiat cel de-al Doilea Război Mondial, au restabilit granițele adoptate în 1920 prin Tratatul de la Trianon, acordând Transilvania României.

Pe parcursul analizei voi trata perioada dintre anii 1945 și 1989 – de la venirea la putere a regimului comunist, trecând prin consolidarea sistemului politic și până la căderea acestuia – în cadrul unui singur capitol; voi clasifica și voi contextualiza organizarea colectivă a memoriei pe baza împărțirii istoriografiei sociale și politice românești în epoci, acceptate de majoritatea istoricilor. Nu aș putea să afirm însă că această divizare liniară s-ar organiza în același fel și în conștiința epocii și în interpretarea punctelor de cezură ale memoriei colective. În domeniul constituirii memoriei și al practicilor comemorative nu există schimbări radicale măsurabile. Cu toate acestea, am să indic sumar cele mai importante caracteristici ale fiecărei epoci și, în câteva cuvinte-cheie, contextul politic al diferitelor epoci – în special din punctul de vedere al istoriei minorității maghiare.²³³

Perioada intermediară (1945–1948)

Intervalul cuprins între 11 octombrie 1944 (predarea Clujului și părăsirea orașului de către administrația maghiară) și 30 decembrie 1947 (abdicarea silită a regelui Mihai I și proclamarea Republicii Populare Române) reprezintă o perioadă de trecere din punct de vedere social și politic. Contextul politic al epocii: în constituirea regimului comunist cu sprijin sovietic, schimbarea elitelor a jucat un rol important; prin seria de fraude de la alegerile parlamentare (19 noiembrie 1946), elitele au ajutat să ajungă la putere comuniștii care activaseră în ilegalitate în perioada interbelică. Conducerea prosovietică a înlăturat adversarii politici (de dreapta). În data de 11 iunie 1948 a avut loc naționalizarea bunurilor private (uzine, mine, întreprinderi, bănci și societăți de asigurare), urmată de naționalizarea bunurilor bisericești (școli, locuințe, terenuri) în baza Legii reformei învățământului, intrate în vigoare în 3 august. Integrarea și reprezentarea intereselor minorității maghiare a căzut în sarcina Uniunii Populare Maghiare (Magyar Népi Szövetség). În această perioadă se părea că Partidul Comunist Român, în proces de consolidare, își asumă interesele maghiarilor din Transilvania (și ale tuturor minorităților din România).

²³³ Mai pe larg despre istoria minorității maghiare din perioada comunistă, vezi următorul volum de studii: Olti–Gidó ed. 2009. Bazele împărțirii pe epoci: Süle 1990, Bárdi 2004, Gagyí 2009: 81–214.

Înlăturarea memoriei trecutului apropiat

După războiul mondial, noile strategii ale interpretării trecutului au început să își manifeste efectele aproape imediat. Sistemul de putere bazat pe proletariat a creat categoria socială a dușmanului de clasă. Bustul fondatorului Johann Renner [376] a fost înlăturat în toamna anului 1944 din sala de consiliu a fabricii de încălțăminte Renner, redenumită Dermata.²³⁴

Noua putere s-a manifestat ostil față de monumentele expuse sau reinstalate în epoca anterioară. Monumentele ridicate în amintirea evenimentelor și a personalităților cu relevanță maghiară au fost eliminate prin ritualul uitării. Monumentele cultului lui Horthy [412, 421, 428], statuile [424–425], busturile [427–430] și placa memorială [426] din clădirea Comandamentului au fost înlăturate după anul 1944. Bustul lui Széchenyi István [249] și al regelui Francisc Iosif [296] au fost înlăturate în anul 1945, iar al reginei Elisabeta [303], în aprilie 1946. Compania română care a preluat clădirea Teatrului din Piața Hunyadi (Ștefan cel Mare) a înlăturat busturile lui Kótsi Patkó János și E. Kovács Gyula [337–338], care au fost mutate în Teatrul (maghiar) de lângă Promenadă (Sétáter). Placa memorială a unirii Transilvaniei cu Ungaria [293] a fost înlăturată în data de 7 august 1945.

Pe parcursul reconstruirii simbolice a Pieței Centrale,²³⁵ de pe postamentul ansamblului monumental Matia Corvin [317] a fost îndepărtată stema Ungariei, iar inscripția în limba maghiară „MÁTYÁS KIRÁLY” (regele Matia) a fost schimbată cu o inscripție în limba latină. Statuia a fost „salvată” de propunerea lui Balogh Edgár, inscripția cea nouă din anul 1945, „MATHIAS REX”, fiind mai neutră din punct de vedere etnic. Piața a fost redenumită Piața Libertății (Szabadság tér).

A fost înlăturată și placa memorială a studenților căzuți eroic în Primul Război Mondial [417] de pe clădirea Universității, monumentul elevilor Colegiului Superior Romano-Catolic căzuți eroic în Primul Război Mondial [431], monumentul și placa memorială din cazărmi ale eroilor diviziei de bicicliști și diviziei aeriene [433], placa memorială a Regimentului 21 Infanterie și a Regimentului 51 Infanterie Regală și Imperială [438–439], placa memorială a Regimentului Secuiesc de pe Cetățuie (Fellekvár) [442] și plăcile comemorative ale Bateriei 25 Mitraliere Antiaeriene instalate în anul 1941 [418] pe monumentul martirilor honvezi din Someșeni [289]. (Partea rămasă din monument a fost demolată în anii 1980.)

După anul 1945, probabil în contextul naționalizării, placa memorială a fostei directoare De Gerando Antonina a fost demontată din Școala Superioară de Fete [419], la fel ca și cea a profesorului de medicină Genersich Antal din Institutul de Anatomie Patologică [434]; de asemenea, placa lui Pállya István, director de școală piarist, a fost îndepărtată din gimnaziul romano-catolic [436], iar cea a dr. Hirscher József, fondatorul instituției, și cea a directoarei Serbőczy Mária Amanda, din Școala de fete Marianum

234 Statuia ajunsă în depozit a fost ascunsă de câțiva muncitori timp de mai mult de un deceniu, spre a fi salvată de la topire. În sfârșit, conducerea fabricii a înapoiat bustul familiei Renner, în schimbul unei cantități de bronz egale cu greutatea acestuia (40 de kilograme) (cf. *Szabadság*, 26 mai 2004, 12 martie 2011).

235 De reamenajarea simbolică a pieței ține și înlăturarea stemei maghiare de pe fațada Primei Societăți Maghiare de Asigurări Generale (Első Magyar Biztosító Társaság) în anul 1945.

[422–423]. În aceeași perioadă a fost înlăturată placa memorială a restaurării capelei Bisericii Franciscane [420].

Busturile, monumentele și plăcile comemorative înlăturate transpuseseră în spațiu memoria suveranilor maghiari, respectiv pe cea a unor personalități importante și a unor eroi militari asociați cu construcția națiunii. Cea mai mare parte dintre acestea au fost îndepărtate pe baze ideologice, iar o parte mai mică, pe bază etnică. În noua perspectivă emancipatoare, conducătorii monarhiei ungare și armata au fost susținătorii principali ai sistemului de putere considerat imperialist. Ideologia socialistă/comunistă în proces de consolidare a calificat drept slujitori ai regimului anterior și „reacționari” inclusiv unele personalități bisericești și laice din domeniul educației.

În urma abdicării sile a regelui Mihai I și a preluării puterii de către comuniști, în anul 1948, a fost distrus monumentul care imortalizase urma piciorului regelui Carol al II-lea în Parcul Sportiv [395]. Crucea din lemn de pe Cetățuie (Fellegvár) [401] a fost aruncată în aer în toamna anului 1948 (partea refăcută mai târziu a fost înlăturată în anii 1960).

Schimbarea denumirilor piețelor publice a urmat aceeași logică. Încă din noiembrie 1945 noile denumiri de străzi au introdus în spațiu memoria unor personalități istorice diferite (spre exemplu, conducători de răscoale țărănești, martiri comuniști și evenimente istorice relevante din perspectiva comunistă), dar au actualizat și memoria familiei regale românești.²³⁶ După proclamarea Republicii Populare, începând cu data de 7 ianuarie 1948, au avut loc noi schimbări de denumire: de această dată, memoria monarhiei române înlăturate a fost substituită cu cea a evenimentelor din istoria comunismului. Parcul Sportiv „Regele Mihai I” a devenit Parcul Sportiv Universitar, strada Regele Mihai I a fost redenumită după ziua abdicării sale în Strada 30 Decembrie,²³⁷ strada Regina Maria a devenit strada Molotov, iar strada Regală (Királyi)

236 Registrul denumirilor de străzi schimbate: *Igazság*, Anul I, Nr. 49, 16 noiembrie 1945, Anul I, Nr. 50, 17 noiembrie.

237 Următorul fragment dintr-un articol de ziar despre schimbarea plăcilor cu numele de străzi ilustrează ideologia epocii. Sunt, desigur, conștient de faptul că este vorba despre o opinie gata formată, care exemplifică însă foarte bine tipul de discurs vehiculat, spre exemplu, de cotidianul susținător al puterii:

„Trecătorii de pe stradă se opresc și se uită la omul care înlătură placa cu numele străzii.

Din vârful scării, omul strigă în jos către inginerul serviciului tehnic al orașului.

– Este foarte sus, trebuie să mă cațăr pe cornișă!

Un trecător oprit din drum glumește:

– Ei, așa-i viața. Mihai s-a ridicat foarte sus și a căzut și mai mult.

O femeie cu batic pe cap, speriată, iese fugind din casă:

– Ce se-ntâmplă aici? Ce faceți cu casa?

Cei din jur râd. Omul de pe cornișă o liniștește:

– Nu vă îngrijorați. Casa stă mai sigur ca până acum. Scoatem doar placa.

Cei din jur privesc placa înlăturată cu literele sale negre care anunță: Str. Regele Mihai I. Unul o ia în mână și spune:

– Ar fi numai bună ca placă de șemineu.

Oamenii pipăie placa, cu un aer priceput, dând din cap.

– Mult ne-a mai costat placa asta – observă un bărbat.

– Într-adevăr, foarte mult. Și este grea, grea ca viața noastră, peste care monarhia s-a instalat apăsător cu toate nedreptățile și represiunile sale. Cu domeniul mai mare de o sută de mii de hectare, cu veniturile lunare de mai multe milioane, dobândite prin sudoarea noastră.

a primit numele de strada Republicii (Köztársaság). Memoria personalităților istorice maghiare a fost substituită cu cea a eroilor sovietici și a victimelor comuniste. În locul numelor lui Bocskai, Kemény János, al reginei Erzsébet (Elisabeta), al lui Reményik Sándor etc. au apărut cel al mareșalului Malinovski, comandantul trupelor eliberatoare, al omului de știință Emil Racoviță, al scriitorului Cehov, ale activiștilor de partid ilegaliști Elena Pavel și Bernát Andor etc.

Eroii și victimele

După încheierea celui de-al Doilea Război Mondial, atenția s-a îndreptat mai întâi asupra eroilor și a victimelor de război.

Amintirea eroilor eliberatori • În 1 mai 1945, în fosta piață Adolf Hitler, redenumită Malinovski, monumentele comemorative ale eroilor sovieto-ucraineni ai Frontului al II-lea Ucrainean, căzuți în luptele din împrejurimile Clujului, au fost ridicate în cadrul unei festivități solemne, de o parte și de alta a Catedralei Ortodoxe. Coloana memorială a ofițerilor [444] a fost instalată în piața dintre Catedrală și Teatrul Național, iar monumentul reprezentând o mașină de luptă a soldaților [445], în piața din spatele bisericii. (Traducerea inscripției celui de urmă, în limba rusă: „Veșnică slavă eroilor căzuți în războaie pentru libertatea și neatârănarea Uniunii Sovietice!”)

Cadrul evenimentului a fost oferit de „primul 1 Mai liber” și „ultimul 1 Mai sârbătorit în război”. Festivitatea a fost precedată de pregătiri îndelungate; organizatorii au convocat adunări populare pregătitoare. Pe perioada festivității au fost ocupate toate spațiile orașului: muncitorii (prelucrătorii de piele, muncitorii feroviar, metalurgiști, angajații Fabricii de Tutun și ai fabricii Iris, muncitorii în construcții și în textile, tipografi etc.) s-au adunat în curțile fabricilor sau în fața sindicatelor, studenții și profesorii în fața Universității, angajații întreprinderilor comunale și ai orașului în curtea Primăriei, angajații din restaurante și hoteluri, frizerii și lemnării în Piața Carolina (Karolina), angajații din domeniul alimentației publice pe strada Iuliu Maniu (Szentegyház), partidele politice în fața sediilor proprii. Ca stimuli vizuali, participanții au fost confrunțați cu o mulțime de portrete ale lui Stalin, Marx și Engels, cu portretele liderilor Forțelor Aliate, cu diferite steaguri, lozinci inscripționate pe pancarte și insigne muncitorești.

Festivitatea a început pe terenul de sport prin cântarea *Internaționalei* de către Corurile „Nicolae Bălcescu” și „Józsa Béla”, acompaniate de orchestra feroviarilor. Participanții la defilare și cei din tribune au avut posibilitatea să asculte și discursurile discursurile, care au stat sub semnul parității româno-maghiare: Vaida Vasile a vorbit în numele Partidului Comunist, Lakatos István, în cel al Partidului Social-Democrat, Persa Ioan, ca reprezentant al Frontului Plugarilor, Ferenc János, în numele Uniunii

– Și care este numele nou al străzii?

– 30 Decembrie, prima zi a republicii populare – răspunde cineva cu mulțumire.

– Și ultima zi a monarhiei în România.

Coborât de pe cornișă, omul își ia scara și pleacă mai departe. Grupul se destramă. Fetele zâmbesc, iar capetele parcă ar sta ridicate un pic mai sus.

...Republica populară elimină amintirile monarhiei.”

Sursa: (m. m.) Nagytakarítás. *Igazság*, Anul VI, Nr. 12, 16 ianuarie 1948.

Populare Maghiare, Cristea Vasile, ca președintele regional al Partidului Social-Democrat, Simion Ștefan, din partea Confederației Generale a Muncii, Jordáky Lajos, din partea Partidului Comunist.

Mulțimea adunată în fața tribunei instalate în Piața Malinovschi, locul principal de desfășurare a festivității, a avut posibilitatea să participe „la cea mai mare festivitate din istoria zbuciumată a capitalei Transilvaniei”. Adunarea festivă a întâmpinat mai întâi detașamentul de soldați sovietici și unitatea de vânători de munte români. Comandantul orașului, Mircea Vlădescu, a apreciat în discursul său importanța zilei și eroismul soldaților sovietici. După discursul comandantului teritorial Maior Pasiev, colonelul Mircea Vlădescu a mulțumit pentru Transilvania de Nord Armatei Roșii eliberatoare și a exprimat recunoștința populației față de soldații căzuți. În numele guvernului român și al județului, comitele Vasile Pogăceanu a vorbit despre sărbătoarea libertății și despre curajul mareșalilor Malinovschi și Stalin, respectiv despre cel al Armatei Roșii. După discursurile celor doi lideri ai Partidului Comunist, printre salve de tun și rafale de arme, au fost dezvelite monumentele comemorative cu inscripții în limba rusă. Orchestrele militare sovietică și română au cântat *Imnul sovietic* și *Imnul eroilor căzuți*. Armata sovietică a depus la monument o coroană de bronz, iar armata română, o coroană de flori cu tricolorul românesc.

Evenimentul s-a încheiat cu defilarea festivă a soldaților sovietici și români, a muncitorilor din fabrici, a reprezentanților partidelor și organizațiilor politice, a conducătorilor instituțiilor de învățământ și a studenților, respectiv a sindicatelor în fața noului monument al orașului.²³⁸

Defilarea și comemorarea de 1 mai au creat o posibilitate de manifestare ideologiei socialiste și comuniste, funcție pe care au păstrat-o până în 1989, și au adus la lumină, respectiv au creat acele straturi ale societății (muncitorimea, proletariatul) care până atunci fuseseră excluse din construirea spațiului public sau fuseseră reduse la rolul de figuranți. Pe lângă muncitorimea creatoare și angajată în reconstrucție, baza socială a noii ideologii politice, reprezentarea armatei ca apărătoare a țării și a ideologiei, a constituit un alt element important al zilei festive. (Ocuparea militaristă a spațiului urban a reprezentat o caracteristică generală a socialismului în proces de constituire.) Constituirea memoriei eroilor de război și funcția mobilizatoare a comemorării pot fi înțelese mai bine dacă luăm în considerare faptul că războiul mondial era încă în desfășurare la data respectivă (pe parcursul comemorării eroilor, s-au făcut trimiteri repetate la trupele rusești angajate în lupte lângă Berlin). Monumentele aduse în țară de sovietici au fost menite să exprime caracterul drept al războiului, măreția asumării sacrificiului și sprijinirea războiului de către societate. În vederea asumării responsabilității de către societate, a fost inițiată și ajutorarea eroilor „eliberatori”, respectiv a răniților de război români și ruși, cu concursul unor actori români și maghiari.

La aniversarea unui an de la intrarea trupelor sovieto-ucrainene, a fost ridicat un monument comemorativ pe terenul de sport al Fabricii de Pielărie și Încălțăminte Uzinele Dermata. Inscripția de pe monument a imortalizat data evenimentului: „11 OCT(OMBRIE). 1945” [447]. Un alt monument dedicat soldaților ruși a fost instalat în parcela amenajată pentru aceștia în Cimitirul Eroilor (în data de 29 august 1948), cu inscripție trilingvă (rusă, română și maghiară): „GLORIE ETERNĂ OSTAȘILOR/ ARMA-

238 Sursa datelor: Erdélyi Szikra, Anul I, Nr. 9, 1 mai 1945, 1–2, Făclia, Anul I, Nr. 43, 3 mai 1945, 1.

TEI SOVIETICE,/ CARE ȘI-AU DAT VIAȚA/ ÎN LUPTA PENTRU/ ELIBERAREA OMENIRII/ DIN ROBIA FASCISTĂ.” [461] Aici a fost ridicat în anul 1947 și monumentul soldaților români, „CONSTRUIT DE AȘEZĂMÂNTUL/ NAȚIONAL «REGINA MARIA»/ PENTRU CULTUL EROILOR/ ÎN COLABORARE CU/ AUTORITĂȚILE MILITARE ȘI/ CIVILE DIN CLUJ”, actul de pietate fiind adresat apărătorilor poporului: „CEI CE MOR PENTRU APĂRAREA/ DREPTURILOR ȘI LIBERTĂȚILOR/ POPORULUI SUNT EROL./ EROII NU SE UITĂ NICIODATĂ./ GLORIE LOR” [450].

Memoria martirilor comuniști • Pe lângă eroii de război, și personalitățile partidului/mișcării comuniste ilegale din perioada interbelică, trecute prin închisoare și decedate, au fost ridicate la statutul de icoane ale ideologiei ajunse la putere.

Din această epocă am descoperit date numai cu privire la constituirea memoriei scriitorului, muncitorului și sculptorului Józsa Béla, arestat și ucis în 1943, ca organizator al mișcării muncitorești comuniste. Placa memorială a lui Józsa Béla a fost amplasată pe strada denumită după el în anul 1945 (anterior strada Vasvári Pál), pe perețele Institutului de Psihopedagogie Specială: „Józsa Béla a luptat fără compromisuri, până la ultimul strop de sânge, pentru libertatea popoarelor Transilvaniei, poporul român și cel maghiar” [446]. (Această placă memorială a fost distrusă de „teroriștii fasciști” în data de 22 mai 1946.²³⁹)

Cu prilejul comemorării a patru ani de la moartea acestuia, în data de 22 noiembrie 1947, a fost inaugurată o placă memorială pe perețele casei sale, cu inscripție bilingvă (română și maghiară): „ÎN ACEASTĂ CASĂ A TRĂIT/ JÓZSA BÉLA,/ LUPTĂTOR ANTI-FASCIST/ CARE ȘI-A JERTFIT VIAȚA PENTRU/ BINELE CLASEI MUNCITOARE/ ȘI A FOST UCIS MIȘELEȘTE/ DE CĂTRE AGENȚII/ REACȚIUNII HORTHYSTE/ LA 22 NOIEMBRIE 1943” [456]. În următoarea zi a fost ridicată și o coloană memorială pe mormântul său din Cimitirul Eroilor, cu o inscripție aproape identică, în care sunt numiți și inițiatorii: „ACEST MONUMENT/ A FOST RIDICAT/ DE CĂTRE/ APĂRAREA PATRIOTICĂ/ ȘI FEDERAȚIA/ FOȘTILOR DEPORTAȚI/ ȘI DEȚINUȚI POLITICI/ PENTRU CINSTIREA EROULUI/ CARE S'A JERTFIT/ PENTRU LIBERTATE” [457].

Memoria lui Józsa Béla a fost cultivată și prin atribuirea numelui său unei străzi în anul 1945. Mai târziu același nume a fost atribuit și unui cămin, respectiv unui club studentesc.

În această epocă au fost denumite străzi și după alte personalități comuniste: în anul 1945, după Haia Lifșit, Ilie Pintilie și Varga Ecaterina (Varga Katalin), decedată în anul 1858 și considerată drept un simbol al mișcării comuniste; în anul 1948, după Elena Pavel, Filimon Sârbu, Bernát Andor, Encsel Mór, Antal Márk, Stahanov etc. În urma etatizării din anul 1948, Helios a devenit Fabrica de Tricotaje „Varga Katalin”, iar societatea pe acțiuni de industrie textilă maghiaro-belgiană a fost redenumită Fabrica de Textile „Breiner Béla”.

Au fost comemorate și victimele dictaturii regale românești din anii 1938–1939. Monumentul celor executați la Someșeni, Huedin și în județul Cluj a fost ridicat în Cimitirul Eroilor [462].

Memoria evreilor deportați • În 3 mai 1945, cu ocazia primei comemorări a începerii trimeriei în ghetouri, evreii clujeni au organizat o festivitate de doliu la locul gheto-

239 Cf. Aljas fasiszta terrorlegények meggyalázták Józsa Béla kolozsvári emléktábláját. *Igazság*, Anul II, Nr. 115, 23 mai 1946.

ului, fabrica de cărămidă. Dr. Merovics Endre, liderul tineretului evreiesc de stânga, și-a evocat propriile experiențe de muncă forțată și amintirea acelor persoane care au maltratată sau au ajutat evreii. Strada Oașului (Kajántói), unde fusese fabrica de cărămidă, locul ghetoului, a fost redenumită Calea Deportaților. Până la sfârșitul anilor 1940 deportarea evreilor a fost comemorată la fața locului în fiecare an.

În data de 3 mai 1946 a fost organizată (și) „înmormântarea săpunului”: un grup pornit în defilare de la școala evreiască de pe strada Constanța (Eötvös) a depus mai întâi coroane la monumentul eroilor sovietici. În fruntea cortegiei, patru tineri au dus un sicriu acoperit cu un voal negru și umplut cu săpun RIF²⁴⁰ – potrivit opiniei publice, fiert din grăsimea evreilor uciși. La ceremonia funerară desfășurată în incinta fabricii de cărămidă din cartierul Iris, pe lângă rabinul-șef național din București, au vorbit un reprezentant al Bisericii Ortodoxe, comandantul militar, primarul, reprezentantul județului și reprezentanții Frontului Unității.²⁴¹ Sicriul a fost apoi transportat și îngropat la Cimitirul Ortodox Evreiesc de pe Calea Turzii (Tordai). (Un monument a fost planificat să fie ridicat deasupra mormântului simbolic.) În aceeași perioadă, în curtea fabricii de cărămidă a fost ridicat și un monument în amintirea evreilor deportați.

În 11 august 1946, Asociația Tinerilor Democrați Deportati (Deportált Demokrata Ifjusági Szövetség), la aniversarea unui an de existență a organizației, a ridicat un monument comemorativ, prevăzut cu un relief și cu o placă inscripționată cu un text în limbile maghiară și română, în curtea vilei Péter-Pál, fostul sediu al Gestapo-ului.²⁴² În anii 1970 monumentul a fost înlăturat la cererea locatarilor din acea perioadă, înalți funcționari comuniști [448] (Lőwy 2005: 356–358).

Textul plăcii memoriale instalate pe fațada sediului Comunității Evreiești în anul 1947 a folosit, alături de descrierea tragediei, figurile retorice ale invocării protecției (divine) și ale blestemului: „Cerul și pământul au gemut ca un leu. Doliu amar și jale plină de lacrimi pentru comunitatea devastată a sfintei noastre adunări, împreună cu conducătorii și înainteașii noștri. Ca o lovitură din partea Domnului, blestemata putere fascistă i-a atacat în ziua a 10-a a lunii Ziv [în data de 3 mai] din anul [5]704 [1944]. Dintr-o dată le-a fost luată gloria, podoaba și măiestria, și bătrânii, capii de familie respectați, turma celor sfinți, pruncii de la sânul mamelor și sugarii au fost închiși în grabă în ghetou, au fost strânși în curtea fabricii de cărămizi și bătuti ca vitele mânate la abator. După câteva săptămâni și chinuri amare, au fost transportați la locul de moarte de la Auschwitz, între flăcările înalte. Tatăl nostru din ceruri, cunoscătorul tuturor lucrurilor ascunse, să le răzbune sângele vărsat în fața ochilor noștri, ce-a năvălit ca apa!

Să le fie sufletele legate în legătura vieții!

Adunarea noastră sfântă, distrusă în urma nenorocirilor din anul [5]704 [1944], s-a reorganizat cu ajutorul JOINT și sub conducătorii comunității în anii [5]705–[5]707 [1945–1947]” [459].

240 Denumirea produsului fabricat de Reich Industrie der Fettverwaltung a fost interpretată ca „Reine Jüdische Fett” („grăsime pură de evreu”). (Vezi și relatarea lui Müller Benjámin, membru în conducerea Comunității Evreiești clujene. *Szabadság*, Anul XVII, Nr. 264, 10 noiembrie 2005, 11.)

241 Cf. (–ary): Őtezer ember a „siralom völgyében”... Néma zarándoklással áldozott Kolozsvár zsidósága a deportálásban elhunyt hozzátartozói emlékének. *Erdély. A Szociáldemokrata Párt kolozsvári szervezetének hivatalos lapja*, Anul III, Nr. 102, 5 mai 1946, 3.

242 Cf. J. Zs.: A Deportált Demokrata Ifjusági Szövetség emlékünnepe. *Erdély. A Szociáldemokrata Párt kolozsvári szervezetének hivatalos lapja*, Anul III, Nr. 183, 13 august 1946, 2.

Reconstruirea Sinagogii Neologe, avariata în timpul războiului, a fost finalizată în anul 1947. În 14 septembrie, cu ocazia inaugurării Sinagogii, au fost dezvelite și două plăci memoriale. Una dintre acestea amintea acele instituții evreiești și de alte factură (adunări de credincioși, asociații funerare, fabrici, bănci, firme), respectiv acele persoane care au contribuit prin donații „LA RECLĂDIREA ACESTUI TEMPLU/ ÎN AMINTIREA MARTIRILOR AL KIDUȘ HAȘEM” [454]. Cealaltă placă, a cărei inscripție trimite, de asemenea, la „anii grei de prigoană”, menționează numele acelor lideri ai comunității care au reușit să reorganizeze comunitatea între anii 1945–1947 [455]. Memoria conducătorilor (consilierii adunării) și a funcționarilor comunității (cântărețul principal de biserică, directorul școlii, învățătoarea, educatoarele, trezorerul, cântărețul și paraclicerul) care au pierit pe parcursul deportării din anii 1944–1945 a fost păstrată pe o placă separată [460].

În același spațiu memorial, amintirea celor care au pierit a fost reprezentată public și de familiile acestora. Începând din anul 1947, doliul familial și legăturile strânse de rudenie au început să fie expuse în spațiul public prin plăcile memoriale cu inscripții în limbile ebraică și română: „În amintirea părinților noștri deportați. Tila bat Dov, Nechemia ben Akiba”; „În amintirea părinților noștri dragi,/ LEOB MIHAI și MATILDA,/ născută GANCZ, și a surorii noastre/ MAGDALENA, a fiicei sale ERIKA, martiri/ decedați în deportare în anul 1944,/ frații LOEB EUGEN și BERNATH” [458].

Trăsătura caracteristică a actelor comemorative prezentate constă în faptul că evreii, care au ales anterior asimilarea maghiară și au contribuit în mare măsură la organizarea culturii și la întreținerea instituțiilor maghiare, au început să omită, respectiv să evite conștient, în urma evenimentelor celui de-al Doilea Război Mondial, limba maghiară în cadrul comunicării ritualice, atât la nivelul comemorărilor individuale, cât și în contextul ritualurilor publice. Textele comemorative au fost formulate exclusiv în limba ebraică și/sau română,²⁴³ iar majoritatea covârșitoare a numelor menționate figurează în traducere românească (cf. [454–455, 458, 460]). (Aceeși reținere caracterizează și textele inscripțiilor funerare, formulate în cea mai mare parte în limba ebraică sau română.)

Memoria deportării și a atrocităților comise a exercitat și o funcție integratoare și de întărire a coeziunii de grup a comunității evreiești locale. Pentru evreii al căror număr scăzuse foarte mult, biserica memorială a funcționat ulterior ca un spațiu ritualic al comemorării. (Ritualurile religioase au început să aibă și au încă loc la sediul Comunității Evreiești.)

Reorganizarea bisericilor și a adunărilor bisericești

Pe lângă reorganizarea comunității evreiești și reconstruirea Sinagogii, a fost marcată și activitatea de construcție a altor biserici și comunități religioase.

Biserica Romano-Catolică „Sfinții Petru și Pavel” a fost restaurată în anul 1947 [451]. Biserica Greco-Catolică a fost resfințită în același an: „ÎNTRU MĂRIREA LUI DUMNEZEU/ ZIDITU-S'A ACEASTĂ BISERICĂ, ÎNCHINATĂ/ INVIERII DOMNULUI,/ ÎN

²⁴³ Enunțul este valabil dacă exceptăm monumentul comemorativ ridicat în anul 1946, menționat de Löwy Dániel [448] (Löwy 2005: 356).

ANII 1800–1803,/ CU CHELTUIALA VLĂDICULUI/ IOAN BOB/ DE ALBA-IULIA ȘI FĂ-
GĂRAȘ/ ȘI S'A RESTAURAT ÎN ANII 1903 ȘI 1922,/ IAR ÎN URMA CELOR SUFERITE ÎN
VREMEA/ CUMPLITULUI RĂZBOIU DIN 1939–1945,/ S'A REÎNNOIT ȘI ZUGRĂVIT/ PRIN
JERTFELE CREDINCIOȘILOR/ ȘI CU STRĂDANIA CURATORATULUI/ ȘI A PREOTULUI
BISERICII/ DR. VASILE AȘTILEANU,/ TĂRNOSINDU-SE DIN NOU ÎN 25 MAI 1947, DE/
I(NALT).P(REA).S(FINȚIA).S(A). DR. IULIU HOSSU/ EPISCOP DE CLUJ–GHERLA" [452].

Parohia Reformată Centrală din Cluj a organizat o festivitate cu ocazia aniversării celui de-al treilea centenar al sfințirii Bisericii Reformate din Ulița Lupilor. Placa memorială inaugurată cu această ocazie expune detaliat cele mai importante evenimente ale istoriei construirii: „Această biserică a fost ridicată din ordinul regelui Matia din anul 1486, începând din primăvara anului 1489, pe baza planurilor fratelui János, cu colaborarea cioplitorului în piatră György, terminată cu ajutorul regelui Ulászló [Vladislav] al II-lea, înaintea anului 1516. În iunie 1603 interiorul bisericii a fost distrus și bolta a suferit mari stricăciuni. În anul 1622 clădirea abandonată a fost donată Bisericii Reformate de principele Bethlen Gábor, prin Legea VI adoptată de Dieta de la Cluj. Donația a fost întărită de principele Rákóczi György printr-o diplomă emisă în anul 1632 și prin Legea II din anul 1638, adoptată de Dieta de la Alba Iulia (Gyulafehérvár). Același principe a și renovat biserica între anii 1638 și 1646 și a comandat amvonul ornate din prezent, realizat de cioplitorii în piatră Kőfaragó Benedek și Nicolai Illés. Biserica a fost sfințită cu prilejul sinodului reunit în prima zi din luna iulie a anului 1647, de către episcopul Geleji Katona István. În 31 august 1798 acoperișul și clopotnița bisericii au ars împreună cu o parte din centrul orașului. După realizarea noului acoperiș, începând din luna octombrie a anului 1803, biserica a început să fie folosită din nou. Orga a fost instalată în anul 1766 și mărită în anul 1913. Galeria a fost construită cu prilejul lucrărilor de restaurare interioare din anii 1910–1912. Această placă memorială a fost ridicată întru slava lui Dumnezeu și din recunoștință față de El, de către Biserica Reformată Centrală din Cluj, la al treilea centenar al sfințirii bisericii, în data de 6 iulie 1947. Placa memorială și ancadramentul au fost realizate de maestrul tâmplar Bajkai Sándor și pictate de Keőpeczi Sebestyén József între 29 mai și 29 iunie 1947.” [453]

Perioada integrării socialiste/comuniste și a controlului total asupra societății (1948–1965)

Perioada dintre anii 1948 și 1965 a fost caracterizată prin instaurarea și consolidarea comunismului. Contextul politic al epocii a fost marcat de accederea la putere a aripii comuniste, conduse de Gheorghe-Gheorghiu Dej, și de încercările de realizare a integrării de tip stalinist. Retorica politică a adus în prim-plan criteriile de clasă în locul intereselor comunitare (sau naționale). Evenimentele cele mai importante, care au inaugurat perioade noi, au fost Revoluția din Ungaria (1956) și retragerea trupelor sovietice din România (iulie 1958). În urma evenimentelor din anul 1956, politica etnică a fost modificată: „focarele naționaliste” au fost eliminate și au avut loc comasări de școli, urmând ca elementele naționale să revină, pe rând, în discursul politic. Epoca s-a încheiat prin instalarea la putere a lui Nicolae Ceaușescu (22 martie 1965).

Geneza comunismului: realizările și eroii clasei muncitorești

Regimul de stat socialist/comunist s-a consolidat din ce în ce mai mult după anul 1948. Partidul comunist a urmărit să identifice trecutul cu propria sa istorie. În acest scop, partidul a adus la suprafață amintiri istorice și construite fictiv, menite să asigure genealogia regimului. Rolul principal a revenit perioadei ilegale și de construire a organizației, mișcărilor și grevelor muncitorești, eroilor luptei antifasciste și martirilor clasei muncitorești.

Monumentul eroilor căzuți și al persoanelor dispărute în Primul și în al Doilea Război Mondial a fost inaugurat, respectiv reamenajat la data de 30 aprilie 1950 în cimitirul din Cluj-Mănăstur. Placa memorială amplasată lângă lista numelor chema la comemorare, subliniind măreția eroilor: „CĂLĂTORULE TÂNĂR ȘI/ VÂRSTNIC, DE CÂTE ORI VEI/ ÎNTÂLNI PE ACESTE DRUMURI/ O CRUCE PE A CĂREI PIATRĂ/ E SĂPAT UN NUME DE EROU,/ OPREȘTE MĂCAR O CLIPĂ, DES-/ COPERĂ-TE ȘI GÂNDEȘTE-TE/ CĂ FĂRĂ JERTFA CELUI DE/ ACOLO AR FI FOST IMPOSIBIL/ SA TU SĂ TRĂIEȘTI ASTĂZI/ LIBER, SĂ IUBEȘTI SOARELE,/ FLORILE, MUNȚII ȘI RÂURILE/ PE CARE LE-A APĂRAT ȘI ȚI-/ LE-A LĂSAT CA MOȘTENIRE/ INFANTERISTUL, VÂNĂTORUL DE/ MUNTE, ARTELISTUL, TAN-/ CHISTUL ȘI AVIATORUL EROU” [470].

Noul regim, bazat pe clasa muncitoare, s-a întors în timp până în anul 1920, la mișcările muncitorești, și a ridicat plăci memoriale în amintirea sindicatelor muncitorești și pe sediul partidului comunist din acea perioadă. Textele plăcilor comemorative instalate după anul 1948: „ÎN ACEASTĂ CLĂDIRE/ ÎNTRE ANII 1920–1921 A FOST/ SEDIUL SINDICATELOR/ MUNCITORILOR DIN CLUJ” [463]; „ÎN ACEASTĂ CLĂDIRE ÎN ANII 1921–1924/ A FOST SEDIUL ORGANIZAȚIEI LOCALE A/ PARTIDULUI COMUNIST ROMÂN./ TOT AICI ÎN ANII 1923–1929 A FOST SEDIUL/ SINDICATELOR UNITARE DIN LOCALITATE” [464]. Locul ședinței de partid ilegale a fost marcat în anul 1954: „ÎN ACEASTĂ CASĂ/ S-A ȚINUT ÎNTRE 23-24 IANUARIE 1939/ O CONFERINȚĂ A COMITETULUI TERITORIAL ARDEAL/ ȘI BANAT AL P(ARTIDULUI). C(OMUNIST). R(OMÂN)., LA CARE AU PARTICIPAT/ DIN PARTEA C(OMITETULUI). C(ENTRAL). AL PCR NEÎNFRICAȚII LUPȚĂTORI/ PENTRU CAUZA CLASEI MUNCITOARE/ ILIE PINTILIE ȘI BELA BREINER” [479].

La 16 februarie 1952, de Ziua Feroviarilor, cel de-al doilea centenar al grevelor muncitorilor feroviari a fost aniversat în cadrul unor festivități de amploare. Discursurile comemorative au reliefat lupta și eroismul feroviarilor. Plăcile comemorative cu inscripții în limbile română și maghiară, instalate pe sediul sindicatului muncitorilor feroviari, au subliniat rolul organizatorului grevei, Gheorghe-Gheorghiu Dej – prim-ministru la data instalării plăcilor –, și au atribuit o importanță exagerată grevei feroviarilor: „ÎN ACEASTĂ CLĂDIRE A FOST SEDIUL/ SINDICATULUI CFR, UNDE A AVUT LOC LA/ 8 IUNIE 1932, SUB CONDUCEREA TOV(ARĂȘULUI)./ GHEORGHE-GHEORGHIU DEJ ADUNAREA/ COMITETULUI DE ACȚIUNE AL MUNCITORI-/ LOR CEFERIȘTI. LA ACEASTĂ ADUNARE/ TOVARĂȘUL GHEORGHE-GHEORGHIU DEJ/ A CHEMAT MUNCITORIMEA LA LUPȚĂ/ HOTĂRĂȚĂ ÎMPOTRIVA CRUNTEI EXPLOA-/ TĂRI CAPITALISTE PENTRU APĂRAREA/ REVOLUȚIONARĂ A UNIUNII SOVIETICE./ 1933–1953” [475–476].²⁴⁴ Plăcile memoriale bilingve instalate pe fațada Clubului „Filimon Sârbu” al Atelierele CFR,

²⁴⁴ La moartea lui Gheorghe-Gheorghiu Dej (1958), strada Molotov a primit numele său.

redenumite cu această ocazie în „16 Februarie”, au subliniat largul sprijin al muncitorilor și rolul Partidului Comunist în organizarea grevei: „MUNCITORII DIN ATELIERELE CFR/ CLUJ, SPRIJINIȚI ACTIV DE MUNCITORII/ DELA FABRICA DERMATA – AZI UZINELE/ JÁNOS HERBAK – ȘI DIN ALTE ÎNTREPRIN-/ DERI AU PARTICIPAT CU HOTĂRÂRE LA/ LUPTELE EROICE DIN IANUARIE-FEBRU-/ ARIE 1933 ALE CLASEI MUNCITOARE/ CONDUSE DE PARTIDUL COMUNIST ROMÂN./ 1933–1953” [477–478].

Monumentul inaugurat cu ocazia aniversării a 25 de ani de la evenimente, în 16 februarie 1958, a consolidat aceeași narațiune, incluzând ca element nou trimiterea la etniile conlocuitoare, respectiv asocierea evenimentelor locale de odinioară cu cele întâmplate în capitală: „ÎN CINSTEA MUNCITORILOR/ CEFERIȘTI ROMÎNI ȘI MA-/ GHIARI DIN CLUJ, CARE ÎN/ FEBRUARIE 1933, CONDUȘI/ DE PARTIDUL COMUNIST/ ROMÂN ȘI SPIJINIȚI/ DE ÎNTREAGA MUNCITORIME/ DIN ORAȘ, S-AU RIDICAT/ ÎMPOTRIVA REGIMULUI/ BURGHEZO-MOȘIERESC/ ODATĂ CU LUPTA/ CEFERIȘTILOR DE LA/ ATELIERELE «GRIVIȚA»/ DIN BUCUREȘTI” [492].

În anul 1959, în cadrul seriei de evenimente organizate în Luna Prieteniei Româno-Sovietice,²⁴⁵ a fost comemorată înființarea filialei clujene a Asociației „Amicii URSS”. Sediul de odinioară al Asociației a fost marcată cu o placă comemorativă, a cărei inscripție a subliniat și rolul Partidului Comunist: „ÎN ACEASTĂ CASĂ A LUAT FIINȚĂ ÎN ANUL/ 1934, FILIALA DIN CLUJ A ASOCIAȚIEI «AMICII URSS»./ ORGANIZAȚIE DE MASĂ, CARE SUB CONDUCEREA PARTIDULUI/ COMUNIST ROMÂN A MILITAT ACTIV PENTRU LEGĂTURI/ DE PRIETENIE CU UNIUNEA SOVIETICĂ” [501].

Ideologia socialistă/comunistă a fost legitimată și prin biografia soldaților, a martirilor și a eroilor comuniști, căzuți în lupta împotriva fascismului și pentru binele clasei muncitorești. În curtea Fabricii de Porțelan „Iris” a fost ridicat bustul comemorativ al unui comandant aviator cu ocazia comemorării unui deceniu de la moartea acestuia (în anul 1955), cu inscripția: „EROUL/ DÎRJAN TRAIAN,/ LUPTĂTOR NEÎNFRICAT PENTRU/ ELIBERAREA PATRIEI DE SUB/ JUGUL FASCIST./ 1920–1945” [482]. De asemenea, Uniunea Tineretului Muncitoresc de la Fabrica de Mașini „Unirea” a ridicat un monument comemorativ în amintirea unui sergent-major în curtea fabricii, în anul 1959: „GLORIE VEȘNICĂ/ EROULUI/ SERGENT-MAJOR/ SUCIU AUREL,/ CĂZUT LA DATORIE/ ÎN RĂZBOIUL/ ANTIFASCIST” [498].

Monumentul comemorativ din curtea cazărmii din Someșeni a fost ridicat în anul 1958 în amintirea martirilor ideologiei comuniste: „În acest loc au fost schingiuiți și maltratați de către călăii hortisto-fasciști în anii 1940–1944 sute și sute dintre cei mai buni fii ai clasei muncitoare, luptători neînfricați pentru fericirea poporului nostru” [493]. Memoria lui Tyukodi Antal și cea a lui Józsa Béla au fost cultivate separat. Monumentul comemorativ al celui dintâi a fost ridicat în Cimitirul Házsongárd, în anul 1952 [473]. În amintirea celui din urmă a fost instalată o coloană memorială cu inscripție bilingvă, română și maghiară, în anul 1957, în curtea spitalului militar: „ÎN ACEST SPITAL A ÎNCETAT DIN VIAȚĂ/ ÎNFRUNTÎND EROIC TORTURILE/ CĂLĂILOR HORTISTO-FASCIȘTI/ LA 22 NOIEMBRIE 1943/ JÓZSA BÉLA,/ LUPTĂTOR COMUNIST PENTRU

245 ARLUS (Asociația Română pentru Strângerea Legăturilor cu Uniunea Sovietică) a organizat deja la aniversarea de un an de la înființare (la 20 noiembrie 1946) Ziua Prieteniei Sovieto-Române. Mai târziu evenimentul a fost extins pe o perioadă de o lună și sărbătorit în luna octombrie a fiecărui an, până în anul 1963.

LIBERTATE” [489]. Numele său a fost purtat în anii 1950 și de Cinematograful „Józsa Béla” și Casa de Cultură „Józsa Béla” din Someșeni. Numele lui Herbák János și cel al lui Breiner Béla au fost atribuite unor străzi în jurul anului 1957. De asemenea, Fabrica de Pielărie și Încălțăminte Dermata a fost redenumită Uzinele „Herbák János”.

În urma actelor comemorative prezentate, istoria muncitorimii de la începutul secolului XX, precum și evenimentele asociate cu mișcarea sindicală și cele ale mișcării muncitorești au apărut ca reprezentând istoria Partidului Comunist, promotorul monumentelor respective. Subliniind (implicit) continuitatea cu partidul ilegalist, în locul Partidului Comunistilor din România, înființat în anul 1921, inscripțiile s-au referit la Partidul Comunist Român, respectiv PCR [464, 477–479, 501].

Evenimentele reliefate au reprezentat istoria suferințelor clasei muncitorești (și a partidului), îndreptând atenția asupra victimelor regimului anterior „imperialist” și ale războiului „fascist”. „Cei asupriți” și „eliberați”, proletarii, nu mai luptă de acum înainte pentru națiune, ci – în sensul internaționalismului ideologiei socialiste/comuniste – pentru „popor”.

Evenimentele comemorative și instalarea monumentelor au fost organizate în diferitele zile de sărbătoare ale clasei muncitorești. Mai multe comemorări și inaugurări au avut loc în ziua memorială a grevei însângerate a muncitorilor feroviari din 16 februarie 1933, de Ziua Feroviarilor [475–478, 492]. Dintre zilele de sărbătoare naționale, s-au ridicat monumente cu ocazia zilei memoriale a întoarcerii armelor din 23 august 1944, „ziua eliberării muncitorilor” [489, 493].

Alegerea locațiilor s-a orientat, pe de o parte, spre spațiile suferinței clasei muncitorești (uzina, cazarma, spitalul militar) [477–478, 489, 492–493], pe de altă parte, spre locurile cele mai reprezentative ale vieții muncitorești (clădirea și curtea fabricii) [482, 498]. Un rol important le-a revenit și locurilor de naștere și de formare a ideii comuniste (sediul de partid, sindicatul muncitoresc, adunarea ilegală) [463–464, 475–476, 479].

Pe lângă construirea trecutului clasei muncitorești, aceste plăci și monumente comemorative au contribuit și la formarea imaginii dușmanului, amintind totodată ideologia fascistă, orânduirea economică și politică de factură capitalistă, precum și regimul Horthy.

Personalități istorice și culturale

Conducerea orașului și diferitele organizații naționale au comemorat amintirea personalităților din domeniul științelor și al artelor prin marcarea casei natale sau a reședinței temporare sau permanente, dar și prin denumirea unor străzi, piețe și instituții după numele lor.

Bustul lui Kótsi Patkó János, primul director de teatru din Transilvania, a fost reamplasat în foaierea Teatrului Maghiar de Stat [471].

Cu ocazia aniversării a 150 de ani de la nașterea lui Bolyai János, Academia Republicii Populare Române a inaugurat o placă memorială bilingvă pe casa natală a acestuia, în anul 1952. Actul comemorativ i-a fost dedicat „marelui matematician și gânditor progresist” [474].

Locul cazării „celebrului pianist” Francisc Liszt (Liszt Ferenc) cu prilejul concertelor pe care le-a susținut la Cluj în anul 1846 a fost marcat cu o placă memorială în anii 1960 [503].

De asemenea, au fost marcate cu plăci comemorative și locuințele (temporare) ale savanților și artiștilor români, printre care reședința lui Emil G. Racoviță, „MARELE/ BIOLOG ROMÂN/ [...]/ FOST PREȘEDINTE AL ACADEMIEI ROMÂNE,/ PROFESOR LA UNIVERSITATEA DIN CLUJ,/ ÎNTEMEIATORUL BIOSPEOLOGIEI” [465], și cea a lui Gheorghe Dima, „COMPOZITORUL CLASIC ROMÂN/ [...]/ STRĂLUCIT ÎNAINȚAȘ AL ȘCOLII MUZICALE ROMÎNEȘTI,/ ANIMATOR ÎNSUFLEȚIT AL CULTURII ARDELENE,/ FONDATORUL CONSERVATORULUI DE STAT DIN CLUJ” [481]. În anul 1950, numele său a fost atribuit Conservatorului de Muzică, iar în anul 1957, unei străzi clujene.

Inscripția bilingvă de pe locuința a lui Emil Isac, inaugurată în jurul anului 1958, s-a oprit în detaliu asupra activității literare, opoziției antirăzboinice, serviciilor aduse poporului și luptei pentru frăție între popoare pe parcursul prezentării biografiei poetului, „EXPONENT AL LITERATURII PROGRESISTE DIN TRANSILVANIA ÎN/ PRIMA JUMĂTATE A SEC(OLULUI). AL XX-LEA”. Textul biografic al inscripției de pe locuința lui Emil Isac este tributară ideologiei de stânga: „POET DE O VASTĂ CULTURĂ, PURTĂTOR AL SUFERINTELOR ȘI NĂZUINȚE-/ LOR POPORULUI [...]/ DE AICI, DIN CAPITALA ARDEALULUI, TIMP DE 50 DE ANI, EMIL ISAC/ A LUPTAT CU CONDEIUL PENTRU ELIBERAREA NEAMULUI SĂU DIN LANȚURILE/ ASUPRIII NAȚIONALE, DIN JUGUL EXPLOATĂRII SOCIALE ȘI DIN ÎNTUNERI-/ CUL ROBIRII SPIRITUALE./ DE AICI, DIN CLUJ, UNDE ERA FOCARUL TUTUROR INTOLERANȚELOR/ ȘI VRĂJMĂȘIILOR NAȚIONALISTE, EMIL ISAC, PESTE BARIERELE ȘOVINE RIDI-/ CATE DE ASUPRITORI, A STRÎNS CU CĂLDURĂ MÎNA PRIETENILOR UNGURI: ADY/ ENDRE, KOSZTOLÁNYI DEZSŐ, BABITS MIHÁLY, KÓS KÁROLY ETC. CU CARE A LUPTAT/ ÎMPREUNĂ PENTRU PACE ȘI FRĂȚIE ÎNTRE POPOARE, PREVESTIND PRIN ACEASTĂ/ PILDĂ SPIRITUL DE PRIETENIE CARE ÎNFRĂȚEȘTE ASTĂZI PE TOȚI ACEI CE LOCUI-/ IESC PE PĂMÎNTUL PATRIEI NOASTRE” [497]. După poet a fost denumită și o stradă în anul 1957.

Placa memorială instalată pe peretele casei lui Grigore Silași a amintit faptul că „PRIMUL/ PROFESOR DE LIMBĂ ȘI LITERATURĂ ROMÂNĂ/ DE LA UNIV(ERSITATEA). DIN CLUJ” a primit aici vizita lui George Coșbuc în anii 1884–1885 [504]. Profesorul universitar Constantin C. Diclescu a primit omagiul posterității în calitate de „specialist în istoria universală” [505], profesorul universitar George Vâlsan, ca „MEMBRU AL ACADEMIEI/ ROMÂNE, CREATORUL/ GEOGRAFIEI MODERNE/ ROMÎNEȘTI” [506], Ioan Piuaru Molnar, ca „vestit medic oculist român” [507], Ion Agârbiceanu, ca „mare prozator și academician” [509], Augustin Bena, ca „FOST PROFESOR ȘI RECTOR AL/ CONSERVATORULUI DE MUZICĂ ȘI ARTĂ/ DRAMATICĂ «Gh. DIMA» DIN CLUJ” [510], Alexandru Lapedatu, ca „PROF(ESOR). UNIV(ERSITAR).,/ ISTORIC, ACADEMICIAN ȘI NEOBOSIT/ LUPTĂTOR PENTRU UNIREA DE LA/ 1 DEC(EMBRIE). 1918 A TRANSILVANIIEI/ CU ROMÂNIA” [511], Constantin Ujeicu, în calitate de „PRIM SOLIST BAS AL OPEREI ROMÂNE/ DIN CLUJ (1921–1957), CARE TIMP/ DE 30 DE ANI A CREAT/ ROLURI DE NEUITAT” [517]. Plăcile memoriale ale personalităților enumerate au fost instalate în anii 1960.

Diferitele instituții au comemorat amintirea unor deschizători de drumuri sau specialiști în domeniul științelor. Institutul de Studii Ruse al Universității „Bolyai” a inaugurat bustul scriitorului sovietic Maxim Gorki în data de 1 mai 1949 [467]. Institutul

de Speologie al Universității a ridicat bustul lui Emil Racoviță la comemorarea centenarului morții sale, în anul 1957 [490]. Clinica Medicală II a ridicat bustul profesorului Ion Goia în anul 1957 [488]. Facultatea de Geografie a Universității „Babeș-Bolyai” a inaugurat bustul lui George Vâlsan în anul 1964 [515].

În anul 1958, mai multe licee au fost redenumite după diferite personalități românești și maghiare. Liceul nr. 2 a primit numele lui George Coșbuc, Liceul nr. 4, pe cel al lui Emil Racoviță, Liceul nr. 8, numele lui Avram Iancu. La 2 februarie, Liceul nr. 5 a fost redenumit după George Barițiu și Liceul nr. 7 după Brassai Sámuel, în 7 decembrie Liceul nr. 9 a primit numele de „Mihai Eminescu”, în 16 decembrie Liceul nr. 8 a fost denumit după Nicolae Bălcescu, iar Liceul nr. 6 după Gheorghe Șincai, respectiv după Ady Endre. În cadrul festivităților de redenumire au fost inaugurate în școlile respective și busturile personalităților românești după care au fost numite, printre care George Barițiu [491], Mihai Eminescu [494], Nicolae Bălcescu [495] și Gheorghe Șincai [496].

În urma reamenajării piețelor clujene, un parc nou înființat a primit numele scriitorului Ion Luca Caragiale cu ocazia centenarului nașterii acestuia, în 1 februarie 1952. A fost organizat și un concurs pentru realizarea bustului scriitorului, opera terminată [487] fiind inaugurată în anul 1957. Hollai Anna, vicepreședintele Comitetului executiv al Sfatului Popular al orașului, a subliniat în discursul său „rolul lui Caragiale în dezvoltarea dramaturgiei românești, luarea sa de poziție în favoarea celor oropsiți și exploatați”, gestul comemorativ fiind motivat prin asemănările ideologice presupuse (sau proiectate în trecut): „prin operele sale, Caragiale a demascat toate nedreptățile și minciunile regimului burghezo-moșieresc”.²⁴⁶

La aniversarea a 180 de ani de la răscoala țărănească a lui Horea, în anul 1964, bustul conducătorului țărănimii a fost inaugurat în Piața Gării (Baross) [516]. În discursul său, academicianul Constantin Daicoviciu a apreciat „lupta eroului național român împotriva asupririi feudale”. Retorica de acest tip a identificat în evenimentul istoric punctele de vedere ale epocii socialiste: „Horea chemat la luptă masele țărănești și de mineri oropsite pentru pământ și pentru libertate, în numele cauzei sociale și naționale”.²⁴⁷

De regulă actele comemorative au evidențiat biografiile asociate cu orașul Cluj; în mai multe cazuri însă și marile personalități ale culturii și istoriei ruse și române au fost localizate în spațiul orașului.

Acte comemorative bisericesti și ale unor comunități

Comunitățile religioase și-au comemorat, de regulă, preoții și conducătorii, munca plină de sacrificii a acestora în beneficiul comunității, precum și istoria construcției bisericilor și cea a comunității bisericești.

În Biserica Luterană (Evangelică) a fost inaugurată o placă memorială dedicată lui János Andor, preot protopop și profesor asociat de teologie, deportat de sovietici [466].

246 Fragment din discursul de inaugurare din 14 aprilie; sursa: (f. n.) Új műemlékkel gazdagodott Kolozsvár. Leleplezték I. L. Caragiale szobrát. *Igazság*, Anul XIX, Nr. 90, 16 aprilie 1957, 1.

247 Fragment din discursul de inaugurare din 6 decembrie; sursa: (f. n.) Horea-szobrot lepleztek le a kolozsvári Állomás-téren. *Igazság*, Anul XXV, Nr. 290, 8 decembrie 1964, 1.

Pastorul Vásárhelyi Boldizsár a fost comemorat în incinta Bisericii Reformate de pe Ulița Lupilor. Inscripția s-a referit la evenimentele importante din viața pastorului din perspectiva bisericii, precum și la studiile și rezultatele sale științifice [480].

Inscripția de pe placa memorială instalată cu prilejul jubileului sfințirii Bisericii Reformate cu Două Turnuri a prezentat istoria clădirii și a reliefat rolul pastorilor, al conducătorilor orașului, al membrilor bisericii și al Parohiei Reformate: „Această biserică a început să fie construită în anul 1892. Înainte congregația a mai avut două biserici. Prima bisericuță din lemn a stat pe locul Teologiei Reformate din prezent. Cea de-a doua, din partea dinspre apă a lotului bisericii actuale, a fost ridicată la sfârșitul secolului al XVII-lea. Herepei Gergely a ținut ultima slujbă în această clădire în data de 2 noiembrie 1845. Piatra de temelie a bisericii a fost pusă în 3 octombrie 1829. Cheltuielile de construcție au fost adunate din donațiile membrilor bisericii. Familia Radák s-a remarcat prin donații, iar în lucrările de construcție, judele orașului, Pataki Mihály, pastorii Herepei Károly și Gergely, precum și administratorii bisericești Szathmári Pap Gábor și Méhes Sámuel. Biserica a fost sfințită în data de 12 octombrie 1851. Amvonul donat de Méhes Sámuel a fost construit în același an, iar galeriile de pe cele două laturi ale navei, în anul 1897. Din biserica de pe Ulița Lupilor au fost aduse cele două clopote turnate în anul 1799 din materialul clopotelor Rákóczi, topite în focul din anul anterior, iar din vechea biserică din lemn, altarul construit de pastorul Szilágyi Sámuel și orga realizată din donația soției lui Farkas János. Altarul actual a fost donat de Radák István. În perioada în care a slujit pastorul Vásárhelyi János, biserica a fost complet renovată, prin sacrificiul credincioșilor, în anul 1926. În 1941 biserica a fost prevăzută cu o orgă nouă, la inițiativa pastorului Kádár Géza. În anul 1948 a fost introdusă încălzirea cu gaz, iar în 1950 au fost restaurate galeriile de pe cele două laturi ale navei.

Această placă memorială a fost ridicată de congregația din Alsóváros [Orașul de Jos], la centenarul sfințirii bisericii, în anul Domnului 1951, din atașament zelos față de Biserica Reformată și din dragoste față de clădire” [472]. După câțiva ani congregația reformată a imortalizat și numele pastorilor care au slujit până la formarea episcopioilor, între anii 1564 și 1917. Ocazia comemorării a fost furnizată de aniversarea a 400 de ani de la victoria clujeană a Reformei religioase: „Luând aminte la cuvântul Domnului: «Amintiți-vă de conducătorii voștri care v-au învățat cuvântul lui Dumnezeu» (Evrei 13:7), amintirea pastorilor de odinioară, care au propovăduit cuvântul lui Dumnezeu, a fost imortalizată de Eparhia Reformată din Ardeal cu prilejul aniversării celui de-al patrulea centenar al triumfului credinței evanghelice la Cluj, în data de 16 martie 1956.” [484]

În urma restaurării Bisericii Romano-Catolice „Sfântul Mihail”, evenimentul a fost celebrat prin intermediul unei inscripții în limba latină: „Renovată pe vremea canonicului Baráth Béla, delegat episcopal și paroh, doctor în științele filosofice și în sfintele științe teologice, din dărnicia Republicii Populare Române, în anul Domnului 1956” [485]. Canonicul-paroh a comandat și o altă piatră memorială, prevăzută cu stema episcopală, care a omis menționarea sprijinului din partea statului român [486], însă aceasta nu a mai fost instalată. (Piatra se regăsește în lapidariul bisericii.)

În anul 1961, la Cluj-Mănăstur a fost târnosită „cea mică și vechea biserică” ortodoxă răsăriteană, „ÎNTRU POMENIREA ISTORICULUI ACT AL REÎNTREGIRII/ BISERICII ORTODOXE ROMÎNE DIN ARDEAL”. Placa memorială înșiră numele conducătorilor,

susținătorilor și realizatorilor lucrărilor de construcție, precum și fetele bisericești care au sfințit lăcașul de cult [513].

Placa memorială instalată pe gardul Bisericii Bob în anii 1960 a aniversat căsătoria Veronicăi Micle. (Poeta a devenit celebră datorită relației sale ulterioare cu Mihai Eminescu.) Potrivit inscripției, „ÎN ACEASTĂ SFÎNTĂ BISERICĂ/ A AVUT LOC ÎN 7 AUGUST 1864/ CUNUNIA RELIGIOASĂ A POETEI/ VERONICA MICLE CU PROF(ESORUL). UNIV(ERSITAR). ȘTEFAN MICLE,/ PREOT CUNUNĂTOR FIIND/ PROTOPOPUL IOAN PAMFILIE” [508].

În fosta Sinagogă Neologă (la această dată, Biserica Deportaților), membrii congregației au comemorat suferințele evreilor în al Doilea Război Mondial și eforturile comunității evreiești clujene pentru un nou început. Inscripțiile în limbile maghiară și română ale plăcilor comemorative instalate în anul 1949 încep cu îndemnul *AMIN-TEȘTE-ȚI...!* „IATĂ RUGUL DE TRANDAFIR/ CE ARDE ÎN VĂPĂI ȘI NU SE MISTUE».../ ÎN LUNA MAIU DIN ANUL 1944, MEMBRII ACESTEI/ COMUNITĂȚI, BĂTRÂNI ȘI SUGACI, MAME ÎN SARCINĂ/ ȘI BOLNAVI, SOȚI ȘI SOȚII, BĂIEȚI ȘI FETE AU FOST/ RUPTI DIN CĂMINELE LOR, DUȘI ÎN GETTOUL DIN AFARA/ ORAȘULUI ȘI PE URMĂ ÎN LAGĂRELE DE EXTERMINARE/ DIN GERMANIA ȘI POLONIA./ MEMBRII COMUNITĂȚII, PE CARE I-A ELIBERAT/ ARMATA SOVIETICĂ, REÎNTORȘI ACASĂ PENTRU A-ȘI/ REÎNCEPE VIAȚA NĂRUITĂ, AU RECLĂDIT BISERICA/ ARUNCATĂ ÎN AER DE FASCIȘTII ÎN RÉTRAGERE./ CA AMINTIRE VEȘNICĂ, PENTRU CEI DRAGI ȘI IUBIȚI,/ PENTRU CEI SFINȚI ȘI CURAȚI, PE CARE I-AU DEZONORAT,/ I-AU INTIMAT, I-AU OMORÂT ȘI I-AU ARS./ VEȘNICĂ AMINTIRE CELOR CE ȘI-AU DAT VIAȚA CA/ MARTIRI ȘI EROI, ÎN APĂ, ÎN FOC, ÎN AER, PRIN ÎNGHEȚI,/ ROBOTÂND, ÎN FIE[R]BINȚELI, ÎN ÎNCĂIERĂRI ȘI ATACURI,/ PENTRU POPORUL LOR, PENTRU OMENIRE./ VEȘNICĂ AMINTIRE CELOR CARE N'AU NICĂIERI MORMÂNT./ TU, CĂLĂTOR CARE TRECI PE AICI, PLEACĂ-ȚI CAPUL/ ÎN FAȚA AMINTIRII JERTFEI LOR, IAR VOI, GENERAȚII/ CARE VEȚI URMA, NU UITAȚI NICIODATĂ ORO- RILE FASCISMULUI./ MUNCA CREATOARE SĂ VĂ ALINE SUFLETELE ȘI SĂ/ MUNCIM CU OAMENII IUBITORI DE LIBERTATE,/ PENTRU PACE” [468–469].

Data comemorării (24 august 1949) a fost suprapusă aniversării a cinci ani de la „victoria asupra fascismului” și de la „eliberarea patriei” (23 august 1944). În ceea ce privește conținutul, acesta a îmbinat elementele ideologice socialiste/comuniste cu elementele ritualurilor funerare evreiești tradiționale. Ceremonia festivă s-a deschis cu cântarea imnului republicii și a imnului sovietic, urmată de discursul inaugural al președintelui Congregației, Sebestyén Iosif (József). Discursul comemorativ a fost rostit de redactorul și directorul de teatru Rappaport Ottó. După dezvelirea plăcilor memoriale, artiștii Teatrului și ai Operei maghiare, împreună cu membrii Congregației, au recitat cântece mobilizatoare (*Cântecul partizanilor din Vilnius*), texte funerare ritualice evreiești (*El mule rachamim, Kaddish*) și lucrări asociate cu ideologia de stânga (poeme, opere corale).

Sinagoga ca loc al memoriei a devenit și spațiul comemorărilor individuale sau cu caracter personal mai pronunțat. Un bărbat văduv a ridicat o placă memorială cu inscripția parțial în limba ebraică, parțial în limba română, „dăltuită pe o placă în casa Domnului, pentru a servi drept amintire. Soția scumpă și dragă, cinstită, binecuvântată și fericită este mai prețioasă decât aurul curat și mărgăritarul. Alte Miriam, fiica lui R. Pinhas, femeie vrednică, podoaba soțului ei, care a umblat pe calea cea bună și cea dreaptă, pace ei, s-a stins în floarea vieții la vârsta de 43 de ani, în anul [5]723, în ziua

24 a lunii Iyar [18 mai 1963]. Odihna sa în Eden și amintirea ei vor rămâne veșnic. În memoria soției mele Wieder Jolán, născută Elefánt” [514].

Comunitatea evreilor a comandat și ridicarea unui monument comemorativ pe mormântul simbolic (1946) din Cimitirul Evreiesc Ortodox de pe Calea Turzii (Tordai) al celor deportați. Inscriptiile de pe monument conțin texte în limbile idiș, ebraică și română. Unul din textele în limba română se referă la obiectul comemorării: „ACEASTĂ PIATRĂ A FOST/ RIDICATĂ PE MORMÎNTUL/ SIMBOLIC AL MARTIRILOR/ EVREI DIN ORAȘUL ȘI/ JUDEȚUL CLUJ, INTERNAȚI/ ÎN GHETOU ÎN ANUL 1944/ ȘI APOI DEPORTAȚI/ ȘI EXTERMINAȚI DE/ CĂTRE FASCIȘTI ÎN/ LAGĂRELE MORTIL/ VOM PĂSTRA PE VECI/ MEMORIA LOR”. Celălalt text românesc citează versurile unui membru al rezistenței comuniste franceze: „«Mortii nu dorm. Ei n-au decît piatra asta./ Neputincioasă să cuprindă mulțimea lor de nume./ Amintirea crimelor, trecătorule,/ E singura rugăciune pe care li-o cerem.» [Louis] Aragon”. Textul memorial în limba ebraică dezvoltă narațiunea fundamentală a internării și deportării: „Urmașii celor salvați ca tăciunii scăpați din foc, cei care au putut să audă apropierea salvării, au ridicat acest monument ca pe un simbol viu până la sfârșitul generațiilor, ca toți cei care trec pe aici să vadă și să cerceteze dacă mai există asemenea durere precum durerea mea și lacrimi precum lacrimile mele.

De aceea ne vom aminti în vecii vecilor și vom ține socoteală de sufletele celor sfinți și neîntinați, de victimele Șoa, membrii comunității din Cluj și din împrejurimi, pruncii și sugarii, femeile, bătrânii și tinerii, cei cuvioși și cei dreپți, care au fost luați cu forța din căminele lor și închiși în getouri de asasinii fasciști în veci blestemați, în anul [5]704 [1944].

Au fost luați cu forța, ca oile la tăiat, în taberele distrugerii și ale focului, sângele lor a fost vărsat ca apa, pe pământ polonez și german, când au ars pe rug. Moartea celor sfinți ne dă porunca vieții pe veșnicie.

Domnul răzbnării să răzbune sângele vărsat al slujitorilor Săi! Să se răzbune pe dușmanii Săi și să aducă împăcare pentru pământul poporului Său!” [483]

Actele comemorative realizate în cadrul bisericii și al congregației au subliniat, de regulă, spiritul de sacrificiu și/sau suferințele conducătorilor și membrilor comunității.

Soarta semnelor comemorative anterioare

Statuia ecvestră a Sfântului Gheorghe a fost mutată din Piața Sfântul Gheorghe (Szentgyörgy) – din anul 1962, Piața Păcii (Béke) – în fața bisericii de pe Ulița Lupilor (Farkas). Inscriptia în limba maghiară [331] a fost înlocuită cu o inscripție în limba latină. Inscriptia cea nouă a fost copiată de pe originalul din Praga al statuii: „În anul Domnului 1773, această lucrare reprezentând imaginea Sfântului Gheorghe a fost realizată de Márton și György de Clussenberch [Cluj]” [502].

Coloana votivă instalată în piața din fața Universității în anul 1744 [154] a fost înlăturată în anul 1959 și depozitată provizoriu în Biserica Franciscană, pentru ca mai târziu, în anul 1961, să fie amplasată din nou în spatele bisericii din Piața Sfântul Petru (Szentpéteri) [512]. Demolarea coloanei cu statuia Fecioarei Maria a fost inițiată de

rectorul Universității sub pretextul discrepanței dintre figura religioasă din piață și educația comunistă desfășurată de Universitate.²⁴⁸

După anul 1957 placa memorială din 1821 amintind construirea Liceului Regal de odinioară [217], precum și cea a fostului Seminar „Báthory-Apor”, din 1833 [262] (la data respectivă, clădirile Liceului Nr. 11), ambele cu inscripții în limba latină, au fost acoperite, cu ajutorul unor scânduri bătute. În anul 1960, stema familiei Jósika, instalată în anul 1828 [220], a fost înlăturată de pe fațada palatului din Piața Centrală. Placa memorială ridicată în amintirea vizitei lui Francisc Iosif I, cu inscripția în limba maghiară [270], a fost îndepărtată de pe balconul Palatului Bánffy în anii 1960. De asemenea, a fost înlăturată și placa memorială a construirii Institutului de Anatomie Patologică [272]. Placa memorială a lui Reményik Sándor a fost acoperită cu var până la restaurarea clădirii la sfârșitul anilor 1980 [435].

Bustul savantul Brassai Sámuel și cel al politicianului fondator Berde Mózes [307–308], au fost înlăturate din foaierul școlii unitariene de odinioară (la această dată, Liceul „Brassai Sámuel”) în anul 1963. (Cele două busturi au fost reinstalate la locul lor în anul 1968.) Reliefurile unor mari personalități unitariene din sala festivă au fost acoperite cu portretele unor scriitori maghiari și români în anul 1963.

În contextul ideologiei epocii, clerul și aristocrația au fost numite din ce în ce mai ferm drept exploatare și asupritoare ale clasei muncitorești. Înlăturarea, suspendarea sau mutarea reprezentărilor amintite se explică și în acest fel.

„Epoca de aur.” De la liberalizarea aparentă la programul național-comunismului (1965–1989)

Perioada dintre anii 1965 și 1989 reprezintă o epocă separată în istoria comunismului românesc și a construirii statului socialist. În cadrul discursului oficial, dictatura comunistă ce a debutat odată cu accederea la putere a lui Nicolae Ceaușescu a primit denumirea de „epoca Ceaușescu” sau „epoca de aur”. Din punctul de vedere al minorităților naționale, contextul politic al epocii a fost influențat în mare măsură de relaxarea ideologică dintre anii 1966 și 1971. Perioada acestei „deschideri” a fost caracterizată în general de eforturile puterii de a-și asigura sprijinului societății, în special prin întâlnirile intelectualilor, organizarea permanentă de evenimente și înființarea unor instituții maghiare (ale minorităților naționale) noi (revistă, editură, emisiune de televiziune etc.). În acord cu concepția națiunii socialiste, s-a constituit Sfatul Muncitorilor de Naționalitate Maghiară (Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa). În urma „tezelor din iulie” din anul 1971, puterea comunistă și-a propus ca scop omogenizarea socială, politică și etnică, urmărind eliminarea treptată a învățământului în limbile minorităților naționale (printre care limba maghiară), politica detașărilor și programul de sistematizare (distrugerea satelor). Propaganda antimaghiară a reprezentat un rezultat al politicii intensive de omogenizare.

²⁴⁸ Coloana a provocat dezaprobarea conducerii Universității mai ales după restaurarea sa din anii 1957–1958. „Nu pot să educ studențimea în spirit marxist și materialist, cât timp această statuie stă în fața universității, în văzul tinerilor” – a declarat rectorul în repetate rânduri, în diferite foruri publice (cf. *Szabadság*, 28 aprilie 1993).

Eroi comuniști și antifasciști

În zilele dinainte de 23 august 1969, aniversând 25 de ani de la „eliberare”, au fost inaugurate mai multe monumente comemorative ridicate în memoria eroilor proletari și militari comuniști și antifasciști. Prin cooptarea muncitorilor industriali, instituțiilor de învățământ și unităților de învățământ în actele de comemorare, conducerea locală a ridicat memoria „martirilor comuniști” la rangul de interes public. În data de 20 august, pe terenul de sport al Fabricii de Pielărie și Încălțăminte Clujana (până în anul 1964, Uzinele „Herbák János”) a fost inaugurat bustul lui Herbák János [550]. În 21 august, bustul lui Ilie Pintilie [551] a fost instalat în curtea Colegiului Tehnic al Ministerului Transporturilor. În data de 22 august, în Cimitirul Eroilor a fost dezvelit Monumentul Eroilor Antifasciști, cu inscripția: „SLAVĂ OSTAȘILOR ROMÂNI CARE S-AU JERTFIT PENTRU ELIBERAREA/ PATRIEI ȘI A POPORULUI DE SUB JUGUL FASCIST” [552]. În 23 august, aniversarea a unui sfert de veac de la evenimentele „răscoalei armate” au fost sărbătorite prin defilarea muncitorilor, agricultorilor și intelectualilor și printr-o paradă militară.

Memoria tineretului muncitor comunist și a eroilor antifasciști a fost comemorată și de instituțiile universității. Placa memorială cu portretul lui Czeller Ludovic (Czeller Lajos) a fost ridicată „din partea unei unități militare”, în una din sălile Facultății de Drept al Universității Babeș–Bolyai, cu inscripție bilingvă, maghiară și română, care îl prezintă ca „MEMBRU AL UNIUNII TINERETULUI CO-/ MUNIST, FOST STUDENT AL FACULTĂȚII/ NOASTRE, LUPTÎND ÎN RÎNDURILE DIVIZIEI/ «TUDOR VLADIMIRESCU» LA/ 2 MARTIE 1945 ȘI-A SACRIFICAT VIAȚA/ PENTRU ELIBERAREA CLASEI MUNCII-/ TOARE, PENTRU CAUZA PĂCII ȘI A/ SOCIALISMULUI” [556]. Monumentul din Parcul Sportiv al Universității a comemorat eroii anonimi prin inscripția: „ÎN MEMORIA ACELORA/ CARE AU ȘTIUT SĂ MOARĂ/ PENTRU PATRIE” [566].

Sediul editurii și tipografiei ziarului ilegal *Igazság* a fost marcat în calitate de centru clujean al propagandei ideologice, cu inscripția (aproximativă): „În beciul acestei case a fost tipărit *Igazság*²⁴⁹ [«Adevărul»], ziarul Comitetului Teritorial din Transilvania și Banat al Partidului Comunist Român aflat în ilegalitate, în perioada iulie–septembrie 1939” [548]. La aniversarea a 50 de ani de la înființarea Partidului Comunist Român, în curtea Fabricii de Porțelan a fost realizată o fântână ornamentală [570]. Monumentul ridicat în luna mai a anului 1971 – un personaj feminin decorat cu motive populare – a reprezentat și un simbol al produselor fabricii. Cu prilejul aniversării a 25 de ani de la proclamarea Republicii (în anul 1972), și fabrica Armătura ridicat un monument comemorativ. Statuia Turnătorului [579] a reprezentat eroul muncii, care a clădit socialismul în procesul atât de des menționat în epocă al competiției muncii.

249 *Erdélyi Szikra* („Scânteia Ardeleană”) a început să apară oficial din anul 1945 ca ziarul Comitetului Regional nord-transilvănean al Partidului Comuniștilor din România (ulterior al Comitetului din Districtul Cluj). Ziarul *Igazság*, care și-a început apariția în luna iunie a anului 1945, a fost continuatorul acestuia.

Crearea trecutului național românesc

Mituri de origine istorice: originile și aspirațiile de integrare ale națiunii • De la mijlocul anilor 1960, în spațiul public al străzilor și piețelor orașului a început crearea reprezentărilor trecutului istoric național românesc. Această aspirație a condus la realizarea reprezentărilor unor toposuri precum mitul istoric de origine daco-roman, progresul național românesc și aspirațiile de integrare națională, respectiv unificarea principatelor românești.

În anul 1965, statuia Lupa Capitolina [356], îndepărtată în 1940, a fost ridicată din nou. De această dată, monumentul latinității (respectiv al continuității daco-romane) a fost instalat în fața clădirii principale a Universității „Babeș-Bolyai” [519]. (În anul 1973, cu ocazia ridicării unui alt grup statuar, monumentul a fost mutat în fața sediuului vechii Primăriei, la colțul Pieței Centrale [Főtér] [583].) Bustul lui Decebal, regele Daciei [542], a fost ridicat în 1967, la aniversarea a 1880 de ani de la nașterea sa, în curtea Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei.

În 1974, la aniversarea a 1850 de ani de la ridicarea așezării Napoca la rangul de municipiu, a fost organizată o serie de evenimente de mare anvergură, extinse pe tot anul. În cadrul anului jubiliar, în vederea sublinierii continuității cu așezarea romană, orașul a inclus în denumirea sa numele de „Napoca”, denumirea oficială devenind de la această dată Cluj-Napoca (în limba maghiară Kolozsvár-Napoca). Cu ocazia adoptării noii denumiri a orașului, pe Bulevardul Aurel Vlaicu (Szamosfalvi) a fost ridicată o coloană memorială [588].

Pe lângă manifestarea conștiinței originii romane, monumentele comemorative ridicate în această perioadă au reprezentat și istoria prezenței și a continuității naționale a românilor în Transilvania. Statuia ecvestră a voievodului Gelu [604] a fost ridicată în incinta unei unități militare în anul 1977. Personajul istoric apare pentru prima dată în cronică la Anonymus, pentru că în istoriografia românească să devină, treptat, un voievod căzut în apărarea românilor. (Cu această ocazie, în vederea fundamentării comunității politice ardelenice, între maghiarii conduși de Töhötöm și români a fost legat un fel de pact mitic, care ar fi reglementat conviețuirea popoarelor transilvănene.) (Cf. Mitu 1998)

Unul dintre aspectele cele mai accentuate ale actelor comemorative a constatat în expunerea istoriei integrării naționale, a progresului național și a unificării țării. În cadrul acestui proces, a avut loc construirea memoriei a două personalități istorice importante din secolele XVI–XVII, voievodul Mihai Viteazul și căpitanul său de oști, Baba Novac. Voievodul a purtat un război victorios împotriva principelui maghiar Báthory András. Comemorările din a doua jumătate a secolului XX au interpretat acest conflict armat în sistemul de relații româno-maghiare, respectiv cel al poporului asuprit și cel al regimului feudal opresiv, reprezentând personalitatea și faptele voievodului și ale căpitanului său ca figurile și evenimentele-cheie ale integrării naționale și teritoriale românești. În 1971, cu prilejul aniversării a 370 de ani de la bătălia de la Guruslău (Goroszló), pe zidul Turnului Croitorilor (Szabók tornya) – în fața căruia a fost executat Baba Novac – a fost ridicată o placă memorială cu inscripția: „DUPĂ BĂTĂLIA DE LA GURUS-/ LĂU DIN 3. VIII. 1601, VOEVODUL/ MIHAI VITEAZUL A POPOSIT/ CU OASTEA SA ÎN CLUJ ÎN(TRE) 11–15. VIII./ 1601, CINSTIND LA TURNUL CROITORILOR/ MEMORIA

GENERALULUI BABA NOVAC”²⁵⁰ [573]. Statuia lui Baba Novac a fost ridicată în anul 1976, cu ocazia comemorării a 375 de ani de la moartea sa, în locul în care trupul său neînsuflit a fost expus publicului după executare: „BABA NOVAC,/ CĂPITAN AL LUI/ MIHAI VITEAZUL./ UCIS ÎN DATA DE/ 5 FEBRUARIE 1601./ S-A RIDICAT ACEST/ MONUMENT, SPRE/ CINSTIREA MEMORIEI/ SALE ÎN ANUL 1975” [590]. Festivitatea de comemorare a fost inaugurată de Constantin Crișan, prim-secretarul Comitetului municipal de partid și primarul orașului. Discursul acestuia a fost urmat de dezvelirea statuii de către Ștefan Mocuța, prim-secretarul Comitetului județean de partid și președintele Comisiei executive a Sfatului Popular Județean. Legitimarea profesională a actului comemorativ a fost asumată de istoricul academician Ștefan Pascu, potrivit căruia Baba Novac a luptat împotriva asupririi naționale și sociale, astfel încât, prin ridicarea statuii sale, „România socialistă își aduce omagiul în fața celor care au luptat pentru libertate și pentru unirea românilor”.²⁵¹

Statuia ecvestră a principelui Mihai Viteazul a fost ridicată în anul 1976, cu ocazia aniversării a 375 de ani de la unirea Transilvaniei cu țările românești și a comemorării morții voievodului. Actul comemorativ a avut loc sub semnul construcției alternative a spațiului. Denumirea Pieței Széchenyi a fost schimbată în Mihai Viteazul încă în anul 1923 și din nou în anul 1945. Statuia de dimensiuni mari a fost înconjurată de stemele țărilor românești și a Transilvaniei și de scene de luptă în relief. Postamentul a fost împodobit cu imaginea mărită a sigiliului principelui și prevăzut cu următoarea inscripție în limba română: „MIHAI VITEAZUL/ 1593–1601./ DOMN AL ȚĂRII/ ROMÂNEȘTI, AL/ ARDEALULUI ȘI/ A TOATĂ ȚARA MOLDOVEI” [595]. Protagonistii festivității de inaugurare au fost și de această dată Constantin Crișan, Ștefan Mocuța și Ștefan Pascu. După rostirea cuvintelor inaugurale de către primar, statuia a fost dezvelită de președintele Sfatului Popular Județean. Istoricul academician a apreciat meritele și faptele „celui mai cutezător gânditor al epocii sale”. Această retorică a acoperit cele mai importante toposuri ale ideologiei socialiste: principele a fost un „fiu al poporului” care a luptat pentru independență și unitate (națională), iar țărani români, maghiari și sași „au contribuit la faptele și realizările marelui domnitor în strânsă unitate și cu credință”. Actul comemorativ clujean a fost motivat prin faptul că fiul principelui și-a urmat o parte din studii în oraș, principele a intenționat să convoace aici prima adunare obștească, iar clujenii l-au sprijinit și financiar și, de asemenea, Clujul a fost orașul în care și-a săvârșit ultimul act politic (organizarea festivității comemorative în cinstea lui Baba Novac). Atributele voievodului care a întruchipat adevărul, libertatea și independența au fost identificate cu idealul liderului socialist al epocii și au fost contaminate de principiile Partidului Comunist: „Comemorăm cu pietate persoana sa și acea luptă plină de sacrificii pe care a purtat-o în vederea realizării celor mai prețioase idealuri ale omului și umanității, cinstite și considerate sfinte mereu și de poporul român. La fel de scumpe sunt aceste idealuri și partidului nostru, care ne conduce, cutezător și neînfricat, spre crearea unei lumi noi, mai bune și mai drepte, în România socialistă.” Festivitatea de inaugurare s-a încheiat prin programul artistic susținut de membrii

250 Evenimentul mai fusese comemorat printr-un monument ridicat în același spațiu deja în anul 1936 [397].

251 Sursa fragmentului și a datelor: *Igazság*, 3 februarie 1976, Anul XXXVII, Nr. 26, 1.

teatrelor, ai operelor și ai filarmonicii locale, respectiv de ansamblurile populare, gărzile patriotice și unitățile militare.²⁵²

În memoria principelui a mai fost inaugurat încă un monument în anul 1981. În apropierea zilei aniversare a unificării principatelor române (24 ianuarie 1859), în data de 21 ianuarie, cu prilejul aniversării a 380 de ani de la moartea lui Mihai Viteazul, a fost amplasat un relief pe fațada Arhivelor Statului. Festivitatea a fost organizată de Comitetul de Cultură și Educație Socialistă, respectiv de filiala locală a Arhivelor Statului. În calitatea sa de director al Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca, academicianul Ștefan Pascu a inaugurat relieful format din stema triplă, reprezentând unirea Moldovei, Țării Românești și Transilvaniei, din motivele sigiliului voievodal și din figura domnitorului și a fiului acestuia, cu inscripția: „Rugă și milostenie/ Io Mihail Voievod, domn al Țării Românești, al Transilvaniei și a toată Țara Moldovei” [610]. Caracterul științific al manifestării a fost asigurat de instalarea documentului referitor la domnia voievodului și de sesiunea de comunicări istorice.

Monumentul comemorativ al conducătorilor răscoalei țăranilor români din Transilvania (1784) a fost ridicat într-o piață nou amenajată. Grupul statuar al lui Horea, Cloșca și Crișan [587] a fost dezvelit la aniversarea a 30 de ani de la eliberarea patriei, a 190 de ani de la răscoală și a 1850 de ani de la ridicarea orașului la rangul de municipiu, în anul 1974, în cadrul unei festivități de mare amploare. Evenimentul istoric, interpretat ca un pas important spre emanciparea națională, a fost apropiat de conducerea locală și județeană.

În acest capitol voi prezenta doar sumar interpretarea românească asupra evenimentelor și a personalităților din anii 1848–1849. (Analiza mai detaliată face obiectul unui capitol separat.) Pornind de la structura etnică a puterii caracteristică epocii comemoratoare, la nivelul memoriei publice a revoluției și a luptei pentru independență s-a impus perspectiva românească. În anul 1968, la aniversarea a 389 de ani de la înființarea Liceului nr. 11 cu predare în limba maghiară (Liceul Regal de odinioară), a fost dezvelită placa memorială a studenților români participanți la mișcările revoluționare din anul 1848 [545]. Pe fațada fostului Hotel Biasini au fost comemorate personalitățile lui Nicolae Bălcescu, Cezar Bolliac și Avram Iancu [547]. Locuința lui Avram Iancu din timpul studenției a fost prevăzută cu o placă memorială în anul 1971, la centenarul morții sale [577]. Bustul său de mari dimensiuni [578] a fost ridicat în același an în fața Școlii „Iuliu Hațieganu”. Locul execuției revoluționarului sas Stephan Ludwig Roth a fost marcat cu o placă memorială [557]. În anul 1973, cu prilejul aniversării a 125 de ani de la revoluție și a 15 ani de la adoptarea numelui, bustul lui Nicolae Bălcescu a fost dezvelit în fața școlii care îi poartă numele [581].²⁵³

Evenimentul de primă importanță al mișcărilor naționale românești de la sfârșitul secolului al XIX-lea, memoria procesului memorandiștilor au fost apropiate și de puterea socialistă. Casa lui Aurel Isac, unul dintre avocații apărării, a primit o placă memorială în anii 1970. Dintre vizitatorii săi menționați în textul comemorativ (scriitori, poeți), mulți au participat la formularea Memorandumului: „AICI A LOCUIT 50 DE ANI/ LUPTĂTORUL MEMORANDIST/ Dr. AUREL ISAC/ (1845–1932),/ PREȘEDINTE AL

252 Sursa fragmentului și a datelor: *Igazság*, 18 decembrie 1976, Anul XXXVII, Nr. 299, 1 și 3.

253 Prin inaugurarea statuii, a fost substituită o reprezentare anterioară a lui Bălcescu (bustul nr. [495]).

SOC(IETĂȚII). MESERIAȘILOR/ ROMÂNI DIN CLUJ, MEMBRU AL SOC(IETĂȚII)./ «ROMÂNIA JUNĂ» DIN VIENA ȘI/ MEMBRU FONDATOR AL SOC(IETĂȚII). CULTURALE/ «IULIA» DIN CLUJ. AICI A FOST VIZITAT/ DE B(OGDAN). P(ETRICEICU). HAȘDEU, Dr. IOAN RAȚIU, Dr./ V(ASILE). LUCACIU, I(ON). L(UCA). CARAGIALE, G(EORGE). COȘBUC,/ ADY ENDRE, G(EORGE). POPP DE BĂSEȘTI ȘI MULTE/ ALTE PERSONALITĂȚI MARCANTE” [580].

Mituri de origine culturale și sociale: personalități și realizări (românești) în serviciul ideologiei • Regimul socialist/comunist și-a creat și propriile mituri de origine culturale și sociale. Prin ridicarea plăcilor memoriale și a statuilor dedicate marilor personalități, puterea a organizat, de fapt, piețele publice ale orașului și cunoașterea referitoare la aceste spații. În cele ce urmează am structurat prezentarea actelor comemorative pe baza funcțiilor și a tipurilor de spații ocupate.

Spațiul petrecerii timpului liber și al recreerii, Parcul Central (Sétatér) a fost transformat, în urma unor încercări repetate, și într-un spațiu al comemorării. Statuile scriitorilor Liviu Rebreanu și George Coșbuc au fost ridicate cu ocazia aniversării a 82, respectiv 100 de ani de la nașterea acestora, în anul 1967 [538–539]. Statuia poetului și filosofului Lucian Blaga a fost mutată în Parcul Central în anul 1970 [560]. (Statuia a fost amplasată lângă intrarea Casei Studenților din Piața Păcii (Béke) în anul 1968 [544], dar nu a putut rămâne aici – din cauza atitudinii anticomuniste a renumitei personalități – mai mult de câteva zile. Conducerea orașului, care și-a alocat un drept asupra memoriei sale și a încercat din ce în ce mai mult să canonizeze trecutul acestuia în baza trecutului acceptat de puterea actuală, a dispus ridicarea statuii într-un loc mai puțin funcțional și mai ascuns, în Parcul Central.) De asemenea, și bustul poetului și politicianului Octavian Goga a fost mutat acolo în anii 1970 [563].

Actele comemorative realizate în spațiul unor instituții culturale au asociat evenimentele și personalitățile din trecut cu instituția respectivă. Bustul compozitorului și folcloristului Tiberiu Brediceanu a fost dezvelit în foaierea Teatrului Național/Operei Române [567]. În fața aceleiași instituții a fost ridicată în anul 1975 și statuia lui Mihai Eminescu [591]. Statuia lui Lucian Blaga a fost mutată din Parcul Central tot aici în anul 1986 [619]. Bustul compozitorului Iacob Mureșianu a fost ridicat în fața sediului Radio România în anul 1976, la aniversarea a 120 de ani de la nașterea sa [594].

Primul, în ordine cronologică, dintre monumentele ridicate în fața sau în curtea unor instituții științifice sau educaționale a fost bustul lui Nicolae Bălcescu din anul 1973 [581]. De asemenea, și bustul lui George Coșbuc din anul 1974 [584], și cel al lui Alexandru Vlahuță din anul 1976 [592] au fost ridicate de școlile care le poartă numele.

În anii 1960, în clădirea centrală a Universității „Babeș-Bolyai”, în Galeria Rectorilor au fost amplasate plăcile memoriale realizate în relief ale rectorilor români ai universității din perioada 1919–1970 [520–537].²⁵⁴ (Galeria a fost îmbogățită continuu cu portretele în basorelief ale rectorilor de după anul 1970 [598, 616, 622].) Bustul istoricului Nicolae Olahus (Nicolaus Olahus) și cel al savantului și politicianului Dimitrie Cantemir [596–597] au fost ridicate în fața Facultății de Litere în anul 1976. Ceremonia de inaugurare a busturilor a fost deschisă de către decanul Octavian Șchiau, după care Constantin Crișan, prim-secretarul Comitetului municipal de partid și primarul orașului, a dezvelit statuile, legitimarea memoriei celor doi savanți fiind asumată de către

²⁵⁴ Plăcile memoriale ale rectorilor maghiari ai Universității au fost instalate abia în anii 2010 [916–920], 2012 [943], 2013 [971], respectiv 2020 [1084].

profesorul universitar rector Ioan Vlad.²⁵⁵ Bustul lui Lucian Blaga [620] a fost instalat în același spațiu, în curtea interioară a clădirii Facultății. Placa memorială a biologului Emil G. Racoviță, fondatorul instituției [546], a fost amplasată în sala de conferințe cu același nume a Facultății de Zoologie a Universității „Babeș-Bolyai”; aceeași instituție i-a comemorat pe Ioan A. Scriban, directorul Institutului de Zoologie și Anatomie Comparată [606], și pe urmașul său, Vasile Gh. Radu [613].

Bustul lui Florian Porcius [574] a fost ridicat în anul 1971 de Grădina Botanică, cu prilejul aniversării a 155 de ani de la nașterea și al comemorării a 65 de ani de la moartea botanistului. Bustul botanistului Alexandru Borza [603] a fost amplasat tot aici, la aniversarea a 90 de ani de la nașterea fondatorului instituției, în anul 1977. Bustul lui Constantin Daicoviciu [605], istoricul și academicianul care a pus bazele teoriei continuității dacoromane, a fost inaugurat în anul 1979 în piața din fața Muzeului de Istorie a Transilvaniei.

În incintele spitalelor și centrelor medicale au fost comemorați medicii fondatori de școală și de instituții. Clinica de Medicină Internă I a ridicat bustul lui Iuliu Hațieganu [554] cu prilejul comemorării unui deceniu de la moartea profesorului de medicină, în anul 1969. Amfiteatrul Iuliu Hațieganu a primit această denumire în cadrul conferinței memoriale a clinicii. Profesorul de medicină a primit o placă și în foaierea Clinicii de Medicină Internă III, dezvelită în anul 1971 [575]. În același spațiu a fost dezvelită și placa memorială a profesorului de medicină Octavian Fodor [599]. Clinica de Pneumologie a adoptat numele lui Leon Daniello în anul 1973. În curtea clinicii a fost ridicat bustul profesorului, „FONDATORUL/ ȘCOLII CLUJENE DE/ FTIZIOLOGIE” (1989) [621].

Restul monumentelor comemorative ridicate în cinstea unor personalități importante au marcat acele locuri cu care aceștia au fost asociați prin creație sau prin șederea mai îndelungată. Casa în care a locuit Ioan Fadrusz (Fadrusz János), „CU PRILEJUL AMPLASĂRII/ OPEREI SALE CELEBRE, STATUIA ECVESTRĂ/ A REGELUI MATEI CORVINUL” [553], a fost marcată cu o placă memorială în anul 1969.²⁵⁶ Placa memorială de pe casa unde „A TRĂIT ȘI A CREAT POETUL,/ PROZATORUL ȘI DRAMATURGUL/ DOMINIC STANCA” [593] a fost inaugurată în anii 1970. De asemenea, au fost marcate cu plăci comemorative casa în care a locuit Iuliu Hațieganu, „PROF(ESOR)./ [...]/ EMINENT CLINICIAN,/ ÎNTEMEIATORUL ȘCOLII DE/ MEDICINĂ INTERNĂ,/ PROMOTORUL SPORTULUI UNIVERSITAR” [600], și Octavian Fodor, „PROF(ESOR)./ [...]/ CLINICIAN ȘI OM DE ȘTIINȚĂ,/ ÎNTEMEIATORUL ȘCOLII DE/ GASTROENTEROLOGIE” [601], casa în care s-a născut și a copilărit Carol Popp de Szathmáry (Szathmári Papp Károly), „marele pictor” care, „ALĂTURI DE N(ICOLAE). GRIGORESCU, A ÎNSOȚIT ARMATA/ ROMÂNĂ ÎN RĂZBOIUL DIN 1877, ILUSTRÎND ÎN/ LUCRĂRILE SALE, VITEJIA OSTAȘILOR” (1981) [611]. Cu prilejul ridicării bustului lui Ion Agârbiceanu [558] în apropierea casei sale, în anul 1970, a fost amenajată și o piață care a primit numele scriitorului român.

Teatrul și Opera Română au organizat o serie de manifestări în anul 1969, cu prilejul aniversării a 50 de ani de la înființarea instituției. Evenimentul și activitatea culturală desfășurată de-a lungul anilor au fost sărbătorite și prin ridicarea unei plăci memoriale: „1919–1969./ 50/ OMAGIU ARTIȘTILOR/ TEATRULUI NAȚIONAL/ ȘI OPEREI

255 Sursa datelor: *Igazság*, 21 decembrie 1976, Anul XXXVII, Nr. 301, 2.

256 În interiorul casei a fost instalat și un montaj fotografic despre inaugurarea ansamblului monumental Matia Corvinul și despre viața sculptorului.

ROMÂNE/ DIN CLUJ, CARE TIMP/ DE 50 DE ANI AU SLUJIT/ CU DEVOTAMENT ARTA/ ȘI CULTURA ROMÂNEASCĂ./ CLUJ, NOIEMBRIE 1969” [555].

De asemenea, a fost comemorată și înființarea a două periodice și au fost marcate cu plăci sediile redacțiilor acestora. În anii 1970, a fost reliefată înființarea unei publicații în limba română la începutul secolului XX: „ÎN ACEASTĂ CLĂDIRE A FOST REDACȚIA/ REVISTEI «RĂVAȘUL» (1903–1913), FOAIE/ SĂPTĂMĂNALĂ POPULARĂ SUB DIRECȚIUNEA/ PUBLICISTULUI DR. ILIE DAIANU (1868–1956)./ ÎN 3. IX. 1903, REDACȚIA REVISTEI A PRIMIT/ VIZITA LUI ION LUCA CARAGIALE (1852–1912)” [564]. (Placa memorială a fost schimbată în anul 1992 cu un text mai concis, care a evidențiat mai degrabă vizita scriitorului: „ÎN ACEASTA CASA A/ FOST ÎN VIZITA ÎN/ 1903 LA REDACȚIA/ «RAVAȘUL» ION LUCA/ CARAGIALE” [644].) Sediul și redactorul-șef de odinioară al revistei în limba maghiară *Korunk* au primit o placă memorială bilingvă, dezvelită la aniversarea a 80 de ani de la nașterea redactorului, în anul 1971: „ÎN ACEASTĂ CLĂDIRE A FOST REDACTATĂ/ ÎNTRE CELE DOUĂ RĂZBOAIE MONDIALE,/ REVISTA MARXISTĂ «KORUNK»,/ CONDUSĂ DE CĂTRE EMINENTUL ESTETICIAN/ GAÁL GÁBOR/ 1891–1954” [569].

Placa memorială a centenarului Liceului Pedagogic din Cluj a fost instalată în anul 1971 [571]. La aniversare, instituția a adoptat denumirea Liceul Pedagogic „Gheorghe Lazăr”, al cărui bust a fost dezvelit cu aceeași ocazie [572].

Una dintre cele mai importante ceremonii de inaugurare ale epocii a avut loc la 30 iunie 1973, de Ziua Învățătorului. În fața clădirii principale a Universității „Babeș-Bolyai” – în locul statuii Lupa Capitolina, care fusese mutată între timp [519, 583] – a fost ridicat grupul statuar al membrilor mișcării culturale Școala Ardeleană, Samuil Micu, Gheorghe Șincai și Petru Maior [582]. Reprezentanții Iluminismului românesc au fost adepții originii romane, ei au fost cei care au încetățenit scrierea cu litere latine și au formulat *Supplex Libellus Valachorum*, petiția din anii 1791–1792 care solicita recunoașterea națiunii române din Transilvania și egalitate în drepturi cu celelalte națiuni din provincie. Actul comemorativ a fost interpretat și ca o manifestare a istoriei și culturii românești. Spațiul în care a fost amplasat și pe care l-a format, la rândul său, monumentul intelectualilor români a fost însuși centrul transilvănean (maghiar) al unor școli și al universității cu tradiții centenare. Data specială a inaugurării (Ziua Învățătorului) a legitimat alegerea spațiului. Evenimentul a avut loc cu participarea conducătorilor Comitetului de partid județean și municipal, a vicepreședintelui Consiliului de Stat, a conducătorilor, a corpului profesoral și a studenților Universității, precum și a personalităților proeminente ale vieții culturale. După cuvântul inaugural rostit de Remus Bucșa, prim-secretarul Comitetului municipal de partid și primarul orașului, rectorul Ștefan Pascu a prezentat narațiunea de bază a evenimentelor comemorate, accentuând perspectiva năzuințelor de unificare națională (românească).²⁵⁷

Centenarul dării în folosință a gării din Cluj (1970) și aniversarea a 100 de ani de la fondarea Fabricii de Mobilă (1971) au fost marcate și prin inaugurarea unor plăci memoriale [559, 568]. A fost realizat un monument și cu prilejul aniversării a 50 de ani de la înființarea Fabricii de Porțelan „Iris” (1972) [576].

257 Sursa datelor: *Igazság*, 1 iulie 1973, Anul XXXIV, Nr. 154, 1.

Memoria organizată în cadru bisericesc

Memoria organizată în cadru bisericesc, asociată cu spațiul bisericii, a continuat să însemne, similar perioadei anterioare, reprezentarea conținuturilor referitoare la evenimentele și realizările asociate cu comunitatea și cu membrii acesteia.

În Biserica Evanghelică-Luterană au fost amplasate plăci comemorative la aniversarea a 450 de ani de la Reforma religioasă și în amintirea restaurării recente [540–541]. Potrivit inscripției, „interiorul bisericii a fost renovat de congregației la aniversarea a 450 de ani de la Reforma Protestantă, în toamna anului 1967” [540].

Clădirea Bisericii Unitariene a fost renovată „la aniversarea a 400 de ani de la înființarea Bisericii Unitariene, cu ajutorul statului, de către Eparhia Unitariană din Cluj, în anul 1968” [544]. Cu același prilej, și inscripția (pictată) din anul 1796, referitoare la ridicarea bisericii [193], a fost resculptată [543], iar piatra memorială a fondatorului religiei, Dávid Ferenc [263], a fost curățată și așezată pe un postament nou.

Placa memorială amplasată pe peretele primei biserici greco-catolice a făcut referire la prezența multiseclară a Eparhiei în oraș: „BISERICA BOB/ MONUMENT ISTORIC./ CONSTRUITĂ ÎNTRE ANII 1800–1803/ DE EPISCOPUL BLAJULUI/ IOAN BOB/ CU HRAMUL «ÎNVIEREA DOMNULUI»” [565]. Pe gardul bisericii a fost instalată o nouă placă memorială a cununiei profesorului Ștefan Micle cu poeta Veronica Micle [609]. Cu prilejul resfințirii (ortodoxe) a bisericii²⁵⁸ a fost inaugurată și o nouă placă memorială: „HRISOV./ CU AJUTORUL LUI DUMNEZEU S-A/ RESFINȚIT ACEASTĂ SFÎNTĂ BISERICĂ/ CU HRAMUL «ÎNVIEREA DOMNULUI»/ DIN CLUJ-NAPOCA DE CĂTRE:/ Î(NALT). P(REA). S(FINȚITUL). TEOFIL HERINEANU./ ARHIEPISCOPUL ORTODOX AL CLUJULUI,/ ÎNCONJURAT DE UN SOBOR DE PREOȚI ȘI ÎN/ PREZENȚA UNUI MARE NUMĂR DE CREDINCIOȘI,/ ÎN ZIUA DE 22 FEBRUARIE 1981, CA URMARE/ A LUCRĂRILOR MARI DE CONSOLIDARE, RENOVARE/ EXTERIOARĂ, CURĂȚIRE ȘI RESTAURARE/ A PICTURII ȘI ICONOSTASULUI ÎNTRE ANII/ 1970–1980 DIN JERTFELNICIA BUNILOR/ CREDINCIOȘI, A MEMBRILOR CONSILIULUI/ ȘI COMITETULUI PAROHIAL, SUB PĂSTORIREA/ PREOTULUI PAROH TOACSEN PETRE-GORJ/ ȘI A PREOTULUI SUCIU GHEORGHE./ «ÎNSCRIE, DOAMNE, ÎN „CARTEA VIETII” PE TOȚI DONATORII,/ BINEFĂCĂTORII, OSTENITORII ȘI ÎNCHINĂTORII/ ACESTUI SFÎNT LĂCAȘ»” [612].

Placa memorială instalată la intrarea fostei biserici greco-catolice, devenită biserică ortodoxă, cu o inscripție referitoare la istoria clădirii, îi menționează pe consilierii parohiali care și-au adus contribuția la zidirea bisericii între anii 1950–1961, consilierii parohiali și protopopul sub îndrumarea cărora au avut loc lucrările de renovare în anii 1973–1974, precum și donatorii și binefăcătorii bisericii [589]. Renovarea bisericii ortodoxe din cartierul Cluj-Cordoș (Kardosfalva) a fost finalizată în anul 1984, „CU SPRIJINUL MATERIAL/ AL CREDINCIOȘILOR DIN PAROHIE ȘI AL/ ALTOR BINEVOITORI, CU BINECUVÎNTAREA/ Î(NALT). P(REA). S(FINȚITULUI). ARHIEPISCOP TEOFIL HERINEANU,/ FIIND PROTOPOP TRAIAN MAN,/ PREOT PAROH IOAN SUCIU,/ EPITROP TRAIAN ABRUDAN”. Inscripția memorială se încheie cu o formulă religioasă

258 În urma interzicerii Bisericii Greco-Catolice Române în anul 1948, bunurile acesteia au fost etatizate, respectiv predate Bisericii Ortodoxe Române.

să: „BINECUVÂNTEAZĂ ȘI SFINȚEȘTE, DOAMNE, PE/ CEI CE IUBESC PODOABA CASEI TALE” [614].

Numele restauratorilor Bisericii Romano-Catolice „Sfinții Petru și Pavel” au fost imortalizate în anul 1977 [602]. Faptul și procesul renovării Bisericii Franciscane din centrul orașului au fost indicate prin inscripția „RENOVATUM/ 1975–1985” [617].

La intrarea în Biserica Reformată din Dâmbul Rotund, a cărei construcție a fost finalizată în anul 1980, a fost dezvelită piatra de temelie, a cărei inscripție a comemorat procesul construirii desfășurat între anii 1940 și 1980 [607].

Placa memorială a conducătorului bisericesc a fost amplasată pe partea de zid din apropierea sanctuarului Bisericii Evanghelice-Luterane în anul 1984: „Episcopia, precum și Eparhia clujeană își amintesc de doctor honoris causa Argay György (1893–1974), cu prilejul comemorării unui deceniu de la moartea sa” [615].

În anul 1985, cu prilejul aniversării a 30 de ani de la construirea Bisericii Reformate din Cartierul Iris, a fost inaugurată o placă comemorativă de către eparhie [618].

De asemenea și memoria evreilor deportați a fost organizată într-un cadru bisericesc. Sinagoga Neologă a fost redenumită în Templul Memorial al Deportărilor/Sinagoga Memoriei în luna iunie a anului 1974. Reinterpretarea locului de cult a fost semnalată și de plăcile memoriale instalate pe fațada clădirii cu prilejul comemorării a 30 de ani de la deportarea evreilor, cu următoarea versiune în limba română a inscripției: „ACEST SFÎNT LĂCAȘ,/ TEMPLUL MEMORIAL/ AL DEPORTĂȚILOR,/ ESTE ÎNCHINAT/ AMINTIRII EVREILOR DIN/ NORDUL TRANSILVANIEI,/ DEPORTAȚI ÎN ANUL 1944 ȘI/ EXTERMINAȚI DE FAȘCIȘTI/ ÎN LAGĂRELE MORȚII./ NU VOM UITA NICIODATĂ MARTIRAJUL LOR” [585]. Conținutul textului în limba ebraică diferă ușor de cel al inscripției în limba română, fiind mai ușor de interpretat de către comunitatea religioasă iudaică: „Începând de azi, ziua 12 a lunii Sivan din anul [5]734 [2 iunie 1974], acest lăcaș sfânt poartă numele de Sinagoga Memorială în memoria acelor sfinte comunități și mii de evrei care au devenit victimele Șoah [Holocaustului] din nordul Transilvaniei, care au fost închși în ghetouri și exterminați de fasciști. Amintește-ți, popor al lui Israel, și nu uita!” [586]

În incinta sinagogii a fost instalată și placa memorială a lui Brief Dávid, organizator al comunității și al vieții culturale, „FOST INSTITUTOR TIMP DE DECENII LA/ ȘCOALA EVREIASCĂ DE PE LÎNGĂ ACEST/ TEMPLU, ADUCÎND O CONTRIBUȚIE VALOROASĂ/ LA EDUCAREA TINERETULUI EVREU, FIIND ȘI/ ORGANIZATORUL FILARMONICII «GOLD-MARK»/ DIN CLUJ” [608].

Soarta semnelor comemorative anterioare

Noul trecut, construit și consolidat în perioada comunistă, a impus, în mod firesc, o perspectivă diferită. Conținuturile incompatibile cu această perspectivă au fost șterse și eliminate din spațiile publice prin gestul uitării.

Înlăturarea plăcilor comemorative de pe diferitele clădiri a avut loc în baza deciziei individuale sau la indicația autorităților. În anul 1987, cu ocazia demolării unei case de locuit, a fost îndepărtată și placa memorială a construirii [252], printr-un gest aproape firesc. Într-un alt caz, placa memorială instalată în cinstea unor personalități maghiare a fost înlăturată de noul proprietar român al casei [316]. În anul 1980, la ordinul

directorului de școală român, placa memorială a profesorilor și a studenților maghiari căzuți în Primul Război Mondial [414] a fost distrusă. În anul 1986, plăcile comemorative [59, 106], ale căror inscripții făceau referiri, potrivit obiceiurilor medievale a datării, la domnitorii maghiari (Báthory Kristóf, voievodul Transilvaniei și comitele secuilor, respectiv Rákóczi György, principele Transilvaniei), au fost demontate de pe peretele de pe palierul scării principale a Palatului Primăriei din Cluj și depuse în lapidariul medieval al Muzeului de Istorie a Transilvaniei.

Statuia din secolul al XVIII-lea a Sfântului Donat [146] a fost înlăturată în luna august a anului 1971 și reșezată la locul ei inițial după câțiva ani. Coloana memorială de la marginea orașului amintind de rănirea lui Rákóczi György al II-lea [243] a fost demolată în anul 1977, cu prilejul lărgirii drumului, bucățile rămase fiind incluse în terasamentul de protecție.

Placa memorială a lui Liszt Ferenc [503], instalată în perioada comunismului, a fost îndepărtată în jurul anului 1985, iar cea a lui George Vîlsan [506], în anul 1987.

Majoritatea plăcilor comemorative și a statuilor înlăturate sau desființate comemorau evenimentele și personalitățile monarhiei (maghiare). Prezența claselor superioare în cadrul memoriei colective era compromițătoare pentru regimul de stat bazat pe clasa muncitoare și pe ideologia sa, care a căpătat un caracter din ce în ce mai naționalist. În cadrul noii imagini a istoriei, instituției regalității (maghiare) i-a fost conferit un rol negativ.

Sinteză

Epoca socialistă/comunistă nu poate fi considerată unitară, ci este structurată de diferite puncte de ruptură, de schimbări sociale și politice. În acest sens, am organizat prezentarea și interpretarea materialului pe baza limitelor cronologice demonstrabile.

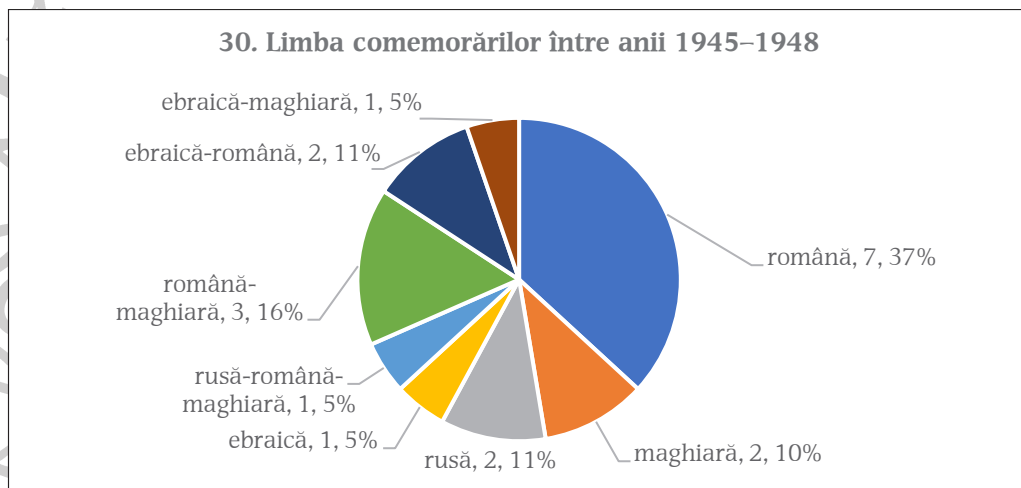
1945–1948

Caracterul perioadei cuprinse între anii 1945 și 1948 a fost determinat de schimbarea și de tranziția socială și politică. Pe de o parte, a avut loc eliminarea memoriei regimului anterior din spațiul public, pe de altă parte, pe lângă eliminarea cultului regal, a fost expusă memoria câștigătorilor războiului și cea a victimelor căzute pentru cauza dreaptă. Pe bazele ideologiei exploatării sociale, a început procesul de emancipare a categoriei sociale și a memoriei clasei muncitorești. Pentru noul regim bazat pe această pătură socială, memoria unor personalități anterior persecutate, aparținând clasei muncitoare, a asigurat legitimitatea politică și ideologică. Totodată, acest regim în proces de consolidare a construit și figurile eroului și a victimei comuniste care luptă în ilegalitate împotriva intereselor imperialiste.

Pentru o perioadă, noua ideologie a fost în aparență capabilă să rezolve conflictele etnice la nivelul spațiului public. În cadrul ideologiei comuniste postbelice, ideologiile naționale au părut să se dizolve și s-a impus o oarecare paritate româno-maghiară: au apărut plăci cu numele de străzi bilingve, iar în ceea ce privește alegerea denumirilor și actele comemorative, acestea au reprezentat atât personalități și eroi maghiari, cât și români. La nivelul comunicării oficiale, noua elită a prezentat eliminarea urmelor regimului (maghiar) precedent ca provenind din necesitatea înlăturării burgheziei și

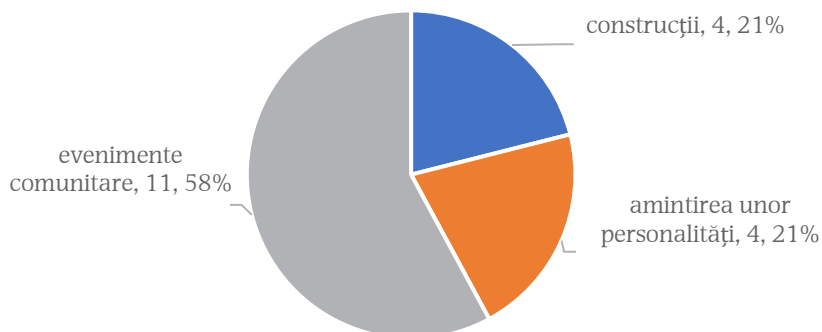
din atitudinea antiimperialistă. La rândul lor, noile acte comemorative (dedicate eroilor de război și ai clasei muncitorești) au fost organizate avându-se în vedere interesele comune la nivelul ideologiei.

Limba comemorărilor • Trecând în revistă cele 19 acte comemorative ale epocii, se observă o lărgire a spectrului lingvistic al inscripțiilor de pe plăcile memoriale și monumentele comemorative: șapte (37%) sunt în limba română, două (10%) în limba maghiară, două (11%) în limba rusă, unul (5%) în limbile rusă, română și maghiară, trei (16%) în limbile română și maghiară, două (11%) în limbile ebraică și română, unul (5%) în limbile ebraică și maghiară, unul (5%) în limba ebraică. În spațiul public, pe monumentele dedicate armatei „eliberatoare” apare o nouă limbă, cea rusă. Pornind de la limbile folosite nu se pot trage concluzii referitoare la dominanța etnică, fiindcă, pe de o parte, tocmai limba rusă, pe de altă parte, limbile ebraică și română, folosite în actele comemorative ale evreimii (maghiare), nu reprezintă etniile respective.

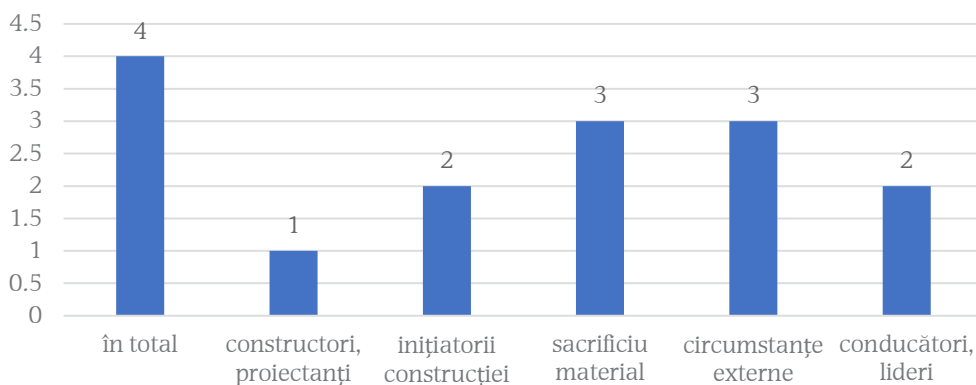
Comemorarea evenimentelor • Motivele înregistrate ale comemorării evenimentelor sunt următoarele: 1. reprezentarea orașului aflat în proces de extindere (istoria construcțiilor), 2. evenimente din viața orașului sau asociate cu orașul (cultul unor personalități și reprezentarea evenimentelor din viața comunității). În prima categorie se includ patru acte comemorative (21%), în a doua categorie, în total, 15 (79%). Dintre motive, în această epocă domină foarte clar comemorarea evenimentelor și a personalităților.

31. Evenimente comemorate între anii 1945–1948

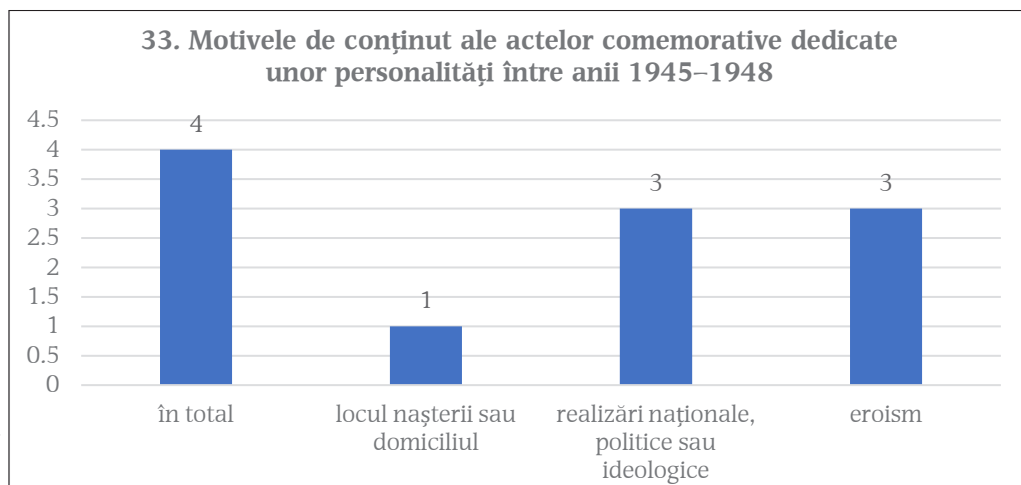

Motivele de conținut ale actelor comemorative • În cazul celor 4 acte comemorative legate de lucrări de construcție, distribuția motivelor referitoare la societate este următoarea: constructorii, proiectanții (1), inițiatorii lucrărilor de construcție (2), sacrificiul material (3), circumstanțele externe ale lucrărilor de construcție (3), conducătorii, liderii (2).

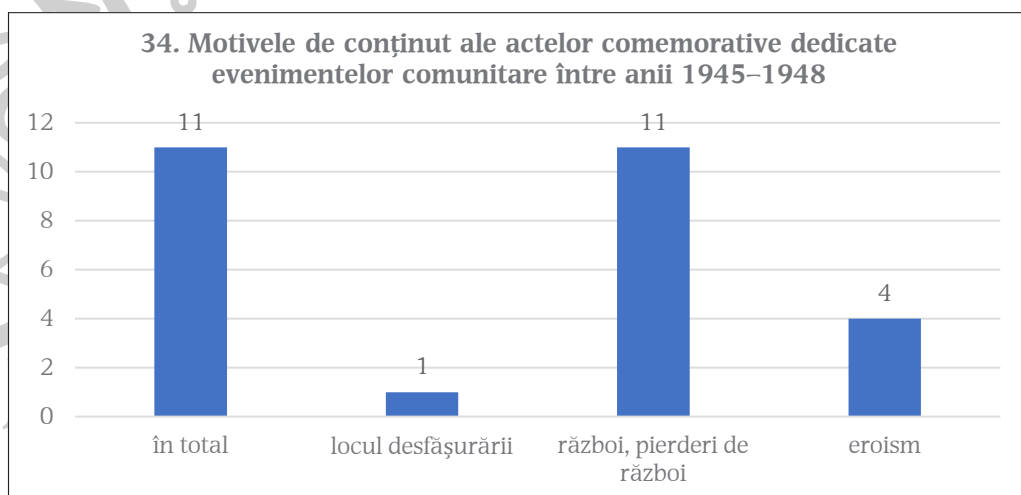
32. Motivele de conținut ale actelor comemorative legate de lucrări de construcție între anii 1945–1948

Personalități individuale au fost comemorate în patru cazuri, dintre care o comemorare este nemotivat, cu alte cuvinte, nu conține textual motivarea actului comemorativ. Motivele de conținut ale cultului personalităților sunt următoarele: locul nașterii sau domiciliul (1), realizările naționale, politice sau ideologice (3), respectiv eroismul (3).

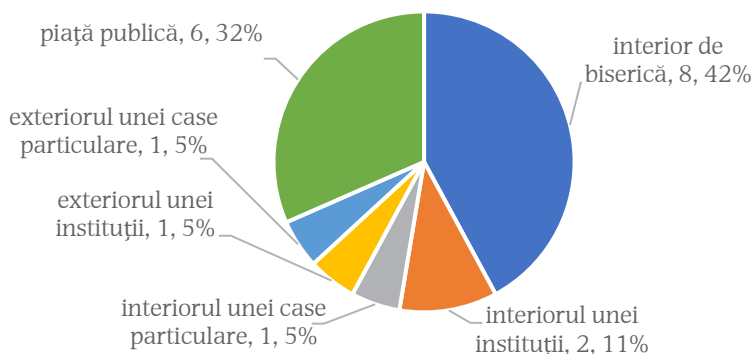
Majoritatea actelor comemorative din această perioadă sunt legate de evenimentele comunitare. În această categorie se includ 11 acte comemorative, cu următoarele motive de conținut: locul desfășurării evenimentului (1), război sau pierderi cauzate de război (11), respectiv eroismul (4).

Locațiile actelor comemorative • În ceea ce privește locul comemorării, cele 19 cazuri se împart între spațiile închise (11, 58%) și cele publice (8, 42%). Spațiile închise includ interioare de biserică și de sinagogă (8; 42%), instituții oficiale (2; 11%) și case private (1; 5%). Din categoria spațiilor publice fac parte fațadele instituțiilor oficiale și ale clădirilor publice (1; 5%), respectiv fațadele caselor particulare (1; 5%), precum și piețele publice (6; 32%).

35. Locațiile actelor comemorative între anii 1945–1948

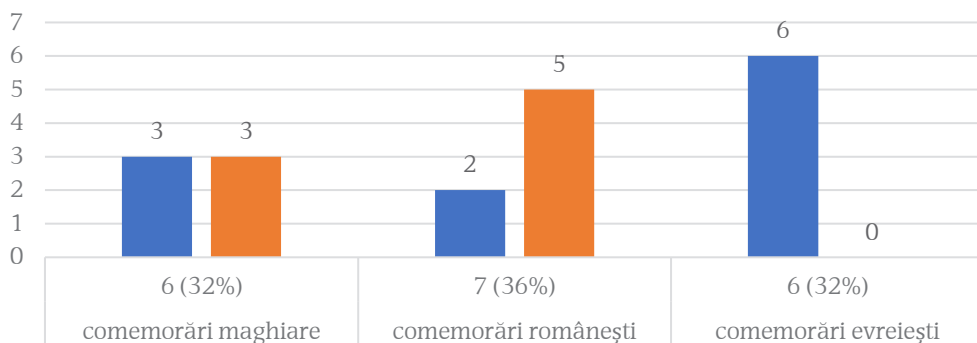
spațiu public 8 (42%) – spațiu închis 11 (58%)

Cu alte cuvinte, majoritatea actelor comemorative au fost organizate în spații închise. Luând în considerare aspectele etnice ale comemorărilor, se constată faptul că o mare parte dintre actele comemorative românești au ocupat spațiul public, în timp ce comemorările maghiare se distribuie în ponderi egale între cele două tipuri de spații, iar actele comemorative iudaice au avut loc în spațiu închis. Dominația asupra spațiului public reprezintă o trăsătură caracteristică a comemorărilor elitei române și/sau politice.

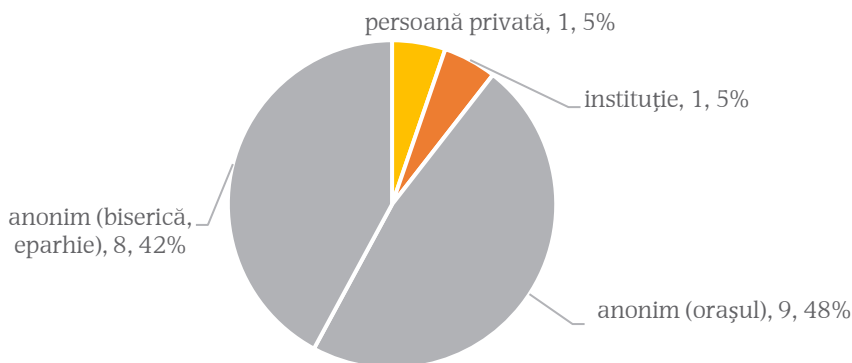
36. Distribuția etnică și spațială a actelor comemorative între anii 1945–1948

■ spațiu închis ■ spațiu public

Inițiatorii actelor comemorative • Textul inscripțiilor menționează inițiatorul actului comemorativ în doar două cazuri (10%) – unul (5%) este o persoană privată și unul (5%) o instituție; în 17 cazuri (90%) inițiatorul rămâne anonim. Ultima categorie poate fi specificată pe baza caracterului, a locației a și inscripției și se clasifică în următoarele categorii: orașul (9; 48%) și diferitele instituții (biserici, eparhii) (8; 42%).

37. Inițiatorii actelor comemorative între anii 1945–1948

1948–1965

Actele comemorative dintre anii 1948 și 1965, realizate în spațiul public cel mai larg al orașului, au servit ideologia comunistă, precum și construirea și consolidarea regimului socialist. În această perioadă a fost expusă memoria sindicatelor muncitorești și a Partidului Comunist, a grevelor muncitorești sângeroase și a ședințelor ilegale de partid, a eroilor proletari și a comuniștilor. O parte dintre comemorări (îndeosebi până la sfârșitul anilor 1950) au formulat istoria muncitorimii și a Partidului atât în limba maghiară, cât și în limba română, în spiritul internaționalismului bazat pe conștiința de clasă socială (țăran, muncitor), ignorând aspectele etnice. După anii 1950 această paritate pare să se piardă.

Începând din anii 1950, acele acte comemorative ale epocii care evidențiau personalitățile din domeniile științei și artei au început să vizeze din ce în ce mai mult prezentarea realizărilor naționale românești.

Comemorările realizate în cadre bisericești, pe peretele exterior al clădirii sau în interiorul bisericilor au prezentat istoria comunităților delimitate pe baza religiei și evenimentele care au format comunitatea.

De aceeași perioadă ține și înlocuirea plăcilor cu denumirile de străzi bilingve cu plăci în limba română, respectiv schimbarea denumirilor, în anul 1964. Schimbarea a însemnat și uitarea personalităților maghiare: denumirea străzii Kodály Zoltán a fost schimbată în Sinaia, Berde Mózes în Frederic Joliot Curie, Bethlen în Făcliei, Wesselényi în Potaissa, Jókai în Napoca, Kőrösi Csoma în Dornei, Széchenyi în Zărnești, Mikes Kelemen în Croitorilor, Erkel în Macului, Vasvári Pál în Siret, Fadrusz János în Petroșeni, Fazekas Mihály în Zambilei, Piața Toldi Miklós în Piața 1907 etc.

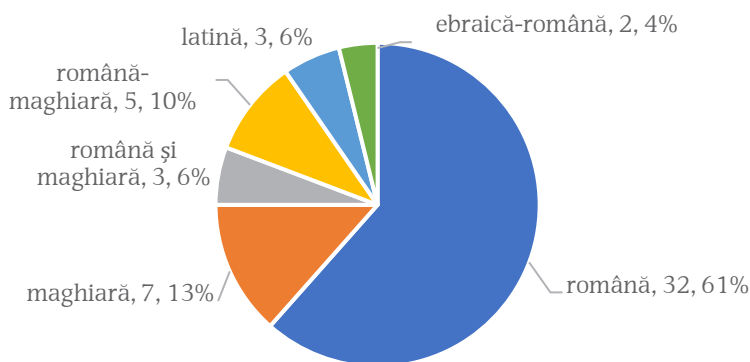
În această perioadă (1945) au fost schimbate însă și denumirile străzilor, de această dată după numele unor personalități din cadrul mișcării comuniste, de etnie ebraică maghiară și/sau română. Explicația acestui fapt trebuie căutată în politica (comunistă) din ce în ce mai antisemită a epocii. Au fost operate următoarele schimbări: Olga Bancic în Brateș, Antal Márk în Inului, Elena Pavel în Ceahlău, Kovács Katona Jenő în Ștefan Mora, Szabó Ervin în Porțelanului, Bernát Andor în Toplița, Roza Luxemburg în Lotrului etc.; de asemenea, din motive similare, Calea Deportaților a devenit strada

Oașului. Am putea însă aminti și schimbarea denumirilor de străzi după numele unor personalități comuniste de altă etnie: denumirea Filimon Sîrbu a fost schimbată în Deva, strada Ilie Pintilie a devenit strada Vrancea și Petrache Poenaru etc.

Prin schimbarea denumirilor a avut loc și „desovietizarea” spațiilor publice clujene: denumirea Pieței Jdanov a fost schimbată în 1 Mai, Malinovski în Victoriei, Dimitrov în Muzeului, strada Stalingrad în Cetății, Chirov în Semenicului, Miciurin în Horticultorilor, Popov în Șoimului, Stahanov în Venus etc.

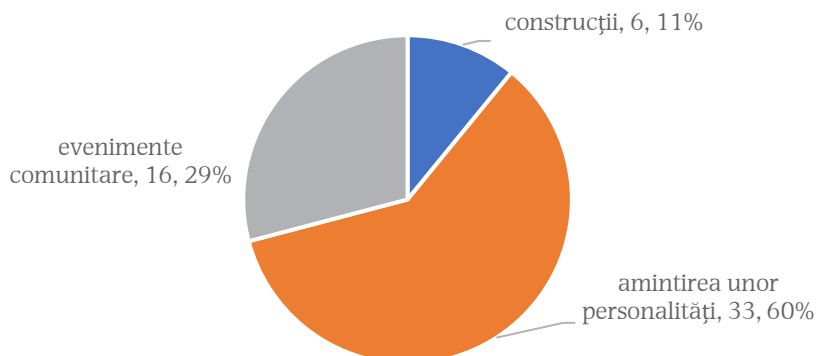
Limba comemorărilor • În epoca studiată am înregistrat 55 de acte comemorative, care se împart în felul următor după criteriul limbii folosite: 32 (61%) sunt în limba română, 7 (13%) în limba maghiară, 3 (6%) în limbile română și maghiară (plăci memoriale realizate separat), 5 (10%) bilingve, în maghiară și română (pe aceeași placă), 3 (6%) în limba latină și 2 (4%) în ebraică și română. Ar fi problematic să tragem însă concluzii prea categorice referitor la etniile comemorate pornind de la această statistică, deoarece limba actului comemorativ nu reprezintă neapărat etnia respectivă în toate cazurile, respectiv evenimentul comemorat sau personalitatea evidențiată nu pot fi întotdeauna asociate cu istoria națională. Totuși, chiar și în lipsa unor statistici numerice, se poate afirma că această perioadă se caracterizează prin dominanța lingvistică/etnică românească.

38. Limba comemorărilor între anii 1948–1965

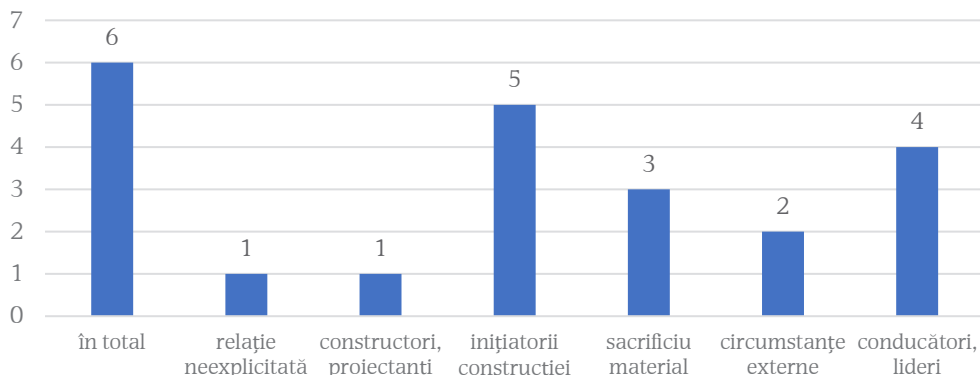
Comemorarea evenimentelor • Motivele înregistrate ale comemorării evenimentelor sunt următoarele: 1. reprezentarea orașului aflat în proces de extindere (istoria construcțiilor), 2. evenimente din viața orașului sau asociate cu orașul (cultul unor personalități și reprezentarea evenimentelor din viața comunității). În prima categorie se includ 6 acte comemorative (11%), în a doua categorie, în total, 49 (89%). Dintre motive, în această epocă domină foarte clar comemorarea personalităților și a evenimentelor din viața comunității.

39. Evenimente comemorate între anii 1948–1965

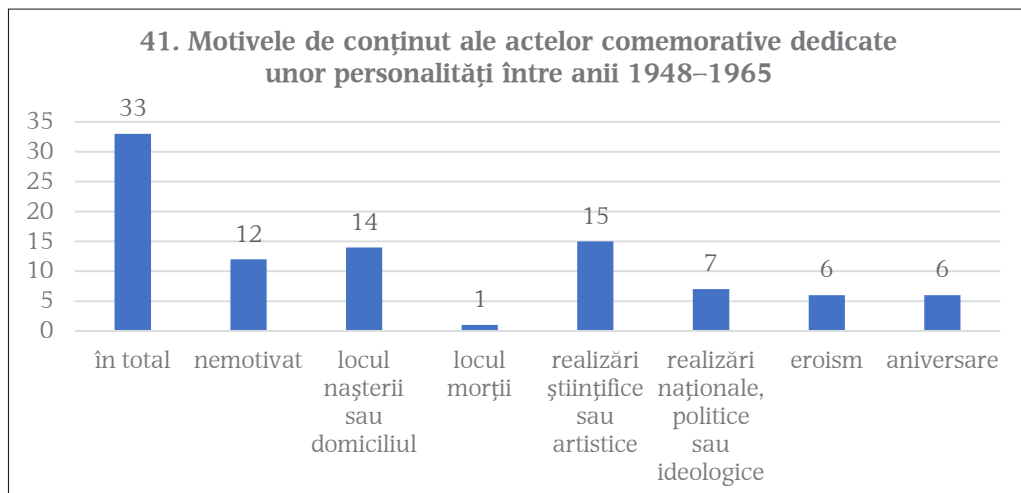
Motivele de conținut ale actelor comemorative • În cazul celor 6 acte comemorative legate de lucrări de construcție, unul (1) nu conține motive referitoare la societate. În cele 5 cazuri suplimentare, distribuția motivelor referitoare la societate este următoarea: constructorii, proiectanții (1), inițiatorii lucrărilor de construcție (5), sacrificiul material (3), circumstanțele externe ale lucrărilor de construcție (2), conducătorii, liderii (4).

40. Motivele de conținut ale actelor comemorative legate de lucrări de construcție între anii 1948–1965

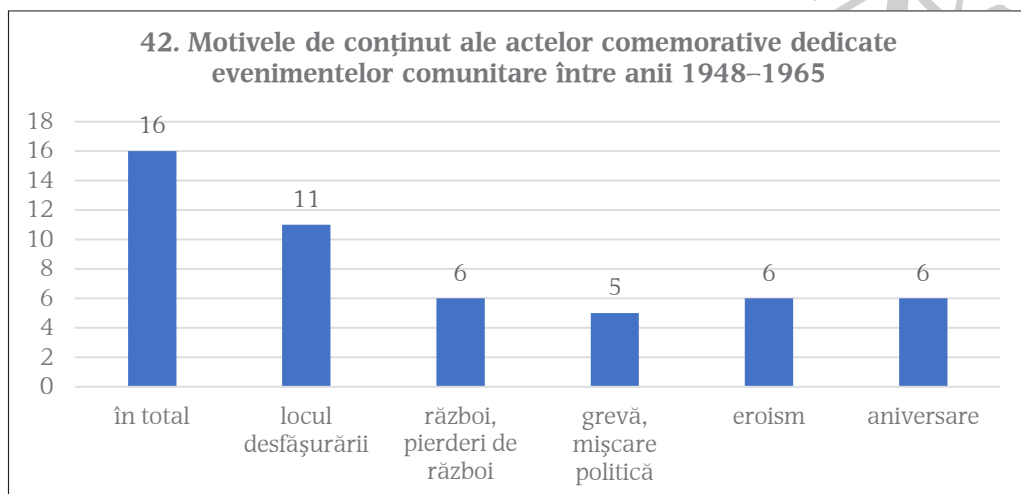

Personalități individuale au fost comemorate în 33 de cazuri, acest tip de comemorare reprezentând categoria dominantă în epoca respectivă. În 12 cazuri, inscripția nu motivează actul comemorativ. În 22 de cazuri, comemorarea este motivată și se organizează în jurul următoarelor motive de conținut: locul nașterii sau domiciliul personalității comemorate (14), locul morții acesteia (1), realizările sale științifice sau artistice (15), realizările sale naționale, politice sau ideologice (7), eroismul său (4), respectiv

aniversarea (1). Trimiterea la realizările științifice sau artistice apare în această perioadă a comunismului.

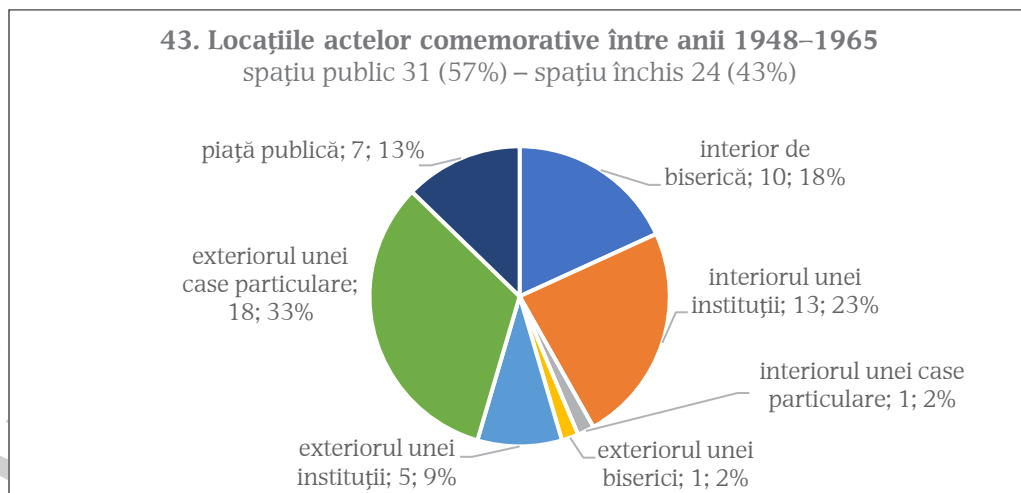

În categoria evenimentelor comunitare se includ 16 comemorări, cu următoarele motive de conținut: locul desfășurării evenimentului (11), război sau pierderi cauzate de război (6), mișcare politică, grevă (5), eroism (6), respectiv aniversare (6).

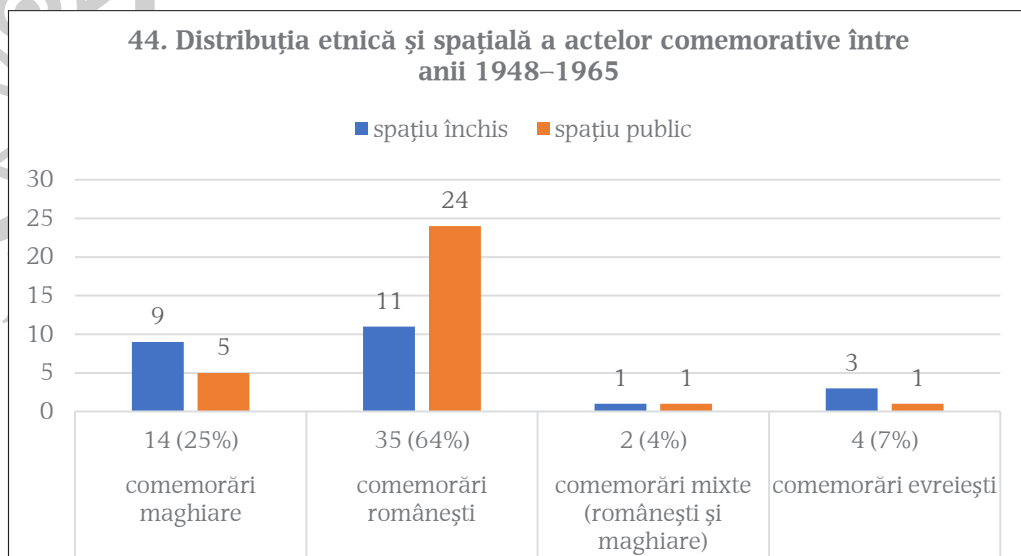

Locațiile actelor comemorative • În ceea ce privește locul comemorării, cele 55 de cazuri se împart între spațiile închise (24, 43%) și cele publice (31, 57%). Spațiile închise includ interioare de biserică și de sinagogă (10; 18%), instituții oficiale (13; 23%) și case private (1; 2%). Din categoria spațiilor publice face parte peretele exterior al bisericii (1; 2%), fațadele instituțiilor oficiale și ale clădirilor publice (5; 9%), respectiv fațadele caselor particulare (18; 33%), precum și piețele publice (7; 13%). În această perioadă a

regimului comunist se observă o mutație pronunțată spre practicile de construire a spațiului public.

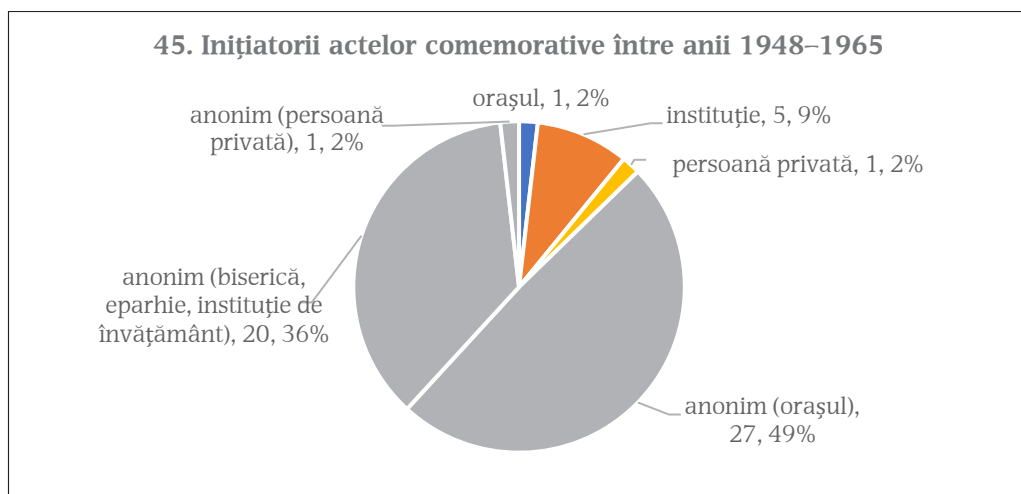

Luând în considerare aspectele etnice ale comemorărilor, se constată faptul că o mare parte dintre actele comemorative românești au ocupat spațiul public, în timp ce majoritatea comemorărilor maghiare au avut loc în spații închise. Dominanța în spațiul public reprezintă o caracteristică a comemorărilor elitei române și/sau politice.

Inițiatorii actelor comemorative • Textul inscripțiilor menționează inițiatorul actului comemorativ în 7 cazuri (13%); în 48 de cazuri (87%) inițiatorul rămâne anonim. Câte un singur act comemorativ (1) a fost inițiat de oraș și de o persoană particulară (2%-2%), iar 5 acte comemorative, de o instituție (9%). Categoria anonimă poate fi spe-

cificată pe baza caracterului, a locației și a inscripției și se clasifică în următoarele subdiviziuni: orașul sau conducerea orașului (27; 49%), diferite instituții (biserici, eparhii, instituții culturale sau de învățământ) (20; 36%), persoană particulară (1; 2%).

1965–1989

Actele comemorative de după anul 1965 – cu excepția câtorva evenimente legate de liberalizarea de până în anul 1972 – poartă urmele ideologiei național-comunismului. Naționalizarea spațiului public a avut loc prin expunerea memoriei evenimentelor istorice și a personalităților românești.

În această epocă, eforturile perioadelor precedente de construire a unei imagini a comunismului au continuat prin organizarea memoriei eroilor proletari, a luptătorilor antifasciști și a activităților comuniste ilegale. Actele comemorative au avut loc cu prilejul aniversărilor rotunde ale evenimentelor care au contribuit la înființarea regimului (23 august, 30 decembrie).

Începând din anii 1970, practicile de creare și utilizare ale trecutului socialismului național, au ajuns să substituie socialismul de tip stalinist. În intenția creării trecutului național românesc și pornind de la orientarea etnică a regimului, exponenții acestuia au realizat construcția spațiului social în sensul discursurilor unilaterale și exclusiviste. În acest scop, ei au inventat și s-au folosit și de miturile de origine istorice (și politice), respectiv culturale (și sociale).

Construirea trecutului istoric și actele comemorative referitoare la acesta au reprezentat genealogia și procesul de emancipare ale națiunii române. Trimiterea la originile și la caracterul latin au acoperit ideea apartenenței culturale și naționale comune a românilor de pretutindeni. Într-un mod similar miturilor de origine istorice, miturile de origine politice au proiectat în trecut continuitatea regimului actual. Această continuitate politică s-a hrănit din ideea potrivit căreia, pe teritoriul Daciei de odinioară, sub diferitele cadre politice ale Principatului Transilvaniei, ale monarhiei habsburgice și ale regimului dualist, a existat mereu un Ardeal autonom, bazat pe conviețuirea na-

țiunilor.²⁵⁹ Or, în această comunitate politică, și națiunea română și-a avut întotdeauna locul. Conform însă mărturiei actelor comemorative ale epocii, acest ideal istoric a căpătat un caracter din ce în ce mai unilateral în privința raportării la etnia maghiară. Programul național-comunismului românesc s-a suprapus concepției staliniste inițiale asupra națiunii, asimetria devenind dominantă în relațiile româno-maghiare. În cadrul procesului de construire a trecutului românesc, trecutul istoric maghiar a fost ignorat și eliminat; rolul rezervat etniei maghiare în cadrul comemorărilor respective – în baza dialecticii marxiste-leniniste – a fost cel al clasei feudale asupritoare și exploataatoare.

Prin reprezentarea miturilor de origine culturale, reprezentanții puterii au creat și au perpetuat, de fapt, concepția culturală proprie a regimului politic existent. Potrivit acestei concepții, savanții și artiștii evidențiați prin actele comemorative au pus bazele culmilor științifice și ale artelor prin activitatea lor în favoarea „progresului societății”, legitimând în acest fel și regimul politic.

Construirea miturilor culturale de origine a necesitat și deducerea istorică a instituțiilor (românești) purtătoare de cultură, respectiv plasarea în trecut a rădăcinilor acestora și a formelor culturale. În interpretarea mea, crearea trecutului teatrului, operei, redacțiilor, al universității și al școlilor a servit tocmai acest scop. Caracterul unilateral al actelor comemorative s-a exprimat nu numai prin alegerea limbii române, ci și prin selecția care a însoțit expunerea memoriei și prin discursul bazat pe trecerea sub tăcere. Textul care menționează trecutul secular al liceului pedagogic românesc nu consemnează înființarea de către maghiari a instituției [571], placa memorială a teatrului evidențiază doar realizările românești de după anul 1919 [555], comemorarea se referă numai la studenții români ai școlii de 389 de ani [545] etc.

Expunerea memoriei realizărilor culturale și a personalităților care au contribuit la progresul culturii a avut loc, de regulă, sub conducerea funcționarilor de partid și a liderilor locali. Consider foarte probabil ca reprezentanții și conducătorii instituțiilor respective să nu fi putut influența prea mult discursul construirii memoriei. Cel puțin procesul creării trecutului (cultural românesc) dominat de elita politică, respectiv modurile de organizare a memoriei studiate de mine au fost dirijate de sus.

În perioada național-comunismului, majoritatea covârșitoare a personalităților canonizate au fost de etnie română. Caracterul maghiar poate fi surprins numai în acele cazuri în care convingerile de stânga joacă rolul motivului dominant – spre exemplu, în cazul redactorului Gaál Gábor și al revistei „marxiste” *Korunk* [569] –, respectiv atunci când formularea inscripției intervine în grafia numelor (maghiare), așa cum se întâmplă în cazul lui Ioan Fadrusz și Carol Popp de Szathmáry [553, 611]. Evenimentele comemorate indică exclusiv originile, legăturile și efectele sociale românești ale culturii locale, respectiv ale evenimentelor culturale asociate cu localitatea.

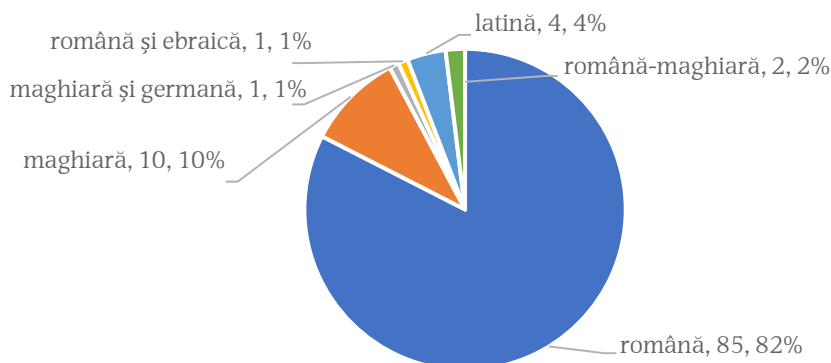
Comemorările organizate în cadre bisericești au evidențiat istoria templelor, a eparhiilor și a conducătorilor diferitelor culte, au contribuit la crearea memoriei restaurărilor și sfințirii bisericilor și a memoriei aniversărilor și marilor personalități ale culturilor religioase respective. Pe lângă această producție locală a memoriei de către bisericile creștine, actele comemorative realizate în Sinagoga Neologă au îndreptat deja atenția și asupra contextului mai larg (ghetoizarea, Holocaustul).

259 Mai pe larg, vezi prezentarea acestei idei de către Mitu 1998.

Caracterul organizării spațiului și al organizării colective a memoriei poate fi surprins și în redenumirea străzilor din anul 1987, cu prilejul căreia au fost schimbate numele de străzi în limba maghiară instituite în anul 1945 (în baza ideologiei populare sau comuniste): numele străzii Móricz Zsigmond a fost schimbat în București, Budai Nagy Antal în Dorobanților etc.

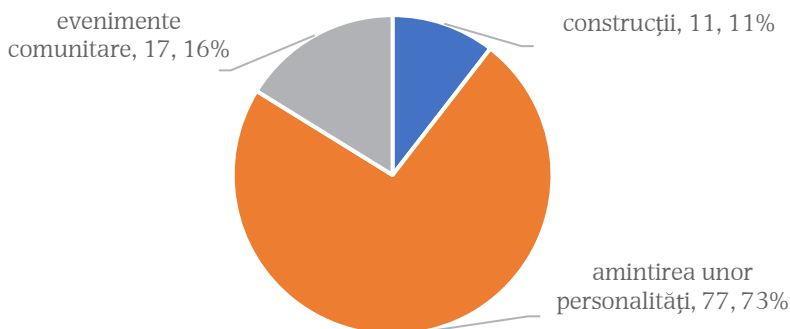
Limba comemorărilor • Distribuția lingvistică a celor 105 acte comemorative din perioada studiată este următoarea: 85 (82%) sunt în limba română, 10 (10%) în limba maghiară, 1 (1%) în limbile maghiară și germană (plăci memoriale realizate separat), 1 (1%) în limbile română și ebraică (plăci memoriale realizate separat), 2 (2%) bilingve în română și maghiară (pe aceeași placă) și 4 (4%) în limba latină. Limba inscripției nu trimite în fiecare caz la etnia comemoratoare, după cum nici evenimentul comemorat sau personalitatea evidențiată nu pot fi asociate întotdeauna cu istoria națională. Totuși, și din această analiză statistică a datelor reiese dominanța etniei române în spațiul public. La această constatare am putea adăuga și faptul că, dintre cele 10 busturi și plăci comemorative în limba maghiară, 9 se regăsesc în incinta teatrului și a unor biserici (la fel ca și placa memorială în limbile maghiară și germană), într-un cadru mai închis comparativ cu spațiul social public al străzilor și al piețelor orașului.

46. Limba comemorărilor între anii 1965–1989

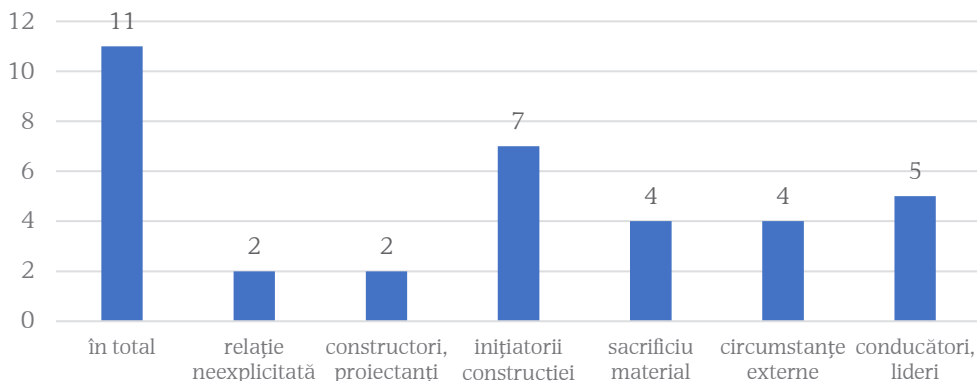
Comemorarea evenimentelor • Motivele înregistrate ale comemorării evenimentelor sunt următoarele: 1. reprezentarea orașului aflat în proces de extindere (istoria construcțiilor), 2. evenimente din viața orașului sau asociate cu orașul (cultul unor personalități și reprezentarea evenimentelor din viața comunității). În prima categorie se includ 11 acte comemorative (11%), iar în a doua categorie, în total, 94 (89%). Dintre motive domină comemorarea personalităților și a evenimentelor din viața comunității.

47. Evenimente comemorate între anii 1965–1989

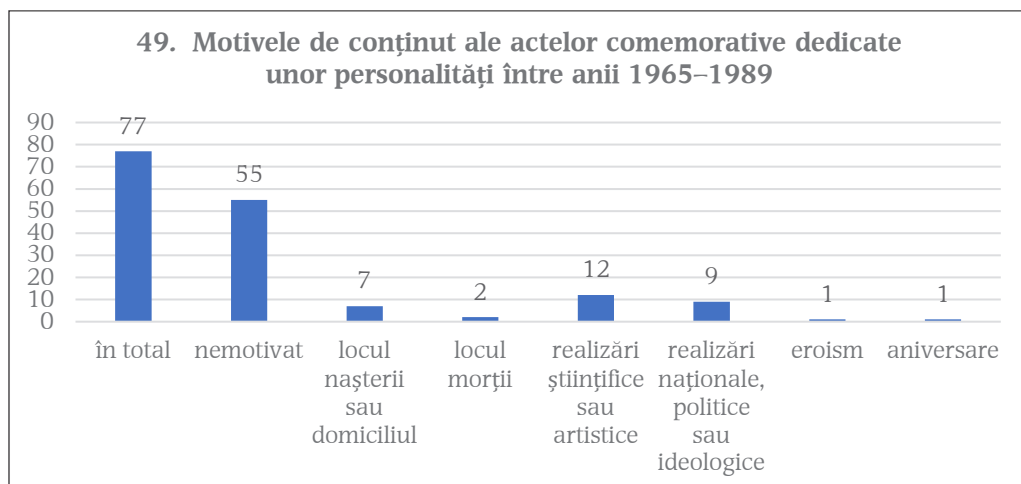

Motivele de conținut ale actelor comemorative • Dintre cele 105 acte comemorative, numai 11 se referă la lucrări de construcție, dintre care 2 nu conțin trimiteri la societate. În celelalte 9 cazuri distribuția motivelor referitoare la societate este următoarea: constructorii, proiectanții (2), inițiatorii lucrărilor de construcție (7), sacrificiul material (4), circumstanțele externe ale lucrărilor de construcție (4), conducătorii, liderii (5).

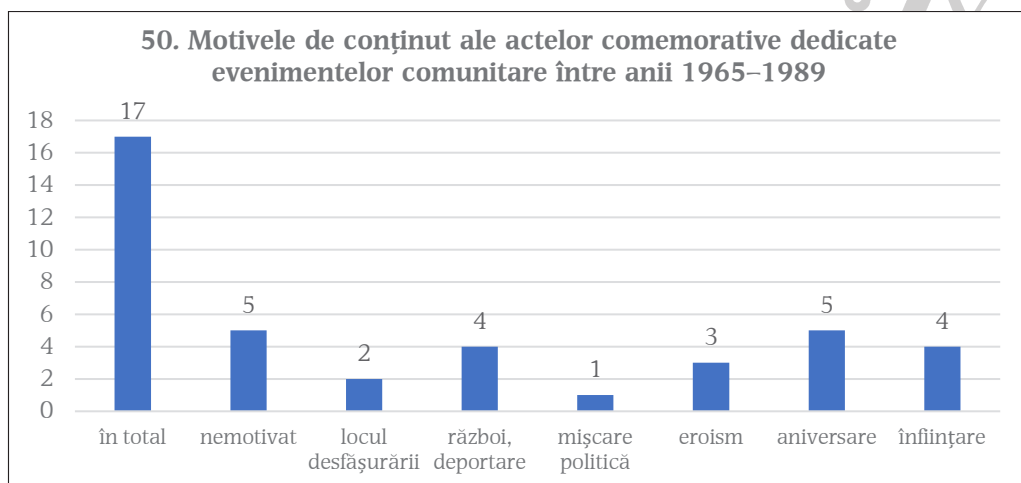
48. Motivele de conținut ale actelor comemorative legate de lucrări de construcție între anii 1965–1989

Majoritatea comemorărilor sunt dedicate unor personalități. Dintre cele 77 de cazuri, 55 sunt nemotivate (cu alte cuvinte, placa memorială/statuia nu conține motivarea textuală a comemorării) și în celelalte 22 de cazuri avem trimiteri referitoare la motivația comemorării. Motivele de conținut ale cultului diferitelor personalități sunt următoarele: locul nașterii sau domiciliul personalității comemorate (7), locul morții acestora (2), realizările sale științifice sau artistice (12), realizările naționale, politice și ideologice (9), eroismul său (1), respectiv aniversarea (1).

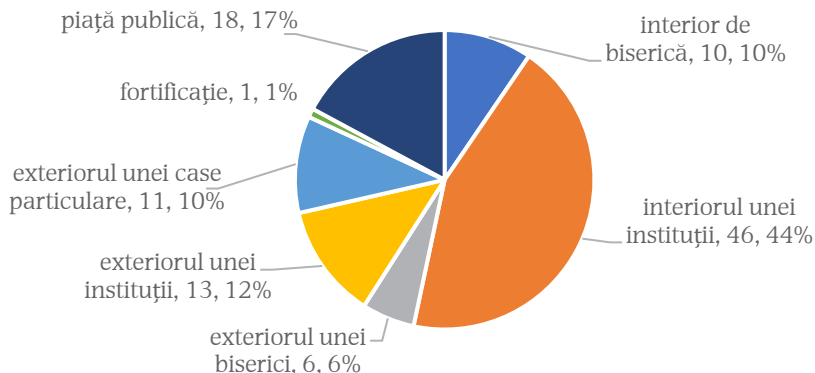
În categoria actelor comemorative dedicate evenimentelor comunitare se includ 17 cazuri, dintre care 5 nu conțin nicio motivare. Motivele de conținut ale celorlalte 12 acte comemorative sunt următoarele: locul desfășurării evenimentului (2), război sau deportare (4), mișcare politică (1), eroism (3), aniversare (5), respectiv înființare (4).

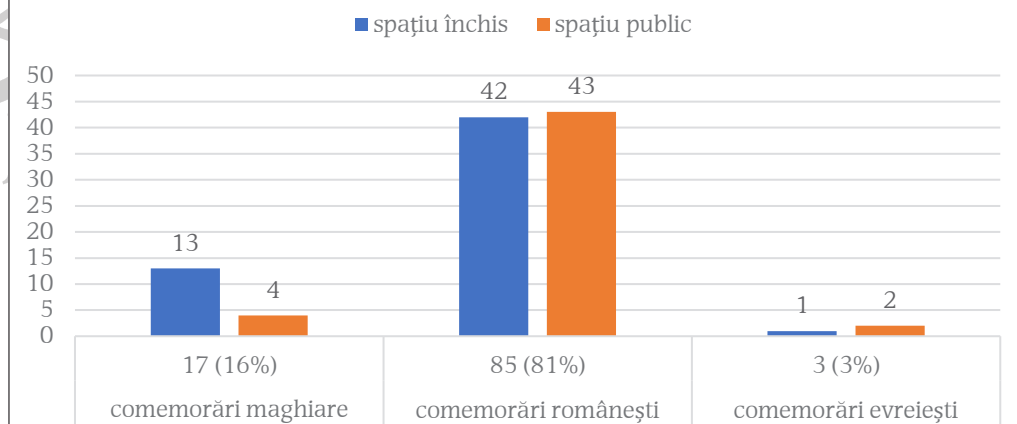
Locațiile actelor comemorative • În ceea ce privește locul comemorării, cele 105 de cazuri se împart între spațiile închise (56, 54%) și cele publice (49, 46%). Spațiile închise includ interioarele de biserică (10; 10%) și pe cele ale instituțiilor oficiale (46; 44%). Din categoria spațiilor publice fac parte pereții exteriori ai bisericilor (6; 6%), fațadele instituțiilor oficiale și ale clădirilor publice (13; 12%), respectiv fațadele caselor particulare (11; 10%), fortificație (1; 1%) și piețele publice (18; 17%).

51. Locațiile actelor comemorative între anii 1965–1989

spațiu public 49 (46%) – spațiu închis 56 (54%)

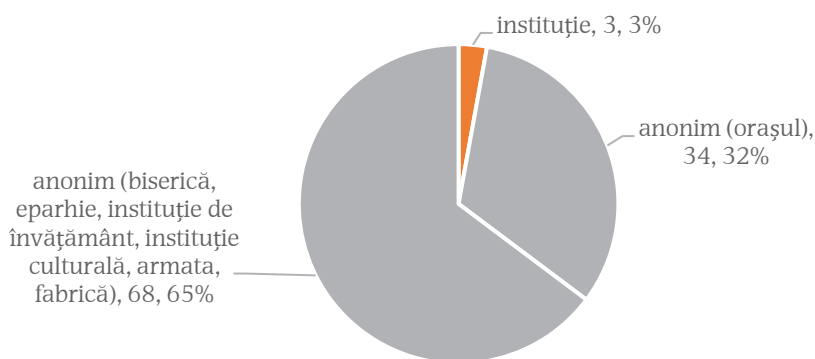
Pe această bază, se constată că majoritatea actelor comemorative au avut loc în spații închise. Cunoscând relațiile de putere și politice ale epocii, trebuie să luăm în considerare și aspectele etnice ale actelor comemorative. Majoritatea actelor comemorative românești au ocupat spațiul public, în timp ce majoritatea covârșitoare a comemorărilor maghiare au avut loc în spații închise și omogene din punct de vedere etnic (biserică, teatrul maghiar). Inclusiv de aici reiese faptul că dominanța etniei române în spațiul public a rămas neștirbită.

52. Distribuția etnică și spațială a actelor comemorative între anii 1965–1989

Inițiatorii actelor comemorative • Textul inscripțiilor menționează inițiatorul actului comemorativ în 3 cazuri (3%); în celelalte 102 cazuri (97%) inițiatorul rămâne anonim. Categoria anonimă poate fi specificată pe baza caracterului, a locației și a inscripției și se clasifică în următoarele două categorii: orașul sau conducerea orașului (34;

32%) și diferitele instituții (biserici, eparhii, instituții culturale și de învățământ, armata, fabrici) (68; 65%). Așadar, printre inițiatorii actelor comemorative nu avem persoane particulare; în majoritate inițiatorii sunt grupurile de putere și cele sociale.

53. Inițiatorii actelor comemorative între anii 1965–1989

În perioada dintre anii 1945 și 1989 expunerea memoriei (actele comemorative) sau folosirea acestora (comemorările, depunerile de coroane) a funcționat ca eveniment ritualizat. Deoarece caracterul comemorărilor a fost determinat de cultul eroilor militari și muncitori care și-a dat viața pentru ideologia comunistă în lupta împotriva fasciștilor, cadrul temporal al actelor comemorative a fost determinat de zilele de sărbătoare comuniste: 16 Februarie/Ziua Feroviarilor (ziua memorială a grevei muncitorești clujene), 1 Mai (Ziua Internațională a Muncitorilor), 23 August (războiul antifascist sau ziua întoarcerii armelor). Alte ritualuri comemorative au avut loc cu prilejul aniversărilor nașterii sau al comemorărilor morții unor personalități.

Depunerile de coroane la monumentele și/sau plăcile comemorative au fost organizate, în mod caracteristic, cu prilejul unor sărbători și festivități socialiste/comuniste. Pe lângă zilele de sărbătoare menționate mai sus, acestei categorii îi mai aparțin zilele de 23 februarie (Ziua Armatei Sovietice), 6 martie (ziua alegerilor din anul 1945), 30 iunie (Ziua Învățătorului), Ziua Eroilor (sărbătorită în luna mai sau în luna iunie), 1 octombrie (Ziua Forțelor Armate, mutată în 25 octombrie începând din anul 1960), 11 octombrie (ziua eliberării Clujului) și 7 octombrie (Marea Revoluție Socialistă din Octombrie). Dintre sărbătorile naționale, unirii din 24 ianuarie și celei din 1 decembrie le-a fost atribuită o importanță deosebită.

De cercul sărbătorilor socialiste/comuniste au aparținut și unele evenimente cu prilejul cărora nu au fost depuse cu necesitate coroane la plăcile comemorative, statui și monumente. Festivități comemorative, adunări festive și defilări au fost organizate în mai multe zile speciale ale anului, printre care zilele memoriale ale lui Lenin (21 ianuarie și 22 aprilie) și ale lui Stalin (5 martie și 18 decembrie), ziua de naștere a Elenei Ceaușescu (7 ianuarie) și cea a lui Nicolae Ceaușescu (25 ianuarie), răscoala țărănească din anul 1907 (februarie–aprilie), 8 martie (Ziua Internațională a Femeilor), 8 mai (ziua înființării Partidului Comunist Român), 30 decembrie (Ziua Republicii), Luna Prieteniei Româno-Sovietice (octombrie) etc.

Comemorările au avut loc de regulă cu includerea largă a societății urbane. Pentru a formula o constatare cuprinzătoare cu privire la organizarea memoriei în întreaga epocă, trebuie să relevăm încă două componente importante ale acestui discurs. În cazul actelor comemorative realizate în spațiul public, este vorba de fapt despre o anumită dualitate: elementul dominant constă în îmbinarea factorilor etnici/naționali cu teoria dominantă a luptei de clasă (acceptiunea marxistă-leninistă asupra istoriei).

Actele comemorative ale unei epoci. Organizarea memoriei în democrație (1989–2004)

Pe lângă transformarea societății, schimbarea de regim din anul 1989 a produs transformări radicale și în domeniul strategiilor de interpretare a trecutului și a condus la rupturi în cadrul trecutului construit de constelațiile sociale și politice anterioare. În domeniul social, cele mai spectaculoase schimbări au putut fi sesizate în relaxarea raportării indivizilor la grupurile și regimurile de putere, precum și în dramele sociale trăite de aceștia. În urma pierderii încrederii populației în instituțiile statului, elitele aflate la putere și, în general, instituțiile oficiale au rămas fără legitimitate socială.

În mod firesc, și trecutul construit pe baza strategiilor de organizare a memoriei înainte de anul 1989 și-a pierdut legitimitatea politică și socială. Potrivit lui Eric Hobsbawm, în urma schimbării regimurilor politice și a relaxării legăturilor sociale, societățile (instituțiile sociale) reorganizează relațiile pe marginea creării unor tradiții noi (cf. Hobsbawm 1987).

La nivelul strategiilor de legitimare a instituțiilor sociale și politice s-au observat două tipuri de atitudini. Pe de o parte, s-a manifestat negarea continuității și refuzul trecutului construit de societățile precedente în favoarea noii ordini istorice, care nu a dorit să continue relațiile economice, sociale și politice anterioare. Pe de altă parte, în paralel cu această atitudine, s-a impus însă și necesitatea profunzimii istorice în legătură cu problema legitimării prezentului și a creării unei anumite continuități în spațiul istoric. La rândul său, și noul regim a considerat necesar să deducă și această nouă orânduire socială din istorie. Regimul politic de după anul 1989 a avut nevoie de trecut și pentru că s-a autodefiniț în opoziție cu aceasta, respectiv s-a delimitat tocmai de acest trecut care a fost, pe de o parte, depășit, pe de altă parte, folosit ca exemplu.

Despre perioada dintre anii 1989 și 2004 se poate constata deja în baza studiilor preliminare faptul că reprezintă una dintre cele mai active perioade ale construirii memoriei în Cluj. În decursul unei decenii și jumătate, au fost inaugurate nu mai puțin de 216 plăci comemorative, statui și monumente.

În cele ce urmează intenționez să analizez mai aprofundat tendințele de construire a trecutului care s-au format după schimbările aduse de anul 1989. Care sunt acele narațiuni pe care noul regim le-a cenzurat și le-a eliminat din reprezentările istorice

ale epocilor precedente? Ce fel de reprezentări narative au fost acceptate și păstrate, respectiv ce fel de trecut au adus la suprafață diferitele instituții? Cum s-a realizat ridicarea plăcilor comemorative și a statuilor, expunerea memoriei și organizarea memoriei colective?

Tradiția desființată – ritualizarea uitării

În luna decembrie a anului 1989, masele de manifestanți au ocupat străzile centrale și piețele publice. Anterior, aceste piețe au stat sub controlul și supravegherea puterii. În acele zile revoluționare a avut loc ocuparea populară a spațiului public: valurile de oameni de pe străzi nu numai că au umplut spațiul public – sub regimul dictatorial, adunările mai mari erau interzise –, ci au luat în stăpânire acest spațiu și sub un aspect ritualic. Această luare în stăpânire a fost asociată cu gesturi simbolice și practice, respectiv cu desființarea regimului precedent ca printr-o „judecată populară”: plăcile și monumentele comemorative care au servit ca simboluri locale, reprezentări ideologice și icoane ale regimului comunist au fost înlăturate, vandalizate sau distruse.

Plăcile memoriale și monumentele realizate în perioada comunismului, importante pentru ideologia socialistă, au fost retrase din spațiul public. Împreună cu acestea, au fost desființate și comemorările unor personalități considerate anterior modele demne de urmat și a unor habititudini acceptate ideologic, precum și ale evenimentelor a căror memorie a fundamentat și a susținut regimul.

Denumirea de „eroi sovietici eliberatori” a început să fie folosită inclusiv în discursul oficial numai între ghilimele. Coloana memorială a ofițerilor sovietici căzuți în luptele din împrejurările Clujului [444] și monumentul reprezentând o mașină de luptă a soldaților [445] au fost înlăturate definitiv în luna decembrie a anului 1990 – în plin proces de construire a memoriei noului regim și înainte de aniversare unui an de la revoluție. După revoluție, pe cel de-al doilea monument a fost mângălită inscripția „PLECAȚI DIN COLO DE NISTRU”. Monumentele demolate au fost amplasate într-un spațiu mai marginal al orașului, parcela soldaților sovietici din Cimitirul Eroilor, într-o formațiune modificată [631].

O mare parte a plăcilor și monumentelor comemorative ale eroilor antifasciști și comuniști, și anume ale celor care s-au declarat reprezentanți ai ideologiei comuniste, au fost distruse sau înlăturate. Plăcile memoriale și monumentele ridicate în cinstea personalităților iconice și a celor locale, printre care Gheorghe-Gheorghiu Dej [475–476], Ilie Pintilie și Breiner Béla [479], Józsa Béla [456, 489], Czeller Ludovic (Czeller Lajos) [554], au fost înlăturate din spațiul public după evenimentele din anul 1989. În această categorie se include, parțial – din cauza formulării inscripției –, și placa memorială a lui Emil Isac [497], înlăturată abia în anul 1998. Bustul ofițerului de aviație Traian Țirjan [482] a fost îndepărtat din curtea Fabricii de Porțelan după anul 1996, în timp ce coloana memorială a sergentului-major Aurel Suciu [498] a rămas neștirbită în curtea Fabricii de Mașini „Unirea”.

Monumentele comemorative ale clasei muncitorești și ale Partidului Comunist, amplasate în spațiul instituțiilor și la sediilor acestora, au legitimat regimul ce practica condamnarea la uitarea publică a unor părți ale istoriei. Astfel acestea au însemnat reprezentări ale unui trecut neasumat de către noul partid. Plăcile memoriale de pe se-

diul PCR și al sindicatelor unite [464], al sindicatelor muncitorești [463], al sindicatului CFR [475–476] și al Asociației Prietenilor Uniunii Sovietice [501], precum și de pe sediul redacției ziarului ilegalist *Igazság* [548] au fost înlăturate.

În același fel, a fost dată uitării și memoria adunărilor sindicale și a mișcărilor muncitorești, apropiată – conform interpretării noului regim – de regimul comunist. Plăcile și monumentele comemorative ale adunărilor și grevelor muncitorilor feroviari și ale celor de la fabrica de pielărie [475–478] au fost înlăturate fără excepție. (Mai târziu, una dintre plăcile comemorative a fost reînaltată cu inscripția modificată, după ștergerea rândurilor referitoare la Partidul Comunist și la condamnarea regimului burghez [492].) Placa memorială a conferinței de partid ilegale a comuniștilor, organizată în anul 1939 [479], precum și monumentul comemorativ al proletarilor martiri, ridicat în curtea cazărmii din Someșeni [493], au fost deopotrivă distruse.

Orientări în crearea trecutului

Înlăturarea dictaturii comuniste a adus cu sine și posibilitatea pluralizării opiniilor, respectiv a reprezentării acestor concepții plurale în spațiul public. Asemănător celorlalte state central-europene postcomuniste, reinterpretarea socială și politică a conceptului de națiune și eliminarea concepției staliniste/comuniste despre națiune a avut loc și în România. (Trebuie să adăugăm că, începând din epoca național-comunismului, accepțiunea stalinistă a națiunii a pierdut foarte mult din conținutul său efectiv.) Regândirea și interpretarea politică a conceptelor de națiune și stat, respectiv de națiune vs. stat a ajuns în centrul disputelor între aspirațiile naționaliste române și cele maghiare și în această regiune. De asemenea, a ajuns în prim-plan (re)interpretarea trecutului, a istoriei și a spațiului în cadrele naționale și în arenele politice.

În vederea interpretării procesului, consider necesară introducerea conceptului naționalismelor ca ideologie și formă de acțiune sub semnul cărora s-a desfășurat o mare parte dintre practicile comemorative ale epocii. Urmându-l pe Rogers Brubaker, voi distinge naționalismele majoritare de cele minoritare. Același autor folosește și denumirea de *naționalisme ale „consolidării națiunii”* pentru naționalismele noilor state sau pentru cele ale unor state redevenite independente. Pentru naționalismul de acest tip, „sunt caracteristice revendicările formulate în numele «națiunii formatoare de stat». Acesta definește națiunea în termeni etnoculturali și o distinge de totalitatea cetățenilor, respectiv consideră «națiunea formatoare de stat» drept proprietarul legitim al statului. Cu toate acestea, naționalismul consolidator consideră că națiunea constitutivă a statului, chiar dacă a reușit să își dobândească «statul propriu», continuă să se afle într-o situație culturală, economică și demografică dezavantajată, din cauza discriminării care a precedat dobândirea independenței. De aceea, în vederea corectării și a compensării trecutului, puterea de stat trebuie să promoveze interesele speciale ale națiunii constitutive a statului.” (Brubaker 1996a: 27). Rogers Brubaker folosește expresia de *stat naționalizator (nationalizing state)*, care, față de sintagma *stat național (nation-state)*, trimite la faptul că este vorba despre o atitudine politică dinamică și procesuală, ai cărei reprezentanți consideră statul, în mod caracteristic, drept un stat național încă „nerealizat” (Brubaker 1996b: 63).

Autorul definește *naționalismul minorităților naționale* ca „produsul reorganizării spațiului politic pe marginea unor linii naționale”. „Dintre caracteristicile naționalismului minoritar face parte faptul că privește grupul minoritar dintr-o perspectivă explicit «națională» și nu «etnică», revendică recunoașterea naționalității etnoculturale diferite a minorității din partea statului și solicită anumite drepturi culturale și politice colective, bazate pe naționalitate.” (Brubaker 1996a: 28)

Alte constatări ale lui Rogers Brubaker pe care le consider importante din punctul de vedere al analizei: 1. se observă nu numai diferențierea majorității de minoritate, ci și diferențierea pozițiilor și a atitudinilor de bază din interiorul acestora; 2. ambele reprezintă „câmpuri competitive” aflate în schimbare dinamică și apropiate de diferite grupuri sociale, organizații, partide, mișcări și antreprenori politici, care își propun să reprezinte grupul spre interior și spre exterior, respectiv fiecare urmărește monopolizarea reprezentării legitime a grupului; 3. pentru reprezentanții minorității este caracteristic și faptul că, pe parcursul luptei pe care o poartă în vederea recunoașterii și a obținerii unor drepturi, construiesc viziunea unui stat naționalizator și opresiv din punct de vedere național, ceea ce oferă o bază de referință pentru mobilizarea minorității naționale; 4. participanții la proiectul statului naționalizator formulează proiecte implicite (practica privită din perspectivă exterioară, dinspre minoritatea națională) sau explicite (practica ridicată la nivelul discursurilor) în vederea transformării statului într-un stat național „veritabil” (cf. Brubaker 1996b: 60–66).

În cadrul epocii ce începe în anul 1989 se distinge marcant perioada în care Gheorghe Funar a administrat orașul ca primar (1992–2004). Încă din primele sale discursuri de campanie, viitorul primar a subliniat importanța reevaluării trecutului din punct de vedere etnic și ideologic, a promis reprezentarea istoriei românești (ridicarea de plăci comemorative și de statui) și a anunțat ca program politic „redarea” centrului orașului etniei române și consolidarea identității naționale prin construirea memoriei.

Primarul român a interzis orice inițiativă referitoare la organizarea memoriei maghiare (nu a aprobat amplasarea de plăci memoriale și de statui în spațiul public al străzilor și piețelor orașului, a împiedicat celebrarea sărbătorii naționale maghiare etc.) și a recurs la gesturi și metode îndreptate spre desființarea simbolică a etniei maghiare (a dispus înlăturarea steagului maghiar de pe Consulatul Ungariei, declarându-l ilegal și neconstituțional; nu a permis ca numele localității să fie afișat și în limba maghiară; în locurile cu circulație intensă ale orașului a amplasat plăci cu paragrafe luate din *Constituție*, referitoare la faptul că România este un stat național unitar; a organizat manifestații împotriva folosirii limbii maghiare și pentru scoaterea în afara legii a organizațiilor pentru apărarea intereselor maghiarilor; cu prilejul încheierii Tratatului de bază dintre România și Ungaria, a organizat în centrul orașului înmormântarea simbolică a „Păcii Românilor” într-un sicriu gol – cf. Incze 1997, 2004 – etc.). În vederea naționalizării orașului, primarul a dispus vopsirea băncilor, a coșurilor de gunoi, a pietrelor de pavaj, a balustradelor, a terenurilor de joacă în culorile tricolorului, precum și amplasarea unui număr foarte mare de steaguri românești pe stâlpi și clădiri (cf. capitolele aferente ale lucrărilor lui Szabó L. 2007 și Brubaker–Feischmidt–Fox–Grancea 2006). De asemenea, primarul a inițiat proiectarea unei noi steme a orașului prin folosirea unor simboluri asociate originilor romane, specific românești, stemă pe care a utilizat-o fără acordul și în ciuda protestelor Comisiei Naționale de Heraldică.

21 decembrie 1989 – geneza noului regim

Evenimentele și personalitățile importante pentru dictatura comunistă au fost înlocuite, cu necesitate, de victimele regimului totalitar. Ca moment al genezei democrației, anul 1989 a devenit *istorie imediată* (*histoire immédiate* – cf. Leduc 2006: 90–97) și s-a manifestat ca memoria propriilor sale idealuri.

La Cluj-Napoca, Revoluția a avut ca victime 26 de morți și 57 de răniți. Numărul morților și al răniților a fost de 13, respectiv 28 în Piața Unirii (Főtér). Memoria victimelor împușcate a fost comemorată după zilele revoluționare cu lumânări, rugăciuni comune și liturghii religioase. În baza respectului datorat morților, comemorările au fost repetate în cicluri de șase luni, respectiv anuale.

Mai multe grupuri sociale au încercat să își aproprieze evenimentele din trecutul apropiat. Schimbarea de regim, ce a succedat monopolul ideologic al memoriei regimului precedent, a făcut posibilă revigorarea memoriei și manifestarea noilor instituții în calitate de comunități comemorative.

Fabrica de Sticlă din Turda a comemorat evenimentele revoluționare ianuarie 1990; un angajat al întreprinderii, Lucian Mătiș, a căzut în Piața Unirii: „Ne închinăm în fața jertfei lui pentru libertate” [623]. Crucea din lemn din colțul pieței a fost ridicată „în amintirea victimelor dictaturii comuniste 1944–1989” [624]. În anul 1990, fiecare dintre locațiile tragice ale evenimentelor asociate cu schimbarea de regim (Piața Unirii, spațiul din fața Hotelului Astoria, sensul giratoriu din Mărăști, Calea Mănăștur) a fost marcată de către Uniunea Vatra Românească cu câte o placă memorială cu aceleași inscripții: „VESNICA CINSTIRE/ EROILOR NOSTRI/ 22 DECEMBRIE 1989./ UNIUNEA VATRA ROMANEASCA” [625–629]. Această modalitate de apropiere a Revoluției poate fi concepută ca propaganda proprie unei organizații interesate să ocupe spațiul orașului cu prezența sa.

După Revoluție – în urma unor inițiative individuale sau comunitare – au fost ridicate cruci și troițe în mai multe puncte ale orașului: în Piața Centrală, pe Calea Mănăștur și în spatele Catedralei Ortodoxe [640]. (Aceasta din urmă a fost mutată în fața Bisericii Ortodoxe din Someșeni în anul 1994 [694].) Ridicarea monumentului din sensul giratoriu (troița) a fost inițiată de o eparhie: „VEȘNICĂ POMENIRE EROILOR MARTIRI/ CĂZUȚI PENTRU REDEȘTEPTARE ȘI/ DEMNITATE NAȚIONALĂ – 21 DEC(EMBRIE). 1989./ RIDICATĂ DE/ CREDINCIOȘII/ BISERICII/ ORTODOXE/ ROMÂNE/ SF(ÂNTUL). I(OAN). BOTEZĂTORUL,/ MĂRĂȘTI” [641]. În cimitirul din Cluj-Mănăștur, numele victimelor Revoluției au fost sculptate pe coloana memorială a eroilor războaielor mondiale, ridicată în anul 1950 [470].

La rândul lor, și oficiile de administrație publică orășenești și județene au intrat în competiția pentru memoria evenimentului. În vederea legitimării structurii politice și pentru asigurarea încrederii populației, instituțiile statului au marcat și ele de regulă, aceleași locații (clădiri): „ÎN MEMORIA CELOR CARE S-AU/ JERTFIT PENTRU LIBERTATE ȘI/ DEMOCRAȚIE ÎN ZILELE DE/ 21–22 DECEMBRIE 1989./ PREFECTURA JUDEȚULUI CLUJ” [635–637]. Monumentul Eroilor Martiri, construit la inițiativa Consiliului Județean Cluj și al Asociației pentru Adevărul Revoluției din județul Cluj – instituție fondată de revoluționarii din 1989 –, a fost ridicat în anul 1993 pe parcela amenajată în Cimitirul Eroilor, în fața mormintelor eroilor Revoluției. Inscripția monumentului a reliefat valorile atribuite democrației: „PENTRU EI DEMNITATEA ȘI/ LIBERTATEA AU

FOST MAI PRESUS DECÂT/ VIAȚA”. Citatul biblic de pe piatra de altar amplasată în fața monumentului revendică tragerea la răspundere a celor implicați în represalii și invoacă justiția: „PÂNĂ CÂND, STĂPÂNE/ SFINTE ȘI ADEVĂRATE,/ NV VEI JVDECA ȘI NV/ VEI RĂZBVNA SÂNGELE/ NOSTRV FAȚĂ DE CEI/ CE LOCVIESC PE PĂMÂNT? APOCALIPSVL 6,10” [668].

Cu ocazia aniversării Revoluției în 21 decembrie 1996, Primăria a inaugurat plăci comemorative din marmură prevăzute cu cruci, pe care au fost inscripționate numele și vârsta victimelor (în total, 26 de persoane). Plăcile memoriale care au localizat evenimentul tragic au identificat trei martiri în fața Hotelului Astoria, 13 în Piața Unirii, unul la intersecția din sensul giratoriu din Piața Mărăști și nouă pe Calea Mănășturului: „AICI AU CĂZUT ÎN/ 21 DECEMBRIE 1989/ EROII MARTIRI: [...]” [734–737].

În anul 1997, cu prilejul comemorării a opt ani de la Revoluția din 1989, Asociația pentru Adevărul Revoluției din județul Cluj și-a marcat propriul sediu, Casa Memorială 21 Decembrie 1989 [746].

În 17 octombrie 2003, memoria revoluționarilor s-a îmbogățit cu un nou monument comemorativ. Lucrarea instalată în Piața Unirii (Főtér) poartă titlul de Stâlpi Împușcați. Cei șapte stâlpi reprezintă figuri umane stilizate, devenite victimele gloanțelor. Lângă monument, două plăci comemorative conțin numele victimelor (27 de persoane), urmate de un citat biblic: „Nu există iubire/ mai mare decât/ să-și dea cineva viața/ pentru prietenii săi” [831]. Instalarea stâlpilor a fost sprijinită de Primărie.

Evenimentele care au condus la schimbarea de regim au fost imortalizate și prin denumirea unui bulevard mai important. În anul 1990, Bulevardul Lenin a fost redenumit Bulevardul 22 Decembrie 1989, denumirea fiind schimbată în anul 1993, în urma adoptării consensului național referitor la ziua revoluției, în Bulevardul 21 Decembrie 1989.

Din cauza evenimentelor revoluționare sângeroase petrecute în oraș, Cluj-Napoca a primit titlul de „Oraș-martir” în anul 1994. Primăria și Prefectura Județului Cluj au amplasat plăci referitoare la acest titlu și eveniment la intrările în oraș dinspre Apahida, Baci, Turda și Florești [698–699, 701–702].

Eroii și marile personalități ale democrației

Reprezentările personalităților importante au îndeplinit o funcție dublă în urma schimbării de regim: pe lângă faptul că au marcat anumite realizări recunoscute și canonizate, acestea au pus în lumină cruzimile și caracterul antidemocratic al regimurilor precedente și contextele politice și sociale potrivnice creației și inhibitoare, legitimând astfel noul regim.

Personalităților publice care au jucat rolul opoziției în vechiul regim le-a fost atribuit un rol legitimator sub orânduirea postcomunistă/postdictatorială. Printre personalitățile anticomuniste comemorate la Cluj-Napoca prin intermediul unor plăci și statui regăsim deopotrivă politicieni, savanți, artiști și scriitori etc. Astfel, au fost marcate cu câte o placă memorială popasul clujean al filosofului și scriitorului Ion Desideriu Sîrbu, întemnițat de comuniști [632], domiciliul istoricului și politicianului Ioan Lupaș (1994) [696] și cel al lui Onisifor Ghibu, „MARE PEDAGOG ROMÂN/ ȘI/ DASCĂL AL NAȚIUNII” (1998) [749]. De asemenea, au fost comemorați și numeroși lideri ai Partidului

Național Tărănesc, formațiune politică de opoziție desființată în anul 1947. Domiciliul de odinioară al fostului prim-ministru Alexandru Vaida-Voevod a fost marcat în anul 1993: „ÎN ACEASTĂ CASĂ DE/ EL ÎNĂLȚATĂ A LOCUIT/ ÎNTRE ANII 1903–1940/ ALEXANDRU/ VAIDA-VOEVOD,/ CORIFEU AL MARII/ UNIRI” [670]. Bustul său a fost inaugurat în anul 1996 [720]. Cultul lui Iuliu Maniu, fost prim-ministru și președinte de partid (fondatorul Gărzii Maniu), președintele Consiliului Dirigent, „ORGANISM ROMÂNESC PROVIZORIU/ DE INTEGRARE A TRANSILVANIEI/ DUPĂ MAREA UNIRE”, a fost bazat parțial tot pe statutul de disident al acestuia (1994) [697]. La domiciliul istoricului și ministrului Alexandru I. Lăpădatu (Lapedatu) au fost inaugurate o placă memorială (în jurul anului 1996) [738] și un bust (2001) [806]. Personalitățile enumerate au reprezentat arhetipul democratului român în condițiile noului regim politic.

Reprezentanții științei și ai artei, precum și realizările culturale ale acestora, pe care – potrivit noii paradigme – regimul precedent le-a folosit în scopurile proprii, le-a discreditat și le-a privat de autenticitate, au continuat să joace un rol important în cadrul noii strategii a memoriei. În același timp, anumite grupări, societăți și asociații și-au desfășurat activitatea socială și/sau politică (parțial) tocmai pe marginea organizării memoriei personalităților evidențiate. În cele ce urmează am să prezint, atât cât este posibil, actele comemorative cu identificarea instituțiilor care au contribuit la formarea memoriei.

Unele personalități au fost integrate în spațiul memoriei pentru prima dată. A fost marcat atelierul în care „ȘI-A ÎNDURAT/ DESTINUL CREATOR” sculptorul Romul Ladea [646]. La puțin timp după înființare, Fundația „Sigismund Toduță” a amplasat o placă memorială pe fațada sediului său, fostul domiciliu al compozitorului (1992) [647]; asociația a ridicat bustul lui Sigismund Toduță în Parcul Central (Sétatér) în anul 2001 [801]. A fost marcată cu o placă memorială și casa în care a locuit Raluca Ripan, profesor de chimie [685]. În anul 1994, Institutul de Chimie, care a adoptat numele său, a aniversat înființarea instituției (datată 1951) precum și rolul jucat de prima femeie academician din România, distinsă cu titlul de doctor, amplasând o nouă placă pe fațada clădirii [686].

În urma unor inițiative individuale sau la propunerea societăților și a instituțiilor științifice, au fost marcate și domiciliile unor personalități precum scriitorul și filosoful Lucian Blaga (1991) [634], istoricul David Prodan (1992) [652], Ana Valeria Șoit („Poeta Moșilor”, care „a cules și publicat folclor minier”) (în jurul anului 1995) [715], istoricii literari Dumitru Popovici și Ioana Emilia Petrescu (1995) [713], sculptorul Virgil Fulicea (după 1996) [739], familia Stanca (fiii preotului și publicistului Sebastian Stanca: medicul Octavian Stanca, publicistul Horia Stanca, poetul și dramaturgul Radu Stanca) (în jurul anului 1996) [740], poetul și redactorul Alexandru Căprariu (1998) [751], Aurel Gurghianu (1998) [768] și Ion V. Boeriu, „magistrat, cercetător științific eminescolog și publicist” (1999) [772].

Domiciliul lui Aurel Moga, „ACADEMICIAN PROFESOR/ [...], PERSONALITATE MARCANTĂ A/ ȘTIINȚEI MEDICALE ROMÂNEȘTI,/ CORIFEU AL ȘCOLII MEDICALE/ ȘI FONDATOR AL CARDIOLOGIEI/ MODERNE CLUJENE”, a fost prevăzut cu o placă memorială la inițiativa unui institut de medicină (1993) [671]. Casa în care a locuit Iuliu Moldovan, „MARELE OM DE ȘTIINȚĂ,/ PROF(ESOR). [...],/ FONDATORUL/ ȘCOLII DE IGIENĂ ȘI SĂNĂTATE/ PUBLICĂ DIN CLUJ-NAPOCA ȘI/ ULTIMUL PREȘEDINTE AL «ASTREI»”, a fost marcată de Direcția de Sănătate Publică și de Universitatea de Medicină și Farmacie,

instituții care poartă numele profesorului (1994) [688]. Ridicarea bustului conductorului Antonin Ciolan în Parcul Central (Sétatér) (1994) [693] a fost propusă de un fost conductor și de un fost muzician al Filarmonicii (Erich Bergel și Gheorghe Mușat). Placa memorială de pe fațada casei lui Augustin Maior, „ilustru fizician”, [789] a fost instalată de Primărie (2000).²⁶⁰

Demersurile prin care unele personalități evidențiate și în regimul precedent au fost distinse cu monumente comemorative mai valoroase și cu inscripții modificate conform cerințelor noii ideologii au reprezentat, de fapt, onorarea și confirmarea realizărilor acestora. Din această categorie fac parte plăcile comemorative amplasate la domiciliile profesorului de lingvistică Grigore Silași (1999) [774] și istoricului și criticului literar Ion Agârbiceanu (1998) [757], respectiv busturile ridicate în memoria scriitorului și filosofului Lucian Blaga (1994) [682] și a scriitorilor Octavian Goga (1998) [755] și George Coșbuc (1998) [758].

Instituțiile locale și-au comemorat fondatorii, personalitățile ale căror nume le-au adoptat și propria istorie, evidențiind acele personalități care au fost considerate inițiatori ai realizării respective (culturale, sociale, politice etc.). În acest fel, instituțiile și-au creat propria *durată lungă* (*longue durée*).

Medicul fondator de spital Dominic Stanca a fost comemorat pe fațada clădirii (1992) [650]. O bancă clujeană a expus numele fondatorilor (1993) [666]. Bustul profesorului de medicină Iuliu Hațieganu a fost amplasat în casa scărilor a Clinicii de Medicină Internă III [678]. O instituție militară a ridicat în fața cazarmii busturile generalilor de armată Gheorghe V. Avramescu și Nicolae I. Dăscălescu, comandanți ai Armatei a 4-a Române (1995) [704–705], iar în curte a instalat busturile generalului Traian Moșoiu și al mareșalului Constantin Prezan (1996) [729–730]. Bustul profesorului Niculae Stăncioiu a fost ridicat de Institutului Inimii, care i-a adoptat numele (1999) [775]. Inspectoratul de Jandarmi Județean Cluj a inaugurat placa comandanților unității (1999) [776]. În incinta Parcului Etnografic Național a fost dezvelită troița fondatorului Romulus Vuia (al cărui nume îl poartă instituția), respectiv al etnografului Valeriu Butură (1999) [777]. În curtea Muzeului Etnografic al Transilvaniei a fost instalat bustul lui Romulus Vuia, cercetător etnograf și fostul director al instituției (1999) [779]. La intrarea sediului Inspectoratului pentru Situații de Urgență „Avram Iancu” al Județului Cluj au fost enumerați comandanții instituției după anul 1936 [816]. În Palatul Prefecturii au fost menționate denumirile instituțiilor de administrație publică ce au stat în fruntea județului Cluj între anii 1919 și 2003 [822], respectiv numele prefecților români din perioada 1919–2003 [823].²⁶¹

Comemorările din incinta instituțiilor de învățământ sau organizate de acestea merită o atenție deosebită. În cinstea lui Avram Iancu a fost amplasată o troiță din lemn cu ocazia inaugurării unui nou corp de clădire al Universității care poartă numele revoluționarului (2003) [825].

În clădirea centrală a Universității „Babeș-Bolyai” a fost amplasat bustul fizicianului și cercetătorului spațiului cosmic Hermann Oberth (2003) [826]. În Galeria Recto-rilor au fost amplasate plăcile memoriale realizate în relief ale rectorilor universității

260 Facultatea de Fizică a Universității „Babeș-Bolyai” a dat numele său unui amfiteatru (1995), iar Colegiul Tehnic de Comunicații i-a adoptat numele (2004).

261 Inscripțiile au fost completate de mai multe ori după anul 2003.

– Ionel Haiduc (1993) [677], Andrei Marga (2004) [832] – de după 1989. În curtea interioară a Universității²⁶² au fost comemorați savanții ale căror nume le poartă Universitatea, prin amplasarea busturilor medicului Victor Babeș și al matematicianului Bolyai János [675–676] în jurul anului 1993. Bustul zoologului și speologului francez René Jeannel (2000) [785] a fost ridicat de Primărie în curtea Facultății de Biologie și Geologie a Universității „Babeș-Bolyai”. În clădirea Institutului de Iudaistică al Universității a fost amplasat bustul lui Albert Einstein (2002) [817].²⁶³

Cu prilejul adoptării numelui instituției în anul 1993, Universitatea de Medicină și Farmacie „Iuliu Hațieganu” a inaugurat și o placă memorială referitoare la istoria Universității [657] și a ridicat un bust în cinstea „ACAD(EMICIANULUI). PROF(ESOR). DR./ IULIU HAȚIEGANU,/ [...] CTITOR AL UNIVERSITĂȚII” [664].²⁶⁴ Conducerea Universității a denumit o sală de conferințe după profesorul de stomatologie. În anul 1996, în fața amfiteatrului, promoția din anul 1921 a inaugurat o placă memorială în cinstea personalității al cărei nume a fost adoptat de instituție, a „FONDATORULUI/ ȘCOLII SUPERIOARE ROMÂNEȘTI DE/ STOMATOLOGIE” [724]. În curtea aceleiași universități și a Direcției de Sănătate Publică „Iuliu Moldovan”, Primăria a ridicat bustul fostului președinte american Woodrow Wilson (2002) [815].

Bustul personalității al cărei nume a fost adoptat de instituție a fost ridicat (după anul 2000) în interiorul clădirii în cazul Academiei de Muzică „Gheorghe Dima” [716], respectiv în curte, în cazul Universității „Spiru Haret” [798].

În Parcul Sportiv „Iuliu Hațieganu” a fost instalat în anul 1995 monumentul comemorativ al atleților: „ÎN MEMORIA CELOR DOI/ TITANI AI ATLETISMULUI/ UNIVERSITAR CLUJEAN,/ DR. IOAN ARNĂUT,/ ANTRENOR EMERIT/ 1910–1992,/ PROF(ESOR). ION MOINA,/ MAESTRU EMERIT AL SPORTULUI/ 1921–1990,/ ȘI A TUTUROR CELOR CARE AZI NU/ MAI SUNT PRINTRE NOI ȘI CARE PRIN/ MUNCĂ ȘI DĂRUIRE AU CONTRIBUIT/ LA GLORIA SPORTIVĂ A ATLETISMULUI” [709].

Universitatea Sapiientia a ridicat o placă memorială „în cinstea celor mai generoși donatori” care au contribuit la înființarea instituției (2003) [828].

Școlile au ridicat monumente comemorative în cinstea personalităților ale căror nume le-au adoptat și a aniversărilor înființării lor. Busturile lui Avram Iancu (1991) [633] și Emil Racoviță (1993) [672] au fost amplasate în fața instituțiilor de învățământ sau în curtea acestora la inițiativa școlilor respective. Liceul Pedagogic a aniversat 125 de ani de la înființare prin dezvelirea unei plăci memoriale (1996) [722].

Între anii 1994 și 2001 s-a declanșat un adevărat val de redenumiri ale școlilor. La inițiativa proprie a instituțiilor de învățământ, școlile, care până atunci s-au deosebit între ele prin numere, au adoptat numele unor personalități românești remarcabile. Cu prilejul festivităților onomastice sau în cadrul zilelor școlii, au fost ridicate busturi și plăci comemorative cu sprijinul Primăriei, care a susținut explicit aceste inițiative. Bustul lui Ion Agârbiceanu [687] a fost ridicată în anul 1994, bustul și placa memo-

262 În anii 2000 curtea interioară a primit denumirea de Parc Memorial al Universității și reprezintă un spațiu permanent al actelor comemorative.

263 În aceeași clădire a sală a fost denumită după fizician, iar alta, după realizatorul și donatorul bustului (Sala Margo și Egon Marc Löwith).

264 În incinta aceleiași instituții au fost inaugurate mai multe plăci comemorative care au menționat numele și timpul petrecut în funcție ale persoanelor care au condus Universitatea și facultățile acesteia (rectori [658], prorectori [659] și decani [660–663]).

rială ale lui Liviu Rebreanu [759–760], bustul și placa memorială ale lui Ion Creangă [761–762] în anul 1998, busturile lui Onisifor Ghibu [778], Ioan Bob [780] și Horea [781] în anul 1999, busturile lui Mihai Eminescu [782], Octavian Goga [786] și David Prodan [787] și placa memorială a lui Anghel Saligny [797] în anul 2000, iar placa memorială a lui Ioan Lupaș [800] în anul 2001.

Bustul lui Gheorghe Șincai a fost donat școlii omonime de către părinți (2004) [830], iar cel al lui Avram Iancu, de executantul lucrării, Turnătoria Metalul, și de un inginer al acesteia (2004) [838].

(Re)compunerea trecutului național românesc

Cel mai important domeniu al strategiilor comemorative ale elitelor române l-a reprezentat construirea identității naționale și și adnotarea trecutului național. Elementele constitutive ale acestuia din urmă au fost miturile de origine istorice, sociale și culturale, sub forma următoarelor toposuri: mitul originii daco-romane, dezvoltarea națională, prejudiciile naționale suferite sub suveranitatea maghiară și austriacă, înflorirea culturii și științei românești sub autoritatea străină și în perioadele de oprimare, unificarea națională, evenimentele unirii Transilvaniei cu țările românești, formarea națiunii-stat.

Unele evenimente comemorate și acte comemorative au format parte din cano-nul politic și în epocile anterioare. Un asemenea element a fost, spre exemplu, și noua interpretare a procesului Memorandumului din anul 1894. La centenarul din 1994, impunătorul Monument al Memorandiștilor [681], o clopotniță stilizată, a fost inaugurat în cadrul unei festivități de anvergură, în locul unde a stat statuia Lupa Capitolina [583], înlăturată cu acest prilej (și depozitată la Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei). Pe postamentul monumentului au fost imortalizate numele a cincisprezece memorandiști și a fost citat și cu această ocazie răspunsul unuia dintre autori ai Memorandumului (Ioan Rațiu) (cf. [364, 648]). Monumentul a fost inclus ca un element în stema oficială a orașului. În epoca studiată (între anii 1992–2004) numele fiecăruia dintre condamnați și ale avocaților apărării au fost atribuite unor străzi.

În construirea memoriei referitoare la evoluția și continuitatea națională românească, cea mai mare importanță a fost atribuită, și în această epocă, aspirațiilor de integrare națională și actelor de unire a țărilor românești. Studiind aceste acte memoriale în ordinea cronologică a evenimentelor comemorate, constatăm faptul că, la Cluj-Napoca, regăsim în aceeași măsură reprezentarea unificărilor din anul 1600, realizate de Mihai Viteazul, a unirii realizate de Cuza a principatelor românești în anul 1859, precum și a evenimentelor unirii Transilvaniei cu România din anul 1918 de la Alba Iulia. (În aceeași categorie a aspirațiilor de integrare națională poate fi inclusă și interpretarea românească a evenimentelor din anii 1848–1849, însă pe aceasta o voi analiza într-un capitol separat.)

În anul 1998, primarul a modificat și a completat inscripția de pe statuia lui Baba Novac, ridicată în anul 1976 [590]. În urma schimbării textului, trecutul reprezentat a devenit mai compromițător pentru etnia maghiară: „BABA NOVAC,/ CĂPITAN AL LUI/ MIHAI VITEAZUL./ UCIS ÎN CHINURI GROAZNICE/ DE CĂTRE UNGURI,/ ÎN DATA DE/

5 FEBRUARIE 1601./ S-A RIDICAT ACEST/ MONUMENT, SPRE/ CINSTIREA MEMORIEI/ SALE ÎN ANUL 1975” [766].

În 2003, vizavi de statuia ecvestră a voievodului, ridicată în anul 1976 [595], a fost inaugurată Flacăra Veșnică, a cărei inscripție reprezintă un citat atribuit însuși domnitorului Mihai Viteazul: „ATÂȚIA ANI AM STAT ÎMPOTRIVA TURCILOR CU OAMENII/ MEI ȘI CU PUȚINUL AJUTOR AL ȚĂRII MELE,/ NECRUȚÂND NICIODATĂ SÂNGELE PENTRU ARDEAL/ CARE SUB APĂRAREA MEA, ÎNTRU NIMIC N-A CUNOSCUȚ/ NICI O PAGUBĂ ȘI ESTE ÎNTREG” [824].

Bustul domnitorului român Alexandru Ioan Cuza [771] a fost ridicat în anul 1999 la capătul străzii care îi poartă numele. Istoriografia românească socotește unirea principatelor românești drept meritul cel mai important al domnitorului.

În aceeași perioadă a fost subliniată și pregătirea, realizarea și istoria mării uniri a Transilvaniei cu România în secolul XX. Ziua adunării naționale care a proclamat intenția unirii (1 decembrie 1918) a fost declarată Ziua Națională a României în anul 1990 (prin Legea nr. 10 din 31 iulie 1990.)

Memoria personalităților asociate cu unirea și a pregătitorilor acesteia au fost comemorate separat. Istoricului, academicianului și politicianului Alexandru I. Lăpădatu (Lapedatu), „LUPTĂTOR NEOBOSIT PENTRU/ ÎNTREGIREA ROMÂNIEI”, i-a fost dedicată o placă memorială (în jurul anului 1996) [738] și un bust (în 2001) [806]. Alexandru Vaida-Voevod, „corifeu al Marii Uniri”, a primit și el o placă memorială (1993) [670] și un bust (1996) [720]. Ioan Lupaș a fost prezentat contemporanilor și posterității ca „MARELE ISTORIC/ [...],/ MILITANT DE SEAMĂ PENTRU MAREA UNIRE,/ PROFESOR LA UNIVERSITATEA DACIEI SUPERIOARE,²⁶⁵/ FONDATOR ȘI DIRECTOR AL INSTITUTULUI DE ISTORIE NAȚIONALĂ,/ REMARCABILĂ PERSONALITATE A CULTURII ROMÂNE” (1994) [696]. În această categorie putem include și bustul președintelui american Woodrow Wilson, „EROU AL/ LIBERTĂȚII ȘI DEMOCRAȚIEI ÎN LUME, CARE/ A CONTRIBUIT LA FĂURIREA ROMÂNIEI MARI/ ȘI LA VIITORUL UNEI EUROPE DREPTE ȘI UNITE” (2002) [815].

A fost marcată cu o placă memorială și fostul sediu de bancă în care a funcționat Senatul Național Român din Ardeal, instituția care a pregătit unirea: „ÎN ACEASTĂ CLĂDIRE, FOSTUL SEDIU AL BĂNCII/ «ECONOMUL», S-A ÎNFIINȚAT LA 2 NOIEMBRIE 1918 ȘI A ACTIVAT/ SENATUL NAȚIONAL ROMÂN DIN ARDEAL/ AVÂND ÎN FRUNTE PE/ DR. AMOS FRÂNCU ȘI DR. EMIL HAȚIEGANU/ CARE AU LUPTAT PENTRU AFIRMAREA POLITICĂ A/ NAȚIUNII ROMÂNE ȘI PENTRU REALIZAREA/ MARI UNIRI DE LA 1 DECEMBRIE 1918” (1994) [695]. În memoria proaspăt construită a putut fi încadrat și acel elev care a apărat sediul organizației și a fost ucis de nobilii maghiari. În cuvintele celeilalte inscripții de pe clădire: „AICI A FOST ÎMPUȘCAT LA 19 DEC(EMBRIE). 1918/ ELEVUL ROMÂN/ OCTAVIAN PETROVICI,/ ÎN LUPTA CU GĂRZILE NEMEȘILOR/ PENTRU APĂRAREA SEDIULUI/ SENATULUI NAȚIONAL ROMÂN DIN/ ARDEAL, AFLAT ÎN CLĂDIREA BĂNCII/ «ECONOMUL»” (1993) [674].

265 În primii ani de funcționare, universitatea românească înființată în anul 1919 (Universitatea din Cluj/ Kolozsvári Egyetem) a figurat, în cadrul discursurilor naționale și în discursul politic public, sub denumirea de Universitatea Daciei Superioare, pentru ca, începând din anul 1927, să fie adoptată ca denumire oficială Universitatea „Regele Ferdinand I”. Prima denumire vehiculează o forță mobilizatoare din perspectiva identității naționale: Dacia este țara dacilor, iar românii – potrivit miturilor de origine istorice – provin din amestecul acestei populații cu romanii.

Placa memorială a regelui român Ferdinand I a fost ridicată în anul 2002, în cinstea lui „FERDINAND/ CEL LOIAL,/ ÎNTREGITORUL DE/ NEAM ȘI ȚARĂ,/ PRIMUL MAREȘAL AL/ ROMÂNIEI” [821]. Actul comemorativ a avut loc pe strada care îi poartă numele.

În tematica aceluiași eveniment au mai fost integrate și alte acte comemorative. Conform plăcii comemorative amplasate pe latura hotelului din Piața Unirii, clădirea ar fi reprezentat spațiul dezvoltării ideilor naționale, ca loc de întâlnire al intelighenței românești și loc al înființării unui important organ de presă în limba română: „AICI, ÎN FOSTUL RESTAURANT «NEW YORK»,/ ACTUALUL «CONTINENTAL»,/ A FOST PRĂGĂTITĂ APARIȚIA, LA 1 MAI 1921,/ A CUNOSCUTEI REVISTE/ GÂNDIREA, ROD AL IDEALURILOR MARII UNIRI,/ PRIN STRĂDANIA ȘI TALENTUL UNOR SCRITORII/ DIN TOATE PROVINCIIILE ROMÂNEȘTI:/ CEZAR PETRESCU, GIB I. MIHĂESCU,/ LUCIAN BLAGA, ADRIAN MANIU, D. I. CUCU/ ȘI ALȚII” (2001) [799].

Pe lângă unificarea națiunii și a provinciilor românești, și păstrarea și apărarea țării (prin mijloace armate) a fost transformată într-un conținut al memoriei. Placa memorială amplasată pe clădirea Primăriei s-a referit la această parte a țării, anexată temporar de către străini, ca la un străvechi teritoriu românesc, pentru care armata română a luptat vitejește și pe care l-a eliberat: „11 OCTOMBRIE 1944 – 11 OCTOMBRIE 1994/ O JUMĂTATE DE SECOL DE CÂND ORAȘUL NOSTRU/ A FOST ELIBERAT DE CĂTRE ARMATA ROMÂNĂ DIN ROBIA/ ÎN CARE ÎL ARUNCASE DIKTATUL DE LA VIENA./ ACEASTĂ CLĂDIRE A FOST ULTIMUL PUNCT IMPORTANT/ AL REZISTENȚEI INAMICE, CUCERIT DE ARMATA NOASTRĂ/ ÎN ÎNAINȚAREA EI VICTORIOASĂ, CARE A READUS ARDEALUL/ DE NORD – STRĂVECHE VATRĂ ROMÂNEASCĂ – ÎN/ GRANITELE SALE FIREȘTI./ GLORIE ETERNĂ EROILOI NEAMULUI!” [689] Tot cu acest prilej a fost amplasată piatra de temelie a Monumentului Ostașului Român (1994) [690]. Conform plăcii memoriale inaugurate în sala de consiliu a Primăriei, în sala respectivă „S-A ÎNTRUNIT/ ÎN ȘEDINȚĂ GUVERNUL ROMÂNIEI,/ LA 13 MARTIE 1945, CU PRILEJUL/ REVENIRII SUB ADMINISTRAȚIE/ ROMÂNEASCĂ A TRANSILVANIEI/ DE NORD, RĂPITĂ PRIN DICTATUL/ FASCIST DE LA VIENA” [836].

Studentii români care se opuneau reviziei teritoriale maghiare și comunismului au inițiat o mișcare populară în apărarea democrației și a unității teritoriale a statului român în anul 1946. Potrivit inscripției plăcii comemorative amplasate pe peretele fostului cămin studentesc, „ÎN NOAPTEA DE 28/29 MAI 1946/ ACEST CĂMIN STUDENTESC/ A FOST ATACAT ȘI DEVASTAT/ DE GRUPURI PROVOCATOARE ÎNARMATE./ VIOLENȚELE COMISE DE ACESTE/ AU FOST URMATE DE PROTESTUL/ STUDENȚIMII CLUJENE,/ CONCRETIZAT ÎN MAREA GREVĂ/ ANTIREVIZIONISTĂ ȘI ANTICOMUNISTĂ/ DIN 1–19 Iunie 1946,/ CEA DINTÂI MIȘCARE/ PENTRU APĂRAREA DEMOCRAȚIEI/ ȘI/ INTEGRITĂȚII TERITORIALE/ A STATULUI ROMÂN” (1996) [723].²⁶⁶

Pe lângă actele comemorative, strategiile de interpretare a trecutului pot fi remarcate și în denumirea străzilor și piețelor. Numele personajelor implicate în unificarea statului au fost folosite ca nume de străzi, iar evenimentul însuși a dat numele unei piețe. Numele străzii Amos Frâncu, ce a fost dat inițial în anul 1933, a fost aprobat și de administrația locală din anul 1990. Piața Victoriei a devenit Piața Avram Iancu începând din anul 1993, strada Poștei a devenit strada Octavian Petrovici începând din anul

266 Relatarea contemporană a evenimentelor: *Igazság*, Anul II, Nr. 122, 31 mai 1946, 1; Anul II, Nr. 123, 2 iunie, 1.

1999,²⁶⁷ iar numele străzii Gheorghe Doja (Dózsa György) a fost schimbat, în același an, în Regele Ferdinand (numele purtat de stradă între anii 1923 și 1941), strada Tineretului a devenit, în anul 1999, Alexandru Vaida-Voevod etc. Începând din anul 1999, Piața Libertății a redevenit Piața Unirii (numele pe care l-a purtat între anii 1923 și 1941).

Memoria unificărilor, respectiv sărbătorile și comemorările naționale românești bazate pe acestea comportă, pornind de la originile lor istorice, semnificații diferite pentru români și maghiari. Pentru români, acestea înseamnă momente istorice importante din procesul împlinirii țării și a națiunii, iar pentru maghiari, experiențe ale ruperii unui ținut și ale tăierii în bucăți a corpului națiunii. Din această cauză, sărbătoarea națională română nu poate fi, prin însăși natura sa, altceva decât manifestarea periodică a statului național; construirea și organizarea memoriei acestui eveniment nu poate integra maghiarii.

Asigurarea autenticității analizelor ulterioare impune necesitatea introducerii conceputul și modelului teoretic de *discurs* al cercetătorului francez al societății Michel Foucault. Acesta interpretează formele de vorbire vehiculate de societate ca discursuri și constată faptul că, în orice moment al istoriei, se dă o luptă pentru dominarea discursului, acesta reprezentând „acea putere pe care oamenii încearcă să o acapareze” (Foucault 1998: 51). În vederea dominării discursului și cu instrumentele discursului, societatea însăși și grupurile sociale luptă continuu pentru privilegiile și drepturi sociale și politice. Totodată, discursurile nu sunt deschise tuturor, persoanele sau grupurile care le domină nu permit accesul oricărei persoane sau oricărui grup la discurs: „discursul nu este deschis în aceeași măsură înspre toate domeniile și nu se poate pătrunde oriunde; există domenii strict interzise (diferențiatore și diferențiate)” (Foucault 1998: 60). Potrivit acestei teorii, aspirațiile naționale spre dominarea memoriei publice de la Cluj-Napoca pot fi considerate forme ale discursului – lăsând pentru un moment la o parte eterogenitatea internă a părților implicate și diferențele de opinii existente –, astfel încât ne putem concentra asupra a doi actori sociali și politici de o importanță deosebită, elita română și cea maghiară, pe care le putem defini ca *societăți discursive* (Foucault 1998: 61).

Figuri ale memoriei românești

În paginile următoare am să trec în revistă strategiile practice și simbolice ale elitei române concepute ca o societate discursivă. Apoi voi prezenta construirea trecutului național românesc în reprezentarea propriei interpretări a istoriei în spațiul orașului. Cum a fost dusă lupta pentru apropierea spațiului? Care au fost instrumentele, demersurile și figurile comemorative folosite?

Pe baza cercetărilor preliminare am putut constata faptul că retorica actelor comemorative ale epocii a fost una aplicată în mod conștient, cu un caracter deliberat foarte evident. Inițiatorii actelor comemorative au fost cei care au ales spațiul, timpul și evenimentul concret al realizării acestora.

267 În perioada dintre anii 1929 și 1941, numele străzii a fost Consiliul Național, cu care a fost asociat și purtătorul noii denumiri a străzii.

Alegerea spațiului

În ceea ce privește alegerea spațiilor de realizare a actelor comemorative, se observă mai multe modalități folosite. Unul dintre demersurile cele mai importante, elaborat în Europa secolului al XIX-lea și folosit până în prezent, l-a reprezentat comemorarea pe baza creării unor tradiții inedite (cf. Hobsbawm 1987). Atribuindu-și poziția vorbitorului legitim, elita aflată la putere a construit memorii noi. Eforturile elitei s-au îndreptat spre „acoperirea pe cât posibil completă cu locuri marcate simbolic” (Bodó–Bíró 2000: 27) a spațiului pe care l-a considerat relevant și spre asocierea acestor locuri cu spațiul național românesc.

Intențiile de (re)amenajare simbolică a spațiului au vizat îndeosebi zona centrul orașului, spațiul orașului medieval, purtătorul amprenteii arhitecturii săsești și maghiare. Puterea politică românească a urmărit să descopere, dar și să creeze amintiri românești în spațiul respectiv. Dintre acestea fac parte Monumentul Memorandiștilor (1994) [681], plăcile comemorative ale sediului Senatului Național Român din Ardeal (1994) [695] și sediului Consiliului Dirigent (1994) [697], placa memorială a înființării Gărzii Naționale Române din Ardeal (1995) [703] și cele ale primarilor români Nicolae Drăganu (1999) [773] și Iulian Pop (2000) [783] etc.

Un alt demers comemorativ și de creare a spațiului a funcționat, de fapt, în strânsă asociere cu cel prezenta anterior: elita română și-a suprapus propriile intenții de ocupare a spațiului locurilor marcate anterior de etnia maghiară. (Aceasta nu înseamnă crearea unui spațiu paralel: potrivit intențiilor care au motivat actele de expunere a memoriei, nu a fost vorba despre un proces de organizare simetrică a memoriei și a spațiului.) Procesul a fost motivat, parțial, și de faptul că, sub o formă sau alta, aceste spații reprezentau locații ale trecutului comun. La sediul de odinioară al Dietei care a pronunțat unirea Transilvaniei cu Ungaria (1848) a fost reinaugurată (în 1992) placa memorială a intelectualilor români condamnați în procesul Memorandumului (1894) [648]. În cinstea revoluționarilor George Barițiu și Nicolae Bălcescu a fost instalată o placă memorială bilingvă, în limbile română și engleză (1996) [719], pe o clădire marcată deja cu placa memorială a poetului maghiar Petőfi Sándor. Pe casa natală a matematicianului maghiar Bolyai János a fost amplasată placa memorială a redacției unei reviste în limba română: „ÎN ACEASTĂ CLĂDIRE/ ȘI-A DESFĂȘURAT ACTIVITATEA/ REVISTA STEAUA/ ÎN ANII 1950 ȘI 1951,/ PE ATUNCI ALMANAHUL LITERAR,/ PRIMA PUBLICAȚIE/ POSTBELICĂ ROMÂNEASCĂ/ DE CULTURĂ LA/ CLUJ-NAPOCA” (2000) [788].

În lupta pentru trecut, elita dominantă – în cazul de față, cercurile de putere române asociate Primăriei²⁶⁸ – a încercat să suprascrive și să desființeze simbolic spațiile marcate deja sau considerate proprii de către cealaltă etnie. Acesta poate fi considerat și un demers separat. Bunăoară, placa memorială a istoricului și politicianul român ce a sprijinit unirea Ioan Lupaș (1994) [696] a fost instalată pe sediul organizației politice maghiare UDMR (Uniunea Democrată Maghiară din România). Primăria a instalat o

268 Parafraza trimite la faptul că majoritatea plăcilor comemorative și a statuilor ridicate între anii 1992 și 2004, cu caracter politic sau politizate, au fost comandate de către primarul român al orașului și votate de majoritatea (etnică) a consilierilor locali. De fapt, inscripțiile celor mai multe monumente și trimit explicit la această instituție.

placă memorială și în cinstea poetului român Octavian Goga pe clădirea Facultății de Litere – fosta clădire a Școlii de fete Marianum –, „SPRE/ A SE AMINTI TUTUROR CĂ/ POETUL ȘI OMUL POLITIC/ OCTAVIAN GOGA/ 1881–1938/ A FOST DOCTOR HONORIS CAUSA/ ȘI/ PROFESOR/ DE JURE/ AL ACESTEI PRESTIGIOASE FACULTĂȚI” (1998) [754].²⁶⁹ Placa în limba română amplasată pe clădirea Liceului Teoretic „Báthory István” – Liceul Regal, mai târziu Colegiul Superior Romano-Catolic – a marcat faptul că „ÎN ACEASTĂ CLĂDIRE/ ȘI-A FINALIZAT STUDIILE LICEALE/ MARELE PATRIOT ȘI REVOLUȚIONAR ROMÂN/ ARON PUMNUL/ 1818–1866,/ FILOLOG, ISTORIC, TEOLOG ȘI CRITIC LITERAR,/ ILUSTRU MENTOR AL LUI/ MIHAI EMINESCU” (1998) [767]. Placa memorială în limba română instalată pe Hotelul New York, considerat un loc simbolic al lumii burgheze maghiare de la începutul secolului, omagia un organ de presă românesc, respectiv pe fondatorii și redactorii acestuia, sprijinitori ai unirii (2001) [799].

Din perspectiva maghiarilor clujeni, inclusiv din punct de vedere istoric, una dintre cele mai importante personalități asociate cu orașul este Matia Corvinul. Cultivarea memoriei regelui are o tradiție multiseculară. Aniversările legate de persoana sa au continuat să fie sărbătorite prin conferințe științifice, prelegeri și zile culturale (maghiare) și după anul 1989, iar în contextul turismului local și regional, vizitarea casei natale, cea mai veche clădire a orașului, și a statuii ecvestre a regelui reprezintă atracții obligatorii ale orașului.

Inscripția bilingvă, în limbile română și engleză, a plăcii comemorative amplasate lângă placa cu inscripția în limba maghiară, instalată pe casa natală a regelui Matia în anul 1889 [276], prezintă ca pe o simplă tradiție istorică, și nu ca pe un fapt, nașterea regelui în această casă, și îl prezintă pe Matia ca fiind român: „POTRIVIT TRADIȚIEI ISTORICE,/ ÎN ACEASTĂ CASĂ S-A NĂSCUT/ MATEI CORVIN,/ FIUL MARELUI OȘTEAN/ IANCU DE HUNEDOARA,/ VOIEVOD AL TRANSILVANIEI ȘI GUVERNATOR AL UNGARIEL/ ROMÂNUL MATEI CORVIN ESTE CONSIDERAT DATORITĂ/ ÎNFĂPTUIRILOR DIN TIMPUL DOMNIEI/ 1458–1490/ CEL MAI MARE REGE AL UNGARIEI” (1996) [717].

În anul 1992, pe postamentul statuii ecvestre a regelui Matia a fost reinstalată aprecierea, în mare parte identică cu cea din anul 1932 [382], a istoricului român Nicolae Iorga. Potrivit inscripției plăcii, regele (român) ar fi suferit o înfrângere pe teritoriul Moldovei: „BIRUITOR ÎN RĂZBOAIE, ÎNVINS/ NUMAI LA BAIJA DE PROPRIUL/ SĂU NEAM, CÂND ÎNCERCA SĂ/ ÎNVINGĂ MOLDOVA NEBIRUITĂ./ NICOLAE IORGA” [653].

În fața grupului statuar s-au făcut săpături arheologice care au durat mai mult de un deceniu (1994–2008), pentru descoperirea unor presupuse urme daco-romane, care, în sensul teoriei romantice a continuității, ar fi demonstrat anterioritatea românilor în regiune. Conform planurilor primarului, față în față cu ansamblul monumental, pe locul de odinioară al statuii Lupa Capitolina [356], ar fi urmat să fie ridicată o copie a Columnei lui Traian din Roma, a cărei piatră de temelie, marcată cu o placă memorială, a fost depusă în anul 1998: „PE ACEST LOC SE VA ÎNĂLȚA/ REPLICA ÎN MĂRIME NATURALĂ/ A MONUMENTULUI/ COLUMNA LUI TRAIAN” [769]. În ajunul predării festive a Monumentului Memorandiștilor, amplasat în colțul Pieței Unirii (Fő tér) [681], primarul a dispus acoperirea cu var a plăcii comemorative a generalului revoluționar

269 Conducerea Universității a protestat împotriva instalării plăcii. În acest caz, pe lângă conflictele interetnice, trebuie să luăm în considerare și opoziția dintre Oficiul Primăriei și instituția universitară, dintre sfera politică și cea a științei.

pașoptist Bem József (Józef Bem) [295], instalată pe peretele unei clădiri din apropiere.²⁷⁰ Și aceste demersuri pot fi concepute ca reinterpretarea și desființarea practicii simbolice anterioare de ocupare a spațiului de către etnia maghiară.

Așadar, în epoca studiată se observă trei strategii românești ale organizării spațiului: 1. ocuparea intensivă a spațiului (expunerea memoriei ocupă centrul orașului), 2. ocuparea extensivă a spațiului (reprezentarea trecutului tinde să ocupe spațiul întregului oraș), respectiv 3. rivalizarea sau ocuparea combativă a spațiului (suprapunerea memoriei românești unor spații maghiare).

Alegerea evenimentului

În perioada respectivă, stăpânii discursului istoric, puterea politică și conducerea locală, au încercat parcă „să schimbe retroactiv timpul istoric, să reorganizeze și să rescrie istoria, în vederea legitimării politice a prezentului de către trecut” (Barna 2002: 160). Prin alegerea evenimentului, elita română comemoratoare a urmărit scopuri asociate cu construirea națiunii și legitimarea însuși caracterului comemorării. După cum se observă în cazul majorității actelor comemorative, o importanță deosebită le-a fost atribuită unificărilor și cultului personalităților care le-au sprijinit, precum și mișcărilor de dreapta românești interbelice și de după al Doilea Război Mondial – cu alte cuvinte, memoriei unor evenimente a căror comemorare nu poate fi asumată decât cu unele rezerve de către maghiari sau chiar ofensatoare la adresa acestora.

Pe lângă întâietatea în ocuparea spațiului, a fost construită și memoria primatului și a inițiativelor în plan cultural. Memoria „primelor” instituții românești a fost marcată cu plăci comemorative. Potrivit inscripțiilor, aceste instituții au fost înființate de către „primii” eroi culturali români. Înființarea, în anul 1919, a primului spital român al orașului – în același timp, primul spital de femei din Cluj – constituie meritul doctorului Dominic Stanca (1992) [650]. O altă placă memorială a identificat prima școală românească: „ÎN ACEASTĂ CLĂDIRE ȘI-A AVUT SEDIUL/ PRIMA ȘCOALĂ ROMÂNEASCĂ/ DIN/ CLUJ-NAPOCA,/ ÎNFIINȚATĂ ÎN ANUL DE GRAȚIE 1853,/ DUPĂ SECOLE DE ÎNTUNERIC ȘI INTOLERANȚĂ” (1998) [753]. Sextil Pușcariu, „REPUTAT LINGVIST ȘI PROFESOR,/ PRIMUL RECTOR AL/ UNIVERSITĂȚII DACIEI SUPERIOARE”, a înființat Muzeul Limbii Române, „PRIMUL INSTITUT DE LINGVISTICĂ/ DIN ȚARĂ”, în anul 1919 (1998) [764]. Casa unui savant român a fost marcată cu următorul text: „ÎN ACEASTĂ CLĂDIRE A LOUIT/ ILUSTRUL LINGVIST,/ PROFESOR UNIVERSITAR/ DR. GRIGORE SILAȘI/ 1836–1897/ PRIMUL PROFESOR DE/ LIMBA ȘI LITERATURA/ ROMÂNĂ/ DE LA UNIVERSITATEA/ CLUJEANĂ”²⁷¹ (1999) [774]. Potrivit plăcii comemorative instalate pe Casa Sfatului de odinioară, Iulian Pop a fost „PRIMUL PRIMAR ROMÂN/ AL MUNICIPIULUI/ CLUJ-NAPOCA” (2000) [783], iar Nicolae Drăganu, „DECAN AL/ FACULTĂȚII DE LITERE,/ RECTOR AL/ ALMEI MATER NAPOCENSIS/ ȘI/ PRIMAR AL CLUJULUI” (1999) [773]. *Almanahul Literar* a fost „PRIMA PUBLICAȚIE/ POSTBELICĂ ROMÂNEASCĂ/ DE CULTURĂ LA/ CLUJ-NAPOCA” (2000) [788].

270 Gestul a stârnit proteste din partea unei școli din Polonia (cf. Szabó Zs. 1994, 2009).

271 În mod inedit, formularea nu conține denumirea universității. Motivul acestei manevre retorice constă în faptul că universitatea respectivă era o instituție maghiară.

Din analiza inscripțiilor de pe plăcile comemorative reiese faptul că aceste texte memoriale noi, dedicate personalităților române, sunt puternic politizate și se caracterizează printr-o încărcătură etnică intensă. De fapt, memoria personalităților române nu a reprezentat decât un pretext pentru discursul istoric defavorabil pentru etnia maghiară. Plăcile comemorative prezintă istoria română ca pe o entitate orientată spre o epocă de aur, ajunsă la apogeul calitativ în prezent, care a încercat și a reușit să creeze valori și sub regimurile opresive și în perioada trecutului (maghiar) plin de „întuneric și intoleranță”. Cu excepția școlii românești înființate în anul 1853 [753], realizările culturale, sociale și politice au fost date începând din anul 1919, de la introducerea administrației românești.

În următoarea categorie a actelor comemorative se includ acele evenimente a căror comemorare, pe lângă faptul că a oferit elitei române ocazia reprezentării de sine ritualice în spațiul public, a reprodus și deficitul simbolic al etniei maghiare. Comemorarea evreilor victime ale deportării a fost folosită de elita română în scopul prezentării nefavorabile a etniei și a istoriei maghiare. Plăcile comemorative instalate pe peretele Templului Memorial al Deportărilor au evidențiat (sub o formă exagerată?) rolul maghiarilor în persecutarea evreilor: „1944–1994./ ÎN PRIMĂVARA ANULUI 1944/ AUTORITĂȚILE FASCISTE/ MAGHIARE DE VREMELNICĂ/ OCUPAȚIE AU STRÂNS ÎNTR-UN/ GHETOU LA CLUJ POPULAȚIA/ EVREIASCĂ DE PESTE 18000/ SUFLETE, COPII ȘI BĂTRÂNI,/ BĂRBAȚI ȘI FEMEI, CARE APOI AU/ FOST DEPORTAȚI ÎN LAGĂRELE/ MORTII DE LA AUSCHWITZ ȘI DIN/ GERMANIA, UNDE AU FOST UCIȘI/ PESTE 16000 DINTRE EI PENTRU/ SINGURA VINA DE A FI FOST/ EVREL./ ACEASTĂ PLACĂ A FOST/ AȘEZATĂ CU PRILEJUL/ COMEMORĂRII CELOR 50 DE ANI/ DE LA MARTIRIUL LOR./ AU MURIT AL KIDUȘ HAȘEM/ ÎN VECI ÎNTREG POPORUL/ EVREU NU-I VA UITA!” [679]²⁷² O logică similară a căutării tapului ispășitor apare și în inscripția bilingvă, română și engleză, a plăcii comemorative instalate de Primărie pe peretele fabricii de cărămidă: „AICI A FUNCȚIONAT/ ÎN MAI 1944 GHETOUL DE/ UNDE, ARMATA HORTHYSTĂ/ ȘI AUTORITĂȚILE UNGARE/ DE OCUPAȚIE AU TRIMIS/ ÎN LAGĂRELE NAZISTE/ ALE MORTII 18000 DE/ EVREI, DIN CARE 4000/ DE COPII SUB 13 ANI” (1998) [763].

În ceea ce privește alegerea evenimentelor, intențiile elitei române s-au organizat în jurul a două tendințe: 1. marcarea începutului prezenței românești în spațiul orașului, respectiv în plan cultural și științific, respectiv 2. reprezentarea prezenței continue a națiunii române pe teritoriul Transilvaniei.

272 Varianta în limba ebraică este oarecum diferită: „Adu-i aminte ce ți-a făcut Amalec (Deuteronomul 25:17) în anul (5)704 de la facerea lumii, în 1944. Optsprezece mii de evrei, bărbați, femei și copii, au fost adunați de puterea temporară de atunci, corupta putere fascistă maghiară. După torturi cumplite, au fost duși în taberele de exterminare de la Auschwitz și în alte locuri, unde au pierit de mâna asasinilor nemți, a căror năzuință a fost «să nu se mai amintească numele lui Israel vreodată» (Psalmi 83:5). Noi, cei rămași din sfintele comunități clujene, am ridicat această placă memorială în amintirea eroilor și a sfinților care și-au dat viața pentru sfîntirea numelui Celui Veșnic pe parcursul celor cinci ani întregi ai pustiirii lor. «Pământule, nu ascunde sângele lor!» (Cartea lui Iov 16:18). Nu vom uita niciodată sfinții poporului lui Israel!” [680] (după traducerea în limba maghiară realizată de Bányai Viktória).

Alegerea momentului actului comemorativ

Alegerea momentului actului comemorativ, datarea comemorării merită o atenție separată, fiindcă reprezintă o alegere conștientă, realizarea unei intenții deliberate. Alegerea are o orientare dublă: pe de o parte, actele comemorative sunt asociate cu celebrarea periodică a evenimentelor reliefate (zile de sărbătoare și aniversări oficiale sau canonizate), pe de altă parte, actul comemorării este cel care scoate în evidență data aleasă. Astfel, asocierea comemorărilor cu o dată deosebită are o funcție de întărire, respectiv alegerea datei are valoarea unui gest.

Atât Tóth István György, cât și Jan Assmann fixează limita memoriei comunicative, care substituie memoria culturală, la optzeci de ani (Tóth 1996: 100, J. Assmann 2003: 50–53); în plus, Jan Assmann consideră jumătatea acestei durate, patruzeci de ani, drept un prag critic (J. Assmann 2003: 51). Perspectiva temporală necesită fixarea evenimentelor vii din cadrul memoriei. Jan Assmann interpretează acest caracter dobândit în urma adoptării scrisului de către memoria diferitelor societăți ca substituirea „obsesiei a repetării” sensului cultural, care caracteriza *coerența rituală*, cu așa-numita *coerență textuală* (J. Assmann 2003: 88–90).

În comparație cu comemorarea morților, memoria formatoare a istoriei ține de o altă ordine temporală. Evenimentele istorice trebuie actualizate de la o distanță temporală mult mai vastă față de memoria morților, comemorată, de regulă, la distanțe temporale mai reduse (șase săptămâni, o jumătate de an, un an) (cf. Verebelyi 1998: 413). Sărbătorirea aniversărilor „rotunde” are și un conținut retoric: sublinierea faptului că epoca trăită de comemoratori se află la o distanță temporală de 50, 75, 80, 100 etc. de ani de la marile evenimente, distanță temporală de la care comemorarea reprezintă un imperativ moral care i se impune societății.

În perioada studiată, actele comemorative au avut loc cu prilejul aniversărilor rotunde ale evenimentelor comemorate, petrecute în trecut sau asociate cu diferite personalități, respectiv cu ocazia sărbătorilor de stat sau naționale.

Personalitățile românești au fost comemorate cu prilejul jubileului nașterii sau al morții. Astfel, la Cluj-Napoca au fost ridicate plăci comemorative și busturi cu ocazia împlinirii a 90 de ani de la nașterea sculptorului Romul Ladea (1992) [646], a 120 de ani de la moartea lui Avram Iancu (1992) [649], a 121 de ani de la nașterea politicianului Alexandru Vaida-Voevod (1993) [670], a 90 de ani de la nașterea profesorului de medicină Aurel Moga (1993) [671], a 125 de ani de la nașterea biologului Emil Racoviță (1993) [672], a 50 de ani de la moartea generalului Gheorghe V. Avramescu (1995) [704], a 100 de ani de la nașterea filosofului Dumitru D. Roșca (1995) [702], a 60 de ani de la moartea scriitorului Octavian Goga (1998) [754–755], a 35 de ani de la moartea scriitorului Ion Agârbiceanu (1998) [757], a 80 de ani de la moartea scriitorului George Coșbuc (1998) [758], a 161 de ani de la nașterea scriitorului Ion Creangă (1998) [761–762], a 50 de ani de la moartea lingvistului Sextil Pușcariu (1998) [764], a 180 de ani de la nașterea criticului literar Aron Pumnul (1998) [767], a 260 de ani de la nașterea episcopului Ioan Bob (1999) [780], a 146 de ani de la nașterea și a 75 de ani de la moartea inginerului constructor Anghel Saligny (2000) [797], a 121 de ani de la nașterea istoricului Ioan Lupaș (2001) [800], a 125 de ani de la nașterea și a 50 de ani de la moartea istoricului și politicianului Alexandru Lapedatu (2001) [806], a 100 de ani de la nașterea istoricului David Prodan (2002) [811], a 100 de ani de la nașterea inginerului Alexandru Domșa

(2003) [829], a 250 de ani de la nașterea istoricului Gheorghe Șincai (2004) [834] etc. În numeroase cazuri aceste aniversări și comemorări au fost asociate cu alte jubilee și cu celebrarea unor evenimente de importanță națională sau a sărbătorilor naționale.

O parte dintre actele comemorative au fost organizate exact în ziua jubileelor. Activitatea clujeană a Consiliului Dirigent a fost sărbătorită cu prilejul împlinirii a 74 de ani de la înființarea organizației (9 decembrie 1994) [697]. A fost evidențiată și aniversarea a 125 de ani de la inaugurarea gării (7 septembrie 1995) [708]. La aniversarea a 50 de ani de la agresiunea care a provocat mișcarea antirevizionistă și anticomunistă (28 mai 1996) [723] a fost ridicată o placă memorială. O unitate militară a inaugurat o placă militară amplasată pe fațada cazarmii cu prilejul aniversării a 80 de ani de la înființarea Armatei a 4-a română, respectiv a ridicat în curte busturile generalului de divizie Traian Moșoiu și al mareșalului Constantin Prezan (16 august 1996) [728–730]; de asemenea, jubileul de 85 de ani a fost aniversat tot prin amplasarea unei plăci memoriale (16 august 2001) [803].²⁷³ Placa comandanților unității jandarmeriei teritoriale a fost dezvelită cu ocazia a 80 de ani de la înființarea jandarmeriei din Transilvania (29 aprilie 1999) [776]. Bustul lui Horea a fost inaugurat cu prilejul comemorării a 215 de ani de la Răscoala din 1784 (16 decembrie 1999) [781]. Exact în ziua aniversării a 81 de ani de la învestirea primarului Iulian Pop (19 ianuarie 2009) [783] și a jubileului de 80 de ani de la înființarea revistei *Gândirea* (2 mai 2001) [799] au fost inaugurate plăci memoriale.

De asemenea, a fost evidențiată aniversarea de 50 de ani de la intrarea armatei române (1994) [689–690], 75 de ani de la înființarea Liceelor „George Baritiu” și „George Coșbuc” (1994) [691–692], 70 de ani de existență a Școlii „Nicolae Iorga” (1998) [770], 50 de ani de la fondarea *Almanahului Literar* (2000) [788], 80 de ani de la înființarea Colegiului Economic „Dr. Iulian Pop” (2001) [808] și 120 de ani de la fondarea Armăturii Cluj (2004) [833].

Toate aceste date îndreaptă atenția către acele lucruri care au funcționat corespunzător și a instituțiilor mereu înfloritoare, potrivit memoriei unei generații, a regiunii și a societății locale. Aceast interval de timp cuprins de memoria unei generații reprezintă era administrației românești, dat fiind faptul că majoritatea realizărilor comemorate datează aproximativ de la unire, respectiv de după Tratatului de Pace de la Paris, care a pus capăt celui de-al Doilea Război Mondial.

Actele comemorative asociate cu sărbătorile de stat sau cu cele naționale ar putea fi încadrate într-o categorie separată. Placa memorială istoricului David Prodan (1992) [652] a fost inaugurată în ajunul celei mai importante sărbători naționale române (1 Decembrie). Cu prilejul aceleiași sărbători (1 Decembrie 1992) a fost amplasată pe postamentul statuii ecvestre a regelui Matia placa memorială ce reflectă perspectiva românească asupra regelui maghiar [653]. Tot în 30 noiembrie au fost inaugurate și statuia lui Avram Iancu, încă neînsoțită de figuri secundare (1993) [673], respectiv bustul episcopului greco-catolic Ioan Bob în curtea bisericii ctitorite de el (1999) [780]. (În cadrul acestei festivități, școala din apropierea bisericii a adoptat numele demnitarului bisericesc.) De 1 Decembrie au fost inaugurate plăcile comemorative ridicate în memoria

²⁷³ După perioada studiată, cu prilejul aniversării a 90, 95, respectiv a 100 de ani de la eveniment (15 august 2006, 15 august 2011, 15 august 2016) [863, 928, 1011], au fost ridicate alte plăci comemorative.

Senatului Național Român din Ardeal (1994) [695] și în cinstea istoricului Ioan Lupăș (1994) [696], Monumentul Eroilor de pe Cetățuie (1995) [714], s-a pus piatra de temelie a replicii Columnei lui Traian (1998) [769] și a fost ridicat din nou monumentul Lupa Capitolina (2002) [820].²⁷⁴ (Comemorarea intelectualului român Aron Pumnul și instalarea plăcii sale memoriale pe fațada școlii maghiare a fost motivată, probabil, și de faptul că data nașterii acestuia – 27 noiembrie – este apropiată de ziua națională [767].)

În anul 1999, cu prilejul aniversării a 140 de ani de la unirea Pricipatelor Române, în 24 ianuarie, a fost inaugurat bustul lui Alexandru Ioan Cuza (1999) [771].

Ziua de 9 mai reprezintă o sărbătoare națională de o importanță deosebită în România. Pe de o parte, este ziua independenței statale a României (1877), pe de altă parte, marchează Ziua Victoriei în cel de-al Doilea Război Mondial (1944) și, mai nou, inclusiv Ziua Uniunii Europene (1950). În această zi memorială au fost inaugurate busturile generalilor Gheorghe V. Avramescu și Nicolae I. Dăscălescu, comandanții Armatei a 4-a Române („Transilvania”), amplasate în fața cazărnilor (1995) [704–706], Monumentul Ostașului Român (1996) [721], ridicat în piața din spatele Catedralei Ortodoxe, în locul monumentului soldaților sovieto-ucraineni din anul 1945 [445], precum și placa memorială și bustul scriitorului și politicianului Octavian Goga (1998) [754–755].

Cu ocazia Zilei Eroilor (4 iunie 1992) a fost ridicată și placa memorială ce marchează centenarul redactării *Memorandumului* (1892) [648], respectiv Monumentul Memorandiștilor (9 iunie 1994) [681], în amintirea împlinirii a o sută de ani de la proces.

În 1998, cu prilejul aniversării a 150 de ani de la Adunarea Națională de la Blaj din 15 mai 1848, au fost comemorate solicitările revoluționarilor români [756].

Funcția actelor comemorative realizate în zilele de sărbătoare națională și a alegerii unor date semnificative pentru acestea a constatat în asocierea evenimentelor reliefate cu memoria națională românească (unitară) și în asigurarea și consolidarea simbolică a acestora.

În unele cazuri, alegerea datelor istorice canonizate a furnizat nu numai motivul, ci și pretextul discursurilor despre trecut. Primarul orașului a inaugurat placa memorială instalată pe casa regelui Matia, cu aprecierea bilingvă, română și engleză, la aniversarea zilei nașterii poetului național român Mihai Eminescu²⁷⁵ (15 ianuarie 1850) (1996) [717]. În ziua sărbătorii naționale a Statelor Unite ale Americii, Ziua Independenței (4 iunie 1776), a fost inaugurat bustul lui Woodrow Wilson, președinte american care a sprijinit interesele naționale române (2002) [815].

O altă metodă de expunere a memoriei, de marcarea etnică a spațiului și de întrebuintare simbolică a unei date istorice canonizate, pe care am identificat-o doar în Cluj-Napoca, a constatat în inaugurarea unor plăci comemorative de către elita română tocmai în ziua națională a maghiarilor (15 martie). Placa memorială a revoluționarilor români Nicolae Bălcescu și George Barițiu, respectiv a victimelor române ale nobilimii maghiare (1996) [719], cea a românilor executați în 1848 (1997) [744], a lingvistului Grigore Silași (1999) [774] și a istoricului Ștefan Meteș (2000) [784], dar și placa memorială a anexării Transilvaniei de Nord la România (2004) [836] au fost ridicate în ziua de sărbătoare a maghiarilor de pretutindeni.

274 Monumentul îndepărtat în anul 2005, după perioada studiată, cu prilejul lucrărilor de reamenajare a spațiului, a fost reinaugurat în anul 2008, cu ocazia sărbătorii naționale [890].

275 Ziua Culturii Naționale Române este sărbătorită începând din anul 2011.

Alegerea momentului actelor comemorative de către elita română a manifestat două tendințe: 1. strategiile referitoare la trecut: jubileele „rotunde”, care introduc ciclicitatea în timpul liniar și care ritualizează și conferă un caracter ciclic comemorării în sensul „mitului eternei reînnoarceri”,²⁷⁶ respectiv 2. strategii orientate spre prezent, care, prin organizarea riturilor comemorative, fac vizibilă societatea comemoratoare.

Reacții și acte comemorative maghiare – construcțiile martiriului

Una dintre componentele naționalismului minoritar al maghiarilor s-a manifestat prin intermediul unui discurs ce se contura în jurul unei „îngrijorări naționale”. Astfel, încercările românești de construire a națiunii au întărit una dintre atitudinile cele mai caracteristice recepției maghiarimii, pe care, în baza discursului cotidian și a celui literar, am putea să o descriem în termenii *tragediei sorții minoritare*.

Construirea în planul discursului a primatului românesc în regiune, a continuității naționale românești și a memoriei unificărilor istorice a avut ca scop consolidarea propriei identități naționale (române), respectiv s-a bazat pe excluderea altor etnii (îndeosebi a celei maghiare). Totodată, maghiarimea locală nu a dorit să participe la actele comemorative inițiate de elita română și organizate în spațiul public, din cauza concepției diferite asupra propriei istorii naționale. Discursul maghiar a receptat consolidarea națională românească în cheia amenințării naționale la adresa etniei maghiare. Acest discurs a interpretat inclusiv textele reprezentând inscripții apolitice, formulate în cinstea personalităților române, în paradigma națională/politică. Din această perspectivă, construirea memoriei savanților, a artiștilor etc. a servit grupurilor aflate la putere doar ca un pretext menit a întări ideea unei continuități istorice (defavorabil etniei maghiare).

Din această cauză, etnia maghiară a interpretat toate actele comemorative inițiate de partea română în codurile etnicității. Deoarece actele comemorative s-au structurat pe baza unor discursuri etnice diferite, un anumit spațiu real nu a devenit în aceeași măsură simbolic pentru cele două etnii. În mai multe cazuri, elita maghiară a refuzat să depună coroane la noile plăci memoriale și statui românești, respectiv nu a participat la actele comemorative. Semnificația gestului este evidentă: elita maghiară nu accepta această interpretare istorică (românească) și considera placa memorială sau statuia o reprezentare a interpretării respective, drept profană din punct de vedere național și ofensatoare din propria perspectivă. Elita maghiară nu a fost reprezentată la actele comemorative românești; demersul general al acesteia a constatat în formularea unor reacții la inițiativele și practicile românești în spațiul public al presei, prin „rectificarea” sau „îndreptarea” discursurilor românești despre istorie.

În perioada studiată, expunerea reprezentărilor istorice ale etniei maghiare în spațiul public propriu-zis (piete publice, străzi, fațadele clădirilor etc.) nu a fost posibilă. Aceste inițiative au fost împiedicate de conducerea orașului dominată de Funar prin refuzul de eliberare a autorizațiilor de construcție pentru monumentele maghiare. Prin urmare, practicile de organizare a memoriei și actele comemorative maghiare

276 Conceptul îi aparține lui Mircea Eliade (cf. Eliade 1993).

s-au desfășurat într-un cadru cvasi-public și omogen din punct de vedere etnic, în biserici și școlile maghiare.

Așadar se observă două mari tendințe ale strategiilor comemorative în cadrul minorității maghiare: 1. spațializarea și ritualizarea memoriei (asociată cu evenimentul expunerii și cu ritul comemorativ, reprezentând o formă în mod fundamental scripturală și obiectivată a comemorării), 2. transpunerea locurilor comemorative și a rememorării trecutului sub cenzură în memoria comunicativă (asociată cu forma în esență orală a comemorării și cu contextul semi-public sau privat).

Biserica și școala – obiectul și locul memoriei

O parte dintre actele comemorative realizate în incinta unor biserici și școli a evidențiat rolul instituțiilor respective, le-a situat în contextul trecutului și le-a dedus din timp, contribuind la formarea *duratei lungi* (*longue durée*) a acestora.

Placa memorială a construcției Bisericii Reformate din Dâmbul Rotund (Kerekdomb) a reliefat circumstanțele dificile ale lucrărilor, sacrificiile preotului și ale susținătorilor proiectului: „Această biserică a fost construită într-o epocă întunecată, clădind în suflelele multora speranța, între anii 1977 și 1980, în perioada în care a slujit pastorul dr. Dobri János, prin eforturi olandeze, elvețiene, germane, ungare și transilvănene unite și prin strădania neobosită a congregației noastre” (1994) [684].

În Biserica Evanghelică-Luterană a fost comemorată înființarea Episcopiei din România: „În această biserică s-a întrunit, în zilele de 7–9 iulie 1921, Sinodul din Cluj, care a pronunțat formarea Episcopiei Evanghelice Sinodo-Prezbiteriene din România. Amintindu-ne de ostenele înaintașilor, cu grațitudine față de Dumnezeu, adunarea generală festivă a episcopiei a imortalizat acest fapt la aniversarea a 75 de ani de la înființare” (1996) [726]. În incinta aceleiași clădiri a fost ridicată și placa memorială a pastorului Kirchknopf Gusztáv (1992) [651] și cea a episcopului Szedressy Pál: „Cu prilejul comemorării a 5 ani de la moartea episcopului eparhiei și a pastorului congregației noastre, doctor honoris causa Szedressy Pál (1875–1991). Eparhia noastră și congregația din Cluj comemoarează moartea sa” (1996) [731].

Cu prilejul aniversării a 145 de ani de la sfîntirea Bisericii Reformate cu Două Turnuri (1996) a fost construită o poartă memorială, „de comunitatea hoștezenilor, în memoria lui Jakab György, curator principal” [733].

Eparhia Reformată din Cartierul Podului (Hídelve) a imortalizat numele pastorilor care au slujit congregația la centenarul inaugurării bisericii (1998) [752].

Pentru sărbătorirea jubileului de 100 de ani al Institutului Teologic Protestant, studenții au ridicat o clopotniță ca monument comemorativ (1995) [712]. Centrul Diaconic „Bethlen Kata” a fost „construit întru slava lui Dumnezeu, cu ajutorul bisericilor surori de peste hotare și al mirenilor noștri, între anii 1992 și 1996, după porunca Domnului nostru Hristos, pentru slujirea iubirii, vindecarea rănilor, salvarea vieților, educarea noilor generații și cultivarea credinței noastre. Sfîntit în data de 20 iunie 1996” [725]. Biserica Unitariană a aniversat centenarul inaugurării noii clădiri a Colegiului Unitarian în clădirea Liceului „Brassai Sámuel”/Colegiului Unitarian „János Zsigmond” (2001) [805].

O altă categorie a actelor comemorative realizate în cadrul instituțiilor de învățământ și al eparhiilor a fost asociată cu evenimente și personalități istorice maghiare, respectiv a avut ca scop evidențierea și imortalizarea asociațiilor legate de instituțiile care au furnizat cadrul comemorărilor.

Un mileniu de la înființarea statului maghiar a fost aniversat în anul 2000 de mai multe eparhii și școli. Congregația luterană (evanghelică) a asociat chiar și inaugurarea bustului lui Reményik Sándor cu acest eveniment: „Ridicat de Biserica Evanghelică în anul festivităților milenare duble, în data de 27 august 2000” [790]. În incinta Bisericii Reformate de pe Ulița Lupilor a fost inaugurată o placă memorială în ziua aniversării Reformei Protestante (31 octombrie): „Această placă memorială milenară a fost amplasată de Consiliul Director al Eparhiei Reformate din Ardeal, la mileniul înființării statului creștin, la Cluj, în data de 31 octombrie 2000” [791]. Biserica Unitariană a aniversat mileniul în incinta Liceului „Brassai Sámuel”: „Placa memorială a fost amplasată cu prilejul comemorării a o mie de ani de la înființarea statului maghiar de Biserica Unitariană din Transilvania, la Cluj, în data de 26 noiembrie” [795]. În cadrul aceleiași clădiri a inaugurat o placă memorială și Colegiul: „Amplasată cu recunoștință față de Dumnezeu de către Colegiul Unitarian, în amintirea mileniului” [794].

În curtea interioară a Bisericii Evanghelice-Luterane a fost ridicată placa memorială și, ulterior, bustul poetului Reményik Sándor (2000) [790], personaj emblematic al ideologiei transilvaniste. Placa lui memorială, realizată în anul 1991, a fost ridicată cu prilejul unei aniversări duble: „Între această biserică și școală/ Alergam și eu printre băieți/ Fruntea răcorindu-mi odinioară/ Pe ai bisericii pereți. Această placă a fost amplasată de congregația clujeană la aniversarea a 100 de ani de la nașterea și a 50 de ani de la moartea lui Reményik Sándor (1890–1941)” [639]. Bustul lui Bartalis János, „poet și supervisor al Bisericii Evanghelice” [667], a fost ridicat în anul 1992, cu prilejul aniversării a 100 de ani de la nașterea sa.

De asemenea, în incinta aceleiași biserici de pe fosta stradă Kossuth (Bulevardul 21 Decembrie 1989) a fost comemorat și Kossuth Lajos însuși, guvernatorul Ungariei în anii 1848–1849 (2002) [818].

În lipsa avizului primarului, placa memorială menită pentru peretele casei natale a principelui maghiar Bocskai István a fost amplasată temporar în Biserica Reformată de pe Ulița Lupilor: „În această casă s-a născut Bocskai István de Kismarja, principele Ungariei și al Transilvaniei, contele secuilor, în data de 1 ianuarie 1557. Liderul luptei victorioase pentru independență s-a stins din viață la Kassa [Cașovia], în data de 29 decembrie 1606. Sicriul cu corpul său neînsuflețit a fost expus la Cluj. În mormântarea sa a avut loc la Alba Iulia. Amplasată de Bocskai István Hagymányörző Egyesület [Asociația pentru Păstrarea Tradiției „Bocskai István”], din donații publice” [807]. (Începând din anul 2003, placa memorială a fost amplasată în incinta clădirii Universității Sapientia.)²⁷⁷

Societatea pentru Cartea Ardeleană (Transsylvanska Bokvänner) din Stockholm a ridicat o placă memorială în cinstea scriitorului Bajor Andor, redactor-șef fondator al revistei catolice *Keresztény Szó* (Cuvântul creștin), în curtea exterioară a Parohiei

277 Casa natală a principelui a fost marcată cu o placă memorială, inscripționată în trei limbi, maghiară, engleză și română, abia după perioada studiată (în anul 2011) [924].

Bisericii Romano-Catolice „Sfântul Mihail” (după anul 1992) [655]. Aici a fost așezată și relieful părintelui tibetologiei Kőrösi Csoma Sándor (1996) [732].

Stâlpul funerar al lui Kecskeméthy István, traducătorul Bibliei, a fost adus în curtea interioară a Institutului Teologic Protestant din Cimitirul Central (Házsongárd) (între anii 1992–1995). Mutat din cauza expirării dreptului de proprietate asupra locului de veci, stâlpul îndeplinește funcția de monument comemorativ în amplasarea sa secundară [656].

În cadrul școlilor asociate și cu anumite confesiuni religioase au fost ridicate monumente comemorative pentru liderii bisericești și pentru studenții de renume ai instituției. Bustul episcopului romano-catolic Márton Áron a fost amplasat în sala festivă a Liceului Teoretic „Báthory István” (1993) [665]. Bustul fondatorului școlii, al cărui nume îl poartă instituția, a fost inaugurat în anul 2002: „Báthory István, prin harul lui Dumnezeu regele Poloniei și principele Transilvaniei, fondatorul școlii catolice clujene” [814]. În aceeași sală festivă a fost instalată și copia plăcii comemorative bilingve ridicate în Franța, cu inscripția în limbile franceză și maghiară, a fostului student al școlii Kuncz Aladár, autorul romanului *Fekete kolostor (Mănăstirea neagră)*: „Scriitorul maghiar Kuncz Aladár (1886–1931) a trăit aici internat între anii 1914–1916. Această experiență a devenit sursa de inspirație a romanului *Mănăstirea neagră*” (2003) [827]. Gimnaziul catolic a ridicat bustul marelui episcop teolog Pázmány Péter în anul 2004, cu prilejul aniversării a 425 de ani de existență a instituției [837]. Bustul fondatorului religiei unitariene Dávid Ferenc a fost ridicat la inițiativa Liceului „Brassai Sámuel” (1992) [643]. Placa memorială a lui Apáczai Csere János a fost amplasată la intrare (1993) [669], iar altorelieful lui a fost instalat în sala festivă a școlii care i-a adoptat numele (1995) [707].

De asemenea, Biserica Unitariană a marcat cu o placă memorială mai multe evenimente bisericești în incinta Liceului „Brassai Sámuel”: „Millenium 2000. A fost amplasată cu prilejul aniversării a 115 ani de la înființarea Asociației «Dávid Ferenc», a 100 de ani de la înființarea Organizației de Tineret și a 90 de ani de la înființarea Asociației Femeilor, de către Biserica Unitariană” (2000) [796]. Colegiul Unitarian și-a comemorat și studenții căzuți în războiul de independență din anii 1848–1849 (2002) [813].

Actele comemorative ale instituțiilor științifice și culturale

La rândul lor, și instituțiile științifice și culturale maghiare au inițiat acte comemorative. În anul 1992 teatrul clujean în limba maghiară și-a sărbătorit jubileul de 200 de ani. Cu acest prilej conducerea teatrului a intenționat să instaleze o placă memorială pe Casa Universitarilor, pe locul fostului teatru permanent din Ulița Lupilor. Primăria orașului nu a aprobat instalarea plăcii cu inscripții în trei limbi (română, maghiară și germană). În cele din urmă placa memorială a fost amplasată (cu caracter temporar)²⁷⁸ în clădirea Teatrului Maghiar de Stat. Inscripția română a plăcii este următoarea: „ÎN ACEST LOC S-A SITUAT PRIMUL LĂCAȘ PER-/ MANENT AL TEATRULUI MAGHIAR DIN

²⁷⁸ În cele din urmă, placa memorială cu textul completat a fost inaugurată în locul planificat în anul 2012 [945].

TRAN-/ SILVANIA. ACEASTĂ PLACĂ A FOST AMPLASATĂ/ ÎN 1992 CU PRILEJUL ANIVERSĂRII A 200 DE/ ANI DE LA ÎNFIINȚAREA «SOCIETĂȚII TEATRALE» (1992) [654].

Actele comemorative ale instituțiilor maghiare au avut loc în curțile interioare ale sediilor acestora sau în interiorul clădirilor, deoarece folosirea acestor spații nu necesita avize oficiale. Placa memorială a istoricului local Herepei János, „cercetător eminent al culturii ardeleni”, a fost ridicată de Societatea Muzeului Ardelean (Erdélyi Múzeum-Egyesület) (1991) [638]. În sala festivă a instituției a fost amplasat bustul arhitectului, scriitorului și ideologului transilvanismului Kós Károly (1997) [742]. Placa memorială de pe casa poetului Szabédi László (Casa Memorială Szabédi/ Szabédi Emlékház) a fost inaugurată de Societatea Maghiară de Cultură din Transilvania, Studioul Korunk și Asociația Scriitorilor Maghiari din România (Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, Korunk Stúdió, Romániai Magyar Írószövetség) (1992) [645]. (Instituțiile amintite sunt și organizatorii permanenți ai Zilelor Szabédi, sărbătorite anual.) Catedra de Limba și Literatura Maghiară a Universității „Babeș-Bolyai” a ridicat o placă memorială în cinstea lui Bálint Gábor de Szentkatolna (Catalina), cu prilejul aniversării a 99 de ani de la numirea savantului orientalist ca profesor universitar (1996) [727]. Fundația Heltai a comemorat amintirea donatoarei sediului instituției: „Această casă a fost donată Fundației Heltai de Filep Margit (1900–1992), care și-a dedicat viața cauzei culturii maghiare transilvănene în calitate de bibliotecar al Universității «Bolyai»” (1997) [741]. În anul 2002 Academia Maghiară de Științe și Fundația Házsongárd au amplasat în Cimitirul Luteran o placă în memoria membrilor academiei ungare înmormântați în Cimitirul Hajongard. [819]. În sala de festivități a Societății Muzeului Ardelean (Erdélyi Múzeum-Egyesület) a fost amplasat bustul regelui Matia (2004) [835].

Actele comemorative evreiești

Ar fi injust și ar crea o imagine deformată dacă nu am aminti și actele comemorative inițiate în mod autonom de comunitatea evreilor clujeni. Cu prilejul împlinirii a 50 de ani de la deportarea evreilor și de la Holocaust, comunitatea a comemorat în Templul Memorial al Deportărilor amintirea rabinilor ortodocși care au activat între anii 1812 și 1944 (1995) [710], precum și a rabinilor neologi dintre anii 1882 și 1944, a căror placă memorială „a fost dezvelită la 24 octombrie 1995 cu participarea ultimului rabin al acestui locaș, dr. Moshe Weinberger Carmilly” [711]. Textul plăcilor comemorative a fost formulat în limbile ebraică și română.

În incinta aceleiași sinagogi a fost ridicată o placă memorială în cinstea acelui parașutist evreu care a participat activ la mișcarea de rezistență: „ÎN MEMORIAM./ ÎN AMINTIREA PARAȘUTISTULUI/ PERETZ GOLDSTEIN (1923–1944)/ CARE A FOST LOCUITOR AL ACESTUI/ ORAȘ ȘI MEMBRU AL MIȘCĂRII SIONISTE/ DIN TRANSILVANIA. A FĂCUT ALIYA [A EMIGRAT ÎN PALESTINA]/ ÎN 1941 ȘI A DEVENIT MEMBRU AL/ CHIBUTULUI MA'AGAN. ÎN 15 APRILIE 1944/ ȘI-A RISCAT VIAȚA FIIND LANSAT CA/ PARAȘUTIST ÎMPREUNĂ CU JOEL PALGI,/ PE TERITORIUL OCUPAT DE INAMIC,/ PENTRU A ADUCE AJUTOR FRĂȚILOR SĂI/ CARE SE AFLAU SUB JUGUL NAZIST./ A FOST PRINS LA

BUDAPESTA ȘI DUS/ LA ORANIENBURG (GERMANIA),/ UNDE I S-A PIERDUT URMA./ SĂ-I FIE MEMORIA BINECUVÂNTATĂ!" (2000) [792]²⁷⁹.

Sinteză. Discursurile naționale

Actele comemorative de după anul 1989 sunt caracterizate prin experiența etnicității, organizarea de sus a memoriei și reprezentarea istoriei în paradigma națională. În cadrul organizării memoriei de după revoluție, se distinge epoca Funar (1992–2004), în măsura în care strategia comemorativă adoptată de primarul clujean, care a servit trei mandate complete, precum și eforturile pentru construirea trecutului ale elitei române aflate la conducerea orașului, similare din punct de vedere ideologic, pot fi considerate încercări cu un caracter aparte. Specificul acestei perioade a constatat în manipularea deosebit de conștientă și sistematică a trecutului. Elita conducătoare a ținut cu strășnicie la conținuturile memoriei formate între timp și, totodată, a urmărit realizarea altor forme de locuri ale memoriei. În ultima categorie sunt incluse redenumirea străzilor, sprijinirea sau inițierea redenumirii diferitelor instituții științifice, culturale și educaționale, naționalizarea spațiilor publice; într-un cuvânt, reprezentarea simbolică și narativă a istoriei românești și a orașului românesc.

În cele de mai sus am supus analizei organizarea, figurile și discursurile specifice ale memoriei în perioada menționată. În urma prezentării caracteristicilor legate de conținut și de formă ale acestora, am demonstrat faptul că formarea memoriei colective nu constituie rezultatul unei organizări spontane, ci al unui demers de editare cât se poate de conștient. Elita comemoratoare și supraveghetoare a memoriei (un anumit grup social și/sau politic) a desfășurat o luptă activă prin intermediul trecerii sub propriul control a trecutului și s-a folosit de acest trecut în perspectiva conjuncturii sociale și politice actuale.

Pe lângă transformarea regimului politic, a devenit necesară și reinterpretația trecutului. În paralel cu evenimentele revoluției, a început și eliminarea din spațiul public a organizării trecutului de către regimul comunist și în special a conținuturilor care au motivat ideologia. Prin intermediul comemorărilor comunitare (ridicări de monumente, manifestări comemorative, slujbe religioase, ritualuri publice), evenimentul și victimele schimbării de regim au substituit aproape instantaneu și au poziționat de la polul opus memoria comunismului.

Elita politică emancipată până în anul 1992 a început să ocupe din punct de vedere social și să populeze spațiul și prezentul cu elementele trecutului legitim din propria sa perspectivă. Elita română a adus în spațiu propriile sale antecedente politice și culturale. Baza de legitimare a grupului care supraveghea memoria a fost reprezentată de personalitățile democrate ale trecutului, de mișcările naționale de dinaintea comunismului și de antecedentele din perioada interbelică ale orânduirii democratice. În cre-

279 Varianta în limba ebraică diferă oarecum: „În amintirea parașutistului clujean Peretz Goldstein (1923–1944), membru al mișcării sioniste din Transilvania. A făcut alyia („a emigrat în Palestina”) și a devenit membru fondator al chibutului Ma’agan. În anul 1943 s-a înrolat ca voluntar în unitatea de parașutiști. În 15 aprilie 1944 a fost lansat ca parașutist împreună Joel Palgi, pe teritoriul ocupat de inamic, pentru a aduce ajutor evreilor și a lupta împotriva naziștilor. A fost prins la Budapesta și dus la Oranienburg (Germania), unde i s-a pierdut urma. Să-i fie amintirea binecuvântată!” [793] (În baza traducerii în limba maghiară realizate de Bányaí Viktória)

area trecutului național s-a manifestat o tendință dublă: pe de o parte, reprezentările istoriei naționale (organizate inclusiv în perioada comunismului) au fost păstrate sau chiar consolidate prin acte comemorative noi, iar pe de altă parte, s-a realizat o reîn-torcere la actele comemorative inițiate anterior (îndeosebi în perioada interbelică). Pe aceste baze, trecutul național românesc se descompune în următoarele elemente tematice: mitul originii daco-romane, mișcările naționale timpurii, Revoluția română din anii 1848–1849, răscoalele țărănești ca pași pe calea emancipării naționale, momentele de unificare națională și statală, rezistența anticomunistă etc.

Schemele cognitive ale actelor comemorative românești se pot organiza într-o structură plurală, cu mai multe trepte: 1. originile naționale românești pot fi urmărite înapoi până în timpurile străvechi (Antichitate, epoca romană), spre deosebire de maghiarimea care datează numai din epoca descălecatului; 2. prin urmare, identitatea națională română poate fi definită ca o continuitate, ale cărei puncte focale sunt reprezentate de miturile de origine ale năzuințelor de integrare; 3. conștiința originilor și existența „reală” a națiunii legitimează aspirațiile de organizare a spațiului sau chiar autorizează și obligă în acest sens elita comemoratoare; 4. în baza unicului trecut autentic, numai etnia română poate formula pretenții legitime asupra organizării spațiului public.

Celelalte etnii prezente în spațiul comun al evenimentelor nu au putut fi încadrate în acest discurs exclusivist. Concepțiile despre trecut ale etniilor conlocuitoare și trecutul expus în spațiul public au devenit marginale, degradante și compromițătoare pentru etnia maghiară. Construirea memoriei naționale românești a devenit unilaterală și a împins în plan secundar, a acoperit și a oprimat construirea publică a trecutului maghiar. Totodată, elita și comunitatea comemorativă maghiară s-au organizat tocmai ca un răspuns la activitatea elitei române. Comunitatea maghiară a reacționat sub forma unor manifestări cu lumânări, lanțuri vii, comunicate de presă, slujbe religioase ecumenice etc. la ridicările de monumente și comemorările cu caracter „anti-maghiar” ale elitei române.

Elita maghiară și mass-media care a propagat opiniile acesteia au prezentat argumente din postura părții jignite. Sensibilitatea națională maghiară a recurs la instrumentarul martiriului. Mass-media și discursul politic maghiar s-au referit la aceste acțiuni de organizare a memoriei în termenii de „urzeli” ale lui Gheorghe Funar, care ar fi aruncat „noi provocări cinice” și „instigări șoviniste”. „Noile plăci comemorative ale primarului” și „noile statui” create în perioada acestuia au fost interpretate în schema continuității dramatice a sortii minoritare și ca reprezentând înseși cauzele martiriului național, reproducând mereu, în acest fel, discursurile minoritare.²⁸⁰

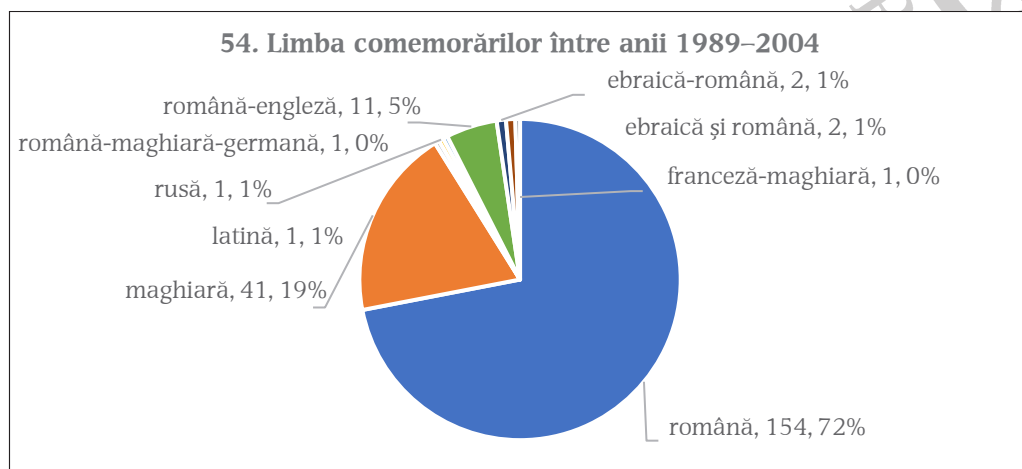
După cum am constatat anterior, posibilitatea instalării de monumente comemorative în cele mai importante spații publice i-a revenit elitei române. Locațiile organizării maghiare a memoriei s-au confundat cu spațiile omogene din punct de vedere etnic, cu alte cuvinte, cu instituțiile, bisericile și școlile maghiare. În mod firesc, caracterul locului a îngăduit posibilitățile de comemorare și conținuturile memoriei expuse: pe lângă evenimentele locale, cele naționale au apărut, mai cu seamă, prin asocierile lor creștine/bisericești sau prin legăturile lor cu instituțiile de învățământ. (Afirmatia este valabilă, desigur, și invers: trecutul congregațiilor religioase/bisericilor și al școlilor poate fi asociat cu evenimentele istoriei naționale.)

280 Citatele provin din presa cotidiană în limba maghiară din acea epocă.

Retragerea acțiunilor comemorative în aceste spații închise marchează, pe lângă sacralizarea memoriei din cauza locului și vehicularea martirologiei naționale, și izolarea memoriei înseși. Comunitatea comemorativă s-a manifestat ca una particulară, iar memoria nu s-a putut încărca în aceste spații omogene cu interpretările etnice necesare funcționării sale emancipatoare. În același timp, profilul și caracterul închis al instituțiilor nu a permis receptarea continuă din partea celor de dinafară (și din partea altor etnii). (Aceeși constatare este valabilă și pentru actele comemorative realizate în spațiul sinagogii, referitoare la viața comunității evreiești, respectiv la deportarea și persecutarea evreilor.)

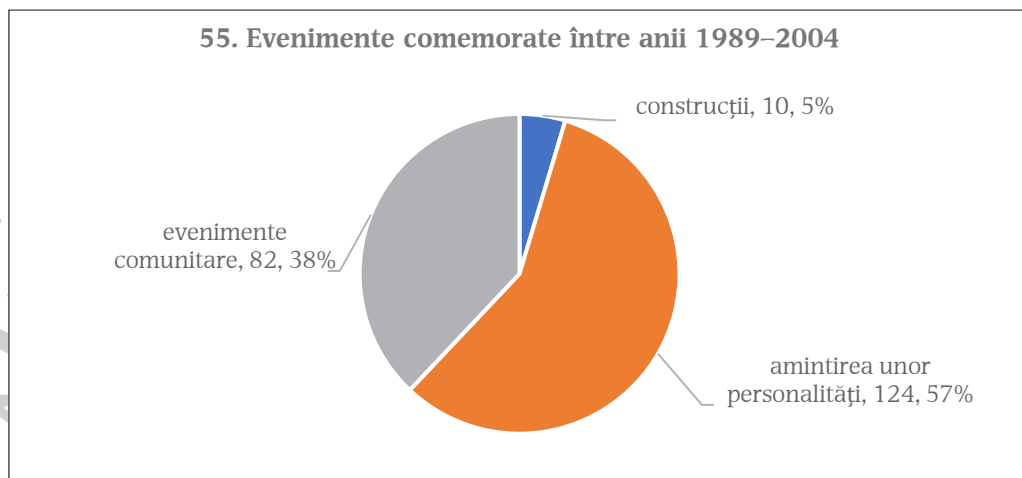
În schimb, la succesul acțiunilor de organizare a memoriei românești a contribuit, în mod evident, și sprijinul politic provenit de la guvernarea aflată la putere. Cu toate acestea, transformarea memoriei produse într-un bun colectiv și acceptarea acesteia de către comunitate necesită inclusiv menținerea în folosință permanentă a conținutului mnemonic. Efectul cu pricina este destul de dificil de măsurat: atașamentele emoționale colective ar putea fi cuantificate pe baza studierii tehnicilor spontane și organizate de transpunere emoțională și de parcurgere a spațiului comemorativ. În cadrul cercetării de față nu m-am oprit mai îndelung asupra acestui aspect.

Limba comemorărilor • Din trecerea în revistă a celor 216 acte comemorative din epoca studiată reies următoarele date referitoare la distribuția lingvistică: 154 (72%) sunt în limba română, 41 (19%) în limba maghiară, 11 (5%) în limbile română și engleză (pe aceeași placă memorială), 2 (1%) în limbile ebraică și română, 2 (1%) în ebraică și română (plăcile memoriale fiind realizate separat), 1 (1%) în latină, 1 (1%) în limbile franceză și maghiară, 1 (1%) în limbile franceză, maghiară și germană și 1 (1%) în rusă. Pe lângă monumentele comemorative cu inscripția exclusiv în limba maghiară, și plăcile comemorative și statuile cu inscripții în mai multe limbi, printre care și limba maghiară (în total 43; 20%), au fost ridicate de elita maghiară, iar celelalte, de elita română (în total 166; 77%), respectiv de comunitatea evreilor (împreună cu cele cu inscripții în limba română: 7; 3%).²⁸¹

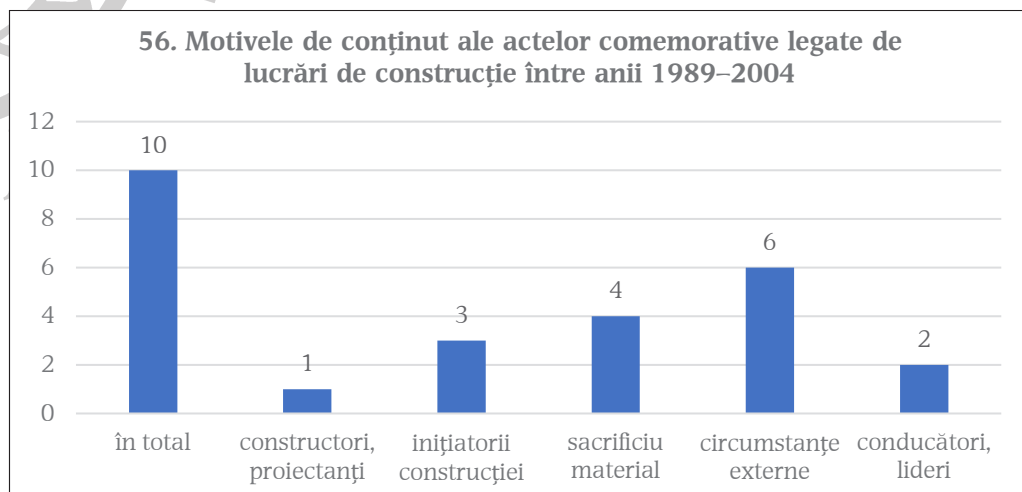

281 Vezi diagrama distribuției etnice și spațiale.

Comemorarea evenimentelor • Motivele înregistrate ale comemorării evenimentelor sunt următoarele: 1. reprezentarea orașului aflat în proces de extindere (istoria construcțiilor), 2. evenimente din viața orașului sau asociate cu orașul (cultul unor personalități și reprezentarea evenimentelor din viața comunității). În prima categorie se includ 10 acte comemorative (5%), în a doua categorie, în total, 206 (95%). Dintre motive domină comemorarea evenimentelor din viața comunității și a personalităților.

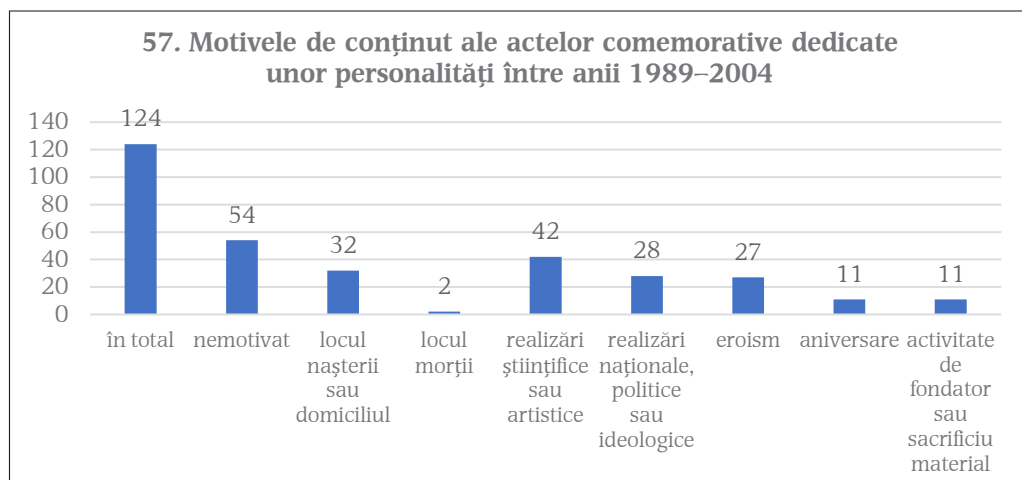

Motivele de conținut ale actelor comemorative • Din cele 216 de cazuri, numai 10 acte comemorative sunt legate de lucrări de construcție. Distribuția motivelor referitoare la societate este următoarea: constructorii, proiectanții (1), inițiatorii lucrărilor de construcție (3), sacrificiul material (4), circumstanțele externe ale lucrărilor de construcție (6), conducătorii, liderii (2).

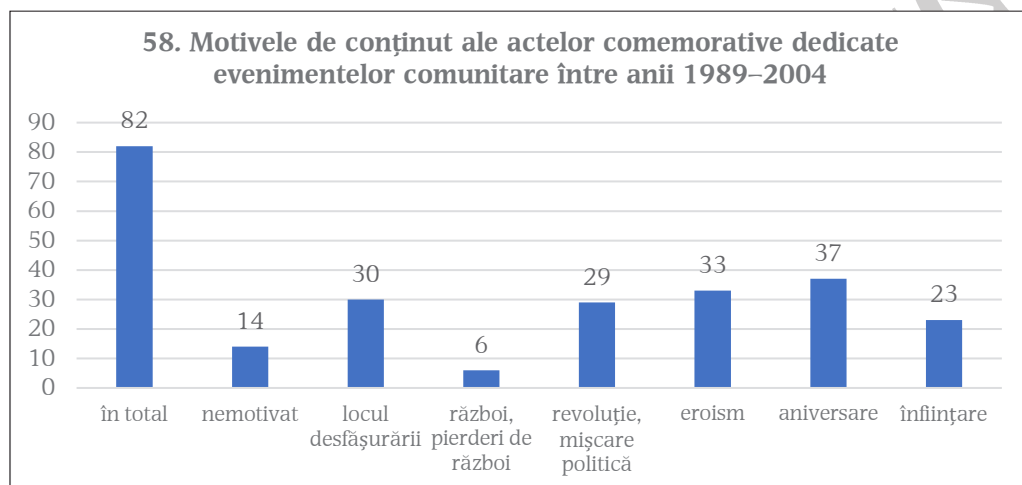

Majoritatea comemorărilor au fost dedicate unor personalități. Dintre cele 124 de cazuri, 54 sunt nemotivate (cu alte cuvinte, placa memorială/statuia nu conține moti-

varea textuală a comemorării), iar în 70 de cazuri avem trimiteri referitoare la motivația comemorării. Motivele de conținut ale cultului diferitelor personalități sunt următoarele: locul nașterii sau domiciliul personalității comemorate (32), locul morții acesteia (2), realizările sale științifice sau artistice (42), realizările naționale, politice și ideologice (27), eroismul său (11), aniversarea (11), respectiv sacrificiul material sau activitatea de fondator (11).

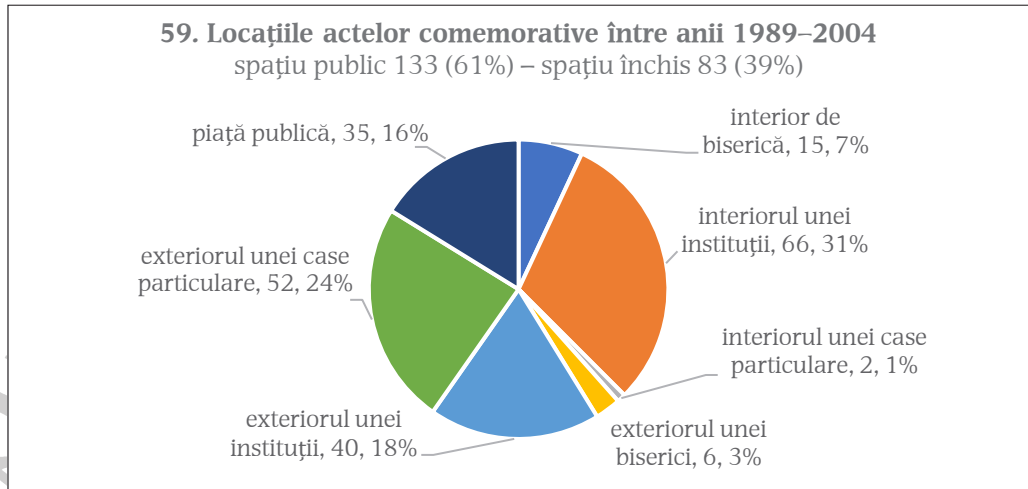

În categoria actelor comemorative dedicate evenimentelor comunitare se includ 82 de cazuri, dintre care 14 nu conțin nicio motivare. Motivele de conținut ale celorlalte 68 de acte comemorative sunt următoarele: locul desfășurării evenimentului (30), război sau pierderi cauzate de război (6), revoluție sau mișcare națională (29), eroism (33), aniversare (37), respectiv înființare (23).

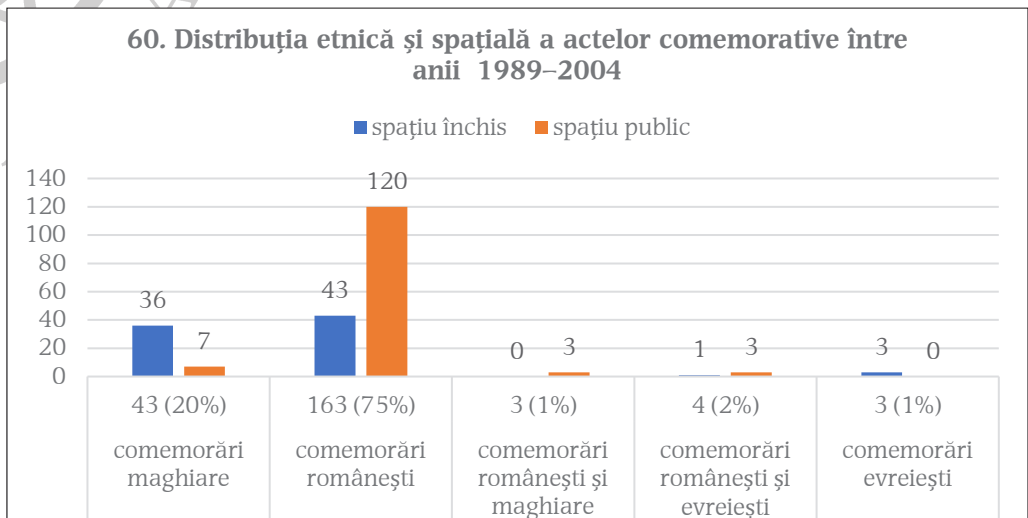

Locațiile actelor comemorative • În ceea ce privește locul comemorării, cele 216 cazuri se împart între spațiile închise (83, 39%) și cele publice (133, 61%). Spațiile închise

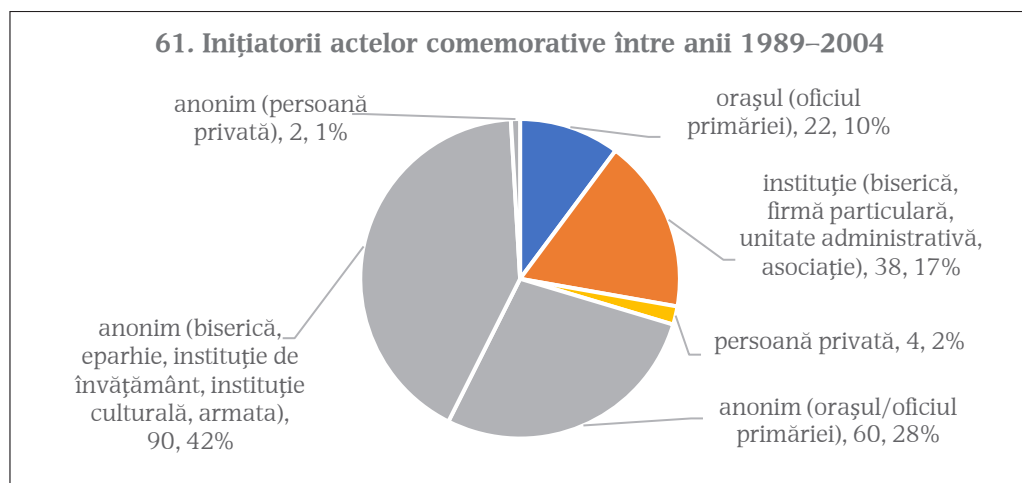
includ interioarele de biserică (15; 7%), cele ale instituțiilor oficiale (66; 31%) și ale case-
lor particulare (2; 1%). Din categoria spațiilor publice fac parte pereții exteriori ai bise-
ricilor (6; 3%), fațadele instituțiilor oficiale și ale clădirilor publice (40; 18%), respectiv
fațadele caselor particulare (52; 24%) și piețele publice (35; 16%).

Pe această bază, se constată că majoritatea actelor comemorative a avut loc în spații publice. Cunoșcând relațiile de putere și politice ale epocii, trebuie să luăm în considerare și aspectele etnice ale actelor comemorative. O mare parte dintre actele comemorative românești au ocupat spațiul public, în timp ce majoritatea covârșitoare a comemorărilor maghiare a avut loc în spații închise și omogene din punct de vedere etnic (biserică, școală). Inclusiv din acest fapt reiese dominanța etniei române în spațiul public.

Inițiatorii actelor comemorative • Textul inscripțiilor menționează inițiatorul actului comemorativ în 64 de cazuri (29%); în celelalte 152 de cazuri (71%) inițiatorul rămâne anonim. Inițiatorii actelor comemorative se împart în trei categorii: orașul (cu alte cuvinte, oficiul Primăriei) (22; 10%), diferitele instituții (biserici, firme private, unități administrative, asociații) (38; 17%) și persoanele private (4; 2%). Categoria anonimă poate fi specificată pe baza caracterului, a locației și a inscripției și se clasifică în următoarele categorii: orașul (oficiul primăriei) (60; 28%), diferite instituții (biserici, eparhii, instituții culturale și de învățământ, spital, armata) (90; 42%), persoană privată (2; 1%). Așadar se constată faptul că prezența persoanelor particulare este infimă; în majoritate inițiatorii sunt grupurile de putere și cele sociale.

În capitolul de față am prezentat în special utilizarea trecutului de către români, respective de către maghiari. Nu m-am oprit asupra acelor grupuri care nu dispun de reprezentări și nu au memorie, cele care rămân în afara procesului de construire a memoriei, dar consider important să le menționez. În această categorie se includ:

1. Acele etnii sau grupuri sociale care: a) nu au istorie sau nu au conștiința propriei istorii (societăți *staționare* sau *reci* – cf. Lévi-Strauss 1962: 309), b) nu dispun de o scripturalitate consacrată și suficient de largă, respectiv de un fundal instituțional. În cazul de față, dar caracteristic și pentru întreaga regiune, ambele categorii sunt reprezentate mai cu seamă de romi;

2. Diferitele grupuri socioculturale care nu sunt reprezentate (spre exemplu, diferitele subculturi, societatea din cartierele de blocuri și cea a periferiilor urbane);

3. Femeile, a căror istorie este omisă din istoria oficială. Construirea memoriei reprezintă un gen de discurs masculin, femeile apar numai pe obiectele memoriale a căror funcție se epuizează în păstrarea amintirii (dar nu există, spre exemplu, eroine istorice). Totodată însuși grupul comemorativ este, de cele mai multe ori, unul cu caracter masculin;

4. În concordanță cu cele de mai sus, cei care lipsesc din spațiul politic și public.

După cum am putut constata, în spațiul social a apărut un ritual nou, cel al comemorării, care a devenit unul dintre factorii cei mai influenți și mai sensibili în organizarea comunității și modelarea identităților. În procesul creării trecutului pot fi obser-

vate următoarele motive și efecte: 1. organizarea permanentă a trecutului conduce la crearea memoriei locale și a caracterului local (a localității/*localité*); 2. prin spațializarea memoriei ale loc și domesticirea istoriei (*domestiquer l'histoire* – cf. Fabre ed. 2000), luarea în folosință socială a acesteia și popularea prezentului cu elementele trecutului; 3. figurile memoriei integrează trecutul în structura vieții cotidiene și îl supun unui uz pragmatic (spre exemplu, adoptarea unor nume de străzi și de instituții); 4. etnicizarea spațiului demonstrează și menține granițele etnice; 5. atitudinile care se manifestă în cadrul organizării memoriei reproduc structura și pozițiile politice (majoritate-minoritate, putere-opoziție etc.); 6. actele și ritualurile comemorative integrează și segmentează societatea, construiesc experiența solidarității și a separării; 7. structura societății apare într-o formă manifestă și poate fi însușită; 8. trecutul funcționează sub formă de capital politic: diferitele grupuri își creează avantaje politice din trecutul imaginar; 9. în spațiul public apare dominanța etnică românească.

Studiu de caz.

Organizarea și utilizarea memoriei evenimentelor din anii 1848–1849

Revoluția burgheză izbucnită în data de 15 martie 1848 în Ungaria a eliminat orânduirea feudală. Totodată, de la această dată se vorbește și despre națiunea burgheză. Comemorarea evenimentului a devenit între timp sărbătoare națională maghiară.²⁸² În capitolul prezent am să analizez practicile de formare a memoriei asociate cu revoluția maghiară ale unuia dintre cele mai importante orașe ale Transilvaniei, regiune care în prezent aparține de România și care, până în anul 1918, precum și între anii 1940 și 1944, a făcut parte, organic, din Ungaria.

Atât societatea maghiară, cât și cea română (din Transilvania) ridică pretenții asupra memoriei revoluției și a luptei pentru independență din 1848–1849. Scopul meu nu constă în analiza istorică a evenimentelor, ci în schițarea și interpretarea aceluși câmp simbolic în care se situează și în care se activează și se actualizează, datorită evenimentelor din viața comunității și structurilor politice, evenimentele considerate relevante ale secolului al XIX-lea. În urma căror demersuri a devenit acest eveniment o parte atât de însemnată a memoriei, respectiv a memoriilor (naționale) colective și cum anume puterea politică și grupurile etnice de interes au transformat și au alterat mereu evenimentul? Mai concret: cum au fost reprezentate evenimentele din anii 1848–1849 în memoria colectivă, cum au încercat să exploateze și să utilizeze memoria acestor evenimente din punct de vedere etnic și ideologic regimurile politice succesive (maghiare și românești) sau constelațiile de putere simultane, ce fel de strategii și intenții de ignorare și de legitimare pot fi asociate cu organizarea și practica acestei forme a memoriei la Cluj?

Evenimentul. Narațiunea de bază

De la începutul secolului al XVIII-lea și până la mijlocul secolului al XIX-lea, Ungaria a existat ca stat component al Imperiului Habsburgic, inclusiv tronul Ungariei fiind ocupat, astfel, de suveranii habsburgi. Începutul secolului al XIX-lea a stat sub semnul

²⁸² În baza hotărârii adoptate de Parlamentul Ungariei în anul 1991, ziua de 15 martie a fost declarată ziua izbucnirii Revoluției de la 1849–1849, ziua nașterii Ungariei parlamentare moderne și sărbătoarea națională a Republicii Ungaria.

aspirațiilor de reformă: nobilimea, reprezentând aproximativ 5-6% din totalul populației țării, a început să revendice din ce în ce mai hotărât transformarea regimului economic, social și politic.

În anul 1848 au izbucnit revoluții pe teritoriul întregii Europe. Prima mișcare revoluționară s-a declanșat în data de 12 ianuarie la Palermo, urmată în data de 17 februarie de Piemont și în 23 februarie de Paris. În martie au urmat noi mișcări revoluționare, stârnite, în ziua de 11 a lunii, la Praga, în 13 la Viena, în 15 la Budapesta, în 18 la Milano și Berlin, în 22 la Veneția etc. Între obiectivele principale ale revoluțiilor burgheze s-au numărat revendicarea unei guvernări constituționale, înlăturarea feudalismului, realizarea statului unitar (mai ales în cazul teritoriilor nemțești și italiene) și obținerea suveranității naționale.

În ziua începerii revoluției, în centrul țării, la Pesta, un grup de tineri intelectuali a formulat proclamația alcătuită din 12 puncte. Cele 12 puncte ale revoluției maghiare au prezentat, într-un mod ferm și concis, cele mai importante revendicări, printre care libertatea presei, formarea unui guvern maghiar independent și responsabil, înfrunerea anuală a Adunării Naționale, egalitatea religioasă și civică, plata dărilor de totă deopotrivă, eliberarea deținuților politici și refacerea unității cu Transilvania, transformată într-o gubernie de sine stătătoare de către Habsburgi pe parcursul secolului al XVIII-lea.

În urma evenimentelor revoluționare de la Viena și Pesta, Curtea și regele Ferdinand al V-lea au acceptat și au consacrat prin lege o parte dintre revendicările Adunării Naționale în data de 11 aprilie 1848. Aceste legi au acoperit majoritatea punctelor proclamației. Prin acest gest politic, pentru prima dată și într-un mod unic în Europa, a avut loc trecerea pașnică la orânduirea burgheză și a fost format primul guvern maghiar independent și responsabil în fața Adunării Naționale (și nu în fața regelui), condus de contele Batthyány Lajos.

În urma înfrângerii mișcărilor revoluționare din nordul Italiei, Casa de Habsburg a început să retracteze concesiile făcute Ungariei și să sprijine celelalte etnii ale țării, astfel încât banul croat Josip Jelačić a reușit să invadeze țara, în fruntea trupelor imperiale întărite, în data de 11 septembrie 1848. Regele a dizolvat Adunarea Națională maghiară și a obligat guvernul lui Batthyány Lajos să abdice. Adunarea Națională a Ungariei a însărcinat însă, prin decret, Comitetul Național de Apărare a țării, condus de Kossuth Lajos, cu exercitarea puterii și cu organizarea trupelor de honvezi.

Atacul împotriva țării a fost respins, Jelačić a cerut armistițiu și și-a retras trupele. În luna decembrie Francisc Iosif a urcat pe tronul Imperiului Austriac și al Regatului Ungariei. Sub conducerea sa, armata imperială a trecut din nou la atac și ianuarie 1849 reușise deja să ocupe și capitala. Adunarea Națională și guvernul maghiar s-au refugiat la Debrecen, de unde au început să organizeze rezistența.

Armata honvezilor a declanșat contraatacul în primăvara anului 1849 și treptat a reușit să respingă trupele imperiale, conduse de generalul origine poloneză Bem József (Józef Bem), de pe teritoriul Transilvaniei.

În urma eșuării tratativelor purtate de conducătorii maghiari cu împăratul Francisc Iosif, Adunarea Națională maghiară a pronunțat detronarea dinastiei habsburgice în luna aprilie a anului 1849. Kossuth Lajos a fost ales guvernator al Ungariei. Între timp, Francisc Iosif a reușit să câștige însă sprijinul țarului, care a trimis forțe armate imense pentru înfrângerea luptei pentru independență. Honvezii, prinși în focul încru-

cișat al celor două imperii, au fost înfrânți de forțele superioare ale inamicului și au trebuit să depună armele în fața trupelor țariste la Șiria (Világos), în data de 13 august 1849. Înfrângerea luptei pentru independență a fost urmată de represii și despotismul puterii austriece. În 6 octombrie, la Arad, au fost executați 13 generali honvezi („martirii arădeni”), iar la Budapesta, premierul Batthyány Lajos. La hotarul Clujului, la 18 octombrie, au fost executați locotenent-colonelul Tamás András și maiorul Sándor László.

În urma înfrângerii luptei pentru independență, Ungaria a fost tratată ca un teritoriu cucerit. Autonomia statului maghiar a fost desființată și acesta a fost încorporat în Imperiul Austriac centralizat și guvernat în mod absolutist. Această perioadă s-a încheiat în anul 1867 prin formarea statului dualist, Monarhia Austro-Ungară, în urma așa-numitului *Compromis*.

Revendicările românilor din Transilvania și ale revoluționarilor din Țara Românească au fost foarte similare cu cele ale revoluției maghiare. Evenimentul principal al revoluției pașoptiste românești a fost adunarea populară de la Islaz. Guvernul revoluționar a formulat revendicările românilor în 22 de puncte, printre care s-au numărat independența, guvernul responsabil, egalitatea în drepturi, ștergerea titlurilor boierești, dezrobirea țăganilor, emanciparea evreilor, formarea unei armate pentru apărarea țării etc. Revoluția a fost înfrântă de armatele otomane și rusești. Personalitatea asociată cel mai strâns cu revoluția pașoptistă a fost Nicolae Bălcescu.

Referitor la revendicările revoluției maghiare, conducătorii români din Transilvania (fete bisericești, intelectuali) au adoptat două atitudini. Unii au fost înclinați să accepte unirea revendicată de maghiari în speranța că inclusiv românii se vor putea bucura de drepturi civice și democratice sub noul regim. Alții au respins ideea și au revendicat recunoașterea românilor din Transilvania ca națiune și a ortodoxiei ca religie oficială. Prilejul manifestării revendicărilor a fost oferit de adunările populare de la Blaj (Balázsfalva) din 30 aprilie și 13–15 mai. Personajul emblematic al revoluției românești din Transilvania a devenit Avram Iancu, conducătorul trupelor revoluționare libere.

Creatorii tradiției

În așa-numita epocă Bach,²⁸³ memoria Revoluției și a războiului de independență nu a putut fi cultivată în spațiul public. Toate inițiativele de acest fel au fost reprimare și interzise. Comemorarea evenimentelor și cinstirea memoriei honvezilor au fost încadrate în categoria actelor ilegale. În schimb, în cadrul culturii populare s-a constituit de timpuriu tradiția folclorică a evenimentelor revoluționare.²⁸⁴

283 Epoca istorică a Regatului Ungariei dintre anii 1851 și 1858, denumită după Alexander Bach, ministrul de interne al Austriei.

284 Ortutay Gyula a prelucrat materialul referitor la Kossuth Lajos, scos la iveală în urma culegerii etnografice organizate la centenarul evenimentelor din anii 1848–1849 (Ortutay 1952). Prelucrarea populară timpurie a evenimentelor este atestată de constatările studiilor cuprinse în volumul coordonat de Kríza Ildikó (Kríza ed. 1998), precum și de lucrarea lui Vajkai Aurél despre arta ornamentală populară (Vajkai 1998) și de cea a lui Kósa László referitoare la acceptiunea populară a trecutului și a istoriei (Kósa 1980: 137–164). Pentru trecerea în revistă din punct de vedere folcloristic a revoluției și a luptei pentru independență, vezi Voigt 1998c.

În urma Compromisului s-a deschis și posibilitatea comemorării evenimentelor în spațiul public (în special în incinta cimitirelor).²⁸⁵ Inițial aceste practici comemorative au recurs la instrumentele influențării prin metode informale a memoriei. În acest sens putem vorbi despre ritualuri semioficiale și manifestări comunitare sprijinite de grupuri mai restrânse și bazate pe instrumentarul simbolic al ritualurilor funerare.²⁸⁶ În anul 1869 a fost ridicată o piatră memorială în cinstea ofițerului de honvezi Tamás András, executat la Cluj, cu următoarea inscripție (cu toate că la acea dată nu se identificase încă nici locul evenimentului, nici mormântul, respectiv a fost greșită datarea atât a nașterii, cât și a executării ofițerului): „Ridicată în amintirea fostului maior de husari imperial și regal, ulterior sublocotenent al honvezilor, Tamás András din Csíkmadéfalva [Siculeni], născut în data de 26 octombrie 1784, care și-a dat sufletul ca martir din dragoste față de patrie la Cluj, în 9 noiembrie 1849, de către Asociația de Honvezi din Csíkszék [Scaunul Ciuc], cu contribuția mai multor cetățeni clujeni entuziaști, în anul 1869” [251].

De asemenea, și prima manifestare comemorativă a avut loc în spațiul cimitirului, la mormântul lui Bölöni Farkas Sándor, în 15 martie 1873. (La această dată au fost organizate manifestări comemorative pe întreg teritoriul Ungariei.) Cu prilejul comemorării a 25 de ani de la evenimente, Hegedűs István a rostit un discurs. Muzicianul de tabără al generalului Józef Bem, Salamon János, și orchestra sa țigănească au susținut un recital de cântece patriotice, după care a cântat și corul orașenesc al Clujului (cf. *Emlékbeszéddek...* 1898: 26–32, 332). Locul de desfășurare ales pentru ritual ne trimite la faptul că importanța primară a revenit comemorării morților. La acest caracter probabil de festivitate de doliu trimite și ridicarea coloanei memoriale a honvezilor în cimitirul clujean. Cu alte cuvinte, inițial, locul expunerii memoriei colective a fost cimitirul.

Expunerea evenimentelor în spațiul public reprezentativ și nașterea culturii comemorative din spațiul public se leagă de anii următori. În anul 1874 comemorarea evenimentelor nu pătrunsese încă în spațiile cu un caracter public mai explicit, dar ajunsese deja în spațiul central, din interior, al orașului. Cu această ocazie, festivitatea a fost organizată în sala mare a Palatului Reduta. Acest loc reprezentativ a fost ales prin prisma calității sale de loc de desfășurare a marelui eveniment (clujean) al Revoluției din 1848: în această sală a fost pronunțată unirea Transilvaniei cu Ungaria. (În această sală s-a întrunit Adunarea Națională din anii 1848–1849.) Asupra atmosferei generale a comemorării a început să își pună amprenta o anumită solemnitate, inclusiv ca o trimitere la faptul că accentul a fost pus nu pe tragedia războiului de independență eșuat, ci pe rezultatul câștigat și în continuare valabil al revoluției, evenimentul unirii (punctul 12).

285 Szabó Miklós aduce mai multe exemple din Ungaria în sensul că, „în urma compromisului, dintr-o dată a fost înlăturat obstacolul politic din calea cultivării memoriei războiului de independență și, în același timp, a apărut necesitatea politică a comemorării acestui eveniment istoric atât de important de către toate localitățile și de cât mai multe instituții” (Szabó M. 1991: 46).

286 Gyáni Gábor constată, în același sens, faptul că, „în calitate de sărbătoare națională, comemorarea festivă a evenimentelor din 1848 a început cu doliul personal continuu al comemoratorilor, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea [...]. Motivul pentru care memoria colectivă a anului 1848 a putut să devină, cu timpul, prilej de sărbătoare națională constă tocmai în faptul că cinstirea morților, desfășurată la început în secret, a putut fi repetată mai târziu în spațiul public, într-un cadru festiv autentic” (Gyáni 2007: 110).

Aniversarea a 30 de ani de la Revoluția din 1848 a fost sărbătorită tot în Palatul Reduta. În sala mare a fost așezat bustul lui Petőfi Sándor, cumpărat din donații publice pentru Societatea Muzeului Ardelean (Edélyi Múzeum-Egyelet) [257]. Ca parte a programului festiv, contele Teleki Sándor și Sámi László au rostit discursuri, iar K. Papp Miklós, organizatorul colectării donațiilor, a dezvelit bustul.²⁸⁷

Unele aspecte ale interpretării nu sunt accesibile indivizilor. *Noțiunea prescriptivă a adevărului (formulaic notion of truth)* reprezintă o formă de cunoaștere la care nu poate accede oricine fără rezerve, ci numai persoanele excepționale, specialiștii. Anthony Giddens îi numește pe aceștia *paznici (guardians)*. „Tradiția include în sine «adevărul prescris», la care nu au acces decât anumite persoane. Adevărul prescris nu depinde atât de mult de proprietățile referențiale ale limbajului, cât de opusul acestora; limbajul ritualic are un caracter performativ și poate conține uneori cuvinte și practici pe care vorbitorii și ascultătorii abia dacă le pot înțelege.”²⁸⁸ În societățile moderne, specialiștii cunoașterii sunt *experții (experts)*, iar adevărul are un caracter mai mult *propozițional (propositional truth)*.

Asemenea manifestărilor comemorative timpurii, și poziția istoricilor/istoriografiei a fost determinată de intențiile legitimize. Al treilea și cel din urmă volum al operei lui Jakab Elek, intitulat *Kolozsvár története (Istoria Clujului)*, a apărut în anul 1888. Proiectul de mare anvergură al autorului se încheie tocmai prin prezentarea evenimentelor revoluționare din anul 1848 (Jakab 1888b). Faptul că limita cronologică a lucrării de istorie locală este reprezentată tocmai de acest eveniment ne trimite și la faptul că la data respectivă, din perspectiva a 40 de ani, a devenit vizibilă o nouă limită de epocă, iar canonizarea evenimentelor deschițătoare de epocă a apărut, în același timp, ca o posibilitate și ca o necesitate.²⁸⁹

Descrierea lui Jakab Elek a ilustrat foarte bine caracterul și receptarea evenimentelor din trecut, judecate din perspectiva prezentului și actualizate. Astfel, merită să stăruim puțin asupra elaborării narative a revoluției de la Cluj în cadrul istoriografiei. La vestea revoluției, „în câteva minute, sub influența primelor impresii exercitate de surpriza neașteptată, locuitorii orașului au fost cuprinși de un entuziasm și de o bucurie patriotică însuflețită. Aceasta nu s-a manifestat însă printr-o dezlănțuire zgomotoasă: fețele au oglindit o bucurie interioară liniștită” (Jakab 1888b: 1020).

La rândul său, și narațiunea istorică a lui Kőváry László – sursa: *Erdély története 1848–49-ben (Istoria Transilvaniei în anii 1848–49)* – a valorificat perspectiva martorului direct al evenimentelor. Vestea revoluției a ajuns în oraș prin intermediul jurnalelor sosite prin poștă. „La auzul unor asemenea știri, în data de 20 martie, Clujul a fost cuprins de o adâncă seriozitate. Locuitorii orașului s-au strâns în grupuri și au început să se mobilizeze pretutindeni. Părerile divergente au început să se reunească și voințele amorfe să se concretizeze. După-amiază, contele Bethlen Ádám a găzduit prima

287 Relatarea evenimentelor: Az ünnepségekről beszámoló: *Kelet*, Anul VIII, Nr. 64, 17 martie 1878, 253–255; *Magyar Polgár*, Anul XII, Nr. 64, 17 martie 1878, 1–2.

288 „Tradition involves «formulaic truth», to which only certain persons have full access. Formulaic truth depends not upon referential properties of language but rather upon their opposite; ritual language is performative, and may sometimes contain words or practices that the speakers or listeners can barely understand.” (Giddens 1994: 64)

289 Despre interpretarea categoriilor de *epocă* și *limită de epocă*, vezi Odo Marquard, Kulcsár-Szabó 2000: 90–91, Keszeg 2006: 45.

consfătuire publică în calitatea de cetățean al Clujului. Participanții au optat pentru necesitatea acționării și au ales în acest scop ca forum legal adunarea orășenească.” (Kőváry 1861: 7)

Cezura istorică, respectiv data evenimentului (clujean) deschizător de epocă a fost identificată și de Jakab Elek drept ziua de după sosirea veștii revoluției (20 martie): „În data de 21 martie 1848, când epoca și regimul cel vechi s-au năruit și a sosit vremea celor noi, spre încântarea sufletelor și inimilor” (Jakab 1888b: 1019–1020). Proiectul de lege referitor la constituirea gărzii civice, unirea cu Ungaria, egalitatea în fața legii și plata dărilor de toți deopotrivă etc. a fost formulat în aceeași zi. „Între timp a intrat în sală și contele Bethlen János, mentorul opoziției ardelenice și un veritabil Deák Ferenc al Transilvaniei, care, ocupându-și scaunul printre urale, a răspuns inițiativei lui Méhes și a declarat că singura lui speranță și bucurie o reprezintă unirea și că nu mai dorește, nu mai vrea să trăiască sub constituția Transilvaniei, devenită o simplă hârtie.” (Kőváry 1861: 7) Acesta a fost momentul nașterii idealului măreț și al marelui început:²⁹⁰ „Inițiativa succintă devine programul și cadrul realizării unui viitor măreț!” (Jakab 1888b: 1021)

Lucrările istoricilor prezintă evenimentul ca pe o sărbătoare. În descrierea lui Kőváry László, locuitorii orașului ocupă piețele și se vorbește despre o largă inițiativă populară: „Către ora opt, poporul s-a îndreptat spre primărie. [...] În timpul redactării memoriului, în fața clădirii s-au petrecut scene remarcabile. Printre miile de oameni adunați s-a aflat și tineretul studentesc, fluturând drapele naționale pe care au fost scrise revendicările poporului și aclamând idealul și personalitățile revoluției. Aceștia au început să ceară ca memoriul să le fie citit și lor. [...] au pătruns în sală și, printre urale, dintre drapelele naționale aduse cu ei, au arborat unul deasupra scaunului președintelui, iar altul pe fațada primăriei. Au început să cânte poemul *Szózat* (Cuvântare) de Vörösmarty.

Între timp, pe stradă au apărut câțiva mari nobili purtând cocarde în culorile naționale. Poporul, care nu văzuse încă niciodată revoluție, a năvălit în magazine să își rupă panglici, între timp, însă, cocardele improvizate de mâinile doamnelor nobile au început să zboare de la balcoane și ferestre; deși doamnele patriote uitaseră, pregătindu-le, faptul că roșul se află cel mai sus între culorile noastre. În câteva ore, toți locuitorii orașului, tinerii și bătrânii, doamnele și fetele, se plimbau pe străzi numai cu cocarde.

Între timp a fost finalizat și memoriul, care a fost citit poporului de la balcon. A fost format și comitetul care să înainteze memoriul, urmat de miile de oameni adunați, care și-au continuat uralele pe parcursul drumului.” (Kőváry 1861: 7–8)

În textul lui Jakab Elek, apărut mai târziu decât lucrarea lui Kőváry László, prezentarea revoluției este mai solemnă și include descrierea mai amplă a decorurilor: „[...] publicul, adunat în număr mare și format din membrii ordinului nobiliar, cetățeni și studenți, a venit în fața primăriei fluturând drapele cu inscripțiile: «Unire. Trăiască unirea. Trăiască monarhia constituțională. Trăiască înalta dinastie suverană. Trăiască presa liberă, plata dărilor de toți deopotrivă, egalitatea în fața legii, garda civică!»,

²⁹⁰ În același fel, cultura populară atribuie o importanță deosebită începutului existenței. „Situația de mare importanță a începutului se repetă cu prilejul zilei de sărbătoare, care recrează în mod structural acea situație-limită esențială în care cosmosul se naște din haos” (Pócs 1983: 197).

precum și altele asemănătoare. Drapelele numeroase păreau o pădure și frumoasele culori naționale alcătuiau o imagine pitorească în razele soarelui. Inimile au fost cuprinse de bucurie și ochii tuturor erau plini de lacrimi. Din când în când, publicul a dat glas textelor pline de entuziasm scrise pe drapele și și-a exprimat bucuria patriotică prin cântece naționale. Cu toții și-au prins în piept cocarde și unul dintre drapele, cu inscripția «Unire», a fost arborat pe fațada acoperișului casei consiliului. [...] Seara, tineretul s-a deplasat mai întâi în fața casei guvernatorului, apoi în fața casei contelui Bethlen János senior și, în cele din urmă, la casa lui Méhes Sámuel, purtând 2–300 de făclii, acompaniat de muzică și de strigăte răsunătoare de «Trăiască unire!», pentru a-și exprima respectul și recunoștința față de acești bărbați.” (Jakab 1888b: 1022.)

Gestul istoricilor de a prezenta cele întâmplate poate fi considerat, la rândul lui, unul de construire a memoriei, în măsura în care a recurs la tehnicile de creare ulterioară a evenimentelor.²⁹¹ (Din rândul evenimentelor face parte și faptul că, după Adunarea Națională, chiar Jakab Elek a fost cel trimis de la Cluj la Pesta, pentru a duce vestea unirii guvernului de acolo – cf. Gaal Gy 2001e: 320.)²⁹²

Atenția acordată evenimentelor și interesul pentru sărbătorirea acestora au devenit din ce în ce mai marcante în ultimul sfert al secolului. La trei ani după prima comemorare, în anul 1876, organizatorii s-au constituit în Comitetul Permanent al Zilei de 15 Martie, formând instituția menită să supravegheze memoria.²⁹³ Același comitet a înființat, în anul 1892, Muzeul Național de Istorie și de Relicve 1848–1849 și revista istorică de specialitate intitulată *1848–49. Történelmi Lapok (1848–49. Revista de istorie)*.

La acea dată nu mai erau în viață decât puțini dintre honvezii care au participat la lupta pentru independență, astfel încât, din cauza restrângerii cercului implicării personale, memoria evenimentelor era amenințată de uitare. Muzeul, care și-a deschis porțile în ziua de naștere a lui Kossuth Lajos, a adunat obiecte memoriale ca dovezi concrete ale evenimentelor. Colecția ne este cunoscută din descrierea istoricului local Kelemen Lajos: „Colecția muzeului, încă nesistematică din lipsa așezării corespunzătoare, este îngrădită în două camere. Pereții primei camere, mai mici, sunt acoperiți aproape în întregime cu așa-numitul «panteon al honvezilor», adică fotografiile bătrânilor honvezi și apărători ai națiunii de la 1848–49. Colecția de fotografii continuă și în camera următoare. Obiecte mai importante: una dintre mesele torineze și ceainicul lui Kossuth Lajos; plosca, podoaba de pălărie și copeneata de chibrituri ale lui Bem; biroul contelui Leiningen; mai multe relicve asociate cu Damjanich și Vasvári. De asemenea, păhărelul sculptat din lemn al contelui Kuun Kocsárd; obiectele memoriale ale lui Teleki Blanka și Leőwey Klára, precum și ale contelui Teleki Sándor; un tun turnat din fier, numeroase ghiulele, arme și îmbrăcăminte, mai multe obiecte frumoase din lemn, realizate de prizonierii de război honvezi, sigilii, utilaje pentru turnarea ghiulelelor,

291 Potrivit anumitor istorici, chiar și conceptul de *fapt istoric* nu este altceva decât o construcție realizată ca rezultat al interpretării istorice (White 1973, 1997; Gyáni 2000b).

292 Jakab Elek și-a scris memoriile sub titlul de *Szabadságharcunk történetéhez. Visszaemlékezések 1848–1849-re (Contribuții la istoria războiului nostru de independență. Amintiri din 1848–1849)* (Jakab 1880). Titlul relatării lui Kövály László este *Visszaemlékezések a forradalom derűsebb napjaira (Amintiri din zilele mai senine ale revoluției)* (Kövály 1898).

293 Comitetul a publicat, în anul 1898, pe lângă prezentarea propriei sale istorii, și antologia discursurilor rostite la Cluj cu prilejul sărbătoririi zilei de 15 martie între anii 1873 și 1897 (*Emlékbeszéd... 1898*).

desene din epocă, gravuri, monede și copiile în mărime naturală ale reliefurilor de pe statuia martirilor arădeni” (Kelemen 1989: 43, cf. Kelemen–Fodor 1902: 56–57).²⁹⁴

1848–49. *Történelmi Lapok* – începând din anul 1898, *Történelmi Lapok* (*Revista de istorie*) – apărea bilunar. Revista și-a propus adunarea și publicarea narațiunilor asociate cu evenimentele din anii 1848–1849, inițierea ridicării unor monumente comemorative și a realizării unor colecții istorice. De asemenea, revista a publicat memorii, discursuri comemorative și documente; a adunat continuu datele biografice mai importante ale luptătorilor pentru independență, numele celor înmormântați în Cimitirul Házsongárd fiind publicat în numărul din 1 noiembrie 1894, sub titlul *Emlékezzünk a halottakról* (*Să îi comemorăm pe cei care au murit*).²⁹⁵ Prin acest demers, redactorii revistei și-au asumat și și-au menținut dreptul de administrare a memoriei colective și au instituționalizat corectarea și autentificarea memoriei evenimentelor din cadrul oralității;²⁹⁶ au încadrat evenimentele de viață și narațiunile biografice private în istoria națiunii, transformându-le într-un bun al comunității.

De teama măsurilor represive, inițial, în perioada de dinainte de Compromis, mormintele honvezilor nu au fost marcate, respectiv, contrar uzanței epocii, au fost trecute sub tăcere unele momente importante ale biografiei (rangul militar, rolul jucat în războiul de independență) și nu au fost înregistrate decât numele, respectiv data nașterii și a morții. Ulterior, rămășițele eroilor au fost transferate în morminte de onoare, donate de oraș, peste care au fost ridicate pietre funerare și obeliscuri. Bunăoară, Bethlen Gergely (1810–1867), revenit în țară abia după anul 1867, a fost reînhumat în anul 1903, și în 1 noiembrie a fost ridicată o coloană memorială în cinstea sa, cu inscripția: „Luptător pentru patrie în 1848, în rang de colonel, și pentru libertatea mondială, ca general italian” (Gaal 2003: 61). De asemenea, inscripțiile funerare ulterioare trimit deja în mod direct la funcțiile îndeplinite de cei înmormântați în războiul de independență, respectiv la rangurile militare obținute de aceștia: Balázs Márton (1824–1895), „campion (vitez) al evenimentelor din 1848–49” (Gaal 2003: 61); „Bányai Sámuel, notar al consiliului orașenesc, căpitan de honvezi pașoptist” (Gaal 2003: 34); „Acest mormânt adăpostește rămășițele pământești ale lui Asztalos Pál, deputat național, comisar guvernamental, patriot înflăcărat. A stat ferm printre aleșii națiunii sale și a meritat pe deplin respectul cetățenesc în timpul vieții și lacrimile de compasiune ale contemporanilor prin moartea sa. S-a despărțit de haina pământească a sufletului său în cel de-al 33-lea an al vieții, în anul 1849” (Gaal 2003: 82); inscripția de pe piatra funerară a locotenentului-major de artilerie Bányai Vitális (1815–1888): „Și-a urmat ca stea călăuzitoare cinstea și patria. Soarta vieții sale a fost doar suferința și amărăciunea” (Gaal 2003: 65); „Aici se odihnește Vogel Károly, nestorul tipografilor de carte clujeni, distins cu crucea de aur pentru merit, cu coroană, subofiter pașoptist al honvezilor, născut în anul 1829, mort la data de 12 noiembrie 1906” (Gaal 2003: 50); inscripția funerară a lui Eszterházy Miguel (1825–1923), considerat ultimul ofițer de honvezi pașoptist, „căpitanul husarilor Sán-

294 În anul 1933 colecția număra 1050 de obiecte (cf. Orosz 1933: 45). Muzeul de Relicve a fost dizolvat de oraș în data de 25 septembrie 1925.

295 Lista a fost întocmită de Knapienszky Kázmér, membru rămas la Cluj al legiunii poloneze de la 1848 (Gaal 1998: 4), completată și republicată de Gaal György (cf. Gaal 1998: 6–7).

296 Caracterul de document al scrierii previne uitarea. Trebuie să trimit, din nou, la interpretarea lui Jan Assmann a trecerii tradiției din oralitate în scripturalitate ca substituție a „obsesiei a repetării”, proprie *coerenței rituale*, cu *coerență textuală* (J. Assmann 2003: 88–90).

dor, ofițer pașoptist, erou al luptei pentru libertate, prizonier la Arad” (Gaal 2003: 32). Pe coloana memorială din marmură a unuia dintre cei mai cunoscuți eroi, comandantul adjunct al lui Bem, a fost gravat doar numele său, Inczédy (Gaal 2003: 43). Pe lângă contribuția la crearea marilor tradiții naționale, biografiile compuse și prezentate în acest fel au îndeplinit și funcții didactice, prin modelarea patriotismului autentic și legitimarea sentimentului național sub forma prezentării parcursului de viață al indivizilor care și-au asumat reprezentarea intereselor comunității și ale națiunii, sacrificându-și viața pentru apărarea acestora. Înseși existența națiunii a fost legitimată în baza unei logici similare: națiunea există în mod real fiindcă s-a suferit și s-a murit de dragul ei.

În noiembrie 1895, la inițiativa custodelui Muzeului de Relicve (Kuszkó István), Comitetul Permanent a decis ridicarea unei coloane memoriale în cinstea ofițerilor honvezi executați la hotarul Clujului. Comitetul a început de îndată cercetările în vederea identificării locului, al modului de desfășurare și a victimelor execuției, încercând să reconstituie narațiunea considerată autentică pe baza relatărilor martorilor aflați încă în viață, obținute în urma unor anunțuri publicate în *Revista de istorie (Történelmi Lapok)* și în cotidienele clujene.

În urma identificării și a studierii locului execuției, membrii Comitetului au ales alt spațiu pentru ridicarea monumentului comemorativ, pe motiv că locul original este mult prea ascuns și mai puțin vizibil: „Locul execuției se află într-o parte lăturalnică și ascunsă din câmpie, astfel încât, amplasat aici, monumentul nu ar fi vizibil nici din tren, nici de pe șosea, iar vara nu s-ar vedea de copaci și ar sta într-un loc lipsit de apărare. Monumentul ar trebui ridicat în apropierea acestui loc, pe terenul Căilor Ferate de Stat Maghiare, în vecinătatea postului de pază nr. 81, pe colina de lângă șosea. Propunem, în acest sens, luarea măsurilor necesare de căile ferate ale statului”.²⁹⁷

În sensul deciziei Comitetului, nu a rămas însă nemarcat nici locul execuției propriu-zise. În data de 30 august 1896, deasupra mormântului honvezilor a fost amplasată o piatră funerară realizată de Schmiel Dániel (cf. Kuszkó întocm. 1896: 132).

În urma intervenției ministrului comerțului, Dániel Ernő, Căile Ferate au concesionat terenul pentru amenajarea locului memorial mai îndepărtat de morminte. Amplasarea pietrei de temelie a avut loc în data de 1 aprilie 1896, la comemorarea a doi ani de la înmormântarea lui Kossuth Lajos,²⁹⁸ în cadrul festivităților milenare. Potrivit diplomei pentru așezarea pietrei de temelie, „acest monument din piatră a fost ridicat în vederea păstrării memoriei fiilor secui ai patriei, care au murit ca martiri, fiind spânzurați în apropiere, întru cultivarea și stărnirea sentimentelor patriotice în inimile generațiilor viitoare”. Pe lângă prezentarea istoriei ridicării monumentului, diploma s-a oprit și asupra faptului că, „din piatra acestei coloane memoriale a fost construită coloana statuii lui Árpád, ridicată pe muntele Tâmpa de lângă Brașov, întru păstrarea memoriei aniversării milenare. De asemenea, același material de piatră a mai fost folosit și la ridicarea clădirii parlamentului din apropierea malului Dunării și a zidurilor cetății regale de la Buda”.²⁹⁹

297 Fragment din raportul Comitetului. Sursa: 1848–49. *Történelmi Lapok*, Anul V (1896), Nr. 4, 31.

298 Mai pe larg despre cultul clujean al lui Kossuth, vezi Vekov 2010.

299 Pentru prezentarea textului diplomei și a obiectelor așezate în piatra de temelie (documente, monede, relicve pașoptiste și manuale de istorie, memorii, portretele unor luptători pentru independență, cotidiene etc.), vezi Kuszkó întocm. 1896: 115–122; citate de la p. 115 și 115–116.

Toate aceste circumstanțe pline de semnificație au alocat monumentului niște coordonate spațio-temporale simbolice (festivitatea milenară, aniversarea Kossuth, monumentele milenare, cetatea și parlamentul de la Budapesta). Probabil și din această cauză, peste câteva săptămâni (în data de 20 aprilie), studenții sași, excluși din discursul național maghiar, au vandalizat și au mângălit cu inscripții monumentul.³⁰⁰

În vederea ridicării monumentului comemorativ nu au fost organizate strângeri de fonduri publice. Cauza a fost asumată de întreprinzătorii, specialiștii și liderii societății locale. Meseriașii au realizat lucrările pe cheltuială proprie, iar materialele au fost puse la dispoziție gratuit de negustori. Pietrele necesare au fost cioplite și aduse la fața locului pe cheltuiala proprietarului unei cariere de piatră, Schmiel Dávid. Fierul a fost donat de fierăria lui Reményik Lajos și a fiului său. Gardul ornamental a fost realizat de maeștrii fierari Demjén Ágoston, Beczkay Péter, Porsche Ferenc și Knauer József fiul și a fost vopsit de Grünwald Mór. Fabricantul de asfalt și ciment Pollák Samu s-a oferit să toarne învelișul de asfalt de sub gard, fundamentul de granit al învelișului fiind asigurat de Kovács Albert, proprietar de mină. Walcz Lajos, directorul Asociației Ardelene de Grădinărit, a contribuit prin plantarea de arbuști ornamentalii în jurul monumentului și asigurarea îngrijirii plantelor; tufele de cimișir au fost donate de soția lui Dénes József, iar inginerul-șef clujean al Căilor Ferate de Stat Maghiare, Havas Gyula, a plantat patru tei în cele patru colțuri ale gardului.³⁰¹

Inscripția monumentului era următoarea: „Monument al honvezilor martiri. Locotenent-colonelul Tamás András, născut la Csíkmadéfalva [Siculeni], în data de 16 octombrie 1784, și Sándor László, jude la tabla regală, ofițer al străzii națiunii din Compania I a Primului Regiment Secuiesc, născut la Csíktaplóca [Toplița Ciuc] în anul 1796, au suferit moarte de martiri în spânzurătoare în acest loc, în data de 18 octombrie 1849, pentru patrie și drepturile națiunii”³⁰² [289].

În data de 25 mai, compania de teatru a lui Makróczy János și Bánfalvi Béla a susținut un program festiv în fața monumentului. În cadrul festivității au fost recitate poezii și discursuri, iar orchestra a cântat imnul național și cântecele revoluționare asociate cu Kossuth Lajos. În 28 mai compania a prezentat un spectacol festiv și în oraș, unde s-a jucat piesa lui Jókai Mór, intitulată *Dózsa György a porhadak vezére* (*Gheorghe Doja, conducătorul oștilor de țărani*), în beneficiul fondului de întreținere a monumentului comemorativ.³⁰³

Dezvelirea oficială a monumentului a avut loc în 18 octombrie, în ziua execuțiilor. Corpurile profesionale, instituțiile de învățământ, precum și diferitele societăți și asociații ale orașului au defilat, în ordine, cu steaguri, în fața monumentului. Căile ferate publice ale orașului au asigurat transportul gratuit cu un tren special.

Oaspeții, asociațiile de honvezi și membrii comitetului organizator s-au adunat în fața clădirii Primăriei. Unul dintre elementele de spectacol l-au format bătrânii honvezi care au defilat în mare parte pe jos. Pregătit de sărbătoare, publicul s-a organizat în formațiune la marginea orașului, defilarea fiind deschisă de trăsura contelui Eszter-

300 Dintre „mângăliturile calomnioase și batjocoritoare” se cunoaște doar una: „WAD MAGYAR” (ungur hain). Sursa: 1848–49. *Történelmi Lapok*, Anul V (1896), Nr. 10–11, 87.

301 Sursa datelor: 1848–49. *Történelmi Lapok*, Anul V (1896), Nr. 10–11, 87–88, Kuzskó întocm. 1896: 67–68.

302 1848–49. *Történelmi Lapok*, Anul V (1896), Nr. 18.

303 Sursa datelor: 1848–49. *Történelmi Lapok*, Anul V (1896), Nr. 10–11, 87–88.

házy Kálmán, președintele de onoare al festivității, și de cea a viceprimarului Szabó Gyula, urmate de abatele paroh Biró Béla și asistența sa, oratorii festivi și membrii Comitetului.³⁰⁴

Parada s-a oprit mai întâi în fața locului execuției, unde abatele a sfințit mormântul. După aceasta, publicul s-a aliniat în fața obeliscului ridicat la marginea șoselei. Festivitatea a fost deschisă prin discursul contelui Eszterházy Kálmán. Cuvântarea protopopului reformat Szász Gerő, fost locotenent de honvezi, a fost urmată de imnul național, în interpretarea corului orașului. Președintele Muzeului de Relicve (Ereklyemúzeum), Deáky Albert, a prezentat biografia martirilor și istoria realizării monumentului, după care a predat, în numele Comitetului, coloana memorială. E. Kovács Gyula, actor celebru al epocii, și-a recitat poemul intitulat *Az aradi sánczok alatt (Sub șanțurile Aradului)*, compus special pentru această ocazie. După aceasta, au vorbit președintele Asociației Honvezilor, Szabó Sándor, și, în numele comunității universitare, Krenner Miklós.

Monumentul a fost preluat de viceprimarul Szabó Gyula, după care orchestra lui Csikay György a intonat imnul național. Ordinea depunerii de coroane a fost determinată de funcțiile sociale: viceprimarul, președintele Muzeului, Asociația Honvezilor, tineretul universitar, Școala Superioară de Fete, reprezentanții teatrului, Partidul Pașoptist al Independenței, tipografi clujeni de carte, brutarii etc. După depunerea de coroane, oaspetele de onoare al zilei, scriitorul englez Samuel James Capper, membru al Congresului Internațional de Pace, a salutat publicul.³⁰⁵

În data de 12 martie 1897 cotidianul *Kolozsvár* a publicat o scurtă știre cu titlul *Petőfi emléktábla leleplezése (Dezvelirea plăcii memoriale a lui Petőfi)*: „Școala superioară de fete a ridicat o placă memorială la Hotelul Biasini, în cinstea șederii aici a lui Petőfi. Dezvelirea plăcii memoriale va avea loc în 15 martie, de la ora 10 înainte de amiază. Discursul festiv va fi rostit de profesorul dr. Versényi György”.³⁰⁶ În data de 15 martie, orașul a sărbătorit în locațiile bine-cunoscute. Publicul a început să se adune în Piața Centrală (Főter) în jurul orei 11 înainte de amiază, pentru a deveni martorul „festivității solemne a cetățenilor universitari”. Defilarea a pornit de la clădirea centrală a universității, cu drapele și muzică. Programul a fost deschis de corul orașului, prin intonarea imnului național, după care actorul Czakó Péter a recitat poemul *Talpra magyar (Sus, maghiare!)* al lui Petőfi Sándor. A urmat „cuvântarea festivă înflăcărată” a lui Pazourek Ferenc, care „s-a încheiat printre uralele” celor adunați. După recitarea unei poezii de către actorul Körösi Gábor, a cântat din nou corul orașului, de această dată poemul *Szózat (Cuvântare)*. În încheierea programului a cântat orchestra lui Csikay György.³⁰⁷ Caracterului festiv solemn al comemorărilor i s-a adăugat funcția de divertisment. Manifestarea desfășurată pe parcursul unei zile întregi s-a încheiat cu programul cultural de la Cazinou.

În cadrul comemorării, Școala de Fete a inaugurat placa memorială cu inscripția: „Aici au fost cazați Petőfi Sándor și soția sa în perioada 21–24 octombrie 1847. Comemorat cu pietate de Școala Superioară de Fete din Cluj, în data de 15 martie 1897” [291].

304 Un martor ocular a numărat 317 „calești domnești” și 27 de „trăsuri din mahala” (cf. Kuskó întocm. 1896: 55).

305 Sursa datelor: Kuskó întocm. 1896: 54–86.

306 *Kolozsvár*, Anul XI, Nr. 58, 12 martie 1897.

307 Sursa datelor: *Kolozsvár*, Anul XI, Nr. 60, 15 martie 1897.

În cadrul discursului inaugural, Versényi György a vorbit despre vizita și faptele clujene, dar și despre rolul poetului în revoluția pașoptistă. Profesorul a citit poezia scrisă la Cluj a lui Petőfi, pentru ca în final să le amintească elevelor moartea eroică a „poetului cuvintelor înflăcărate ale iubirii de patrie”.³⁰⁸

Poezia compusă de Petőfi în timpul vizitei sale clujene, recitată cu prilejul inaugurării plăcii sale comemorative, poartă titlul *El innét, el e városhól* (*Hai să părăsim orașul*).³⁰⁹ Mesajul poeziei, dorința de a părăsi orașul (Clujul), a putut fi compensat, din punctul de vedere al posterității, de faptul că „poetul cuvintelor înflăcărate ale sentimentelor oneste și alese și ale iubirii de patrie” a onorat orașul prin prezența și creația sa.

Petőfi Sándor și soția sa au fost oaspeții Hotelului Biasini în luna lor de miere, în anul 1847. (În anul 1849 poetul a mai ajuns în oraș cu cinci ocazii.) Evenimentul cu prilejul căruia a fost inaugurată placa sa memorială și la aniversarea căruia au loc depuneri de coroane în fața plăcii până în prezent îl constituie sărbătorirea revoluției burgheze. Poetul a reprezentat o personalitate atât de marcantă a revoluției și un ideal uman atât de important al epocii, încât personalitatea sa a fost integrată în sărbătorirea evenimentului istoric al războiului de independență. În acele locuri pe care poetul le-a vizitat împreună cu soția sa și pe timp de pace sunt comemorate, de fapt, revoluționarul și revoluția. Suprapunerea și interpretarea acestor fapte în contextul zilei de sărbătoare exemplifică modul simbolic al nașterii semnificațiilor memoriei: comemoratorii au construit evenimentul revoluției prin intermediul ritualului, suprapunându-l spațiului ales și memoriei colective.

Faptul că strada din fața hotelului (Kül-Torda – odinioară strada Turzii din afara cetății, în prezent strada Avram Iancu) a fost redenumită după Petőfi în anul 1899 are de-a face și cu placa memorială ridicată în acest loc.

În anul 1898 orașul a sărbătorit prin manifestări de mare anvergură jubileul de o jumătate de veac de la izbucnirea revoluției și de la unire. În aceeași zi a fost organizată și reconstrucția simbolică a revoluției.³¹⁰ După tedeumul oficial la Biserica Romano-Catolică „Sfântul Mihail”, mulțimea adunată s-a deplasat în fața Palatului Reduta, unde edilii orașului au organizat o „adunare generală festivă” după modelul evenimentelor din mai 1848. La adunare au participat reprezentantul Guvernului, câțiva delegați din partea Camerei Magnaților și a Parlamentului, reprezentanții capitalei și ai comitatului, elita bisericească și laică a orașului (episcopul, feldmareșali, colonelul de jandarmi, ofițeri ai garnizoanei, tabla regală, conducătorii Universității și cei ai directoratelor administrative etc.) și honvezii pașoptiști. (O baroneasă a ridicat pretenții asupra locului de unde urmărise evenimentele cu 50 de ani în urmă.) Comitele suprem Béldi István, primarul Albach Géza, profesorul universitar Márki Sándor și deputatul Groisz Gusztáv au ținut cuvântări în cadrul cărora au interpretat evenimentele de odinioară din punct de vedere politic, istoric și al dreptului comun. Rezoluția adoptată de adunare s-a referit la amplasarea plăcii memoriale și la aprobarea (ulterioară) a numerelor de străzi inspirate din evenimentele revoluției.³¹¹

308 Kolozsvár, Anul XI, Nr. 61, 16 martie 1897.

309 Prima strofă: „Hai să părăsim orașul,/ înhamă calul de îndată,/ vreau să fug, să zbor de-aici/ pe alt meleag, în altă țară”.

310 Potrivit relatării lui Keszeg Vilmos, și festivitățile din 15 martie organizate la Turda și-au propus să ofere reprezentări simbolice ale zilei istorice din anul 1848 (Keszeg 2004: 26).

311 Sursa datelor: *Magyar Polgár*, Anul XXI, Nr. 53, 31 mai 1898, 1–4.

În completarea cuvântărilor festive, Kőváry László a evocat ca martor debaterile care au precedat unirea. După aceasta, conducerea orașului a coborât și, alăturându-se mulțimii, a participat la inaugurarea plăcii memoriale a cărei ridicare a fost inițiată de tineretul universitar (și planificată pentru data de 15 martie): „Dieta Transilvaniei a hotărât în acest loc înființarea Unirii cu Ungaria, în data de 30 mai 1848. Placa memorială a fost ridicată de tineretul universitar cu prilejul aniversării unei jumătăți de secol de la eveniment, în 30 mai 1898.” [293]

În ziua de dinaintea dezvelirii plăcii memoriale, numele străzii (Belmonostor – odinioară strada Mănăsturului din interiorul cetății, în prezent strada Memorandumului) a fost schimbat în Unió (Unirii), iar strada Podului (Híd) a fost redenumită Wesselényi. Potrivit martorului evenimentelor Kőváry László, încă din data de 30 mai 1848, ziua proclamării unirii, „o voce din mulțime a propus, iar poporul a adoptat ca rezoluție, ca strada Híd [Podului], unde a fost cazat Wesselényi, să adopte numele acestuia; altul a rebotezat strada Monostor [Mănăsturului], unde a fost proclamată unirea, ca strada Unió [Uniunii/Unirii]” (Kőváry 1861: 48).³¹²

Ridicarea plăcii memoriale a lui Bem József (Józef Bem) a fost inițiată de comitetul Muzeului de Relicve. Aceasta a fost dezvelită în 25 decembrie 1898, în prezența conducătorilor comitatului și ai orașului, respectiv a honvezilor pașoptiști aflați încă în viață. Inscriptia plăcii este următoarea: „Aici a fost cazat Bem József, general de honvezi, cu prilejul intrării victorioase în oraș din data de 25 decembrie 1848” [295].³¹³

Crearea memoriei și a tradiției narative a revoluției și a războiului de independență de la 1848–1849, realizată până la începutul secolului al XIX-lea, poate fi considerată o inițiativă socială care a angajat masele populare largi și s-a bazat pe acestea. Rolul inițiativelor individuale și al funcționării memoriei în cadrul familial a fost preluat de grupuri și de instituții sociale și politice. Prin narațiunile istoricilor (canonizarea din direcția disciplinei de specialitate) și instituționalizarea, respectiv specializarea comunității comemorative (muzeu, Asociația Honvezilor, revistă etc.) înainte de ultima treime a secolului, memoria evenimentelor a ocupat și a creat spațiul și timpul public considerate indispensabile pentru păstrarea sa. Amenajarea spațiilor memoriale clu-

312 Strada situată în continuarea Pieței Centrale (Főter), strada Belmagyar (strada de dinăuntru a Ungurilor), a fost denumită în Kossuth Lajos în anul 1898.

Szabó T. Attila a definit prima perioadă a adoptării numelor de străzi și piețe clujene ca epoca „formării populare firești a denumirilor create cu o anumită spontaneitate colectivă, aproape inconștient”: „Denumirile de străzi și celelalte asemănătoare trimit la un anumit specific primar evident, referitor la dreptul de proprietate, topografic, economic, religios, etnic sau de altă factură a părților de localitate sau a obiectivelor geografice”. Denumirile „expresive și individualizate” au fost substituite cu cele care poartă amprenta naționalizării spațiului începând tocmai din perioada mișcărilor pașoptiste. „Acum nu mai este populația cea care creează denumirile și nu uzanța spontană și aproape inconștientă statornicește anumite denumiri pentru o perioadă mai lungă sau mai scurtă, ci intervine un factor extern, autoritățile. [...] Inițial noile denumiri apăreau sporadic, în vederea imortalizării unor personalități și evenimente care au jucat în rol important în istoria orașului. În jurul anului 1898 însă această abordare anistorică ajunge până în punctul în care substituie majoritatea denumirilor vechi cu denumiri reprezentând, în mare parte, numele marilor personalități ale istoriei locale și naționale, însă frecvent și numele unor valori efemere” (Szabó T. A. 1946: 4).

313 Pentru trecerea în revistă sumară a cultului transilvănean al lui Józef Bem, exprimat prin acte comemorative, vezi Szabó Zs. 2009.

jene (cimitirul, locul de execuție din 1848, locul proclamării unirii, clădirile în care au fost cazate personalități precum Petőfi Sándor, Wesselényi Miklós și Józef Bem) și instituirea zilelor de sărbătoare (15 martie, ziua nașterii și a morții lui Kossuth, ziua proclamării unirii, 6 octombrie) au creat posibilitatea funcționării permanente și corespunzătoare a memoriei. Comemorarea revoluției și a războiului de independență a devenit o formă specială a memoriei, capabilă să integreze populația orașului și a comitatului (îndeosebi burghezia), să ocupe și să organizeze spațiile publice și, în consecință, să creeze o comunitate comemorativă aparte.

Schimbările de regim și reexpunerea memoriei

Schimbarea din anul 1918 petrecută în Transilvania nu a însemnat numai trecerea regiunii care aparținuse Ungariei sub autoritate românească, ci și faptul că, astfel, Transilvania a trebuit să devină obiectul unei alte istorii, cea română. Noua putere a reclamat o nouă viziune asupra istoriei și, împreună cu aceasta, o memorie nouă și diferită. Efectele acestei mentalități sau ideologii pot fi măsurate și în organizarea locurilor memoriale ale evenimentelor din anii 1848–1849.

Sub administrația română (1918–1940), mai multe dintre reprezentările asociate cu regimul anterior, instalate în spațiul public, au fost făcute să dispară. De asemenea, s-a urmărit și eliminarea interpretărilor obiectuale publice ale evenimentelor din 1848–1849. Cauza principală a acestei atitudini a constat în aprecierea diferită a evenimentelor și în faptul că poporul maghiar și cel român au trăit războiul de independență ca adversari.

Dintre urmele memoriale ale evenimentelor studiate, în anul 1919 a fost înlăturat textul comemorativ al unirii Transilvaniei cu Ungaria [293] și substituit cu un text referitor la procesul memorandiștilor [365]. (În același sens, strada Unió a fost redenumită Memorandumului.) Placa memorială a lui Bem József (Józef Bem) [295] a fost înlăturată de noul proprietar în anul 1936. Conducerea orașului a îndepărtat de pe Hotelul Biasini placa memorială a lui Petőfi [291] în anul 1939,³¹⁴ însă aceasta a fost reamplasată chiar în același an. (Strada a primit numele revoluționarului român Avram Iancu.) Monumentul comemorativ din Someșeni al honvezilor executați [289] a fost dărâmat, unele bucăți fiind nimicite complet. Toate aceste fapte poartă amprenta aceluiași proces cultural care menține în funcționare, pe de o parte, memoria, pe de altă parte, uitarea. Dacă tehnica spațializării este rememorarea, atunci uitarea este cea a desființării și eliminării spațiului. Prin urmare, inclusiv ignorarea sau înlăturarea memoriei și a formelor sale obiectivate (monument comemorativ, placă memorială, statuie) poate fi considerată un anumit tip de comportament cultural, omiterea folosirii reprezentărilor despre trecut.

Aceasta a fost și epoca formării cultului lui Avram Iancu. După cum am mai spus, piatra de temelie a statuii sale [360] a fost depusă în anul 1924 în piața din fața Catedralei Ortodoxe aflate în construcție. Proiectul ales în urma organizării unor concur-

314 Kristóf György, fost profesor al primarului român Sebastian Bornemisa, a intervenit pe lângă acesta în favoarea reinstalării plăcii memoriale (Murádin 2008b: 43). Potrivit unor date diferite, placa memorială a fost înlăturată în anii 1920 (Gaal 2001d: 250).

suri repetate nu a fost însă realizat. Cultul acestei personalități istorice, reprezentarea unuia dintre arhetipurile patriotului român care luptă pentru unitatea națională și statală, s-a sprijinit pe aprecierea actuală a evenimentelor din anii 1848–1849.

Administrația maghiară revenită în Transilvania (1940–1944), pe de o parte, a reînstituit monumentele și plăcile comemorative, pe de altă parte, a continuat procesul de organizare a memoriei inițiat în perioada anterioară. Dintre plăcile memoriale înlăturate, în anul 1941 a fost reamplasată placa referitoare la unirea cu Ungaria, care a substituit placa memorială a procesului memorandiștilor. (Placa referitoare la unirea cu Ungaria a fost înlăturată definitiv la mijlocul anilor 1940.) Înlăturarea urmelor obiectivate ale memoriei a fost interpretată de puterea maghiară ca o încălcare simbolică a teritoriului.

Monumentul comemorativ al honvezilor, demolat de autoritățile române, a fost reînstatat, cu modificarea parțială a inscripției, și completat cu două plăci memoriale noi. Unul dintre texte s-a referit la reînstituirea memoriei și la grupul care cultivă memoria: „Acest monument distrus de mâini barbare a fost redescoperit și amplasat la locul lui original de 25. Őnálló Légyvédelmi Gépágyúútég [Bateria 25 de Artilerie Antiaeriană], în data de 10 august 1941”. Cealaltă placă memorială a reprezentat o întărire a angajamentului și o consolidare a sentimentului de pietate față de trecut: „Aceste litere săpate în piatră vă păstrează amintirea în locul sfânt al martiriului vostru. O vom păstra mai neclintită ca stânca în inimile noastre maghiare pentru veșnicie” [418]. (În același an a fost organizat aici și unul dintre evenimentele Zilei Eroilor din data de 30 mai.)

Inițial regimul comunist român instalat treptat în urma celui de-al Doilea Război Mondial (1945/1948–1989) nu a considerat utilizabilă din propria perspectivă tradiția istorică a anilor 1848–1849. (Spre exemplu, înființarea unirii cu Ungaria ca rezultat al revoluției a fost complet incompatibilă cu ideea statului național român.) Cu excepția plăcilor memoriale ale lui Petőfi și Bem [291, 295], comuniștii au înlăturat toate semnele revoluției și ale războiului de independență [293, 418].

În epoca tranziției sociopolitice de după război, sub umbrela ideologiei antiimperialiste, marile ideologii naționale și conflictele etnice tradiționale au părut să se dizolve. În sensul ideii luptei de clasă, marele dușman comun a fost identificat cu burghezia și cu fascismul, idee pornind de la care și-au legitimat existența inițiativele politice bazate pe clasa muncitoare. Sub semnul parității româno-maghiare, plăcile cu nume de străzi bilingve, defilările de 1 Mai, anunțate ca evenimente comune etc., au proclamat egalitatea la nivelul spațiului public.

Conducerea orașului din anul 1945 a împărțit strada Petőfi: partea de până la Hotelul Biasini a rămas strada Petőfi, iar continuarea străzii a primit numele lui Avram Iancu (cf. Dávid–Mikó 1972: 143). Societatea Româno-Maghiară (Román–Magyar Társaság), organizație de stânga preocupată de consolidarea relațiilor dintre cele două etnii, a dorit amplasarea pe un postament comun a statuilor lui Bălcescu și Petőfi, reprezentarea comună a celor doi eroi naționali simbolizând – în ciuda inautenticității istorice a relației personale dintre aceștia – apropierea ideologică și națională. Iată un fragment din interpretarea simbolică a statuii nerealizate: „Fie ca această statuie comună să vestească, prin trăinicia bronzului și cu puterea de convingere a operelor de artă, generației actuale și celor viitoare că, pe pământul ardelenesc zbuciumat de vrajbă, s-a încheiat lupta dintre cele două popoare asmuțite unul asupra celuilalt, iar

conflictele atâtea de asupritori au devenit armonie și înțelegere exprimate în dorința comună a creației în acea «grădină a zânelor» care, în trecut, nu a fost astfel decât pentru stăpânii ei ticăloși, însă pentru popoarele care o locuiau a fost doar o temniță, ca oricare dintre țările lumii feudale”.³¹⁵

Numele lui Avram Iancu a fost adoptat de un liceu. Bustul lui Nicolae Bălcescu a fost inaugurat în cadrul serbării onomastice a unei școli românești, cu prilejul aniversării a 110 de ani de la revoluție, în anul 1958 [495]. Festivitatea a avut loc în sala mare a Casei Universitarilor, cu participarea conducerii de partid și a pionierilor. Eventul a început cu cuvântul de deschidere al lui Gheorghe Radu, președintele Comitetului executiv al Sfatului Orășenesc, după care Petre Bucsă, șeful Secției de învățământ și cultură a Sfatului Popular Regional, a dat citire acelui ordin ministerial care acorda numele școlii. Directorul școlii, Vasile Brînzei, a prezentat istoria instituției și, în spiritul evenimentului, a subliniat importanța educării tineretului „în spiritul revoluționar al operei marelui patriot”. În calitate de președinte al Comitetului de părinți, a primit cuvântul Alexandru Teognoste. Doina Bleoca a vorbit în numele tineretului, în calitatea de elevă a școlii. Iată și un fragment din discursul ei, construit din elementele retoricii politice a epocii, citat din cotidianul în limba maghiară *Igazság*: „Mulțumim partidului și guvernului nostru că putem sărbători acum aici. Mulțumim și ne angajăm să învățăm din toată puterea noastră, pentru a deveni urmașii demni ai strămoșilor noștri revoluționari progresiști, marii luptători ai poporului și ai proletariatului, care și-au vărsat sângele pentru ca noi să putem învăța acum în pace și să construim în vederea propășirii neamului nostru”.

Discursurile au fost urmate de un program cultural, după care participanții s-au deplasat la fața locului și au dezvelit bustul și noua placă cu numele școlii.³¹⁶

În sensul viziunii oficiale asupra istoriei, devenită dominantă după anul 1965, în spațiul public nu a mai fost cultivată decât memoria războiului de independență al românilor. Mitologizarea figurii și a faptelor lui Avram Iancu a creat posibilitatea exemplificării și a legitimării celui mai sensibil domeniu al istoriografiei românești, formarea națiunii și aspirațiile de suveranitate națională.³¹⁷ Această concepție s-a concentrat cel mai mult asupra evenimentului Adunării Naționale de la Blaj (13–15 mai 1848), asupra căruia a retroproiectat intențiile timpurii ale unificării Transilvaniei cu țările românești.

În anul 1968, cu prilejul jubileului de 120 de la adunarea națională românească, la Blaj (Balázsfalva) a fost organizat un eveniment comemorativ de anvergură națională. În orașele Transilvaniei au fost ridicate statui și plăci memoriale în cinstea revoluționarilor români, dedicate mai ales cultului lui Nicolae Bălcescu și Avram Iancu.

La Cluj, evenimentul a fost asociat cu aniversarea a 389 de ani de la înființarea Liceului „Báthory István”. Cu ocazia aniversării a 120 de ani de la revoluție, clădirea instituției de învățământ a fost marcată cu o placă memorială, care, prin inscripția sa în limba română, vehicula istoria emancipării naționale românești: „AICI A FUNCȚIO-

315 Sursa: Salamon László: A szobor. *Igazság*, Anul VI, Nr. 30, 7 februarie 1948.

316 Sursa datelor: *Igazság*, Anul XIX, Nr. 287, 16 decembrie 1958, 1.

317 Figura lui Avram Iancu nu face parte dintre punctele de referință importante în celelalte provincii românești, cultul său apare preponderent în Transilvania. Același lucru este valabil și pentru tradițiile evenimentelor din 1848–1849 (Boia 1999: 277).

NAT LICEUL PIARIȘTILOR/ DIN CLUJ, FRECVENTAT DE MULȚI TINERI/ ROMÂNI, PRIN-
TRE CARE AVRAM IANCU,/ GHEORGHE BARIȚIU, AL. PAPIU-ILARIAN,/ CONSTANTIN
ROMAN, ION SUCIU, IOSIF/ SULUȚIU, IACOB BOLOGA, NICOLAE POPEA,/ CONSTANTIN
SECĂREANU, CONSTANTIN/ G. IOAN ȘI FRAȚII BUTEANU, CARE AU/ JUCAT UN ROL ÎN-
SEMNAT ÎN TIMPUL/ REVOLUȚIEI DE LA 1848. DORINȚA DE/ EMANCIPARE NAȚIONA-
LĂ A POPORU-/ LUI ROMÂN CARE DOMNEA ÎNTRE/ STUDENȚII ROMÂNI DE LA ACEST
LICEU/ A STAT LA BAZA SOCIETĂȚII «AURORA»/ (1845) ȘI A FOII LITERARE «ZORILE»”
[545]. Anul în care a avut loc comemorarea a stat sub semnul evenimentelor dedicate
aniversării a 50 de ani de la unirea Transilvaniei cu România. Actul comemorativ din
25 noiembrie a făcut parte și din șirul festivităților dedicate anului jubiliar.

Începând din a doua jumătate a anilor 1960 și până la începutul anilor 1970, dic-
tatura comunistă a făcut unele concesii politice în favoarea minorităților naționale.
Această perioadă scurtă (așa-numita epocă a „deschiderii”) se caracterizează printr-o
relativă revigorare a construirii memoriei și a acțiunilor comemorative. Placa memori-
ală a războiului de independență (românesc) a fost instalată pe Hotelul Biasini în cadrul
acestui val de canonizări: „AICI, ÎN FOSTUL HOTEL/ BIASINI, A POPOSIT ÎN ZILELE/
DE 17–23 IULIE 1849, ÎN DRUM/ SPRE MUNTII APUSENI LA AVRAM IANCU,/ NICOLAE
BĂLCESCU (1819–1852)/ ÎNSOȚIT DE CEZAR BOLLIAC (1813–1880)” [547]. Amplasarea
plăcii comemorative românești pe clădirea marcată anterior de către maghiari a re-
prezentat continuarea și potențarea procesului pe care l-am definit mai sus ca lupta
simbolică dintre etnii pentru controlul memoriei.

Cu prilejul centenarului morții lui Avram Iancu, a fost marcată și locuința tem-
porară a acestuia, aflată în apropierea Hotelului Biasini (pe partea străzii care poartă
numele revoluționarului român): „AICI A LOCUIT ÎN TIMPUL/ STUDIILOR ACADEMICE
(1841–1844)/ AVRAM IANCU,/ EMINENT CONDUCĂTOR AL REVOLUȚIEI/ DIN TRAN-
SILVANIA DE LA 1848./ LUPTĂTOR ÎNFLĂCĂRAT PENTRU/ DREPTATE SOCIALĂ ȘI NA-
ȚIONALĂ./ Dezvelită în septembrie 1972” [577].

În perioada scurtă care a urmat deschiderii, crearea memoriei momentului istoric
1848–1849 a început să devină din ce în ce mai importantă pentru puterea româneas-
că. Dictatura comunistă a înăbușit conflictele interetnice, ideologiile naționale și opi-
niile diferite de cele ale puterii fiind excluse din spațiul public. În termenii teoriei fou-
caultiene a discursurilor (cf. Foucault 1998: 51–60), evocarea memoriei evenimentelor
revoluției pașoptiste a fost dominată de un singur discurs, cel al puterii. Obiectivul
acestui discurs a constat în crearea ulterioară, în ordinea discursului, a națiunii româ-
ne unitare, prin construirea unei imagini despre trecut care să compenseze memoria
maghiarilor (deveniți minoritate), organizată de mai mult timp.

Bustul lui Avram Iancu a fost ridicat de un liceu din Cluj-Mănăstur în anul 1972
[578]. Noul bust al lui Nicolae Bălcescu a fost inaugurat în anul 1973, cu ocazia ani-
versării a 125 de ani de la revoluție și a celor 15 ani de existență a școlii care îi poartă
numele [581].

În vederea compensării memoriei maghiare, ideologia oficială a reliefat acele as-
pecte ale evenimentelor care erau compromițătoare din perspectiva aprecierii război-
ului de independență maghiar. Această tendință a influențat și inscripția amplasată
pe Poarta Vieneză (Bécsi kapu) a Cetățuii (Fellekvár): „ÎN ACEST LOC A FOST/ EXECU-
TAT, LA 11 MAI 1849, DIN/ ORDINUL NOBILIMII CONTRA-/ REVOLUȚIONARE MAGHIA-
RE, PRO-/ FESORUL SAS STEPHAN LUDWIG/ ROTH, INTELECTUALUL PROGRESIST,/

MILITANT ACTIV ÎN REVOLUȚIA DE/ LA 1848, SUSȚINĂTORUL NEOBOSIT/ AL DREPTURILOR SOCIALE ȘI/ NAȚIONALE ALE POPULAȚIEI SĂ-/ SEȘTI ȘI ALE POPORULUI ROMÂN” [557]. Prezentarea războiului de independență al maghiarilor ca și contrarevoluție poate fi înțeleasă în baza viziunii românești oficiale asupra istoriei, potrivit căreia revoluția autentică ar fi fost reprezentată de luptele pentru drepturi naționale, purtate de trupele libere române împotriva puterii maghiare asupritoare.

Organizările simbolice ale spațiului și uzul memoriei după anul 1989

Revoluția din anul 1989, care a condus la schimbarea de regim în România, poate fi considerată drept o cezură și în privința discursului despre trecut. În orașul Cluj, nevoia recreării memoriei s-a manifestat după Revoluție mai intens ca oricând. Obiectele memoriale străine de noul regim și incapabile să îl legitimeze din punct de vedere sociopolitic au devenit oneroase pentru acesta, fapt care a motivat eliminarea de anvergură a reprezentărilor istorice (după cum am menționat și în capitolele precedente). Aspirațiile pentru obținerea controlului asupra memoriei în spațiul public au modelat conflictele dintre elitele maghiare și cele române.

Modelul teoretic pe care îl consider valabil în explicarea acestei lupte pentru controlul asupra memoriei sau a rivalității dintre diferitele forme ale memoriei, aparținând celor două grupuri etnice, este, de asemenea, *modelul discursiv foucaultian*. *Discursul* reprezintă acel ansamblu simbolic de semnificații pentru care și cu instrumentele căruia se dă lupta în cadrul societății și care exclude sau marginalizează punctele de vedere diferite (Foucault 1998: 51–60). Prin aplicarea teoriei asupra obiectului cercetării de față, acest lucru înseamnă că reprezentarea trecutului și memoria colectivă care legitimează prezentul constituie un instrument în vederea obținerii acelei puteri simbolice pentru care rivalizează societățile discursive maghiare și românești.

Actele comemorative românești

Memoria evenimentelor din anii 1848–1849 a apărut în continuare ca valabilă, deschisă spre interpretări actuale și stabilă. Pentru etnia maghiară, schimbarea de regim a reprezentat și promisiunea sărbătoririi revoluției și a războiului de independență pașoptist. În același timp, și elita română locală a început să revendice tot mai hotărât dreptul de organizare a evenimentelor. În epoca lui Gheorghe Funar, între anii 1992 și 2004, elita politică română, aflată în poziție de conducere, a fost exponenta unui discurs naționalist care a urmărit eliminarea discursurilor dedicate memoriei istorice maghiare.

Este necesar să subliniem aici dualitatea demersurilor românești de consolidare a națiunii și a identității: pe de o parte, naționalizarea spațiului pe baza perspectivei proprii asupra istoriei și trecutului, pe de altă parte, raportarea la spațiile purtătoare de semnificații etnice străine prin neutralizarea sau eliminarea acestora. În paginile următoare nu mi-am propus să prezint întreaga problematică a organizării simbolice

a spațiului,³¹⁸ ci mă voi opri numai asupra conflictelor simbolice asociate cu memoria evenimentelor studiate.

În continuarea proiectelor de construire simbolică a spațiului inițiate în perioada interbelică, Asociația Culturală „Avram Iancu”, înființată la Cluj în anul 1992, după schimbarea de regim, a inițiat un concurs pentru ridicarea statuii revoluționarului român în spațiul din fața Catedralei Ortodoxe (Piața Victoriei). Piatra de temelie a monumentului a fost amplasată în 10 septembrie 1992, cu prilejul comemorării a 120 de ani de la moartea revoluționarului [649]. În 30 noiembrie 1993, în avanpremiera sărbătorii naționale, a fost inaugurată statuia neterminată (fără figurile secundare). Evenimentul a fost deschis de prefectul Grigore Zanc, monumentul fiind dezvelit de Ion Teodor Stan, președintele asociației care a inițiat realizarea acestuia, și de primarul Gheorghe Funar. Monumentul a fost sfințit de episcopul ortodox Bartolomeu Anania.

La festivitatea de inaugurare au depus coroane reprezentanții partidelor de guvernământ și delegații din partea instituției prezidențiale, a parlamentului, senatului și a guvernului, armata, serviciul de informații, poliția, universitățile și întreprinderile locale, primăria, consiliul județean și organizația Vatra Românească.

Pe lângă discursurile autorităților județene și locale, evenimentul a căpătat un caracter festiv și a fost legitimat din punct de vedere politic prin mesajul președintelui țării, Ion Iliescu, prin discursul vicepreședintelui Senatului, Doru Ioan Tărăcilă, rostit în numele Parlamentului, și prin cel al ministrului învățământului, Liviu Maior, ca reprezentant al Guvernului. Primarul a apreciat meritele eroului național român în contrast cu „ungurii care au jucat un rol opresiv”. După discursul lui Victor Romulus Constantinescu, președintele Consiliului Județean, președintele Asociației Culturale „Avram Iancu” a prezentat procesul realizării monumentului comemorativ, după care a avansat propunerea de redenumire a pieței în Avram Iancu și folosirea acesteia cu prilejul festivităților naționale și de alte tipuri. La legitimarea actului comemorativ și la interpretarea narațiunii primare și-au mai adus contribuția președintele organizației Vatra Românească, Zeno Opriș, episcopul ortodox Bartolomeu Anania și episcopul greco-catolic Tertulian Langa, general-maior Pantelimon Pralea, istoricul academician Ștefan Pascu, prefectul județului Alba, Ioan Rus, și poetul basarabean Grigore Vieru. Programul festiv s-a încheiat cu depunerea jurământului militar și defilarea soldaților clujeni.³¹⁹

Cooptarea instituțiilor și a reprezentanților sferei politice, bisericești, militare, științifice și culturale, dar și a delegaților locali, naționali și de dincolo de hotare, a integrat festivitatea în contexte mai largi. Demersurile de organizare a spațiului concretizate la data menționată, cu prilejul aniversării a 75 de ani de la Unire, a legitimat gestul formării și creării memoriei prin apelul la sentimentele naționale și la conștiința istorică românească. „Centrul românesc” și-a câștigat puterea simbolică din practicile de parcurgere periodică a spațiului (sărbători naționale, depuneri de jurământ militar, manifestări), din paradele militare și din reprezentările politice.

318 Referitor la reorganizarea simbolică a Pieței Centrale și la luptele simbolice pentru spațiu desfășurate aici, vezi analizele cuprinzătoare ale lui Feischmidt Margit (Feischmidt 1994, 2001a, 2001b, 2002 și 2003) și rezultatele grupului de cercetători condus de Rogers Brubaker (Brubaker-Feischmidt-Fox-Grancea 2006). Despre același subiect, vezi și lucrările lui Péter László (Péter 1996, 2006 și 2011).

319 Sursa datelor: *Adevărul de Cluj*, Anul V, Nr. 1019, 1 decembrie 1993, 1.

Pe lângă proiectele de construire a națiunii și de organizare a spațiului, care au vizat și piața centrală a Clujului, discursul românesc s-a suprapus și altor spații memoriale maghiare. Chiar dacă marcase locul într-o epocă anterioară, partea română nu desfășura practice de parcurgere și valorificare a spațiului sau ritualuri comemorative asociate cu Hotelul Biasini. Evenimentul istoric al anilor 1848–1849 a rămas sărbătoarea națională principală a etniei maghiare. Începând din anul 1990, depunerea de coroane la Hotelul Biasini a redevenit unul dintre elementele cele mai importante ale festivităților, care se desfășura înainte sau după slujbele religioase ecumenice, sub organizarea Uniunii Democrate Maghiare din România. Conducătorii acesteia au depus coroane în fiecare an la placa memorială cu inscripția în limba maghiară a lui Petőfi Sándor [291], la placa memorială comună, cu inscripția în limba română, a lui Avram Iancu, Cezar Bolliac și Nicolae Bălcescu [547].

În martie 1996, și elita română și-a revendicat pretenția cu privire la alocarea simbolică a spațiului și sărbătorirea zilei de 15 martie. În acest scop, a ales același spațiu și același moment pe care societatea maghiară locală le rezervase sieși.

În data de 13 martie, Primăria și Arhivele Statului au publicat un anunț comun în ziarul local românesc, prin care au cerut populației orașului să participe la manifestarea din luna respectivă, pentru a sărbători împreună „memoria Conducătorilor Revoluției de la 1848 și a zecilor de mii de români care au fost uciși de către cötropitori”.³²⁰ Programul anunțat a marcat ca punct culminant al festivității dezvelirea plăcii memoriale a lui George Barițiu și Nicolae Bălcescu.

În ziua de dinaintea festivității, placa memorială anterioară, cu inscripția în limba română [547], a fost substituită cu următorul text bilingv (în limbile română și engleză): „ÎN ACEASTĂ CLĂDIRE/ AU POPOSIT ÎN ANII/ 1848–1949,/ ÎN TIMPUL DESFĂȘURĂRII/ ACȚIUNILOR DE ORGANIZARE/ A LUPTEI PENTRU/ LIBERTATE ȘI/ UNITATE NAȚIONALĂ,/ GEORGE BARIȚIU/ ȘI/ NICOLAE BĂLCESCU,/ MARI PERSONALITĂȚI/ ALE REVOLUȚIEI ROMÂNE./ AFIRMAREA IDEALURILOR/ SACRE/ ALE ROMÂNILOR/ A DECLANȘAT/ REPRESIUNEA SÂNGEROASĂ/ CONDUSĂ/ DE NEMEȘII UNGURI/ ÎN TIMPUL CĂREIA/ AU FOST UCIȘI PESTE/ 40 000 DE ROMÂNI,/ ȘI AU FOST INCENDIATE/ ȘI DISTRUSE/ 230 SATE” [719]. Acceptarea comună a conținutului plăcii comemorative a fost asigurată prin sfintirea acesteia de către fețe bisericești greco-catolice și ortodoxe, în data de 15 martie. Autentificarea conținutului (a istoriei interpretate într-un anumit fel) a căzut în sarcina conferinței organizate după-amiază, în sala mare a Primăriei, sub titlul de *Supplex Libellus Valachorum 205*,³²¹ cu participarea unor academicieni, profesori universitari și cercetători. Legitimarea gestului a fost servită și de expoziția de documente intitulată *Supplexe românești oglindite în documentele clujene din veacul al XVIII-lea*, inaugurată în urma conferinței.

În anul 1994, troița ridicată în amintirea martirilor din 1848 a fost mutată din Piața Avram Iancu (Boskai) în fața Bisericii Ortodoxe nou construite din Someșeni [640]. Monumentul comemorativ a fost reinterpretat de societatea inițiatore (Uniunea Vatra Românească), acesta fiind reinstalat în amintirea eroilor români ai Revoluțiilor din anii 1848 și 1989 [694]. Președintele onorific Crișan Mircioiu și președintele Iustinian Petrescu (Uniunea Vatra Românească), respectiv istoricul Gelu Neamțu (Muzeul Nați-

320 *Adevărul de Cluj*. Anul VII, Nr. 1616, 13 martie 1996, 1.

321 Titlul trimite la aniversarea a 205 de ani de la petiția din 1791–1792.

onal de Istorie a Transilvaniei) i-au comemorat pe revoluționarilor transilvăneni Vasile Simonis, Alexandru Bătrâneanu și Vasile Turcu.³²²

Prin memoria românească a evenimentelor au fost marcate și alte părți, considerate importante, ale spațiului urban. În locul crucii de lemn ridicate în vârful Cetățuii în anul 1946 [401] a fost ridicată o construcție impunătoare prin dimensiunile sale, Monumentul Eroilor [714]. Unul dintre textele instalate în data de 15 martie 1997 pe monumentul comemorativ, vizibil și din punctele cele mai îndepărtate ale orașului, prezintă o interpretare particulară a revoluției și a războiului de independență: „PE ACEASTĂ ÎNĂLȚIME NUMITĂ/ «CETĂȚUIA»/ ȘI ÎN ALTE LOCURI DIN ZONA CLUJULUI, AU FOST EXECUTAȚI/ UN MARE NUMĂR DE ROMÂNI,/ ÎN CAMPANIA DE REPRIMARE A REVOLUȚIEI DE LA 1848 DIN TRANSILVANIA./ IN MEMORIAM/ PREFECTUL/ ALEXANDRU BĂTRÂNEANU,/ TRIBUNII/ VASILE SIMONIS,/ VASILE TURCU,/ ALEXANDRU ȚICUDI,/ MARELE ISTORIC ȘI GÂNDITOR GERMAN/ ȘTEFAN LUDWIG ROTH/ ȘI MULȚI ALȚII,/ UNII, CARE AU FOST POMENIȚI ÎN DOCUMENTELE VREMII,/ ALȚII, CEI MAI MULȚI, ALE CĂROR NUME AU RĂMAS NECUNOSCUTE” [744].

Din cele de mai sus reiese faptul că discursul național românesc, aflat în proces de redefinire după anul 1989, a ocupat spațiile importante ale orașului în vederea construirii memoriei. Memoria obiectivată a evenimentelor studiate ocupă spațiile considerate a fi cele mai semnificative și oportune din punct de vedere simbolic. Elita română și-a extins discursul dominant despre memorie și în sensul compromiterii timpului comemorărilor maghiare, ceea ce explică suprapunerea comemorărilor românești sărbătorii naționale maghiare. Totodată ziua acesteia din urmă (15 Martie) este și cea mai încărcată de acte comemorative și evenimente ritualizate, după sărbătoarea națională a românilor (1 Decembrie). În anul 1999 primarul român a inaugurat o placă memorială pe strada lăturalnică de lângă Hotelul Biasini, nu departe de mulțimea festivă maghiară, în amintirea lingvistului Grigore Silași, „PRIMUL PROFESOR DE / LIMBA ȘI LITERATURA/ ROMÂNĂ/ DE LA UNIVERSITATEA/ CLUJEANĂ” [774]. În anul 2000, același primar a marcat cu o placă memorială clădirea care a adăpostit resortul cultelor și instrucțiunii publice al Consiliului Dirigent în anii 1919–1920, respectiv Arhivele Statului între anii 1923 și 1937, sub conducerea istoricului Ștefan Meteș [784]. Cu puțin înainte de sărbătorirea zilei de 15 Martie din anul 2004, în sala de consiliu a Primăriei a fost inaugurată o placă memorială „CU PRILEJUL/ REVENIRII SUB ADMINISTRAȚIE/ ROMÂNEASCĂ A TRANSILVANIEI/ DE NORD, RĂPITĂ PRIN DICTATUL/ FASCIST DE LA VIENA” [836].

Actele comemorative maghiare

Monumentul comemorativ din Someșeni al honvezilor [289], demolat pe la mijlocul anilor 1980, a fost restaurat într-o anumită măsură după Revoluție, împrejurimile monumentului fiind amenajate pentru a găzdui comemorările din data de 6 octombrie.

Conducerea orașului nu a asigurat cadrul legal nici pentru acte comemorative legate de evenimentele revoluției și ale războiului de independență maghiar din anii 1848–1849, realizate în spațiul public. Prin urmare, potrivit demersului prezentat în

322 *Adevărul de Cluj*. Anul VI, Nr. 1271, 23 noiembrie 1994, 9.

capitolul anterior, acțiunile comemorative s-au desfășurat în mediile semipublice și omogene din punct de vedere etnic reprezentate de biserici și școli.

În data de 14 martie 2002, Liceul Teoretic „Brassai Sámuel” a comemorat honvezii de odinioară ai Colegiului Unitarian. După slujba religioasă festivă, arhivarul Molnár B. Lehel³²³ și profesorul Málnási Ferenc au susținut prelegeri, urmate de programul festiv al elevilor. La sfârșit, placa memorială a fost inaugurată de episcopul unitarian Szabó Árpád: „În memoria celor 47 de studenți ai Colegiului Unitarian care au participat la războiul de independență maghiar din 1848–1849. Mulți dintre ei și-au jertfit viața pentru libertatea poporului nostru. Exemplul lor să fie un imbold pentru noi, să cultivăm și să transmitem moștenirea lor! La idele lui martie 2002” [813].

La aniversarea celui de-al doilea centenar al nașterii lui Kossuth Lajos, Eparhia Evanghelică-Luterană a organizat o festivitate memorială în biserica de pe fosta stradă Kossuth. Slujba religioasă ecumenică a început cu discursurile festive ale reprezentanților cultelor religioase ale maghiarilor. După discursul rostit de vicarul arhiepiscopal Czirják Árpád, a luat cuvântul episcopul evanghelic Mózes Árpád. Istoricul și deputatul Csapody Miklós (de la Budapesta) și istoricul academician Egyed Ákos au prezentat evenimentul și biografia guvernatorului revoluționar, încadrându-le în contextele sociale și politice actuale. Festivitatea a primit o încărcătură simbolică suplimentară prin prezența consulului general Alföldi László, a consulului Cseh Áron, a președintelui Uniunii Mondiale a Maghiarilor (Magyarok Világszövetsége), Patrubány Miklós, a președintelui organizației județene a Uniunii Democrate Maghiare din România și a deputatului parlamentar Kónya-Hamar Sándor, precum și a înaltelor fete și a delegaților bisericești, printre care episcopul luteran Donald Meyer din Statele Unite ale Americii.

Programul cultural a fost asigurat de actorii care au recitat versuri (Albert Júlia, Boér Ferenc și Török Katalin), de corul Institutului Teologic Protestant și de recitatul unui cântăreț de operă (Szilágyi Zsolt). Inscripția plăcii memoriale inaugurată în incinta bisericii este următoarea: „Atât drept vom avea la rezultatele noastre, cât loc ne ocupă în inimi focul credinței!» Kossuth Lajos 1802–1894. Această placă memorială a fost amplasată cu prilejul aniversării a 200 de ani de la nașterea patriotului maghiar devotat Bisericii Evanghelice până la moarte, care a luptat pentru libertatea națională, de Biserica Evanghelică-Luterană de Confesiune Augustană din România și de Eparhia Cluj. Cluj, 2002” [818].

Obeliscul lui Tamás András, ridicat în anul 1869 în Cimitirul Central (Házsongárd) [251], a fost resculptat în anul 2002. Monumentul comemorativ [812] a fost inaugurat în 14 martie de consulul general Alföldi László și de consilierul orașului Molnos Lajos. Originalul coloanei [251] a fost amplasat în fața bisericii parohiei din Cluj-Mănăstur, pe postament fiind inscripționate numele ambilor honvezi executați la hotarul Clujului: „În memoria lui Tamás András și a lui Sándor László (1848)” [810].

323 Molnár B. Lehel a publicat numele și datele biografice ale elevilor Colegiului Unitarian care au participat la Războiul de Independență (Molnár 2000).

Paralelism și rivalitate – uzul memoriei

Data de 15 martie a oferit elitei clujene posibilitatea formulării și a vehiculării unor mesaje sociale și politice destinate orașului (și regiunii), respectiv a acordat societății locale șansa trăirii și a manifestării propriiei identități. Vizitarea ritualică și practicile de folosire periodică a spațiilor memoriale asociate cu evenimentele din anii 1848–1849 au reușit să modeleze și aceste procese simbolice și mecanisme sociale.

Cu prilejul primei zile de 15 martie „sărbătorite în libertate”, cea din anul 1990, în urma apelului studențimii clujene (Uniunea Studențească Maghiară din Cluj – Kolozsvári Magyar Diákszövetség) și sub organizarea asociației pentru apărarea intereselor comunității maghiare (Uniunea Democrată Maghiară din România), mulțimea adunată a depus coroane în mai multe locații. Festivitatea de comemorare a început cu depunerea unei coroane la placa memorială a lui Ștefan Ludwig Roth de pe Cetățuie (Fellegrvár). Evenimentul principal al comemorării a fost slujba religioasă oficiată la Biserica Reformată de pe Ulița Lupilor (Farkas) și discursurile rostite la statuia Sfântului Gheorghe din fața bisericii (de Pillich László, Szabó Mátyás, Jakabffy Tamás). În încheierea festivităților comemorării publice, au fost depuse coroane și la Hotelul Biasini, la plăcile comemorative ale lui Petőfi Sándor, Nicolae Bălcescu și Avram Iancu, însoțite de discursurile lui Tibád Zoltán și Ioan Popa. Seara, la ora 9, în sensul apelului lansat de studenții maghiari, „cetățenii de bun-simt” i-au comemorat pe eroii care și-au jertfit viața, „în Primăvara de altădată și de Crăciunul din prezent al Libertății”, prin lumânări aprinse puse în ferestre.³²⁴

De asemenea, și în anul 1991 au fost depuse coroane la toate plăcile memoriale ale Revoluției și ale Războiului de independență, însă cel mai important eveniment comunitar l-a constituit slujba religioasă ecumenică celebrată în Biserica Reformată de pe Ulița Lupilor. Pe lângă reprezentanții bisericilor maghiare (pastorul reformat Cseh Zsolt și cel unitarian Szabó Dezső), la eveniment a participat și elita politică locală (prin discursul președintelui județean al UDMR, Molnos Lajos). La Liceul „Báthory István” și la Opera Maghiară, Asociația Democratică a Tinerilor Maghiari (MADISZ), cercul literar al liceului și studenții Institutului Teologic Protestant au organizat programe memoriale.³²⁵

La comemorarea din anul 1992, organizată în fața Hotelului Biasini, a participat și vicepreședintele Uniunii Democrațe Maghiare din România, alături de conducerea județeană a partidului. Prezența politicianilor de elită (senator, deputat, conducerea și președintele organizației județene) a devenit din ce în ce mai marcantă la comemorările revoluției pașoptiste. Începând din anul 1997, prim-ministrul român sau președintele țării a salutat în fiecare an printr-un discurs festiv minoritatea maghiară, mesajul acestuia fiind transmis, de cele mai multe ori, de către prefect, astfel încât inclusiv o parte din conducerea română a participat activ la manifestările organizate. De asemenea, la aceeași dată a devenit participant public permanent la comemorare și ambasadorul sau consulul general maghiar, care de regulă a dat citire mesajului prim-ministrului Ungariei.

324 Sursa datelor: *Szabadság*, Anul II, Nr. 62, 16 martie 1990, 1.

325 Sursa datelor: *Szabadság*, Anul III, Nr. 52, 16 martie 1991, 1.

De-a lungul anilor festivitatea comemorativă maghiară din luna martie s-a structurat în două părți principale: pe de o parte, slujba religioasă ecumenică,³²⁶ găzduită la început de Biserica Reformată de pe Ulița Lupilor, în anul 1999, de Biserica Evanghelică-Luterană, iar în anul 1998 și începând din anul 2000, de Biserica Romano-Catolică „Sfântul Mihail” din piața centrală; pe de altă parte, depunerea de coroane în fața Hotelului Biasini; acestea, împreună, au format partea cu cel mai pronunțat caracterul public a evenimentelor. La începutul anilor 1990, depunerea de coroane preceda încă evenimentele organizate la biserică, însă începând din anul 1997 comemorările au fost inaugurate în spațiul religios.

Comemorarea organizată anual în Cimitirul Central (Házsongárd), la obeliscul lui Tamás András, imediat după festivitatea din fața Hotelului Biasini, are loc de regulă cu participarea unor grupuri mai restrânse.

De la mijlocul anilor 1990, discursurile bisericești au fost rostite de persoane cu funcții importante în cadrul bisericilor respective (episcop, vicar arhiepiscopal, consilier principal). Între discursurile acestora, corurile școlilor locale au cântat cântece patriotice. Slujba festivă s-a încheiat, de regulă, cu rostirea comună a rugăciunii *Tatal nostru*, binecuvântarea celor adunați și intonarea imnului național maghiar.

Folosirea simbolurilor naționale maghiare (drapel, cocardă, imn) este permisă în România numai în această zi, începând din anul 1995. Mulțimea festivă vine de la biserică în fața plăcii comemorative în pas de defilare, cu drapele și cocarde, cântând melodii revoluționare asociate cu Kossuth. De regulă în spațiul comemorativ sunt rostite discursurile actorilor politici din spațiul public local (începând din anul 1997, sunt citite inclusiv mesajul premierului României și al premierului Ungariei sau al președintelui statului) și sunt prezentate programele culturale cu muzică și poezii ale ansamblurilor, corurilor sau școlilor locale.

Pentru comunitatea maghiară locală, data de 15 Martie a reprezentat, de la bun început, o ocazie eminamente festivă, sărbătorirea bucuriei constituirii națiunii burgheze și a memoriei revoluției victorioase. Accepțiunea de „sărbătoare populară de divertisment” (Brubaker–Feischmidt 1999: 71) nu a fost caracteristică pentru aceste comemorări. Discursurile festive au fost dominate mai degrabă de patos, monumentalitate și de motivele legitimării politice. Discursurile bisericești și politice care au evocat și au actualizat narațiunea de bază au și evidențiat, de regulă, această raportare emoțională, iar politicienii și reprezentanții organizațiilor de apărare a intereselor comunități maghiare au încercat, de cele mai multe ori, să se conformeze acestor așteptări emoționale și rolului de revoluționar, încercările izbutite fiind răsplătite de aplauzele și uralele publicului.

Unul dintre elementele-standard ale comemorărilor desfășurate în spațiul respectiv a fost aplicarea celor 12 puncte asupra situațiilor politice actuale. Formularea acestor texte a fost asumată, începând din anul 1996, în mod tradițional, de către organizațiile de tineret pentru apărarea intereselor maghiarilor, cele mai importante puncte

326 De altfel, acest lucru este valabil și pentru alte festivități maghiare. Altminteri, se pare că s-a format și se află în proces de consolidare și distribuția festivităților (slujbe religioase ecumenice) între locațiile asociate cu diferitele culte religioase: ziua de 15 Martie este sărbătorită la Biserica Romano-Catolică „Sfântul Mihail”, 6 octombrie, la Biserica Reformată de pe Ulița Lupilor (Farkas), 23 octombrie, la Biserica Unitariană din centru, 22 ianuarie (Ziua Culturii Maghiare), la Biserica Evanghelică-Luterană)

ale revendicărilor referindu-se la interesele actuale ale comunității. Între diferitele formulări ale revendicărilor au apărut numeroase suprapuneri pe parcursul anilor. Noile revendicări au fost următoarele: 1996 – integrarea europeană, drepturile minorităților naționale; 2002 – retrocedarea bunurilor bisericești, universitate maghiară de stat autonomă; 2004 – protecția statuilor personalităților istorice maghiare, autonomie maghiară deplină; 2005 – acordarea cetățeniei maghiare etnicilor maghiari din alte țări; 2009 – folosirea limbii maghiare în instituțiile de stat etc.

Până la mijlocul anilor 1990, aprecierea evenimentelor din data de 15 martie de către elita română a constat în reflecții aflate sub semnul lipsei de înțelegere și al respingerii. Începând din anii 1970, tradiția românească a pașoptismului fusese interpretată ca un element din rândul miturilor istorice ale unității naționale, dar fără să stabilească o zi pentru sărbătorirea națională a evenimentului. După Revoluția din anul 1989, nici elita română nu a știut ce să facă cu această tradiție istorică. În prima jumătate a anilor 1990, sărbătorirea zilei de 15 Martie a fost condamnată în discursurile politice și de mass-media românească pe motivul că maghiarii din România nu au dreptul de a celebra sărbătoarea națională a altei țări (Ungaria). Acceptarea oficială (relativ mai largă) a acestei tradiții naționale a fost facilitată de schimbarea de guvern din anul 1996 și de funcția ocupată în noul guvern de organizația pentru apărarea intereselor comunității maghiare (UDMR). (Așa cum am mai menționat, începând din anul 1997 a devenit o tradiție ca premierul sau președintele român să salute populația maghiară a țării de 15 Martie.)

În plan local, elita reprezentată de primarul român s-a raportat aparte la tradiția națională maghiară. În anul 1995 primarul a amenințat organizatorii și participanții la depunerea de coroane cu amenzi și pedepse de închisoare.³²⁷ În 1996 primarul a chestionat justetea și legalitatea comemorării maghiare pe baza interpretării narațiunii de bază: „15 martie a fost punctul de plecare al atrocităților săvârșite de maghiari în Transilvania. Urmașii acestora nu ar trebui să facă o sărbătorire națională în această zi, ci să ceară iertare românilor pentru cele întâmplate”.³²⁸

În ceea ce privește partea română, nu au existat practici simbolice, acțiuni rituale sau comemorări asociate cu spațiul memorial al anului 1848. Comemorarea momentului istoric pașoptist (1848–1849) a rămas principala sărbătoare națională a etniei maghiare până în anul 1996. Începând din acel an, un grup mai restrâns al elitei române a organizat acțiuni comemorative și a încercat să creeze o tradiție în acest sens.

În paginile anterioare am prezentat deja inaugurările de plăci comemorative românești din anii 1996–1997. În 1998, cu prilejul aniversării a 150 de ani de la revoluția pașoptistă, elita română (cercurile primarului, Partidul România Mare și Vatra Românească) a organizat, la rândul ei, o manifestare – în interpretarea opiniei publice maghiare, „împotriva depunerii de coroane” de către unguri. După o slujbă religioasă desfășurată la Catedrala Ortodoxă, au fost depuse coroane la statuia lui Avram Iancu³²⁹

327 Sursa datelor: *Szabadság*, Anul VII, Nr. 52, 15 martie 1990, 1, *Szabadság*, Anul VII, Nr. 53, 16 martie 1990, 1.

328 Afirmatia primarului Gheorghe Funar a fost publicată în *Adevărul de Cluj*, 16–17 martie 1996.

329 Figura lui Avram Iancu a devenit importantă pentru politica românească în calitatea de instrument în conflictul politic și simbolic româno-maghiar: „În anul 1998, aniversarea celor o sută cincizeci de ani de la revoluție a fost asociată cu Avram Iancu numai de către partidele și organizațiile naționaliste române din Transilvania” (Brubaker–Feischmidt 1999: 80).

și la cea a lui Baba Novac. Însoțit de compania de onoare a armatei, cortegiul a plecat spre Hotelul Biasini, unde a depus coroane la placa memorială cu inscripția bilingvă (română și engleză) [719]. Structura zilei de sărbătoare românești a fost similară festivității elitei maghiare (slujbă religioasă, procesiune și depunere de coroane). Diferența a constat în faptul că marșul festiv al românilor a pornit din celălalt centru al orașului (centrul alternativ românesc) și a legat acest centru de spațiul memorial pașoptist.

Primarul a organizat depuneri de coroane în cinstea „românilor asasinați de unguri în 1848” la Hotelul Biasini în anul 1999 și la statuile ridicate lui Avram Iancu în spațiul orașului (Piața Avram Iancu și curtea Liceului Teoretic „Avram Iancu”), respectiv la busturile lui Nicolae Bălcescu și Gheorghe Barițiu (în curțile școlilor care le poartă numele) și la plăcile memoriale ale crucii de pe Cetățuie (Fellegrvár) în anul 2000. Ajuns la fața locului, primarul a încercat să pună capăt festivității maghiare din anul 2000 cu ajutorul poliției.³³⁰ În anul 2001, simultan cu festivitatea maghiară, a depus coroane la statuia lui Avram Iancu, la Monumentul Memorandiștilor, la placa memorială româno-engleză de la Hotelul Biasini și la crucea de pe Cetățuie.

O parte din conducerea românească a orașului a sărbătorit și în anul 2002 cu depuneri de coroane, însoțite de manifestări de anvergură cu prilejul aniversării unui deceniu de la alegerea sa. În cadrul manifestării organizate în 15 martie, pe lângă alegerea datei, și alte gesturi simbolice au îndreptat atenția asupra zilei memoriale a revoluției pașoptiste maghiare: primarul a primit o Biblie de la președintele Partidului România Mare, ca „să scoată dracii din unguri”.

Sărbătorirea (maghiară) a zilei de 15 martie a fost interpretată de către partea română ca o insultă permanentă. Discursurile românești au încercat să mobilizeze populația prin verbalizarea griii pentru națiune și prezentarea periclitării suveranității statale. Spre deosebire de festivitățile maghiare, cele organizate de elita română au fost dominate de ritualuri funerare ca expresii ale aprecierii emoționale a evenimentelor. Faptul că evenimentul evocat se contextualizează diferit din perspectiva elitei române a devenit evident și pe parcursul festivităților din anul 2003. Festivitatea depunerii de coroane din fața Hotelului Biasini a început cu sosirea primarului. Doi preoți ortodocși români au celebrat o slujbă funerară, în cadrul căreia au evocat, au verbalizat evenimentul reprezentat pe placa memorială. Ritualul a fost celebrat de fetele bisericești „în amintirea lui Nicolae Bălcescu, George Barițiu, Avram Iancu și celor 40 000 de eroi români de la 1848–1849, care au luptat pentru libertatea patriei împotriva diavolului”. Potrivit formei fixe a ritualului religios, preoții au intonat cântece funerare în timpul ridicării pâinii, iar participanții s-au rugat pentru viața veșnică atingându-și unii altora umerii cu mâna. În încheierea festivității, un reprezentant al elitei organizatoare a rostit un discurs succint. Se observă faptul că evocarea verbală a evenimentelor a alunecat spre actualizare, oratorul subliniind faptul că „în Ardeal există o singură limbă oficială și aceasta este limba română”. La finalul manifestării, reprezentanții partidelor politice și ai organizațiilor românești au depus coroane la placa memorială în limbile română și engleză.³³¹ Ritualul a fost repetat în anul 2004.

330 Sursa datelor: *Szabadság*, Anul XII, Nr. 63, 15 martie 2000, 1.

331 Datele provin din culegerea proprie. În paginile următoare nu voi mai marca separat informațiile provenite din această sursă.

Comemorarea din luna martie a anului 2005 ar merita un cadru de analiză separat. La acea dată orașul era deja condus de un primar nou, care, spre deosebire înaintașul său în funcție, nu a dorit să celebreze data de 15 martie. Astfel, sărbătorirea evenimentului i-a revenit pe deplin elitei maghiare. Prilejul comemorării a creat și posibilitatea demonstrării victoriei asupra fostului primar și a redefinirii poziției elitei locale maghiare. Spre deosebire de tradiția comemorărilor precedente, mulțimea festivă a defilat acum și în fața grupului statuar Matia Corvin, unde tinerii, îmbrăcați în port popular și fluturând drapele maghiare, au intonat cântecele revoluționare asociate cu Kossuth și imnuri. În chip de protest simbolic, participanții au acoperit pentru câteva minute cu un simbol maghiar (Drapelul Árpád, cu dungi roșu-alb) placa memorială cu inscripția în limba română amplasată pe postamentul statuii de primarul anterior [653].

Am cădea însă în capcana simplificării raportărilor ideologice române și maghiare, dacă nu am nota și reprezentările altor opinii politice și polemici, pe lângă interpretările cu caracter etnic. Festivitățile din luna martie au oferit un prilej și pentru manifestarea diferențelor de opinii din rândul maghiarilor din România și a relațiilor dintre maghiarii din Transilvania și cei din Ungaria. Manifestarea de masă i-a dat comunității maghiare ardelene și ocazia formulării unor reacții simbolice cu caracter public la eșecul din anul 2004 al proiectului cetățeniei duble. Începând din anul 2005, în cadrul festivităților publice au fost exprimate, spontan sau organizat, și opiniile maghiarilor din România referitoare la referendumul eșuat din data de 5 decembrie 2004, organizat în Ungaria cu privire la acordarea cetățeniei maghiare etnicilor unguri de peste hotare.³³²

Discursurile festive din anul 2005, rostite în Biserica Romano-Catolică „Sfântul Mihail” și în fața Hotelului Biasini, au reflectat foarte bine caracteristicile principale ale mecanismelor de interpretare formate în cadrul societății maghiare din România în urma rezultatului referendumului din Ungaria. Retorica discursurilor a fost bazată mai ales pe metaforele tradiționale ale mitizării sortii maghiare dureroase. Metaforele renegării, excluderii, sfâșierii trupului națiunii, ale situației celui uitat și părăsit au inclus referendumul din data de 5 decembrie în șirul unei istorii dramatice specifice destinului minoritar. Episcopul reformat a citat din testamentul politic al marelui luptător pentru unitatea țării și conducător al războiului de independență victorios, principele Ștefan Bocskai,³³³ respectiv a apelat la credința religioasă în vederea depășirii traumei provocate de evenimentele politice actuale.³³⁴ Pastorul unitarian a identificat calea

332 Referitor la receptarea rezultatului referendumului și la ritualurile de doliu transilvănene din urma eșecului acordării cetățeniei maghiare etnicilor unguri din alte țări, vezi Jakab–Peti 2005a și 2005b.

333 „Scriu și las moștenire cu dragoste tuturor supușilor mei credincioși din Transilvania și din Ungaria îndemnul la frumoasa unitate și dragoste frățească. Cei din Transilvania să nu se rupă de Ungaria, chiar dacă ajung sub principii diferiți, iar cei din Ungaria să nu se lepede de ei, ci să îi considere frați și sânge din sângele lor, membri ai națiunii.”

334 „Poate că mulți au uitat de noi, se leapădă de noi și ne exclud dincolo de hotare, refuzându-ne dreptul apartenenței la trupul națiunii maghiare. Nu ne vom înșela însă niciodată în privința lui Cristos, eliberatorul nostru. Sărbătorind această zi de 15 martie, nu ne putem uita uluirea și durerea pricinuită de decizia din 5 decembrie. Pentru cei care încă nu au observat: toate popoarele din jurul nostru au rezolvat deja problema statutului juridic al fraților rămași în afara granițelor. Noi singuri am avut parte de refuz. Frații noștri au uitat de noi, ne-au trecut într-o categorie inferioară și ne-au inclus în aceeași categorie cu imigranții. Ne întrebăm acum cu cuvintele lui

de ieșire în păstrarea și cultivarea valorilor revoluției pașoptiste.³³⁵ Preotul evanghelic-luteran și-a construit discursul pe una dintre creațiile poetului național Reményik Sándor, intitulată *A legszebb szó (Cel mai frumos cuvânt)*, și a vorbit despre fraternitate, libertate și obstacolele în calea construirii națiunii.³³⁶

Președintele regional pentru Bazinul Carpatic a transmis mesajul Uniunii Mondiale a Maghiarilor, din perspectiva paralelei între proclamarea, în anul 1848, a unirii Transilvaniei cu Ungaria și evenimentele din prezent, cerând socoteală pentru alegerea responsabilă.³³⁷ Președintele organizației județene a UDMR a subliniat actualitatea ideii de unitate națională.³³⁸

Supărarea, prezentă sub formă explicită în discursurile festive și prezentată ca fiind comună, a fost potențată pe parcursul comemorării prin numeroase elemente ritualice. În timpul discursului consulului maghiar, tinerii îmbrăcați în port secuiesc

Isaia: «Oare femeia uită pe pruncul ei și de rodul pântecului ei n-are ea milă?» Dumnezeu oferă răspunsul la întrebarea noastră: «Chiar când ea îl va uita, Eu nu te voi uita pe tine». Încercători în această promisiune, noi nu ne mai așteptăm la favoruri, la vreo pomană din partea politicienilor, ci ne rugăm pentru darul lui Dumnezeu. Cerem Domnului istoriei să privească cu milă spre noi și să ne binecuvânteze comemorarea și sărbătoarea, să ne asculte rugăminte și să ne vindece rănilor dureroase. Fie ca El să insuflă puterea Duhului Său în acest trup sfâșiat, căci unitatea și libertatea se regăsesc acolo unde există Duhul Sfânt.”

335 „Din păcate, flacăra iubirii nemărginite, cea de dincolo de hotare, a fost stinsă de interesele de partid din patria-mamă, iar inima noastră înflăcărată de dragostea de patrie s-a întrebat și se întreabă mahnită: «De ce nu poate fi maghiarul frate cu maghiarul? Nu suntem noi oare paznici unii altora ca frați?» Dar noi, frații mei, până când interesele naționale vor trece peste interesele de partid și de alte feluri, așa cum s-a întâmplat în 1848, să apărăm și să cultivăm acele valori cu care ne-a binecuvântat Dumnezeu în providența Sa. În această speranță și în această stăruință să ne binecuvânteze și Dumnezeu sărbătoarea acum și în veac.”

336 „Națiunea noastră maghiară trebuie să își asume lupta cu dușmanul suprem, realitatea scaderii sale demografice, spre a putea cuceri și păstra libertatea noii epoci: libertatea existenței.”

337 „În urmă cu 157 de ani, tineri și bătrâni și-au jertfit, deopotrivă, sângele pentru cele 12 puncte și pentru cel de-al 12-lea punct [unire – J. A. Zs.]. Or acum, când popoarele Europei și țările vecine au realizat, îndeobște, uniunea și au asigurat garanțiile juridice ale unității naționale, noi cum să privim oare data de 5 decembrie 2004, când nimeni nu a cerut nici sânge, nici sacrificii materiale, ci ar fi trebuit doar îndemnata la luarea deciziei responsabile Adunarea Națională [Parlamentul] de la Budapesta? Noi, cei care am acționat cu credință și iubire, ne vom gândi, cu siguranță, cu credință și iubire și la data de 5 decembrie, și la sarcinile noastre din prezent. Nu putem face altceva decât să sărbătorim cu inima sinceră tinerii revoluționari din martie și cele 12 puncte. Iar dacă nu putem face altceva decât să sărbătorim cu inima sinceră și să reflectăm asupra faptelor acelor tineri revoluționari din martie și asupra celor 12 puncte, atunci putem să ne continuăm activitatea recunoscătoare în vederea unității naționale. Așa să ne ajute Dumnezeu!”

338 „Chiar și acum, când națiunea nu mai este lovită, inclusiv în sensul european, doar de moștenirea grea din partea altora, ci și noi lovituri interne, noi dureri, noi amărăciuni și poate chiar și deznădejdea ce duce la apatie, provocată de ziua de 5 decembrie 2004, noi trebuie să ne amintim de anul 1848, dar și de 1956, ca de o mitologie care ne conferă putere, idealuri și moralitate, dar și ca de o realitate istorică; ca de o lecție istorică, dar și ca de un subiect și obiect al analizei raționale. Iar dacă ne amintim acum, cei care cunosc istoria știu și ce tensiuni și contradicții au existat între eroii mitologiei naționale a anilor 1848–49. [...] Tocmai de aceea, sarcina noastră este ca, prin puterea și credința mitologiilor, dar și prin analiza rațională a lecției, să simțim în prezentul nostru că, în ciuda contradicțiilor și a tensiunilor dintre noi înșine, în privința problemelor fundamentale trebuie să se manifeste, în sfârșit, o mare unitate națională.”

și în haine de doliu au coborât, au strâns și au atins de pământ drapelele naționale, ținute până atunci la înălțime. Cu prilejul depunerii de coroane la Hotelul Biasini, același grup a încercat să împiedice citirea de către consul a mesajului prim-ministrului Ungariei prin fluierături și strigăte.³³⁹

Exprimarea modului în care maghiarii transilvăneni au receptat rezultatul referendumului din Ungaria a rămas un element ritualic determinant al festivităților și în perioada 2006–2010. În anul 2006 mesajul premierului maghiar a fost întâmpinat cu coborârea și strângerea drapelului, zgomot, strigăte și fluierături în timpul citirii. Din această cauză, începând din anul 2007, organizatorii au inclus în partea desfășurată la biserică a festivității și citirea mesajelor prim-miniștrilor. În anul 2007, deși fusese anunțat de gazda evenimentului, consulul nu a mai dat citire textului adresat maghiarilor de peste hotare din partea premierului Ungariei, iar depunerea de coroane în fața Hotelului Biasini nu a mai fost precedată de niciun discurs festiv.

Începând din anul 2008, și organizația Noua Dreaptă și-a anunțat pretenția la prezența publică în ziua comemorării. Potrivit intenției organizatorilor, evenimentul desfășurat în fața statuii ecvestre a lui Mihai Viteazul a avut ca scop crearea unei tradiții. În interpretarea oratorilor din partea acestei organizații, revoluția din martie a însemnat, pe de o parte, ruperea Transilvaniei și anexarea sa la Ungaria, pe de altă parte, masacrarea a 40 000 de români de către revoluționarii maghiari conduși de Kossuth Lajos. Tocmai de aceea organizatorii evenimentului au propus crearea unei noi tradiții festive prin depunerea de coroane în această zi în fața statuii ecvestre a principelui Mihai Viteazul, „primul unificator al Țărilor Române”, ca răspuns la „jignirile” aduse de „organizațiile maghiare extremiste și UDMR”.³⁴⁰ Tinerii români care au demonstrat împotriva „separatismului maghiar” exprimat prin proiectele actuale de autonomie și pentru „unitatea națională” au scandat lozinci antimaghiare.

339 La apelul la liniște al viceprimarului maghiar („Vă rog frumos, am venit să sărbătorim, nu să fluierăm!”) au răspuns strigăte precum: „De ce n-a sărbătorit în 5 decembrie [prim-ministrul Ungariei]?”, „Cuvinte proprii! Jos cu [...]! Cuvinte proprii, nu ale premierului! Cuvinte proprii!” Citat din răspunsul consulului și din strigătele mulțimii: „Vă rog să mă ascultați și dumneavoastră pe mine și după aceea să spuneți ce doriți!” „Dar nu premierul! Vrem cuvinte proprii!” Fragment din scrisoarea citită: „15 martie reprezintă sărbătoarea națiunii maghiare. Toți maghiarii – de dincoace și dincolo de hotare – trăiesc cu aceleași sentimente înălțătoare sărbătoarea libertății, independenței, mândriei naționale și apartenenței comune.” „Dar nu și premierul de la Budapesta!”

340 Fragment din cuvântare: „Nu este o manifestare neapărat împotriva cuiva. Nu este o contra-demonstrație. De fapt este o manifestare de afirmare a identității românești. Mulți au întrebat: «De ce ați ales 15 martie? De ce ați ales să depuneți o jerbă de flori la statuia lui Mihai Viteazu?» Răspundem noi acum: în data de 15 martie 1848 revoluționarii maghiari au proclamat la Pesta unirea Transilvaniei cu Ungaria. După 1990 în fiecare an, organizațiile extremiste maghiare și cu UDMR au sărbătorit această zi. În fiecare an, noi românii a trebuit să stăm [...] în casele noastre să nu ne afirmăm identitatea noastră națională pe 15 martie, să vedem cum pe străzile orașelor noastre din Transilvania – orașelor noastre românești – fâlfâie steagul Ungariei cu stema Ungariei Mari, se proclamă autonomia Ținutului Secuiesc sau chiar a Transilvaniei și noi, românii nu aveam voie că în data de 15 martie ne manifestăm identitatea noastră națională. De aceea, împreună cu colegii de la Noua Dreaptă acum câteva săptămâni am luat hotărârea ca la Cluj să spunem: «Nu!», să spunem: «Destul! Nu ne mai jigniți în propria țară! Nu ne mai provocați în propria țară!» De data aceasta tineretul clujean spune nu separatismului. Și am ales să aducem un omagiu domnitorului Mihai Viteazu, primul unificator al Țărilor Române.”

În aceeași dată a fost organizat și Marșul Memorial Avram Iancu în anii 2009 și 2010. Participanții la marș s-au adunat la Monumentul Memorandiștilor de la colțul Pieții Unirii (Főtér) și au pornit spre statuia lui Avram Iancu din fața Catedralei Ortodoxe, scandând lozinci (antimaghiare) și intonând cântece patriotice, echipați cu drapele, însemne și bannere.³⁴¹ Ca element-cheie simbolic al manifestației, participanții au înconjurat un drapel național de dimensiuni mari, pe care l-au ținut în mână și la locul comemorării, până la sfârșitul evenimentului, în spațiul central dintre grupul comemorator și cei care au luat cuvântul. Cuvântările rostite aici au subliniat, pe de o parte, ilegalitatea și caracterul antiromânesc (presupuse) ale comemorării maghiare simultane, iar pe de altă parte, au apreciat meritele eroului național român. Comemorarea s-a încheiat prin depunerea de coroane la statuia lui Avram Iancu.

Sinteză

În data de 15 martie 1848 revoluția încă nu cuprinsese Clujul. În anii 1848–1849 orașul nu a fost locul de desfășurare al unor lupte de independență: Clujul „nu a devenit niciodată teatru de operațiuni, nu a fost asediat sau incendiat” (Gaal 1998: 1). La aceste evenimente ale secolului al XIX-lea trimit mai mult de cincizeci de locuri memoriale din oraș, memoria evenimentelor fiind vehiculată de clădiri, spații comemorative și denumiri de piețe publice, cu evenimentele fiind asociate mai târziu diferite sărbători și acțiuni comemorative, care au menținut și au permanentizat tradiția narativă și ritualică a revoluției și a războiului de independență.

Reconstrucția și analiza reprezentărilor și a proceselor simbolice referitoare la evenimentele din anii 1848–1849 realizată în acest capitol s-a bazat pe materialele de presă legate de evenimente și de actele comemorative, atât pe lucrări istorice, cât și datele și sursele culese personal, respectiv pe interpretările elaborate în baza unor observații proprii. Pe parcursul analizei acestei teme speciale, m-am concentrat asupra actelor comemorative, respectiv asupra realizării de obiecte memoriale (statui, plăci comemorative) și a obiectivării și expunerii memoriei. Astfel, a trebuit să renunț la analiza mai aprofundată a practicilor comemorative și a sărbătorilor care au însoțit și au redefinit periodic spațializarea memoriei. Din cauza complexității problemei, nu am putut să prezint mai mult decât o schiță despre comemorările ritualice ale evenimentelor, retorica festivităților și reactualizările etnice și politice, permanente și dependente de situație, ale narațiunii de bază referitoare la anii 1848–1849.

Crearea și dezvoltarea memoriei anilor 1848–1849 sunt asociate cu procesul de construire a națiunii. Evenimentele cu importanță în destin ale unor comunități memoriale mai restrânse (indivizii, familia, grupul) au fost disociate de nivelul particularului și încadrate în cultura memoriei urbane. Poveștile de viață personale au fost făcute publice prin gestul comemorărilor bazate pe participarea maselor, evenimentele și tragediile vieții familiale fiind integrate în istoria națională.³⁴² Prin utilizarea, respec-

341 În anul 2009, în fața grupului a fost purtat un banner cu inscripția „MARȘUL MEMORIAL AVRAM IANCU – 160 de ani de la victoria Revoluției Române din Ardeal”.

342 În acest fel, memoria episodică începe să funcționeze ca memorie semantică (cf. teoria lui Halbwachs).

tiv prin crearea evenimentelor din trecutul apropiat s-au urmărit, pe lângă inițierea unor tradiții, formarea și consolidarea națiunii. În acest fel, tradiția particulară, care formează memoria familială, a fost încadrată în ansamblul de cunoștințe care asigură coerența națiunii în calitatea de comunitate imaginată (cf. Anderson 1983, 1989: 4). Acest tip de generalizare și apropiere a asociat uzului memoriei naționale funcții de identificare, legitimizează și didactice.

Intenția expunerii memoriei a câștigat în importanță în paralel cu dispariția treptată a purtătorilor memoriei (moartea honvezilor și a membrilor familiilor acestora). Așa cum se observă, în general, și în privința altor acțiuni comemorative, în cadrul creării spațiului memorial al evenimentelor, primatul a revenit identității grupului comemorator, respectiv scopului și modalității comemorării, nu evenimentului comemorat. Inițiativele de grup mai restrânse de la început au fost transformate în serii de evenimente încărcate cu ideologia oficială.

Memoria care circumscrie națiunea din interior produce, respectiv permite diferențierea dihotomică a comunității proprii și a celei străine. După anul 1918 practicile de manipulare a memoriei au început să modeleze această realitate. Comemorarea nu s-a referit atât de mult la un anumit eveniment, ci s-a desfășurat contra ceva sau cuiva, rolul principal revenindu-i conflictului dintre etniile maghiară și română, în aparență permanentizat. Elitele române, care și-au apropiat tot mai mult pozițiile de putere, au fost nevoite să compenseze o tradiție pașoptistă maghiară mai largă, fapt ce explică intensitatea efortului de construire a memoriei depus de autoritățile române.

Discursurile legate de pregătirea și desfășurarea comemorărilor au fost mult mai nuanțate, motiv pentru care consider că seriile de evenimente trebuie analizate nu numai din perspectiva relațiilor problematice dintre etnii. În evenimentele formării memoriei s-au integrat diferite contexte sociopolitice și discursuri.

Felul în care au fost interpretate evenimentele și în care au decurs diferitele comemorări demonstrează în mod convingător că discursul despre trecut și comemorarea nu reprezintă practici dezinteresate, ci dominate de interese sociale și politice. Nu un Cluj unitar, ci grupurile locale sunt cele care comemorează. Mulțimii festive nu îi sunt transmise interpretări unitare, ci formulate din poziții diferite. Trecutul (local) și comemorarea evenimentelor sunt apropiate de grupuri și interese de grup care pot fi circumscrise pe baze etnice și ideologice.

Concluzii

Scopul volumului a fost de a prezenta, de a descrie și de a interpreta acele figuri, reprezentări și procese memoriale incluse în tematica formelor memoriale locale culturale și/sau colective ale orașului Cluj-Napoca, respectiv în problematica socială a acestor forme.

Schițarea muncii de cercetare și-a găsit loc în introducerea volumului.

În secolul XX (respectiv în prezentul începutului de secol XXI), organizarea memoriei a devenit una dintre cele mai sensibile probleme ale gândirii științifice sociale și totodată una dintre cele mai fertile arii de cercetare. În următoarele capitole ale volumului (*Cadrul teoretic și terminologia*, respectiv *Istoria disciplinei și a cercetării*) am prezentat tradițiile de cercetare dispersate legate de subiect, rezultatele studiilor diferitelor discipline, problematicile formulate în acest sens și corelațiile dintre acestea. Deoarece discursul despre memorie se organizează într-un context interdisciplinar, am considerat că atât abordările teoretice ale științelor istorice, cât și cele ale științelor culturale și sociale prezintă componente de bază ale cadrului meu teoretic de cercetare. Am clădit acest cadru pe afirmațiile sociologiei franceze, ale antropologiei sociale britanice, ale antropologiei culturale americane și, nu în ultimul rând, pe cele ale etnografiei maghiare. Consider că acestea sunt capitolele-cheie în discursul meu, deoarece mi-am construit cercetarea și interpretarea în cadrul abordărilor creionate aici.

Pe lângă sintetizarea literaturii de specialitate, am dedicat un subcapitol (*Literatura cercetării asupra Clujului*) prezentării constituirii narative a Clujului. Literatura de istorie locală, în sensul mai larg al acestui termen, mi-a direcționat atenția spre locația propriu-zisă, povestea locației, adică, mai concret, spre reprezentările materiale și textuale ale trecutului local. În aceste reprezentări trecutul consumat și acumulat apare ca o tradiție națională valoroasă și demnă de admirat. Am analizat separat sursele de după 1989. Creatorii acestor texte, erudiții, istoricii locali își rezervă dreptul de a vorbi despre comunitatea locală, de a redacta, a corecta și a interpreta istoria locală: dezvăluind izvoarele ei, fac de fapt ca istoria abstractă să devină vizibilă, trecutul să devină tezaur, iar cunoștințele despre societatea locală să devină democratice; astfel că, raportându-se în mod continuu la aceste cunoștințe, înregistrând practicile memoriale, transcriind tradiția născută din figurile trecutului local, ei vehiculează reprezentări ale reprezentărilor.

M-am referit separat la cercetările etnografice, antropologice și sociologice de după 1989. Am prezentat cercetările referitoare la practicile de organizare și de folosire simbolică a spațiului la Cluj, analizele referitoare la discursurile construirii națiunii, lucrările despre comemorările politice și ritualurile publice, respectiv rezultatele cercetărilor pe tematica etnicității și a naționalismului.

În cadrul capitolului *Oraș – context – cercetare* am prezentat contextele cercetării personale, procesul și metodologia cercetării, respectiv aranjarea și sistematizarea materialului cules și a corpusului rezultat. În subcapitolul axat pe prezentarea orașului și a societății acestuia, m-am referit la: 1. antecedentele și extinderea orașului, respectiv la tendințele de extindere ca efect al creșterii populației, interacțiunea socială și necesitățile acesteia (aranjarea spațiului, construirea unei imagini a orașului, constituirea centrului, a zonelor industriale și a cartierelor de locuit); 2. evoluția și modificarea numărului de locuitori (din punct de vedere etnic și confesional); 3. evenimentele sociale și evenimentele determinate de relațiile politice și de putere, care fac analiza materialului să devină mai inteligibilă.

Tot în acest capitol am făcut referire la problematica tipologică și de gen a izvoarelor, respectiv la organizarea sistematică a datelor și la posibilitățile de utilizare a acestora. (Un volum separat include *Baza de date*, adică descrierea și fotografiile a 1103 de inscripții, plăci comemorative, statui, busturi și monumente.)

În capitolul intitulat *Constituirea memoriei – epocă, tematică, figuri. Analiză* am prezentat și am analizat datările și acțiunile memoriale pe perioade temporale, tematici și forme de prezentare. Delimitarea cronologică a oferit posibilitatea comparării diferitelor perioade, a observării diferențelor și a relațiilor dintre ele. Această structurare pe tematici și figuri ale memoriei a făcut ca, de-a lungul descrierii și analizei, materialul să devină transparent și inteligibil. Drept urmare, practica memorială a fost prezentată și interpretată în mai multe subcapitole. Fiecare subcapitol se termină cu propriile concluzii, astfel că voi discuta doar câteva constatări esențiale.

Interesul arătat față de trecut, precum și necesitatea de a-l poseda par să fie determinante permanente ale vieții publice clujene. Prima datare apare în 1440, iar prima placă comemorativă (legată de o construcție), în 1450. Prima statuie amplasată în spațiul orașului datează din 1744 (statuia Sfintei Treimi); primul monument memorial politic (transilvănean) a fost amplasat în 1831 (Ștatuia). Obiceiul comemorării bazate pe acțiuni memoriale se înregistrează și de-a lungul următoarelor secole, până în zilele noastre. Este important de subliniat faptul că aceste acțiuni nu sunt cu totul identice cu organizările memoriei așa cum le percepem astăzi, considerând că acțiunile de constituire a memoriei sunt activități de manifestare a identității diferitelor grupuri sociale, ce luptă totodată pentru acestea prin mijloace simbolice. (Epoca modernă este cea care a creat acțiunile memoriale bazate pe conștiința națională, întărind-o pe aceasta.) Datarea, marcarea, comemorarea sunt categorii schimbătoare în timp, având conotații diferite în epoci diferite, atrăgând relații și atitudini diferite. Din punctul de vedere al cercetării au însă un caracter comun: aceste obiecte și gesturi destinate spațiului public și cvasipublic divizează timpul social, reprezentând gestionarea timpului în general și, mai ales în epocile mai recente, a trecutului de către societate. Am încercat să surprind schimbările funcțiilor istorice ale datărilor și ale acțiunilor memoriale și din acest punct de vedere.

În ceea ce privește conținutul acțiunilor memoriale, se pot delimita mai multe tendințe. Dacă ne referim la evenimentul evocat, atunci relația cu timpul a fost una dintre cele mai vizibile. Această relație a format și obiectul comemorării La începuturi, acțiunea memorială viza trecutul recent, trăit; ulterior (și în prezent) se comemorează evenimente din trecutul îndepărtat. Această tendință includea la început reprezentările construirii fortificațiilor, clădirilor și elementelor arhitecturale legate de indivizi sau de

comunitatea orășenească, respectiv condițiile, circumstanțele construirii. Mai apoi, odată cu conștientizarea unui trecut acumulat, cu consolidarea relației retrospective, pe plăcile comemorative au apărut tot mai mult evenimentele trecutului. De la sfârșitul secolului al XIX-lea această atitudine retrospectivă a dobândit un rol determinant, iar tehnica construirii trecutului s-a cristalizat și s-a instituționalizat progresiv.

Trecând în revistă perioadele actelor memoriale, se poate constata faptul că aceste activități au reprezentat într-o primă fază o manifestare a faptelor unor personalități (burghezi, principi, domnitori) și a realizărilor bisericii și a orașului, și doar din secolul al XIX-lea a devenit un mijloc de expunere, de manifestare a națiunii. În urma mișcărilor naționale din epoca Reformei, performanțele unui grup, ale unei comunități creionate pe bază națională au devenit tot mai prețuite de prezentul comemorator. Odată cu această tendință, și limba acțiunilor memoriale a trecut spectaculos de la limba latină la limbile naționale.

Dacă am dori să formulăm afirmații concludente despre inițiatorii și gestionarii activităților memoriale, atunci trebuie să subliniem procesul de instituționalizare a acestor activități. La început transpunerea memoriei în spațiu a fost determinată de intenția individuală a cetățenilor sau de hotărârea orașului. Actanții acestor activități au apărut sub formă de grupări, asociații, societăți, cluburi, partide politice etc., constituite de-a lungul diferențierilor sociale din perioada Reformei. Aceste comunități au gestionat discursul despre trecut și spațializarea memoriei pe baza interpretărilor validate de comunitate, astfel că au orientat atenția asupra lor (de exemplu, menționarea inițiatorului în textul comemorativ) prin expunerea marilor narative (istoria țării, istoria națională, istoria locală a orașului), a conținutului propriului trecut valid și pentru comunitatea mai largă (de exemplu, prin referire la marile narative) sau prin vizualizarea propriului trecut, a propriei istorii. Această necesitate a fost impusă și de faptul că populația orașului s-a reînnoit continuu, astfel încât a fost în permanență necesar ca noi persoane, respective noi grupuri să fie integrate.

Acțiunile comemorative au fost urmate de schimbarea, modificarea, lichidarea unui trecut organizat în reprezentații și prezentat ca urmare a schimbării și a desființării cadrelor sociale. Dovedesc acest fapt prin prezentarea și analiza cezurilor istorice, respectiv a reprezentărilor și a interpretărilor aferente trecutului.

Practicile comemorative ale celei mai recente perioade au fost incluse și analizate într-un capitol separat intitulat *Actele comemorative ale unei epoci. Organizarea memoriei în democrație*. Prin prezentarea activităților din perioada 1989-2004 am evidențiat modul în care schimbările politice și sociale majore restructurează și relația cu trecutul, respectiv fac vizibile diferențele dintre sistemul vechi și cel nou și popularea acestora cu trecutul în sine, este o tendință aparent continuă a grupurilor funcționale aflate la putere sau a celor emancipatoare.

La finalul volumului am inclus un studiu de caz referitor la constituirea memoriei unui singur tip de eveniment, și anume a întâmplărilor ce au avut loc între 1848 și 1849, respectiv utilizarea permanentă a acestora. Cercetarea a cuprins atât evenimentele constituirii tradiției, interpretările istoriilor formulate după schimbările de regim și apariția unor constelații de putere concomitente, cât și atitudinile legate de constituirea memoriei, strategiile de neglijare și de legitimare. Drept urmare, s-a dovedit faptul că memoria culturală necesită un proces de organizare, prezintă funcții de legitimare și de organizare a comunității și, nu în ultimul rând, deservește interesele puterii.

Tradiția reprezintă un mediu al identității.³⁴³ Încercările de formare a unor tradiții noi se referă la menținerea, revitalizarea sau, dimpotrivă, la transformarea identităților individuale și de grup.

Sintetizând rezultatele cercetării și formulând tezele de bază, trebuie să amintim următoarele:

1. Prima acțiune comemorativă clujeană datează din anul 1440. Din acel moment, comemorarea prin plăci memoriale și statui poate fi considerată continuă, iar începând din secolul al XIX-lea a devenit tot mai intensă. În ceea ce privește caracterul acestor acțiuni, trebuie să accentuăm pe de o parte prezentarea orașului care își produce propria documentare, se extinde și/sau se destramă, iar pe de altă parte imortalizarea evenimentelor din oraș, respectiv sincronizarea vieții orașului cu evenimentele istorice. Într-o primă fază, aceste activități deserveau imortalizarea prezentului, iar odată cu trecerea secolelor s-a accentuat tot mai mult comemorarea evenimentelor din trecutul mai mult sau mai puțin apropiat. Legat de acest fapt se poate afirma că relația dintre evenimentul evocat – prin fixarea evenimentelor, respectiv evocarea trecutului – și prezent s-a modificat dinspre organic înspre organizat și dinspre funcționalitate înspre intenția de legitimare.

2. La începuturi (noi avem date începând cu secolul al XV-lea) limba acțiunilor comemorative a fost limba oficială a vremii, adică latina, care mai apoi, după niște antecedente din secolul al XVI-lea (epitafuri) și conform tendințelor Reformei și ale mișcărilor naționale din secolele XVIII–XIX, a fost schimbată cu limbile naționale. Limba națională dominantă a fost limba maghiară, iar după Unirea din 1918, limba română. Începând cu prima parte a secolului XX opțiunea pentru limba acțiunilor a devenit o sursă de conflict etnic. După cel de-al Doilea Război Mondial limba română s-a impus tot mai categoric, în timp ce limba maghiară a ajuns la periferia sferei publice. După schimbările din anul 1989 sfera publică s-a reorganizat, iar raportul dintre cele două limbi s-a prezentat similar, adică nefiind în echilibru, căci vorbim despre o dominanță publică a limbii române.

Limbajul comemorării prezent în inscripții și ritualuri comemorative este unul festiv, apropiindu-se când de limbajul biblic, când de cel politic sau chiar de cel științific.

3. De-a lungul secolelor locația acțiunilor de comemorare s-a organizat conform unei tendințe specifice: din spațiile închise sau cvasipublice au trecut în spațiile publice, iar din spațiile sacre, în cele profane. În secolul XX putem înregistra apariția unei alte tendințe: grupurile sau etniile care au fost excluse din spațiul public și-au organizat comemorările în spații proprii, omogene din punct de vedere etnic (biserici, școli). Odată cu acest moment se poate înregistra și excluderea acțiunilor acestor grupuri din spațiul public.

4. Gestionarea expunerii memoriei și a manufacturării obiectelor memoriale se separă. Cea din urmă este caracterizată tot mai mult prin specializare, astfel încât realizarea plăcilor comemorative, a monumentelor și a statuiilor a devenit responsabilitatea specialiștilor (sculptori, turnători etc.) și a firmelor specializate.

5. Privilegiul expunerii memoriei, al imortalizării și vizualizării trecutului este expropriat de grupările sau instituțiile dominante. Pe plan istoric am putut observa că biserica, fiind un actor important încă de la început, odată cu secolul al XIX-lea a

343 „Tradition hence is a medium of identity” (Giddens 1994: 80).

cedat tot mai mult acest privilegiu instituțiilor profane, laice. Supravegherea timpului, păzirea trecutului au ajuns tot mai mult sub jurisdicția instituțiilor civile, profane, respectiv se înregistrează apariția unei alte tendințe: grupările sau etniile care nu au avut acces la sfera și la spațiul public s-au retras în contexte mai sacre, în spații mai omogene etnic, dar mai închise.

6. Legat de cele afirmate mai sus, riturile comemorative, ieșind din spațiul bisericesc și de sub supravegherea bisericii, au devenit tot mai profane. Desfășurarea comemorării, cadrul ceremonial și-au păstrat caracterul spectaculos, dar s-au umplut cu conținut tot mai profan. Evenimentele comemorative au devenit tot mai ritualizate, comemorările au avut loc mai mult ca rituri politice, ca manifestări ale grupărilor și ale etniilor rivale.

Realizând o analiză istorică a practicilor comemorative, se poate constata că până la sfârșitul secolului XX comemorările au devenit tot mai populare (s-au adresat unui grup tot mai mare de oameni, mobilizându-i totodată pe aceștia). În ultimele decenii am asistat la afirmarea unei noi tendințe: odată cu particularizarea acestor activități, o parte dintre acestea au devenit tot mai profesionale (mobilizând grupuri mai mici, expunând trecutul unor formațiuni sociale mai restrânse). În ceea ce privește relația dintre maghiari și români, comemorările au divizat societatea locală. Dar fel se poate constata faptul că tradiția inventată din cadrul societății maghiare începe să producă rutina integrativ-unificatoare (demonstrând identitatea) și cea diferențiativ-separatorie (facând vizibile diferențele).

Bibliografie și surse

Bibliografie

Anderson, Benedict

1983 *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, London.

1989 Képzelt közösségek: megjegyzések a nacionalizmus eredetéről és terjedelméről. *Janus* VI. (1) 3–12.

Appadurai, Arjun

2001 A lokalitás teremtése. *Regio* 12. (3) 3–31.

Assmann, Aleida

1991 Kultur als Lebenswelt und Monument. In: Assmann, Aleida – Harth, Dietrich (ed.): *Kultur als Lebenswelt und Monument*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 11–25.

1999 *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. C. H. Beck Verlag, München.

Assmann, Jan

1988 Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität. In: Assmann, Jan – Hölscher, Tonio (ed.): *Kultur und Gedächtnis*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 9–19.

1995 Collective Memory and Cultural Identity. *New German Critique* 65. 125–133.

2003 *Memoria culturală. Scriere, amintire și identitate politică în marile culturi antice*. Traducere de Octavian Nicolae. Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, Iași.

Baddeley, Alan

2001 *Az emberi emlékezet*. (Osiris tankönyvek.) Fordította Racsmány Mihály. Szerkesztette Pléh Csaba. Osiris Kiadó, Budapest.

Bahtyin, Mihail Mihajlovics/ Bahtin Mihail Mihailovici

1974 Kronotoposz: idő és tér a regényben. *Korunk* XXXIII. (6) 753–757.

1976 Tér és idő a regényben. In: Idem: *A szó esztétikája. (Válogatott tanulmányok)*. Gondolat, Budapest, 257–302.

1985 *A szó az életben és a költészetben*. Európa Könyvkiadó, Budapest.

1988 A beszéd műfajai. In: Kanyó Zoltán – Siklaci István (ed.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 246–282.

Balázs Géza

- 1983 *Firkálások a Gödöllő-i HÉV-en.* (Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok, 18.) ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke–MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- 1987a A firkálások kutatása és nyelvi jellemzői Magyarországon. *Magyar Nyelvőr* CXI. (3) 330–338.
- 1987b *Sátorfirkálások.* (Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok, 34.) ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke–MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- 1999 Kommunikációs létformák és átcsapások. Nyelvi-szemiotikai megjegyzések az ezredvégen. In: Keszeg Vilmos (ed.): *A Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 7. Írás, írott kultúra, folklór.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 310–331.
- 2000 A feliratozás. In: Balázs Géza – Csoma Zsigmond – Jung Károly – Nagy Ilona – Verebélyi Kincső (ed.): *Folklorisztika 2000-ben. Folklór – irodalom – szemiotika. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára II.* Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest, 823–850.

Bárdi Nándor

- 2004 Korszakok és generációs csoportok a magyar kisebbségek történetében. In: Idem: *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete.* Kalligram Kiadó, Pozsony, 37–85.

Barna Gábor

- 2000a A világ megszerkesztése. Szimbolikus és valós világok. In: Cseri Miklós – Kósa László – T. Bereczki Ibolya (ed.): *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón. A Magyar Néprajzi Társaság 2000. október 10–12. között megrendezett néprajzi vándorgyűlésének előadásai.* Szentendre, 693–710.
- 2000b Mentális határok – megduplázott világok. In: Balázs Géza – Csoma Zsigmond – Jung Károly – Nagy Ilona – Verebélyi Kincső (ed.): *Folklorisztika 2000-ben. Folklór – irodalom – szemiotika. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára II.* Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest, 689–701.
- 2002 Idő és emlékezet. In: Árva Judit – Gyarmati János (ed.): *Közelítések az időhöz. Tanulmányok.* (Tabula könyvek, 3.) Néprajzi Múzeum, Budapest, 152–171.

Barna Gábor (ed.)

- 2003 *Történeti források és jelenkori folklórszövegek lejegyzésének, átírásának és kiadásának kérdései.* (Folklorisztikai olvasmányok, III.) Szegedi Tudományegyetem, Szeged.

Barth, Fredrik

- 1987 *Cosmologies in the Making. A Generative Approach to Cultural Variation in New Guinea.* Cambridge University Press, Cambridge.

Bartha Elek – Keményfi Róbert – Marinka Melinda (ed.)

- 2009 *1956 a néphagyományban.* (Studia Folkloristica et Ethnographica, 53.) Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke, Debrecen.

Bartlett, Frederic Charles

- 1985 *Az emlékezés. Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány.* Fordította és a bevezető tanulmányt írta Pléh Csaba. Gondolat Kiadó, Budapest.

Bausinger, Hermann

- 1981 Szólások és feliratok. In: Verebélyi Kincső (ed.): *Folcloristica 6. Fordítások szöveggyűjteménye*. ELTE Bölcsészettudományi Kar Folklore Tanszék, Budapest, 345–362.
1995 *Népi kultúra a technika korszakában*. (Folklór.) Fordította Szíjártó Zsolt. Osiris Kiadó–Századvég Kiadó, Budapest.

Benedek, József – Bartos-Elekes, Zsombor

- 2009 Symbolic Spatial Usage in the Historic City Centre of Cluj-Napoca. In: Csiki, Boglárka – Bartos-Elekes, Zsombor (ed.): *Descriptio Transylvaniae. International Conference on History of Cartography and Historical Geography*. Cholnoky Jenő Geographic Society–Babeş-Bolyai University, Faculty of Geography, Cluj-Napoca, 95–108.

Bensa, Alban

- 2001 Fièvres d'histoire dans la France contemporaine. In: Bensa, Alban – Fabre, Daniel (éd.): *Une histoire à soi. Figurations du passé et localités*. (Collection Ethnologie de la France, 18.) Éditions de la Maison des sciences de l'homme, Paris, 1–12.

Bergmann, Werner

- 1990 Az idő a szociológiában. Szakirodalmi áttekintés az „időszociológiai” elmélet és kutatás helyzetéről. In: Gellériné Lázár Márta: (ed.): *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 117–174.

Birk Zoltán

- 1996 Az utcanevek és változásaik társadalmi jelentése. *Jel-Kép*. (4) 55–67.

Biró A. Zoltán – Oláh Sándor

- 2000 Emlékmű – jelkép – identitás. Esettanulmány egy emlékmű újjáépítéséről. In: Bodó Julianna (ed.): *Miénk a tér? Szimbolikus térfoglalási eljárások a székelyföldi régióban*. (Helyzet Könyvek.) Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 63–82.

Bloch, Maurice E. F.

- 1992 Internal and External Memory. Different Ways of Being in History. *Suomen Anthropologi* 17. (1) 3–15.
1996 *How We Think They Think. Anthropological Approaches to Cognition, Memory and Literacy*. Westview Press, USA.
2006 Memory. In: Barnard, Alan – Spencer, Jonathan (ed.): *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. Routledge, London–New York, 361–363.

Bodnar, John

- 1992 *Remaking America. Public Memory, Commemoration, Patriotism in the Twentieth Century*. Princeton University Press, Princeton.
1994 Public memory in an american city: commemoration in Cleveland. In: Gillis, John R. (ed.): *Commemorations. The Politics of National Identity*. Princeton University Press, Princeton, N. J., 74–90.

Bodó Julianna

- 2000a Szempontok az ünneplési gyakorlat vizsgálatához. In: Idem (ed.): *Miénk a tér? Szimbolikus térfoglalási eljárások a székelyföldi régióban*. (Helyzet Könyvek.) Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 43–62.

- 2000b A nyilvános és a privát. Az ünnep szerepe a szocialista nyilvánosság és a privát szféra működésében. In: Idem (ed.): *Miénk a tér? Szimbolikus térfoglalási eljárások a székelyföldi régióban*. (Helyzet Könyvek.) Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 161–183.
- 2000c Ünnepi események és a média nyilvánossága. In: Idem (ed.): *Miénk a tér? Szimbolikus térfoglalási eljárások a székelyföldi régióban*. (Helyzet Könyvek.) Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 184–199.
- Bodó Julianna (ed.)
2000 *Miénk a tér? Szimbolikus térfoglalási eljárások a székelyföldi régióban*. (Helyzet Könyvek.) Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- Bodó Julianna – Biró A. Zoltán
2000 Szimbolikus térfoglalási eljárások. In: Bodó Julianna (ed.): *Miénk a tér? Szimbolikus térfoglalási eljárások a székelyföldi régióban*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 9–42.
- Boer, Pim den – Frijhoff, Willem (ed.)
1993 *Lieux de mémoire et identités nationales. La France et les Pays Bas*. Amsterdam University Press, Amsterdam.
- Bohannon, Laura
1952 A Genealogical Charter. *Africa* 22. (4) 301–315.
- Boia, Lucian
1999 *Történelem és mítosz a román köztudatban*. (Gordiusz.) Második kiadás. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár.
- Bosnyák Sándor (culese de)
2001 *1100 történeti monda és emlékezés az egész magyar nyelvterületről*. (Folklór Archivum, 20.) MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest.
- 2006 *Megcselekedtük... 56-osok vallomásai és útmutatásai a jövő magyar nemzedékeknek*. (Folklór) Európai Folklór Intézet–L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Bourdieu, Pierre
1990 Gazdasági gyakorlat és idő. Az algériai parasztok időkezelési attitűdjei. In: Gellériné Lázár Márta (ed.): *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 48–59. (Data publicării studiului original: 1976.)
- 2002 *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Bras, Hervé le
1986 La Statistique générale de la France. In: Nora, Pierre (ed.): *Les lieux de mémoire*. II. *La Nation* 2. (Le territoire, L'État, Le Patrimoine.) Gallimard, Paris, 317–353.
- Braudel, Fernand
1958 Histoire et sciences sociales. La longue durée. *Annales Economies, Sociétés, Civilisations* 13. (4) 725–753.
- 1996 *A Földközi-Tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. Fordította R. Szilágyi Éva. Osiris Kiadó–Akadémiai Kiadó, Budapest.
- 2007 A történelem és a társadalomtudományok: a hosszú időtartam. In: Benda Gyula – Szekeres András (ed.): *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstör-*

ténet francia változata. (Atelier füzetek, 9.) L'Harmattan Kiadó–Atelier, Budapest, 163–192.

Braun Róbert

1995 *Holocaust, elbeszélés, történelem.* Osiris Kiadó, Budapest.

Brix, Emil – Bruckmüller, Ernst – Stekl, Hannes (ed.)

2004 *Memoria Austriae I. Menschen – Mythen – Zeiten.* Oldenbourg Wissenschaftsverlag, Wien.

2005a *Memoria Austriae II. Orte – Bauten – Regionen.* Oldenbourg Wissenschaftsverlag, Wien.

2005b *Memoria Austriae III. Unternehmer – Firmen.* Oldenbourg Wissenschaftsverlag, Wien.

Brubaker, Rogers

1996a Ártalmas állítások. Mítoszok és tévképzetek a nacionalizmus kutatásban. *Beszélő. Politikai és kulturális folyóirat* III/I. (7) 26–41.

1996b *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe.* Cambridge University Press, Cambridge.

Brubaker, Rogers – Feischmidt Margit

1999 Az emlékezés politikája: az 1848-as forradalmak százötven éves évfordulója Magyarországon, Romániában és Szlovákiában. *Replika.* (37) 67–88.

2002 The Politics of Commemoration in Hungary, Romania, and Slovakia. *Comparative Studies in Society and History* 44. (4) 700–744.

Brubaker, Rogers – Feischmidt, Margit – Fox, Jon – Grancea, Liana

2006 *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town.* Princeton University Press, Princeton and Oxford.

Bucur, Maria

2001 Birth of a Nation: Commemorations of December 1st, 1918 and the Construction of National Identity in Communist Romania. In: Bucur, Maria – Wingfield, Nancy M. (ed.): *Staging the Past. The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present.* Purdue University Press, West Lafayette, 286–325.

2004 Edifices of the Past. War Memorials and Heroes in Twentieth-Century Romania. In: Todorova, Maria (ed.): *Balkan Identities. Nation and Memory.* New York University Press, New York, 158–179.

Burke, Peter

2001 A történelem mint társadalmi emlékezet. *Regio* 12. (1) 3–21.

Casey, Edward S.

1987 Pursuing Memory beyond Mind. In: Idem: *Remembering. A Phenomenological Study.* Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 143–260.

Castiglione László

1973 *Pompeji.* Corvina Kiadó, Budapest.

- Cerclet, Denis – Lazăr, Marius (ed.)
2003 *Patrimoine et dialogue entre les cultures. L'exemple de Cluj en Transylvanie (Roumanie)*. Tome 1. Université Lumière-Lyon 2, Lyon.
- Cerclet, Denis – Verebélyi, Kincső (ed.)
2003 *Patrimoine et dialogue entre les cultures. L'exemple de Cluj en Transylvanie (Roumanie)*. Tome 2. Université Lumière-Lyon 2, Lyon.
- Chastel, André
2004 Az örökség fogalma. In: Erdősi Péter – Sonkoly Gábor (ed.): *A kulturális örökség*. (Atelier füzetek, 7.) L'Harmattan–Atelier, Budapest, 97–132.
- Chomsky, Noam
1988 *Language and Problems of Knowledge: the Managua lectures*. (Current studies in linguistics series, 16.) MIT Press, Cambridge.
- Cojocaru, Natalia – Suhan, Stela
2003 Organizarea și reorganizarea socială a memoriei conflictului din Transnistria. *Sociologie Românească* I. (3) 40–53.
- Connerton, Paul
1991 *How Societies Remember*. Cambridge University Press, Cambridge.
1997 Megemlékezési szertartások. In: Zentai Violetta (ed.): *Politikai antropológia*. Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium, Budapest, 64–82.
2006 Cultural Memory. In: Tilley, Christopher – Keane, Webb – Küchler, Susanne – Rowlands, Michael – Spyer, Patricia (ed.): *Handbook of Material Culture*. Sage Publications, London–Thousand Oaks–New Delhi, 315–324.
2008 Seven types of forgetting. *Memory Studies* 1. (1) 59–71.
2009 *How Modernity Forgets*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Corduneanu, Viktoria Isabela
1998 *Invented Tradition, Memory and Identity: Hungarian Minority in 1980's Romania*. (Manuscript.) CEU Budapest College, Budapest.
- Czoch Gábor
2006 A reformkori polgárság történeti emlékezete a 19. század második felében. In: Czoch Gábor – Fedinec Csilla (ed.): *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 111–122.
- Csilléry Klára, K.
1979 Felirat. In: Ortutay Gyula (ed.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 2. F–Ka. Akadémiai Kiadó, Budapest, 131.
- Dakhlija, Jocelyne
1990 *L'oubli de la Cité. La Mémoire Collective à l'épreuve dans le Jerid Tunisien*. Edition La Découverte, Paris.
- Dankó Imre
1991 A toronygombokról és a toronygombiratokról. In: Dankó Imre – Küllös Imola – Molnár Ambrus (ed.): *Vallási néprajz V. Jubileumi kötet. Tanulmánygyűjtemény a Doktorok Kollégiuma Egyházi Néprajzi Szekciója tevékenységének 10. évfordulójára*.

Református Teológiai Doktorok Kollégiuma Egyházi Néprajzi Szekciója, Debrecen, 177–201.

2000 A református toronygombok elhelyezésének szokásai és a toronygombiratok műfaji sajátosságai. In: Balázs Géza – Csoma Zsigmond – Jung Károly – Nagy Ilo-
na – Verebélyi Kincső (ed.): *Folklorisztika 2000-ben. Folklor – irodalom – szemiotika. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára* I. Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest, 284–308.

Dawkins, Richard

1989 *A hódító gén*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Diószegi István

1971 Történelmi ismeret – történelmi érdeklődés – történelemszemlélet. *Valóság* XIV. (1) 72–81.

Dobos Ilona, S.

1964 Az „igaz” történet műfajának kérdéséről. *Ethnographia* LXXV. (2) 198–217.

1970 A történelmi mondák rendszerezéséről. *Ethnographia* LXXXI. (1) 97–112.

1986 *Paraszti szájhagyomány, városi szóbeliség*. Gondolat, Budapest.

Dömötör Tekla

1998 Monda. In: Voigt Vilmos (ed.): *Magyar folklór*. (Osiris Tankönyvek.) Osiris Kiadó, Budapest, 281–298.

Douglas, Mary

2003 *Rejtett jelentések. Antropológiai tanulmányok*. (Osiris könyvtár.) Osiris Kiadó, Budapest.

Dózsa Katalin, F.

1995 A rendi nemzettudat szimbóluma, a díszmagyar. In: Hofer Tamás (ed.): *Néprajzi Értesítő*. LXXVII. A Néprajzi Múzeumban „Magyarok Kelet és Nyugat közt” címmel 1994. november 21–22-én tartott konferencia előadásai. Néprajzi Múzeum, Budapest, 155–164.

Durkheim, Émile

1912 *Les Formes élémentaires de la vie religieuse. Le système totémique en Australie*. Alcan, Paris.

2003 *A vallási élet elemi formái. A totemisztikus rendszer Ausztráliában*. (Kultúrák keresztútján.) Fordította Vargyas Zoltán. L'Harmattan Kiadó, Budapest.

Eliade, Mircea

1987 *A szent és a profán. A vallási lényegről*. Fordította Berényi Gábor. A jegyzeteket írta Ara-Kovács Attila. Európa Könyvkiadó, Budapest. (Első kiadás: 1956.)

1993 *Az örök visszatérés mítosza avagy a mindenség és a történelem*. Fordította Pásztor Péter. Európa Könyvkiadó, Budapest.

Erős Ferenc – Kovács András – Lévai Katalin

1985 „Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?” Interjúk. *Medvetánc*. (2–3) 129–144.

Evans-Pritchard, Edward Evan

2000 Nuer idő. In: Fejős Zoltán (ed.): *Idő és antropológia. Fordítások gyűjteménye*. Osiris Kiadó, Budapest, 69–84. (Data publicării studiului original: 1940.)

Fabre, Daniel

2001 L'Histoire a changé de lieux. In: Bensa, Alban – Fabre, Daniel (réd.): *Une histoire à soi. Figurations du passé et localités*. (Collection Ethnologie de la France, 18.) Éditions de la Maison des sciences de l'homme, Paris, 13–41.

Fabre, Daniel (ed.)

2000 *Domestiquer l'histoire. Ethnologie des monuments historiques*. (Collection Ethnologie de la France, 15.) Éditions de la Maison des sciences de l'homme, Paris.

Feischmidt Margit

1994 Szimbólumok – avagy Mátyás király és Matei Corvin – harca. *Hitel. Erdélyi Szemle*. (1) 31–48.

2001a Symbole und Räume rivalisierender Nationalismen. Ein Beispiel der multiethnischen Stadt Cluj. *Ethnologia Europaea* 31. (2) 59–76.

2001b Symbolische Kämpfe der Nationalisierung. Die Auseinandersetzung um ein Denkmal im multiethnischen Ort Cluj. In: Binder, Beate – Niedermüller, Péter – Kaschuba, Wolfgang (ed.): *Inszenierung des Nationalen. Geschichte, Kultur und die Politik der Identitäten am Ende des 20. Jahrhunderts*. Böhlau, Köln–Weimar–Wien 263–284.

2002 Szimbolikus konfliktusok és párhuzamos nemzetépítés. Az erdélyi nemzeti rítusokról és diskurzusokról a kolozsvári Mátyás szobor körüli 1992-es konfliktus példáján. In: A. Gergely András (ed.): *A nemzet antropológiája. (Hofer Tamás köszöntése.) Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 112–125.*

2003 *Ethnizität als Konstruktion und Erfahrung. Symbolstreit und Alltagskultur im siebenbürgischen Cluj*. (Zeithorizonte. Perspektiven Europäischer Ethnologie.) LIT Verlag, Münster–Hamburg–London.

2006 Lehorgonyzott mítoszok. Kőbe vésett sztereotípiák? A lokalizáció jelentőségéről az aradi vértanúk emlékmű és a millenniumi emlékoszlopok kapcsán. In: Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka László (ed.): *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák*. Balassi Kiadó, Budapest, 370–391.

Fejős Zoltán

1998 A nemzeti hős három „arca”. Kossuth-szobrok az Egyesült Államokban. In: Kriza Ildikó (ed.): *Történelem és emlékezet. Művelődéstörténeti tanulmányok a szabadságharc 150. évfordulója alkalmából*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 45–60.

2003 A városi kultúra régi és új elemei: szempontok Budapest átalakulásának értelmezéséhez. In: Kovács Nóra – Szarka László (ed.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből II. Az MTA Kisebbségkutató Intézetének évkönyve II.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 95–117.

Fekete Ilona

2004 Műemlékvédelem és örökség Magyarországon: intézménytörténet, perspektívák, vélemények. In: Erdősi Péter – Sonkoly Gábor (ed.): *A kulturális örökség. (Atelier füzetek, 7.)* L'Harmattan Kiadó–Atelier, Budapest, 371–390.

Finkelstein, Norman C.

2000 *The Holocaust Industry. Reflections on the Exploitation of Jewish Suffering*. Verso Books, New York.

Foote, Kenneth E. – Tóth, Attila – Árvay, Anett

2000 Hungary after 1989: Inscribing a New Past on Place. *The Geographical Review* 90. (3) 301–334.

Foucault, Michel

1998 A diskurzus rendje. In: Idem: *A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk*. Válogatta és fordította Romhányi Török Gábor. Pallas Stúdió–Attraktor Kft, Budapest, 50–74.

François, Étienne – Schulze, Hagen (ed.)

2001 *Deutsche Erinnerungsorte I–III*. C. H. Beck Verlag, München.

Frazon Zsófia – K. Horváth Zsolt

2002 A megsértett Magyarország. A Terror Háza mint tárgybemutató, emlékmű és politikai rítus. *Regio XIII*. (4) 303–347.

Frunză, Mihaela

2002 Între obsesii naționaliste și fantasme religioase. O analiză simbolică a „Clujului tricolor”. *Journal for the Study of Religions and Ideologies* 1. (2) 150–163.

Gagyí József

2000a Bernády-szobor bajlatta városban. In: Bodó Julianna (ed.): *Miénk a tér? Szimbolikus térfoglalási eljárások a székhelyföldi régióban*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 83–105.

2000b Emlékmű Máréfalván. In: Bodó Julianna (ed.): *Miénk a tér? Szimbolikus térfoglalási eljárások a székhelyföldi régióban*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 123–142.

2005 A fehéregyházi Petőfi-kultusz és a nemzeti identitás lokális változatai. In: Kalla Zsuzsa – Takáts József – Tverdota György (ed.): *Kultusz, mű, identitás. Kultusztörténeti tanulmányok* 4. (A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei, 13.) Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 301–310.

2009 *Fejezetek Románia 20. századi társadalomtörténetéhez*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

Gal, Susan

1991 Bartók's funeral: representations of Europe in Hungarian political rhetoric. *American Ethnologist* 18. (3) 440–458.

Geertz, Clifford

2001a Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In: Idem: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Második, javított kiadás. Osiris Kiadó, Budapest, 194–226.

2001b A vallás mint kulturális rendszer. In: Idem: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Második, javított kiadás. Osiris Kiadó, Budapest, 72–118.

Gell, Alfred

1992 *The Anthropology of Time. Cultural Constructions of Temporal Maps and Images*. Berg, Oxford.

Gennep, Arnold van

2007 *Átmeneti rítusok*. Fordította Vargyas Zoltán. Szakmailag ellenőrizte és az előszót írta Vargyas Gábor. (Kultúrák keresztútján 9.) MTA Néprajzi Kutatóintézete–PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék–L'Harmattan Kiadó, Budapest. (Eredeti kiadás: 1909.)

Giddens, Anthony

1994 Living in Post-Traditional Society. In: Beck, Ulrich – Giddens, Anthony – Lash, Scott: *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Polity Press, Cambridge, 56–109.

1996 *The Consequence of Modernity*. Polity Press, Cambridge.

Gillis, John. R. (ed.)

1994 *Commemorations. The Politics of National Identity*. Princeton University Press, Princeton, N. J.

Gottdienner, Mark

1985 Structure and Agency in the Production of Space. In: Idem: *The Social Production of Urban Space*. University of Texas Press, Austin, 195–228.

Gurevics, Aron Jakovlevics/ Gurevici, Aron Iakovlevici

1974 *A középkori ember világgépe*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

Gyáni Gábor

1990 A helytörténetírás jelentőségéről. *Honismeret* XVIII. (1) 3–7.

2000a *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Budapest.

2000b Történelem: tény vagy fikció? In: Idem: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Budapest, 48–70.

2002a *Történetdiskurzusok. (A múlt ösvényén.)* L'Harmattan Kiadó, Budapest.

2002b A városbiográfia és mikrotörténet. In: Idem: *Történetdiskurzusok. (A múlt ösvényén.)* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 59–66.

2002c Mai várostörténet-írásunk: teljesítmény és irányzatok. In: Idem: *Történetdiskurzusok. (A múlt ösvényén.)* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 67–77.

2007 *Relatív történelem. (Historia Mundi.)* Typotex, Budapest.

György Péter

2000 *Néma hagyomány. Kollektív felejtés és a kései múltértelmezés. 1956 1989-ben (A régmúlttól az örökségig)*. Magvető, Budapest.

2012 A szétesett emlékezet – két temető példája. *Studia Litteraria. Emlékezhelyek* LI. (1–2) 121–126.

Habermas, Jürgen

1971 *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.

Halbwachs, Maurice

1925 *Les Cadres sociaux de la mémoire*. (Collection Les Travaux de l'Année Sociologique.) Librairie Félix Alcan, Paris.

1939 Individual Consciousness and Collective Mind. *The American Journal of Sociology* 44. (6) 812–822.

- 1941 *La Topographie légendaire des Évangiles en Terre Sainte: étude de mémoire collective*. Presses Universitaires de France, Paris.
- 1950 *La Mémoire collective*. Presses Universitaires de France, Paris.
- 1971 Az emlékezet társadalmi keretei. In: Ferge Zsuzsa (ed.): *Francia szociológia. (Válogatás.)* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 124–131.
- 1997 *La Mémoire collective*. Édition critique établie par Gérard Namer préparée avec la collaboration de Marie Jaisson. Albin Michel, Paris.
- 2000 A Szentföld legendás topográfiája. *Magyar Lettre. Európai kulturális folyóirat*. (37) 45–48.
- 2002 A kollektív emlékezet (részlet). III. fejezet. A kollektív emlékezet és az idő. In: Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (ed.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez. I. Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 403–432.
- Hankiss Elemér
1991 Nemzetvallás. In: Kovács Ákos (ed.): *Monumentumok az első háborúból*. Corvina Kiadó, Budapest, 64–90.
- Hartog, François
2006 *A történetiség rendjei. Prezentizmus és időtapasztalat*. Fordította Lakatos Ágnes. (Atelier füzetek, 9.) L'Harmattan Kiadó–Atelier, Budapest.
- Heidegger, Martin
1989 *Lét és idő*. Gondolat, Budapest.
- Heelas, Paul – Lash, Scott – Morris, Paul (ed.)
1996 *Detraditionalization. Critical Reflections on Authority and Identity*. Centre for the Study of Cultural Values at Lancaster University, Cambridge.
- Hirsch, Marianne – Smith, Valerie
2002 Feminism and Cultural Memory: An Introduction. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*. *Gender and Cultural Memory* 28. (1) 1–19.
- Hobsbawm, Eric
1987 Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870–1914. In: Hofer Tamás – Niemüller Péter (ed.): *Hagyomány és hagyományalkotás. Tanulmánygyűjtemény*. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 127–197.
- Hobsbawm, Eric – Ranger, Terence (ed.)
1983 *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hofer Tamás
1992 Harc a rendszerváltásért szimbolikus mezőben. 1989. március 15-e Budapesten. *Politikatudományi Szemle*. (1) 29–51.
- 1994 Kiállíthatók-e a magyar „emlékezet helyei”? *BUKSZ Budapesti Könyvszemle* VI. (4) 465–470.
- 1995 A birtokba iktatás, ajándékozás középkori rítusai és a fehérló-monda. In: Idem (ed.): *Néprajzi Értesítő*. LXXVII. A Néprajzi Múzeumban „Magyarok Kelet és Nyugat közt” címmel 1994. november 21–22-én tartott konferencia előadásai. Néprajzi Múzeum, Budapest, 61–66.

Hofer Tamás (ed.)

1995 *Néprajzi Értesítő* LXXVII. A Néprajzi Múzeumban „Magyarok Kelet és Nyugat közt” címmel 1994. november 21–22-én tartott konferencia előadásai. Néprajzi Múzeum, Budapest.

Holló Szilvia Andrea

1995 Hősök és mondák az utcanévadásban. In: Hofer Tamás (ed.): *Néprajzi Értesítő*. LXXVII. A Néprajzi Múzeumban „Magyarok Kelet és Nyugat közt” címmel 1994. november 21–22-én tartott konferencia előadásai. Néprajzi Múzeum, Budapest, 221–250.

Hoppál Mihály

1977 Esemény – elbeszélés – közösség. Jegyzetek a verbális szemiotikához. In: Istvánovits Márton – Kriza Ildikó (ed.): *A komikum és a humor megjelenésének formái a folklórban*. (Előmunkálatok a magyarság néprajzához, 1.) MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 61–85.

1998 Elbeszélés és emlékezet. A narratív struktúrák elméletéről. In: Idem: *Folklor és közösség*. Széphalom Könyvműhely, Budapest, 46–59, 174–177.

2008 Attila temetése. Egy folklórmotívum a történelmi tudatban. In: Papp Richárd – Szarka László (ed.): *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 27–46.

Hoppál Mihály (ed.)

2001 *Elbeszélés és emlékezet. Tanulmányok Istvánovits Márton emlékezetére*. (Örökség.) Európai Folklor Intézet–Osiris, Budapest.

Horler Miklós

1996 Az intézményes műemlékvédelem kezdetei Magyarországon (1872–1922). In: Bardoly István – Haris Andrea (ed.): *A magyar műemlékvédelem korszakai*. Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Budapest, 79–144.

Hossu, Iulia

2007 *Spațiul public – scenă a manifestărilor simbolice. Studiu de caz: Piața Unirii, Cluj-Napoca*. (Manuscris.)

Husserl, Edmund

2002 *Előadások az időről*. (Mesteriskola.) Atlantisz Könyvkiadó, Budapest

Ilyés Sándor

2010 *Kolozsvári munkásklubok az 1950–1960-as években. Csoportkultúrák reprezentációi az identitás tükrében*. Doktori disszertáció a BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszékén. Kolozsvár.

Incze Éva

1997 Egy áltemetés és szimbólumai. *Korunk* VIII. (12) 26–34.

2004 Hic jacet! Egy politikai áltemetés Kolozsváron. (Szimbólumelemzés.) In: Tánczos Vilmos (ed.): *Képek a folklórban. Tanulmányok az archetipális szimbolizáció köréből*. (Kriza Könyvek, 22.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 181–189.

Isnenghi, Mario (ed.)

1996 *I luoghi della memoria 1. Simboli e miti dell'Italia unita*. Editori Laterza, Roma–Bari.

- 1997a *I luoghi della memoria 2. Personaggi e date dell'Italia unita*. Editori Laterza, Roma–Bari.
- 1997b *I luoghi della memoria 3. Strutture ed eventi dell'Italia unita*. Editori Laterza, Roma–Bari.
- Jakab Albert Zsolt
- 2003a Emlék(táblák) és valóság(ok). *Korunk* XIV. (3) 72–73.
- 2003b Emléktábla-állítás Kolozsváron. In: Szabó Á. Töhötöm (ed.): *Lenyomatok 2. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. (Kriza Könyvek, 19.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 135–158.
- 2004 „Ez a kő tétetett...” A város emlékezetének térbeliesítése. *Korunk*. (Erdélyi városok – századok, városok) XV. (10) 6–14.
- 2005a „Ez a kő tétetett...” Az emlékezet térbeliesítése Kolozsváron. In: Geambașu Réka (ed.): *RODOSZ-tanulmányok 2004. Társadalom- és humántudományok*. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 225–238.
- 2005b „Piatră de aducere aminte...” Dimensiunea spațială a memoriei în Cluj. In: Hügel, Peter – Colta, Elena Rodica (ed.): *Dilema Europei Centrale: conviețuire sau coexistență. Lucrările Simpozionului Internațional de Antropologie Culturală din 13–14 mai 2004 de la Arad*. (Colecția Minorități, 6) Complexul Muzeal Arad, Arad, 168–183.
- 2005c 1848–1949 emlékezetének kialakítása Kolozsváron. In: Jakab Albert Zsolt – Szabó Á. Töhötöm (ed.): *Lenyomatok 4. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. (Kriza Könyvek, 26.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 29–46.
- 2006 Interpretarea etnică a evenimentelor din 1848–1849 din Cluj. In: Hügel, Peter – Colta, Elena Rodica (ed.): *Multiculturalism și identitate etnică în Europa. Lucrările Simpozionului Internațional de Antropologie Culturală din 19–20 mai 2005*. (Colecția Minorități, 7) Complexul Muzeal Arad, Arad, 149–164.
- 2007 A kollektív emlékezet szervezése Kolozsváron 1989 és 2004 között. In: Hügel, Peter – Colta, Elena Rodica (ed.): *Regiuni, etnii și identități regionale. Lucrările Simpozionului Internațional de Antropologie Culturală din 17–19 mai 2006*. (Colecția Minorități, 8) Complexul Muzeal Arad, Arad, 486–505.
- 2008a A kollektív emlékezet reprezentációi a kolozsvári helytörténeti irodalomban. In: Hügel, Peter – Colta, Elena Rodica (ed.): *Europa identităților. Lucrările Simpozionului Internațional de Antropologie Culturală din 23–25 mai 2007*. (Colecția Minorități, 9) Complexul Muzeal Arad, Arad, 292–304.
- 2008b 1848–1849 emlékezetének kialakítása és szervezése Kolozsváron. In: Papp Richárd – Szarka László (ed.): *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 289–305.
- 2008c Az emlékezet tárgyiasítása és társadalmi használata Kolozsváron. In: Pócs Éva (ed.): *Tárgy, jel, jelentés. „Tárgy és folklór” konferencia Vaján, 2005. október 7–9-én*. L'Harmattan Kiadó–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest, 434–446.
- 2009a *Organizarea memoriei colective după 1989 în Cluj-Napoca. The Organization of Collective Memory by Romanians and Hungarians in Cluj-Napoca after 1989*. (Working Papers, 23.) Institutul pentru Studiarea Problemelor Minorităților Naționale, Cluj-Napoca.

- 2009b Industria memoriei colective după 1989 în Cluj-Napoca. In: Hügel, Peter – Colta, Elena Rodica (ed.): *Integrare, autonomie, dialog intercultural. Lucrările Simpozionului Internațional de Antropologie Culturală din 21–23 mai 2008*. (Colecția Minorități, 10) Complexul Muzeal Arad, Arad, 203–228.
- 2012 *Emlékállítás és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron*. Kriza János Néprajzi Társaság–Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár.
- 2015 Az ezredik év. A millennium ünneplése és reprezentációi Kolozsváron. In: Jakab Albert Zsolt – Kinda István (ed.): *Aranykapu. Tanulmányok Pozsony Ferenc tiszteletére*. Kriza János Néprajzi Társaság–Szabadtéri Néprajzi Múzeum–Székely Nemzeti Múzeum, Kolozsvár, 865–890.
- 2018 Homo Memor: The Structure of the 19th and 20th Century (Local) Culture of Remembrance. In: Szabó, Árpád Tőhötöm – Szikszai, Mária (ed.): *Cultural Heritage and Cultural Politics in Minority Conditions*. Kriza János Ethnographic Society–Intervention Press, Cluj-Napoca–Aarhus, 79–111.
- 2019 Az első világháború emlékezete Kolozsváron. Keretek, helyek, alakzatok. In: Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel (ed.): *Aranymadár. Tanulmányok Tánczos Vilmos tiszteletére*. Kriza János Néprajzi Társaság–BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet–Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 437–453.
- Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel
- 2005a Átszerveződő identitások a kettős állampolgárság kudarca folytán. *Korunk* XVI. (1) 118–121.
- 2005b A kettős állampolgárság kudarcának rituális válaszreakciói a nyilvánosságban. *Székelyföld* IX. (12) 107–124.
- Jedlicki, Jerzy
- 1999 Historical memory as a source of conflicts in Eastern Europe. *Communist and Post-Communist Studies*. (32) 225–232.
- Jedrej, M. C.
- 2006 Time and Space. In: Barnard, Alan – Spencer, Jonathan (ed.): *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. Routledge, London–New York, 547–550.
- Juhász Ilona, L.
- 2005 „Fába róva, földbe ütve...” A kopjafák/emlékoszlopok mint a szimbolikus térfoglalás eszközei a szlovákiai magyaroknál. (Interethnica, 8.) Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum Könyvkiadó, Komárom–Dunaszerdahely.
- 2010 *Neveitek e márványlapon... A háború jelei. (Adalékok a világháborús emlékjelek etnológiai szempontú értelmezéséhez.)* (Jelek a térben, 3.) Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja.
- Katona Imre
- 1977 Parasztágunk történelemszemlélete. In: Ortutay Gyula (ed.): *Népi Kultúra – Népi Társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve X.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 189–206.
- Keesing, Roger M.
- 1979 Linguistic Knowledge and Cultural Knowledge: Some Doubts and Speculations. *American Anthropologist* 81. (1) 14–36.

Keményfi Róbert (ed.)

2004a Kulturális örökség, kulturális párbeszéd: Kolozsvár (Patrimoine et dialogue entre les cultures) 1. *Néprajzi Látóhatár* XIII. (1–2)

2004b Kulturális örökség, kulturális párbeszéd: Kolozsvár (Patrimoine et dialogue entre les cultures) 2. *Néprajzi Látóhatár* XIII. (3–4)

Keserü Katalin

2005 Alkalom és mű. A Terror Háza. In: Kalla Zsuzsa – Takáts József – Tverdota György (ed.): *Kultusz, mű, identitás. Kultusztörténeti tanulmányok* 4. (A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei, 13.) Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 289–300.

Keszeg Vilmos

1991 *A folklór határán. A népi írásbeliség verses műfajai az Aranyosszéken*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

2002 A genealógiai emlékezet szervezése. In: Árva Judit – Gyarmati János (ed.): *Köze-ltések az időhöz. Tanulmányok*. (Tabula könyvek, 3.) Néprajzi Múzeum, Budapest, 172–212.

2003 A 'mai nap' megélése és reprezentálása. In: Zsigmond Győző (ed.): *Napjaink folklórja. Folclorul azi*. A Magyar Köztársaság Kulturális Központja, Bukarest, 33–48.

2004 Az ünnepelő Torda. Az ünneplés alkalmi és terei egy kisvárosban. In: Pócs Éva (ed.): *Rítus és ünnep az ezredfordulón. Tudományos konferencia Marcaliban, 2002. május 13–15*. (Studia Ethnologica Hungarica VI.) L'Harmattan–Marcali Városi He-lytörténeti Múzeum, Budapest, 21–42.

2006 *Egy Hír adás a' Késő Maradékhoz. 17–20. századi erdélyi toronygombiratok*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

2007 A történelmi emlékezet alakzatai. In: Szemerkenyi Ágnes (ed.): *Folklór és történelem*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 18–43.

2008 *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség. Egyetemi jegyzet*. (Néprajzi Egye-temi Jegyzetek, 3.) KJNT-BBTE Magyar Nyelv és Antropológiai Tanszék, Kolozsvár.

Kilani, Mondher

1992 *La Construction de la Mémoire*. Labor and Fides, Geneva.

Kósa László

1973 A magyar nép történelmi emlékezete. *Tiszatáj* XXVII. (3) 48–58.

1980 *Megjártam a hadak útját. A magyar nép történeti emlékezete*. Móra Ferenc Könyv-kiadó, Budapest.

Kovács Ákos

1991 „Emeljünk emlékszobrot hőseinknek!” Az első világháborús monumentumok eseménytörténete. In: Idem (ed.): *Monumentumok az első háborúból*. Corvina Kiadó, Budapest, 104–124.

1997 A Feszty-körkép. In: Idem: *Két körkép*. Sik Kiadó, Budapest, 27–104, 169–235.

2006 *A kitalált hagyomány*. Kalligram, Pozsony.

Kovács Ákos (ed.)

1991 *Monumentumok az első háborúból*. Corvina Kiadó, Budapest.

Kovács Gábor

1995 A mohácsi történelmi emlékhely. Szimbolikus harc a történelmi emlékezetért. In: Hofer Tamás (ed.): *Néprajzi Értesítő*. LXXVII. A Néprajzi Múzeumban „Magyarok Kelet és Nyugat közt” címmel 1994. november 21–22-én tartott konferencia előadásai. Néprajzi Múzeum, Budapest, 283–303.

Kovács Sándor

2017 A kerek kő. In: Andorkó Júlia Eszter (ed.): *Unitárius kalendárium 2018*. Magyar Unitárius Egyház, Kolozsvár, 68–73.

2018 Dávid Ferenc az emlékezet és a felejtés határán. In: Száraz Orsolya (ed.): *A reformáció emlékezete. Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*. (Loci Memoriae Hungaricae, 7.) Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 156–167.

Kovalovszky Márta

1978 *Emlékműszobrászat*. (Művészeti Füzetek.) Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, Budapest.

1982 A képzeletbeli emlékmű. *Művészettörténeti Értesítő* XXXI. (1) 29–33.

1991 Kegyeletszolgáltatás. In: Kovács Ákos (ed.): *Monumentumok az első háborúból*. Corvina Kiadó, Budapest, 91–103.

Kreis, Georg

2010 *Schweitzer Erinnerungsorte: Aus dem Speicher des Swissness*. Verlag Neue Zürcher Zeitung, Zürich.

Kríza Ildikó

1995 A fehér lóért vett ország. In: Hofer Tamás (ed.): *Néprajzi Értesítő*. LXXVII. A Néprajzi Múzeumban „Magyarok Kelet és Nyugat közt” címmel 1994. november 21–22-én tartott konferencia előadásai. Néprajzi Múzeum, Budapest, 45–60.

Kríza Ildikó (ed.)

1998 *Történelem és emlékezet. Művelődéstörténeti tanulmányok a forradalom és szabadságharc 150. évfordulója alkalmából*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest.

Kulcsár-Szabó Zoltán

2000 A „korszak” retorikája. (A korszak- és századforduló mint értelmezési stratégia.) In: Bednánics Gábor – Bengi László – Kulcsár-Szabó Ernő – Szegedy-Masszák Mihály (ed.): *Az irodalmi szöveg antropológiai horizontjai*. Osiris Kiadó, Budapest, 90–105.

Küchler, Susanne

1987 Malangan: Art and Memory in Melanesian Society. *Man* 22. (2) 238–255.

1988 Malangan: Objects, Sacrifice and the Production of Memory. *American Ethnologist* 15. (4) 625–637.

Lajtai L. László

2004 *Nemzetkép az iskolai történelemoktatásban 1777–1848. A nemzeti történelem konstruálása az első magyar történelemtankönyvekben*. (Iskolakultúra-könyvek, 21.) Iskolakultúra–Országos Széchenyi Könyvtár–Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Pécs–Budapest.

- 2009 „Nemzeti történelem” vagy nemzet és történelem? In: Cieger András (ed.): *Kötőerők. Az identitás történetének térbeli keretei*. Atelier, Budapest, 29–45.
- Lazăr, Marius
2003 Metastaza ostentației. Ilustre în alb și negru din Clujul tricolor. *IDEA artă+societate*. (15–16) 125–134.
- Lechner Károly
1911 Az emlékezésről. *Erdélyi Múzeum* XXVIII. (2) 111–118.
- Leduc, Jean
2006 *A történészek és az idő. Elméletek, kérdések, írásmódok*. (Anthropos.) Kalligram, Pozsony.
- Lefebvre, Henri
1991 *The Production of Space*. Translated by Donald Nicholson-Smith. Blackwell Publishers, Oxford UK–Cambridge USA.
2009 Space: Social Product and Use Value. In: Idem: *State, Space, World: Selected Essays*. Edited by Neil Brenner and Stuart Elden. Translated by Gerald Moore, Neil Brenner, and Stuart Elden. University of Minnesota Press, Minneapolis–London, 185–195.
- Lévi-Strauss, Claude
1962 Les temps retrouvés. In: Idem: *La Pensée sauvage*. Plon, Paris, 287–323.
1999 *Faj és történelem*. Boglár Lajos kísérőtanulmányával. Fordította Bojtár Péter. Napvilág Kiadó, Budapest.
2001 *Faj és történelem*. In: Idem: *Strukturális antropológia II.* (Osiris Tankönyvek.) Fordította Szántó Diana. Osiris Kiadó, Budapest, 261–290.
- Light, Duncan – Dumbraveanu-Andone, Daniela
2004 Örökség és nemzeti identitás kapcsolata Romániában. In: Erdősi Péter – Sonkoly Gábor (ed.): *A kulturális örökség*. (Atelier füzetek, 7.) L'Harmattan–Atelier, Budapest, 157–177.
- Littlejohn, James
1963 Temne Space. *Anthropological Quarterly* 36. (1) 1–17.
- Lőnhárt, Tamás – Târau, Virgiliu
2014 „Remembering the Old City, Building a New One”: The Plural Memories of a Multiethnic City. In: Todorova, Maria – Dimou, Augusta – Troebst, Stefan (ed.): *Remembering Communism. Private and Public Recollections of Lived Experience in Southeast Europe*. Central European University Press, Budapest–New York, 307–325.
- Lővei Pál
2009 *Posui hoc monumentum pro aeterna memoria. Bevezető fejezetek a középkori Magyarországi síremlékeinek katalógusához I–II.* (Manuscris.) Budapest.
- Low, Setha M.
1996 Spatializing Culture. The Social Production and Social Construction of Public Space in Costa Rica. *American Ethnologist* 23. (4) 861–879.

Makoni, Sinfree

1998 African Languages as European Scripts: The Shaping of Communal Memory. In: Nuttall, Sarah – Coetzee, Carli (ed.): *Negotiating the Past. The Making of Memory in South Africa*, Oxford University Press, Oxford, 242–248.

Mannová, Elena

2002 Nemzeti hősofoktól az Európa térig. A kollektív emlékezet jelenetei Komáromban, a szlovák–magyar határon. *Regio XIII.* (3) 26–45.

Marosi Ernő

1996 Műemlékvédelem – az örökség hagyományozása. In: Bardoly István – Haris Andrea (ed.): *A magyar műemlékvédelem korszakai*. Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Budapest, 9–20.

Maulucci Vivolo, Francesco Paolo

2002 *Pompeji erotikus falfirkák*. Plurigraf, Sesto Fiorentino.

Medvigy, Stephanie K.

2005 *Monuments and Memory: Two Examples from Transylvania*. (Manuscript.) CEU Budapest College, Budapest.

Mension-Rigau, Éric

2000 Des châteaux privés s'ouvrent au public. In: Fabre, Daniel (ed.): *Domestiquer l'histoire. Ethnologie des monuments historiques*. (Collection Ethnologie de la France, 15.) Éditions de la Maison des sciences de l'homme, Paris, 85–102.

Michela, Miroslav

2008 A múlt felidézése és kanonizálása. Történelmi emlékezet, a nyolcas évfordulók és a szlovák történetírás. *Kommentár.* (6) 15–25.

Mitu, Sorin

1998 Illúziók és valóság Erdélyben. *Beszélő. Politikai és Kulturális Folyóirat* III. (9) 44–52.

Morris, Paul

1996 Community beyond tradition. In: Heelas, Paul – Lash, Scott – Morris, Paul (ed.): *Detraditionalization. Critical Reflections on Authority and Identity*. Centre for the Study of Cultural Values at Lancaster Univeristy, Cambridge, 223–249.

MUNKAKÖZÖSSÉG

1975 Az 1972. május elsejei budapesti felvonulás társadalmi szemiotikája. In: Voigt Vilmos – Szépe György – Szerdahelyi István (ed.): *Jel és közösség. Szemiotikai tanulmánygyűjtemény*. (Muszeion-könyvtár, 2.) Budapest, 187–199.

1981 Adatok május elseje szemiotikájához. In: Gráfik Imre – Voigt Vilmos (ed.): *Kultúra és szemiotika. Tanulmánygyűjtemény*. (Muszeion-könyvtár, 4.) Budapest, 239–256.

Munn, Nancy D.

1992 The Cultural Anthropology of Time. A Critical Essay. *Annual Rewiev of Anthropology* 21. 93–113.

Murgescu, Mirela-Luminița

2004 Memory in Romanian History. Textbooks in the 1990s. In: Todorova, Maria (ed.): *Balkan Identities. Nation and Memory*. New York University Press, New York, 339–354.

Nagy Ildikó

1991 Első világháborús emlékművek. Esemény- és ideológiatörténet. In: Kovács Ákos (ed.): *Monumentumok az első háborúból*. Corvina Kiadó, Budapest, 125–140.

Niedermüller Péter

1994 Paradigmák és esélyek avagy a kulturális antropológia lehetőségei Kelet-Európában. *Replika*. (13–14) 89–129.

2000 A nacionalizmus kulturális logikája a poszt szocializmusban. *Századvég*. (16) 91–109.

2008 A néprajztudomány válaszútjai avagy a kultúrakutatás elméleti dilemmái. In: Kézdi Nagy Géza (ed.): *A magyar kulturális antropológia története*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 428–438.

Nora, Pierre

1986 Les mémoires d'État. In: Idem (ed.): *Les Lieux de mémoire*. II. *La Nation 2. (Le territoire, L'État, Le Patrimoine)*. Gallimard, Paris, 355–400.

1999 Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas X*. (3) 142–157.

2007 Emlékezetdömping. Az emlékezés hasznáról és káráról. *Magyar Lettre Internationale*. (66) 35–37.

Nora, Pierre (ed.)

1984 *Les Lieux de mémoire*. I. *La République. (Symboles, Monuments, Pédagogie, Commémorations, Contre-mémoire)*. Gallimard, Paris.

1986a *Les Lieux de mémoire*. II. *La Nation 1. (Héritage, Historiographie, Paysages)*. Gallimard, Paris.

1986b *Les Lieux de mémoire*. II. *La Nation 2. (Le territoire, L'État, Le Patrimoine)*. Gallimard, Paris.

1986c *Les Lieux de mémoire*. II. *La Nation 3. (La Gloire, Les Mots)*. Gallimard, Paris.

1992a *Les Lieux de mémoire*. III. *Les France 1. Conflits et partages. (Divisions, politiques, Minorités religieuses, Partages de l'espace-temps)*. Gallimard, Paris.

1992b *Les Lieux de mémoire*. III. *Les France 2. Traditions. (Modèles, Enracinements, Singularités)*. Gallimard, Paris.

1992c *Les Lieux de mémoire*. III. *Les France 3. De l'archive à emblème. (Enregistrement, Hauts lieux, Identifications)*. Gallimard, Paris.

Oláh Sándor

2000a Változatok rituális térteremtésre. In: Bodó Julianna (ed.): *Miénk a tér? Szimbolikus térfoglalási eljárások a székelyföldi régióban*. (Helyzet Könyvek.) Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 106–122.

2000b Iskolanévadó ünnepségek. In: Bodó Julianna (ed.): *Miénk a tér? Szimbolikus térfoglalási eljárások a székelyföldi régióban*. (Helyzet Könyvek.) Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 143–160.

Olti Ágoston – Gidó Attila (ed.)

2009 *Minoritatea maghiară în perioada comunistă*. Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale–Kriterion, Cluj-Napoca.

Ortutay Gyula

1952 Kossuth Lajos a magyar nép hagyományaiában. *Ethnographia* LXIII. (3–4) 263–307.

Pásztor Gyöngyi – Péter László

2007a Kolozsvár – honnan, merre, mitől? *Szabadság*. 2 februarie 2007. vol. XIX. nr. 27. 3.

2007b Kolozsvár Főtere változásban. *Szabadság*. 7 februarie 2007. vol. XIX. nr. 31. 3.

Péter László

1996 *Etnikai közösségek mediatizált megjelenítése a kolozsvári 1943-as és 1994-es régészeti ásatások példáján*. Szakdolgozat. BBTE Szociológia Kar, Kolozsvár.

2003 Kollektív emlékezés mint politikai rítus. Esettanulmány az aradi vértanúkra való emlékezés kapcsán. *Pro Minoritate*. (Nyár) 114–129.

2006 Feltalálni a múltat. Etnikai közösségek mediatizált megjelenítése az archeológiai ásatások példáján. *Erdélyi Társadalom* IV. (2) 21–40.

2011 „Kié itt a tér?” A kolozsvári Főter színeváltozásai egy diskurzuselemzés tükrében. *Pro Minoritate*. (Tél) 17–39.

Plainer Zsuzsa

2001 1848 emlékezete egy helyi társadalomban. Nagyvárad, 1998. március 15. *Regio* XII. (1) 92–110.

Pléh Csaba

1986 *A történet szerkezet és az emlékezeti sémák*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Plugor Réka

2006 A szimbolikus konfliktus kivetítődései Kolozsváron. *Erdélyi Társadalom* 4. (2) 59–81.

Pócs Éva

1983 Tér és idő a néphitben. *Ethnographia* XCIV. (2) 177–206.

2002 Ünnepek, rítus és időszemlélet a parasztság hagyományos kultúrájában. In: Árva Judit – Gyarmati János (ed.): *Közelítések az időhöz. Tanulmányok*. (Tabula könyvek, 3.) Néprajzi Múzeum, Budapest, 134–151.

Pótó János

1989 *Emlékművek, politika, közgondolkodás*. (Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok, 7.) MTA Történettudományi Intézet, Budapest.

2003 *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika*. Osiris Kiadó, Budapest.

Pozsony Ferenc

1998 A történeti emlékezet képei Zabolán. In: Kriza Ildikó (ed.): *Történelem és emlékezet. Művelődéstörténeti tanulmányok a szabadságharc 150. évfordulója alkalmából*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 241–246.

2005 A moldvai magyarok történeti tudata. In: Idem: *A moldvai csángó magyarok*. Gondolat Kiadó–Európai Folklor Intézet, Budapest, 95–110.

- 2006 Emlékünnepek. In: Idem: *Erdélyi népszokások. Egyetemi jegyzet.* (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 1.) Kriza János Néprajzi Társaság–BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár, 262–280.
- 2007 Emlékünnepek Erdélyben és Háromszéken. In: Cziprián-Kovács Lóránd – Kozma Csaba (ed.): *Háromszékiek Háromszékről. Társadalomtudományi írárok.* Státus Kiadó, Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda, 210–238.
- 2008 A moldvai csángók történelmi emlékezete. In: Papp Richárd – Szarka László (ed.): *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet.* Vajdasági Magyar Múvelődési Intézet, Zenta, 79–94.
- 2009a Székely kapuk szimbolikus mezőben. In: Vargyas Gábor (ed.): *Átjárók. A magyar néprajztól az európai etnológiáig és a kulturális antropológiáig.* (Studia Ethnologica Hungarica, XI.) L'Harmattan Kiadó–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, 267–301.
- 2009b Miénk itt a tér... Szimbolikus térfoglalás Székelyföldön. In: Takács Péter (ed.): *Csaba királyfi elárvult népe. Székely konferencia, 2009. október 2–3.* (Erdély-történeti Könyvek, 8.) Erdély-történeti Alapítvány, Debrecen, 97–110.
- Pusztai Bertalan (ed.)
2003 *Megalkotott hagyományok és falusi turizmus. A pusztamérgesi eset. Invented Traditions and Village Tourism. The Pusztamérgesi Case.* Szegedi Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, Department of Ethnology University of Szeged, Szeged.
- Reinprecht, Christoph
1994 Social memory in the transformational process of East-Central Europe. *Anthropology of East Europe Review* 12. (2) 3–20.
- Réthey Prikkel Miklós
1991 *Az ígázrtörténet. Szöveg, műfaj, módszer és valóság generatív kapcsolata az élő elbeszélésben.* (Ontológiai megközelítés.) (Folklór és Etnográfia, 58.) Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.
- Réti Zsófia
2012 Nagy Imre újratemetésének mediatizált emlékezete. *Studia Litteraria. Emlékezet-helyek* LI. (1–2) 127–142.
- Riegl, Alois
1903 *Der moderne DenkmalKultur, sein Wesen, seine Entstehung.* Braumüller, Wien.
- Rosaldo, Renato
1989a *Culture and Truth. The Remaking of Social Analysis.* Beacon Press, Boston.
1989b Imperialist Nostalgia. *Representations. Memory and Counter-Memory.* (26) 107–122.
- Rowlands, Michael
1993 The Role of Memory in Transmission of Culture. *World Archaeology* 25. (2) 141–151.
- Rowlands, Michael – Tilley, Christopher
2006 Monuments and Memorials. In: Tilley, Christopher – Keane, Webb – Küchler, Susanne – Rowlands, Michael – Spyer, Patricia (ed.): *Handbook of Material Culture.* Sage Publications, London–Thousand Oaks–New Delhi, 500–515.

Samuel, Raphael

1996 *Theatres of Memory 1. Past and Present in Contemporary Culture*. Verso, London.

Schacter, Daniel L.

1998 *Emlékeink nyomában. Az agy, az elme és a múlt*. Háttér Kiadó, Budapest.

Scheiber Sándor

1955 Az emlékezetet hátuljokra verik. *Magyar Nyelv* LI. (2) 229–230.

Schudson, Michael

1995 Dynamics of Distortion in Collective Memory. In: Schacter, Daniel L. (ed.): *Memory Distortion: How Minds, Brains, and Societies Reconstruct the Past*. Harvard University Press, Cambridge, 346–364.

Schütz, Alfred – Luckmann, Thomas

2002 Az életvilág struktúrái (részlet). In: Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (ed.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez. II. Szociológiai irányzatok a XX. században*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 272–302.

Shils, Edward

1981 *Tradition*. The University of Chicago Press, Chicago.

1987 A hagyomány. Bevezetés. In: Hofer Tamás – Niedermüller Péter (ed.): *Hagyomány és hagyományalkotás. Tanulmánygyűjtemény*. (Kultúraelmélet és nemzeti kultúrák, 1.) MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 15–66.

Sinka Judit Erzsébet

2012 A Hymnustól a Himnuszig. *Studia Litteraria. Emlékezhelyek* LI. (1–2) 103–120.

Sinkó Katalin

1983 A nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változásai. *Művészettörténeti Értesítő* XXXII. (4) 185–201.

1987 A millenniumi emlékmű mint kultuszhely. *Medvetánc* 7. (2) 29–50.

1989a Árpád kontra Szent István. *Janus* VI. (1) 42–52.

1989b „Emlékművek.” *Janus* VI. évf. (3)

1991 A nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változásai. In: Kovács Ákos (ed.): *Monumentumok az első háborúból*. Corvina Kiadó, Budapest, 9–45.

1992 A politika rítusai: emlékműállítás, szobordöntés. In: György Péter – Turai Hedvig (ed.): *A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra*. Corvina Kiadó, Budapest, 67–79.

1993 A továbbélő historizmus. A Millenniumi emlékmű mint szimbolikus társadalmi akciók színtere. In: Zádor Anna (ed.): *A historizmus művészete Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok*. MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, Budapest, 277–293.

1995 A megsértett Hungária. In: Hofer Tamás (ed.): *Néprajzi Értesítő*. LXXVII. A Néprajzi Múzeumban „Magyarok Kelet és Nyugat közt” címmel 1994. november 21–22-én tartott konferencia előadásai. Néprajzi Múzeum, Budapest, 267–282.

Sonkoly Gábor

2001 *Erdély városai a XVIII–XIX. században*. (Atelier füzetek, 2.) L'Harmattan–Atelier, Budapest.

2009 Léptékváltás a kulturális örökség kezelésében. *Tabula* 12. (2) 199–209.

Sperber, Dan

1985 Anthropology and Psychology: Towards an Epidemiology of Representations. *Man* 20. (1) 73–89.

2001 *A kultúra magyarázata*. Osiris Kiadó, Budapest.

Stéfán Ildikó

1993 Gróf Batthyány Lajos halála és temetése. *Sic Itur Ad Astra* 7. (2–4) 6–17.

Stewart, Michael

2004 Remembering without Commemoration: the Mnemonics and Politics of Holocaust Memories Among European Roma. *Journey of Royal Anthropological Institute* 10. 561–582.

Süle Andrea, R.

1990 Románia politikatörténete 1944–1990. In: Hunya Gábor – Réti Tamás – R. Süle Andrea – Tóth László: *Románia 1944–1990. Gazdaság- és politikatörténet*. Atlantisz Kiadó–Medvetánc, Budapest, 199–274.

Szabó, Árpád Töhötöm

2004 Espaces visibles et invisibles à Cluj. In: Verebélyi, Kincső (ed.): *Artes Populares 19. Annuaire du Département de Folklore*. Collection dirigée par Vilmos Voigt. Budapest, 23–40.

Szabó Levente, T.

2007 Egy tárgy nemzetiesítési kísérlete – stratégiák, kontextusok és határok egy értelemadási folyamatban. *Regio XVIII.* (1) 133–152.

Szabó Miklós

1991 A magyar történeti mitológia az első világháborús emlékműveken. In: Kovács Ákos (ed.): *Monumentumok az első háborúból*. Corvina Kiadó, Budapest, 46–63.

Szabó T. Attila

1956 Az emlékezetet hátuljokra verik. *Magyar Nyelv* LII. (4) 482–484.

Szárász Orsolya

2012 A kereszténység védőbástyája. *Studia Litteraria. Emlékezethelyek* LI. (1–2) 51–67.

Szekeres András

2008 A tér tudatosulása. In: Czoch Gábor – Klement Judit – Sonkoly Gábor (ed.): *Atelier-iskola. Tanulmányok Granasztói György tiszteletére*. Atelier, Budapest, 89–100.

Szemerkenyi Ágnes

1979 Felírtos népköltészet. In: Ortutay Gyula (ed.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 2. F–Ka. Akadémiai Kiadó, Budapest, 131.

Szemerkenyi Ágnes (ed.)

2007 *Folklor és történelem*. (Folklor a magyar művelődéstörténetben.) Akadémiai Kiadó, Budapest.

Szendrey Zsigmond

1931 A népi felírt-költészetéről. *Népünk és Nyelvünk* III. (1–3) 43–52.

Szepessy Tibor (întocm.)

1968 *A régi Róma napjai*. Összeállította, az előszót, a jegyzeteket és a magyarázatokat írta Szepessy Tibor. Gondolat, Budapest.

Szerdahelyi István

1975 Felirattirodalom; epigrafika. In: Király István (ed.): *Világirodalmi Lexikon* 3. F–Groc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 77–78.

Szilárdfy Zoltán

1995 A kettős kereszt. Kultusz és szimbólum Kelet és Nyugat között. In: Hofer Tamás (ed.): *Néprajzi Értesítő*. LXXVII. A Néprajzi Múzeumban „Magyarok Kelet és Nyugat közt” címmel 1994. november 21–22-én tartott konferencia előadásai. Néprajzi Múzeum, Budapest, 67–76.

Sztrés Erzsébet

1991 Egy emlékmű metamorfózisa. In: Kovács Ákos (ed.): *Monumentumok az első háborúból*. Corvina Kiadó, Budapest, 141–151.

Szűcs Jenő

1997 *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Balassi Kiadó–JATE–Osiris, Budapest.

Theis, Laurent

1986 Guizot et les institutions de mémoire. In: Nora, Pierre (éd.): *Les lieux de mémoire*. II. *La Nation* 2. (*Le territoire, L'État, Le Patrimoine*.) Gallimard, Paris, 569–592.

Thompson, Edward Palmer

1963 *The Making of the English Working Class*. Victor Gollancz Ltd, London.

Thompson, Paul

1978 *The Voice of the Past. Oral History*. Oxford University Press, Oxford.

Tóth István György

1996 *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 17.) MTA Történettudományi Intézet, Budapest.

Tulving, Endel

1972 Episodic and Semantic Memory. In: Tulving, Endel – Donaldson, Wayne (ed.): *Organization of Memory*. Academic Press, New York, 381–403.

1983 *Elements of Episodic Memory*. (Oxford Psychology Series.) Oxford University Press, Oxford.

Turai Tünde

1999 Történeti tudat vizsgálata Klézsén. In: Pozsony Ferenc (ed.): *Csángósors. Moldvai csángók a változó időkben*. (A Magyarságkutatás könyvtára, XXIII.) Teleki László Alapítvány, Budapest, 131–143.

Vajkai Aurél

1998 *1848 emlékei a népi díszítőművészetben*. Szerkesztette Kríza Ildikó. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest.

Varga E. Árpád

2001 *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája IV. Fehér, Beszterce-Naszód és Kolozs megye. Népszámlálási adatok 1850–1992 között.* Teleki László Alapítvány–Pro-Print Könyvkiadó, Budapest–Csíkszereda.

Várkonyi Ágnes, R.

2003 A fejedelemskori Erdély történetéhez. In: Kovács Kiss Gyöngy (ed.): *Erdélyről Európában mítosztalanul.* Korunk Baráti Társaság–Komp-Press Kiadó, Kolozsvár, 90–108.

Vér Eszter Virág (intocm.)

2006 Erzsébet királyné magyarországi kultusza emlékezhelyei tükrében 1898–1914 között. *Budapesti Negyed* XIV. (2–3) (52–53)

Verdery, Katherine

1996 *What was Socialism, and what Comes Next?* (Princeton Studies in Culture/Power/History.) Princeton University Press, Princeton, New Jersey.

Verebélyi, Kincső (ed.)

2004 *Artes Populares 19. Annuaire du Département de Folklore.* Collection dirigée par Vilmos Voigt. Université des Sciences Eötvös Loránd, Département de Folklore, Budapest.

Verebélyi Kincső

1998 Szokás. In: Voigt Vilmos (ed.): *Magyar folklór.* (Osiris Tankönyvek.) Osiris Kiadó, Budapest, 400–439.

2005a *Szokásvilág.* (Studia Folkloristica et Ethnographica, 46.) A Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke, Debrecen.

2005b *Minden napok, jeles napok. Hétköznapi és ünnepek a népszokások tükrében.* Timp Kiadó, Budapest.

Vigh Annamária

1995 Nemzeti motívumok a magyar plakátokon (1900–1914). In: Hofer Tamás (ed.): *Néprajzi Értesítő. LXXVII. A Néprajzi Múzeumban „Magyarok Kelet és Nyugat közt” címmel 1994. november 21–22-én tartott konferencia előadásai.* Néprajzi Múzeum, Budapest, 251–265.

Voigt Vilmos

1965 A mondák műfaji osztályozásának kérdéséhez. *Ethnographia* LXXVI. (2) 200–230.

1975 Felirattirodalom; epigrafika. In: Király István (ed.): *Világirodalmi Lexikon 3. F–Groc.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 80.

1994 Éljen és virágozzék... (A budapesti május elsejéről.) *Budapesti Negyed* II. (1) 166–186.

1998a Kisepikai prózaműfajok. In: Idem (ed.): *A magyar folklór.* (Osiris Tankönyvek.) Osiris Kiadó, Budapest, 303–355.

1998b Hősepika. In: Idem (ed.): *Magyar folklór.* (Osiris Tankönyvek.) Osiris Kiadó, Budapest, 149–183.

1998c Örök vagy változó? Az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc folklorisztikai értelmezésének kérdései. In: Kriza Ildikó (ed.): *Történelem és emlékezet. Mű-*

- velődéstörténeti tanulmányok a szabadságharc 150. évfordulója alkalmából.* Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 33–44.
- 2002 Az idő szerepe a magyar folklórban. In: Árva Judit – Gyarmati János (ed.): *Közéletések az időhöz. Tanulmányok.* (Tabula könyvek, 3.) Néprajzi Múzeum, Budapest, 119–133.
- 2003 A mai folklór történeti korszakai. In: Zsigmond Győző (ed.): *Napjaink folklórja. Folclorul azi.* A Magyar Köztársaság Kulturális Központja, Bukarest, 9–28.
- 2008 Van-e kulturális emlékezete a népnek? In: Papp Richárd – Szarka László (ed.): *Benünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet.* Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 15–26.
- Voigt Vilmos – Balogh Lajos
1973 *A népköltési (folklór) alkotások kritikai kiadásának szabályzata.* (Szerkesztési irányelvek, IV.) Akadémiai Kiadó, Budapest
- Walter, François
2003 A város meghatározásának problémái a 19. századi Európában. *Korall. Társadalomtudományi Szemle.* (11–12) 183–198.
- White, Hayden
1973 *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth Century Europe.* John Hopkins University Press, Baltimore.
1997 *A történelem terhe.* (Horror metaphysicae.) Osiris Kiadó–Gond, Budapest.
- Whitehouse, Harvey
1992 Memorable Religions: Transmission, Codification and Change in Divergent Melanesian Context. *Man* 27. (4) 777–797.
- Willaime, Jean-Paul
1988 De la sacralisation de la France. Lieux de mémoire et imaginaire national. *Archives des Sciences Sociales des Religions* 66. (1) 125–145.
- Yerusalimi, Yosef Hayim
2000 *Záchor. Zsidó történelem és zsidó emlékezet.* (Osiris könyvtár.) Osiris Kiadó–ORZSE, Budapest.
- Young, James Edward
1993 *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning.* Yale University Press, New Haven.
2002 Az emlékezés szövege. Megemlékezések és jelentés. *Regio XIII.* (3) 3–25.
- Zeidler Miklós
2002 *A magyar irredenta kultusz a két világháború között.* (Regio Könyvek.) Teleki László Alapítvány, Budapest.
- Zempléni András
2009 Batthyány ereklyetartója. Az ereklyekultusztól a jelenkori politikai újratemetéséig. In: Vargyas Gábor (ed.): *Átjárók. A magyar néprajztól az európai etnológiáig és a kulturális antropológiáig.* L'Harmattan Kiadó–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, 23–72.

Surse

Asztalos Lajos

2004 *Kolozsvár. Helynév- és településtörténeti adattár*. Kolozsvár Társaság–Polis Könyvkiadó, Kolozsvár.

2008 *Kolozsvár épített kincsei*. Stúdium, Kolozsvár.

Baconsky, Anatol E.

1963 *Kolozsvár és környéke. Kis utikalauz*. Meridiane, Bukarest.

Bálint István János (ed.)

1987 *Kincses Kolozsvár I–II*. Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte, az utószót írta Bálint István János. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

Bálint József – Pataki József [ed.]

1990 *Kolozsvári emlékirók 1603–1720*. A bevezető tanulmányt írta és az időrendi áttekintést összeállította Bálint József. A forrásokat válogatta és jegyzetekkel ellátta Pataki József. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Balogh Jolán

1935 *Kolozsvár műemlékei*. A Kolozsvári Református Kollégium Öregdiákjainak Egyesülete, Kolozsvár.

1942 *Kolozsvár műemlékei*. In: *Művészeti Hetek. Kolozsvár 1942. május–június*. Athenaeum, Budapest, 46–55.

1943 *Az erdélyi renaissance I. 1460–1541*. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár.

1944 Pákei Lajos rajzai Kolozsvár építészeti emlékeiről. *Erdélyi Múzeum* XLIX. (3–4) 293–303.

1985 *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század*. A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportja, Budapest.

Békésy Károly

1903 *Kolozsvár*. Magyar Polgár, Kolozsvár.

Biró Vencel

1942 Gróf Mailáth Gusztáv Károly püspök a román szenátusban. In: *Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve 1940–41*. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár, 1–23.

Bodea, Gheorghe I. – Fodor László – Vajda Lajos

1971 *Cluj. Pagini de istorie revoluționară 1848–1971. (Oameni, fapte, locuri)*. Comitetul Județean Cluj al Partidului Comunist Român, Secția de Propagandă – Institutul de studii istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R., sectorul din Cluj, Cluj.

Bodor András

1957 Napoca a feliratok tükrében. In: Bodor András – Cselényi Béla – Jancsó Elemér – Jakó Zsigmond – Szabó T. Attila (ed.): *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. (A Bolyai Tudományegyetem Kiadványai, I. Tanulmányok.) Tudományos Könyvkiadó, Kolozsvár, 78–111.

Boga Ödön – Zámbo Aurél – Gál Ernő (intocm.)

1943 *Kolozsvári lak- és címjegyzék*. Minerva, Kolozsvár.

BOLYAI JÁNOS...

1903 Bolyai János születésének századik évfordulója alkalmából a Kolozsvári M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem által 1903 januárius 15-ikén rendezett emlékünnepe. (Acta Universitatis Litterarum Regiae Hungaricae Francisco-Josephinae Kolozsváriensis anni MCMII–III.) Kolozsvár.

Borteș, Petru

1923 *Călăuza orașului Cluj și a împrejurimilor*. Tipografia Dr. S. Bornemisa, Cluj.

1933 Din istoricul zidirei catedralei. *Gazeta Ilustrată* II. (10) 201–210.

Brudașcu, Dan (ed.)

1999a *80 de ani de administrație românească la Cluj-Napoca* I. Ediția a II-a, revizuită. Consiliul Local și Primăria municipiului Cluj-Napoca, Cluj-Napoca.

1999b *80 de ani de administrație românească la Cluj-Napoca* II. Consiliul Local și Primăria municipiului Cluj-Napoca, Cluj-Napoca.

Buzea, Octavian

1939 *Clujul 1919–1939. Glas izbânzilor românești!* Cu prilejul congresului Astrei. Însemnări și compilații bilanțiere-monografice de dr. Octavian Buzea. Cluj.

Chirilă, Eugen – Guy Marica, Viorica

1978 Inscripții latine din Clujul Renașterii. In: *Studii și Comunicări. 1. Galerie de artă*. Muzeul Brukenthal, Sibiu, 131–139.

CLUJUL...

1929 *Clujul. Viața culturală românească*. Cu ocazia Congresului anual al Ligii culturale, Cluj 22–24 iunie 1929. Editura Ligii Culturale, Secțiunea Cluj, Cluj.

Cucu, Vasile – Ștefan, Marian

1974 *România: ghid-atlas al monumentelor istorice*. Editura Științifică, București.

1979 *România: ghid-atlas al monumentelor istorice*. Editura Sport–Turism, București.

Csetri Elek

2001 Kolozsvár népessége a középkortól a jelenkorig. In: Dáné Tibor Kálmán – Egyed Ákos – Sipos Gábor – Wolf Rudolf (ed.): *Kolozsvár 1000 éve. A 2000. október 13–14-én rendezett konferencia előadásai*. Erdélyi Múzeum-Egyesület–Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, Kolozsvár, 7–28.

Csiky Béla

1909 *Kolozsvár részletes leírása, Kolozsmegye és az erdélyi részek rövid földrajza*. Elemi iskolák használatára írta Csiky Béla. Ötödik, átdolgozott kiadás. Kolozsvár.

Daicoviciu, Constantin

1962 *Kolozsvár*. (Romániai városok és tájak.) Meridián Könyvkiadó, Bukarest.

Dávid Gyula – Mikó Imre

1972 A nászút utolsó tíz napja. In: Idem: *Petőfi Erdélyben*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 137–150, 308.

Dávid Gyula, Gy.

2019 *Pákei Lajos hagyatéka. Egy századfordulós kolozsvári építész tervrajzai, rajztervei, gyűjteményei*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

Debreczeni László

1957 Az 1953. évi kolozsvári műemlék-összeírás építéstörténeti eredményei. In: Bodor András – Cselényi Béla – Jancsó Elemér – Jakó Zsigmond – Szabó T. Attila (ed.): *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára.* (A Bolyai Tudományegyetem Kiadványai, I. Tanulmányok) Tudományos Könyvkiadó, Kolozsvár, 219–248.

EMLÉKBESZÉDEK...

1898 *A kolozsvári Márczius 15-iki Állandó Bizottság ünnepélyein tartott emlékbeszédek 1873–1897-ig.* (A bizottság 25 évi történetével.) Kolozsvári Márczius 15-iki Állandó Bizottság, Kolozsvárt.

EMLÉKKÖNYV...

[1889] *Emlékkönyv. Gróf Mikó Imre emlékszobra leleplezése alkalmára. 1889. június 10.* Az erdélyi Múzeum-Egylet, Kolozsvárt.

1906 *Emlékkönyv Dr. Haller Károly működéséről.* Negyven éves tanári jubileuma alkalmából. Kiadta az ünnep-rendező bizottság, Kolozsvár.

Entz Géza

1995 *A Farkas utcai templom.* In: *A kolozsvári Farkas utcai templom címerei.* Entz Géza és Kovács András tanulmányaival. Balassi Könyvkiadó–Polis Könyvkiadó, Budapest–Kolozsvár, 7–38.

Entz Géza – Kovács András

1995 *A kolozsvári Farkas utcai templom címerei.* Entz Géza és Kovács András tanulmányaival. Balassi Könyvkiadó–Polis Könyvkiadó, Budapest–Kolozsvár.

Eszterházy János

1862 *A kolozsvári Sz.-Mihály egyház történeti s építészeti leirata.* *Archeologiai Közlemények* III. (2) 57–62.

1864 *A Kolozsvári b. Asszonyról czimzett minorita, jelenleg Ev. Reform. Egyház történeti és építészeti leirása.* *Archaeologiai Közlemények* IV. (1) 3–8.

1866 *A kolozsvári Boldog-Asszonyról czimzett domonkosok, jelenleg ferencziek egyházának történeti és építészeti leirása.* *Magyar Sion* IV. 561–585.

1868 *A kolozsmonostori apátság és egyházi maradványainak leirása.* *Archaeologiai Közlemények* VII. (2) 89–109.

Fekete Nagy Béla

1902 *Kolozsvár kegyelele Mátyás király iránt.* In: Márki Sándor (ed.): *Mátyás király Emlékkönyv. Kolozsvári szobrának leleplezése alkalmára.* Szülővárosa Kolozsvár szabad királyi város megbízásából szerkesztette dr. Márki Sándor. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvény-Társulat, Budapest, 312–316.

Ferenczi Sándor

1941 *Kolozsvári útmutató. Földtani, őslénytani, történelmi és természetrajzi vonatkozásokkal.* Erdély Könyvnyomda, Kolozsvár.

Flóra Ágnes

2011 *Jelkép, erény, reprezentáció. A kora újkori Kolozsvár tanácsháza mint a városvezetés egyik reprezentációs színtere.* In: Kovács Zsolt – Sarkadi Nagy Emese – Weisz

Attila (ed.): *Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára.* Erdélyi Múzeum-Egyesület–Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, Kolozsvár, 149–165.

Fodor András

1995 *Kincses Kolozsvár.* Gloria Kiadó, Kolozsvár.

2002 *Kolozsvári Képeskönyv.* Gloria Kiadó, Kolozsvár.

Gaal György

1995 *Magyarok utcája. A kolozsvári egykori Bel- és Külmagyar utcák telkei, házai, lakói.* (Erdélyi Tudományos Füzetek, 221.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

1998 1848/49 emlékhelyei Kolozsvárt. *Művelődés* LI. (9) 1–7.

2001a *Kolozsvár. Millenniumi kalauz.* Kós Károly esszéjével a régi Kolozsvárról. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár.

2001b Kolozsvár kétezer esztendeje dátumokban. In: Dáné Tibor Kálmán – Egyed Ákos – Sipos Gábor – Wolf Rudolf (ed.): *Kolozsvár 1000 éve. A 2000. október 13–14-én rendezett konferencia előadásai.* Erdélyi Múzeum-Egyesület–Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, Kolozsvár, 376–437.

2001c Unitárius épületek és építkezések az egykori Magyar utcában. In: Idem: *Múzsák és erények jegyében. Dolgozatok Erdély unitárius múltjáról.* Kiadja az Unitárius Egyház, Kolozsvár, 174–221.

2001d A millennium Kolozsvárt. In: Idem: *Múzsák és erények jegyében. Dolgozatok Erdély unitárius múltjáról.* Kiadja az Unitárius Egyház, Kolozsvár, 222–250.

2001e Jakab Elek és Kolozsvár. In: Idem: *Múzsák és erények jegyében. Dolgozatok Erdély unitárius múltjáról.* Kiadja az Unitárius Egyház, Kolozsvár, 317–333.

2001f *Egyetem a Farkas utcában. A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem előzményei, korszakai és vonzatai.* Erdélyi Magyar Műszaki Tudományos Társaság, Kolozsvár.

2001g A kolozsvári Unitárius Kollégium építéstörténete. *Keresztény Magvető* 107. (3–4) 190–219.

2003 *Tört kövön és porladó kereszten. Pusztuló múlt és fájó jelen a Házsongárdi temetőben.* Stúdium Könyvkiadó, Kolozsvár.

2004a *Ház a Főtér sarkán. A kolozsvári Rhédey-palota.* Polis Könyvkiadó, Kolozsvár.

2004b Kincses Kolozsvártól romlott Kolozsvárig. Kolozsvár a Rákóczi-szabadságharc idején. *Keresztény Magvető* 110. (3) 295–307.

2005 *Kolozsvár vonzásában. Tanulmányok, megemlékezések.* Pallas–Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda.

2005–2006 A történelmi műemlékek jegyzéke 2004. Szabadság. 9 noiembrie, 23 noiembrie, 14 decembrie 2005; 25 ianuarie, 4 februarie, 15 februarie 2006.

2006 Kolozsvári várak, városfalak, kaputornyok, bástyák. *Korunk* XVII. (10) 22–34.

2007 *Képes Kolozsvár. A belváros írásban és képben.* Polis Könyvkiadó, Kolozsvár.

2010 *Tört kövön és porladó kereszten. Pusztuló múlt és fájó jelen a Házsongárdi temetőben.* Ötödik, átdolgozott kiadás. Stúdium Könyvkiadó, Kolozsvár.

2016 *Kolozsvár a századok sodrában. Várostörténeti kronológia.* Kincses Kolozsvár Egyesület–Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár.

Gaal György – Gránitz Miklós

2010 *Örök Házsongárd. Kolozsvár és sírkertje a századok sodrában I–II.* Pharma Press, Budapest.

Galavics Géza

1980 A Rákóczi-szabadságharc és az egykorú képzőművészet. In: Köpeczi Béla – Hopp Lajos – R. Várkonyi Ágnes (ed.): *Rákóczi-tanulmányok.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 465–510.

Grandpierre Edit

1936 A kolozsvári Szent Mihály-templom története és építésze 1349-től napjainkig. *Erdélyi Múzeum* XLI. (1–3) 19–60.

Guy Marica, Viorica

1998 Reneszánsz szentenciák és maximák Kolozsváron. *Korunk. Reneszánsz – új reneszánsz* IX. (5) 26–31.

[Gyalui Farkas – Hamvas József (ed.)]

1894 *Kolozsvári kalauz.* Szerkeszti és kiadja: az Erdélyrészi Kárpátgyesület kolozsmegyeyei osztálya. 19 képmelléklettel és a város térképével ellátva. Nyomatott Gámán János örököse könyvnyomdájában, Kolozsvár.

Györfly István (ed.)

1932 *Acta Universitatis Litterarum Regiae Hungaricae Francisco-Josephinae annorum MC-MXXIX–XXX. Beszámoló a Szegedi M. Kir. Ferencz József-Tudományegyetem 1929/30. évi működéséről.* M. Kir. Ferencz József-Tudományegyetem, Szeged.

Hámori Péter

2005 Trianon után. A megfélemlített Kolozsvár. *Rubicon. Kincses Kolozsvár* (2–3) 92–96.

Herepei János

1943 Képek a múltszázadeleji Kolozsvárról. *Pásztortűz* XXIX. (3) 126–128.

1988 *A házsongárdi temető régi sírkövei.* Adatok Kolozsvár művelődéstörténetéhez. Sajtó alá rendezte Balassa Iván, Herner János és Keserű Bálint. Az utószót Balassa Iván írta. Akadémiai Kiadó, Budapest.

2002 *A kolozsvári Farkas utcai templom történetéből.* (Az 1638–1647. évi építkezés, berendezés és felszerelés adattára.) Sajtó alá rendezte, szerkesztette és az előszót írta Sas Péter. Művelődés, Kolozsvár.

2004a *A kolozsvári Farkas utcai református templom és kollégium történetéből.* Sajtó alá rendezte, szerkesztette és az előszót írta Sas Péter. Művelődés, Kolozsvár.

2004b *Kolozsvár történeti helyrajza.* Sajtó alá rendezte, szerkesztette és az utószót írta Sas Péter. Művelődés, Kolozsvár.

Ipolyi Arnold

1878 A magyar műtörténeti emlékek tanulmánya. *Századok* XII. (8) 3–84.

ISTEN KARDJA...

1916 *Isten kardja – Hősök emléke. 80 vázlatrajz elesett hőseink emlékének művészi megörökítésére.* Herczeg Ferenc előszavával. A Magyar Építőművészek Szövetségének kiadása, Budapest

Jakab Albert Zsolt

2012 *Ez a kő tétetett... Az emlékezet helyei Kolozsváron (1440–2012). Adattár.* Kriza János Néprajzi Társaság–Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár.

2022 *Piatra aceasta a fost așezată... Locurile memoriei din Cluj (1440–2022). Bază de date.* Traducere din limba maghiară de Rigán Lóránd. Asociația Etnografică „Kriza János”–Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, Cluj-Napoca.

Jakab Elek

1869 Kolozsvár történeti emlékeiről. (I.) *Magyar Polgár.* 7 aprilie 1869. Vol. III. nr. 41. 177.; (II.) 9 aprilie. Vol. III. nr. 42. 181.; (III.) 11 aprilie. Vol. III. nr. 43. 185–186.; (IV.) 16 aprilie. Vol. III. nr. 45. 193–194.; (V.) 23 aprilie. Vol. III. nr. 48. 205–206.; (VI.) 30 aprilie. Vol. III. nr. 51. 217–218.; (VII.) 5 mai. Vol. III. nr. 53. 225–226.

1870a *Kolozsvár története. Első kötet, oklevéltárral. Ős-, ó- és középkor. (513 Kr. e.–1540 Kr. u.)* Kiadja szab. kir. Kolozsvár város közönsége, Buda.

1870b *Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez.* Összegyűjtötte és szerkesztette Jakab Elek. Buda.

1870c *Kolozsvár története világosító rajzai.* Az író eredetijeiről kőre metszettek a m. kir. állam nyomdában. Kiadja szabad kir. Kolozsvár város közönsége, Buda.

1879 *Dávid Ferenc emléke. Elítéltetése és halála háromszázados évfordulójára.* Budapest.

1880 *Szabadságharcunk történetéhez. Visszaemlékezések 1848–1849-re.* Kiadja Rautmann Frigyes, Budapest.

1888a *Kolozsvár története. Második kötet, oklevéltárral. Újabb kor. Nemzeti fejedelmi korszak. (1540–1690.)* Kiadja szabad kir. Kolozsvár város közönsége, Budapest.

1888b *Kolozsvár története. Harmadik kötet, oklevéltárral. Habsburg-Lotharingiai korszak. (1690–1848.)* Kiadja szabad kir. Kolozsvár város közönsége, Budapest.

1888c *Oklevéltár Kolozsvár története második és harmadik kötetéhez.* Összegyűjtötte és szerkesztette Jakab Elek. Budapest.

1888d *Kolozsvár története világosító rajzai.* Kőre metszette Haske Ferencz. Kiadja szab. kir. Kolozsvár város közönsége, Budapest.

Jankovich Miklós

1818 Botskai István Erdélyi Fejedelemnek szerentsés Pentek napjait hirlelő Kolosvári Kő-írásról. *Tudományos Gyűjtemény* I. 68–73.

Janovics Jenő

2001 *A Hunyadi téri színház.* A szöveget gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta: Kötő József. Korunk Baráti Társaság–Komp-Press Kiadó, Kolozsvár.

Juhász István

1942 Kolozsvár román uralom alatt. In: Makkai László – Vásárhelyi Z. Emil (ed.): *Kolozsvár. Egy magyar város ezer esztendeje.* Kolozsvár város kiadása, Kolozsvár, 79–89.

Kelemen Lajos

1942 Kolozsvár története. In: *Művészeti Hetek. Kolozsvár 1942. május–június.* Athenaeum, Budapest, 9–22.

1977 *Művészettörténeti tanulmányok* I. A bevezető tanulmányt írta Szabó T. Attila. Sajtó alá rendezte B. Nagy Margit. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

- 1982 *Művészettörténeti tanulmányok* II. A bevezető tanulmányt írta és a kötetet sajtó alá rendezte B. Nagy Margit. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- 1982a Kolozsvár építészeti és művészeti emlékei a XIX. század közepéig. In: Idem: *Művészettörténeti tanulmányok* II. A bevezető tanulmányt írta és a kötetet sajtó alá rendezte B. Nagy Margit. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 105–164.
- 1982b Lebontott régi házak. In: Idem: *Művészettörténeti tanulmányok* II. A bevezető tanulmányt írta és a kötetet sajtó alá rendezte B. Nagy Margit. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 58–59.
- 1982c A volt piarista templom. In: Idem: *Művészettörténeti tanulmányok* II. A bevezető tanulmányt írta és a kötetet sajtó alá rendezte B. Nagy Margit. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 67–71.
- 1982d Az óvári emlékoszlop. In: Idem: *Művészettörténeti tanulmányok* II. A bevezető tanulmányt írta és a kötetet sajtó alá rendezte B. Nagy Margit. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 94–98.
- 1982e Elpusztult faragott emlékek. In: Idem: *Művészettörténeti tanulmányok* II. A bevezető tanulmányt írta és a kötetet sajtó alá rendezte B. Nagy Margit. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 60–61.
- 1982f A volt minorita templom és síremlékei. In: Idem: *Művészettörténeti tanulmányok* II. A bevezető tanulmányt írta és a kötetet sajtó alá rendezte B. Nagy Margit. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 72–76.
- 1982g A Toldalagi–Korda-palota. In: Idem: *Művészettörténeti tanulmányok* II. A bevezető tanulmányt írta és a kötetet sajtó alá rendezte B. Nagy Margit. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 80–81.
- 1982h Változások Kolozsvár műemlékeiben. In: Idem: *Művészettörténeti tanulmányok* II. A bevezető tanulmányt írta és a kötetet sajtó alá rendezte B. Nagy Margit. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 101–104.
- 1989 *Kolozsvár*. (Transylvania Képeskönyvek.) A kötetet Kelemen Lajos írásaiból összeállította, szerkesztette és kiegészítésekkel ellátta Bálint István János. Polygon Könyvkiadó, Budapest.
- 2006 *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Sajtó alá rendezte, szerkesztette, a bevezető tanulmányokat és a jegyzeteket írta Sas Péter. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár.
- Kelemen Lajos – Fodor János, K.
- 1902 *Kolozsvári kalauz*. (Erdélyi kalauz, IV.) Erdélyi Kárpát-Egyesület, Kolozsvár.
- Kerekes György (intocm.)
- 1998 *Kolozsvári útítárs. Kis kalauz a város megtekintéséhez*. Összeállította Kerekes György. Lászlóffy Aladár bevezetőjével. Komp-Press, Kolozsvár.
- Kerny Terézia
- 2002 A kolozsvári múzeum középkori kőtára. Kutatástörténeti áttekintés. *Erdélyi Múzeum* LXIV. (3–4) 70–83.
- Kiss András
- 1994a A kolozsvári Torony és lakói. In: Idem: *Források és értelmezések*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 70–83, 332–340.
- 1994b Kalandosok – Kalandos temető Kolozsvárt. In: Idem: *Források és értelmezések*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 83–103, 340–347.

- 1994c A kolozsvári ötvös háza In: Idem: *Források és értelmezések*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 123–128, 358–359.
- 1994d A „Biasini”. In: Idem: *Források és értelmezések*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 128–139, 359–365.
- 1995 A kolozsvári városi levéltár első levéltári segédlete (Diósy Gergely nótárius 1592-beli magyar nyelvű mutatója). *Levéltári Közlemények*. LXVI. (1–2) 197–219.
- Kovács András
- 1990 Őrizz meg bennünket békében, Úristen! *Helikon* 1. (1) 1. és 7.
- 2003 *Késő reneszánsz építészet Erdélyben 1541–1720*. Teleki László Alapítvány–Polis Könyvkiadó, Budapest–Kolozsvár.
- 2006 A humanista plébános, az asztrológus főbíró és a fejedelmi diplomata háza. [Kolozsvár.] *Korunk* XVII. (10) 11–21.
- 2007a A kolozsvári Wolphard–Kakas-ház. In: Idem: *Épületek emlékezete. Nevezetes épületek Erdélyben*. (Múltidéző zsebkönyvtár.) L'Harmattan Kiadó, Budapest, 201–216.
- 2007b A kolozsmonostori római katolikus Kálvária-templom. In: Idem: *Épületek emlékezete. Nevezetes épületek Erdélyben*. (Múltidéző zsebkönyvtár.) L'Harmattan Kiadó, Budapest, 65–80.
- 2008 Szülőház az erdélyi régiségben. A kolozsvári Bocskai István-emléktábla (1606). In: Kovács Kiss Gyöngy (ed.): *A reneszánsz Kolozsvár*. Összeállította Kovács András. Kolozsvár Társaság, Kolozsvár, 146–161.
- Kovács Dezső – Szabó Samu (ed.)
- 1902 *Hunyadi Mátyás király, az igazságos. Emlékkönyv. A nagy király szobrának leleplezése alkalmából, 1902. okt. 12-én, az ünneplő nemzetnek emlékül ajánlja Kolozsvár városa*. Kolozsvárt.
- Kovács Klára, P.
- 2006 Un grup de inscripții renașcentiste din Transilvania secolului al XVI-lea. In: *Anuarul Școlii Doctorale „Istorie. Civilizație. Cultură.”* 2. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 140–150.
- 2008 Egy összefüggő reneszánsz feliratcsoport a 16. századi Erdélyben. In: Kovács Kiss Gyöngy (ed.): *A reneszánsz Kolozsvár*. Összeállította Kovács András. Kolozsvár Társaság, Kolozsvár, 68–83.
- Kovács Zsolt
- 2012 A kolozsvári Mária-oszlop. Egy közép-európai emléktípus a 18. századi Erdélyben. In: Nagy Róbert – Rüszt-Fogarasi Enikő (ed.): *Ablakok a múltba*. (Egyetemi Füzetek, 14.) Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, Kolozsvár, 136–157.
- Kőváry László
- 1851 Adatok Kolozsvár s vidékének ismertetéséhez. *Kolozsvári Naptár* VII. 19–25.
- 1852 *Erdély régiségei*. Pest.
- 1853 Kolozsvár. In: Kubinyi Ferenc – Vahot Imre (ed.): *Magyarország és Erdély képekben*. I. Pest, 76–82.
- 1861 *Erdély története 1848–49-ben*. Pest.
- 1866 *Erdély építészeti emlékei*. „Erdély Régiségei” második, bővített kiadása. Kolozsvár.

- 1886 *A kolozsvári Sétatér keletkezése és fejlődése 1812–1886*. A Sétatér-Egylet jelentése 20 év utáni felosztása alkalmából ~ sétatéri igazgatótól. Nyomatott a „magyar Polgár” könyvnyomdájában, Kolozsvárt.
- 1892 *Erdély régiségei és történelmi emlékei*. Kolozsvár.
- 1897 *A millenium lefolyásának története s a millenáris emlékkalkotások*. Athenaeum R.-Társulat, Budapest.
- 1898 *Visszaemlékezések a forradalom derűsebb napjaira. 1848–49. Történelmi Lapok VII.* (1) 1–3, (2) 9–11, (3) 17–19, (4) 25–29, (5) 33–35, (6–7) 45–46, (8) 61–62, (9–10) 69–71, (11–12) 88–89, (13–14) 101–104, (15) 117–119, (16–17) 125–127.
- Kuszkó István (intocm.)
- 1896 *Emlékkönyv a kolozsvári Országos Történelmi Ereklye Muzeum millenniumi ünnepi közgyűléséről s a vértanuk emlékének felszentelési ünnepélyéről*. Kolozsvár.
- Lászlóffy Aladár
- 1989 *Házsongárd*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Lazăr, Victor
- 1923 *Clujul*. (Biblioteca „Orașele Noastre”.) Cvltrva Națională, București.
- Letavay Sándor
- 1818 *Jegyzetek Bocskay István E. F. szerencsés Péntek’ napja eránt; ’s néhány Erdélyi Fölíráások*. *Tudományos Gyűjtemény* V. 132–141.
- Liber Endre
- [1934] *Budapest szobrai és emléktáblái*. (Statisztikai Közlemények.) Az adatok összegyűjtésében segédkezett Cserhalmi Jenő szobrászművész, a fővárosi emlékművek felügyelője és dr. Pacher Béla h. tanácsjegyző. Budapest Székesfőváros Házinyomdája, Budapest.
- Lőwy Dániel
- 1998 *A téglagyártól a tehervonatig. Kolozsvár zsidó lakosságának története*. Erdélyi Szépművészeti Céh, Kolozsvár.
- 2005 *A Kálváriától a tragédiáig. Kolozsvár zsidó lakosságának története*. Koinónia Kiadó, Kolozsvár.
- Lőwy Dániel – Demeter V. János
- 1990 *Kolozsvár reneszánsz emlékei. I–VI. Jelenlét*. (6) 5–7, (7) 6–7, (8) 6, (9) 14, (11) 6, (13) 6–7.
- Lőwy Dániel – Demeter V. János – Asztalos Lajos
- 1996 *Kőbe írt Kolozsvár. Emléktáblák, feliratok, címerek*. Nis Kiadó, Kolozsvár.
- Lukács József
- 2005 *Povestea „orașului comoară”. Scurtă istorie a Clujului și a monumentelor sale*. Biblioteca Apostrof, Cluj-Napoca.
- Lupescu Radu
- 2012 *Mátyás király szülőháza*. Amaryllis Társaság–Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár.

- 2014 Heraldikai reprezentáció és szöveges manifesztum Kolozsvár városfalán a 15–17. században. In: *Várak, kastélyok, templomok. Évkönyv 2014. Történelem, épített örökség és turizmus*. Talma Kiadó, Pécs, 40–45.
- 2018 Cetatea Veche (Óvár) a Clujului. In: Lupescu Makó Mária (ed.): *Cluj – Kolozsvár – Klausenburg. Vároštörténeti tanulmányok / Studii de istorie urbană*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 93–118.
- 2021 Kolozsvár második középkori erősítése az írott források tükrében. In: Bogdándi Zsolt – Dáné Veronika – Lupescu Makó Mária (ed.): *Album amicorum. Tanulmányok Sipos Gábor születésének hetvenedik évfordulójára*. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 433–456.
- Makkai László – Vásárhelyi Z. Emil (ed.)
1942 *Kolozsvár. Egy magyar város ezer esztendeje*. Kolozsvár város kiadása, Kolozsvár.
- Márki Sándor (ed.)
1902 *Mátyás király Emlékkönyv. Kolozsvári szobrának leleplezése alkalmára*. Szülővárosa Kolozsvár szabad királyi város megbízásából szerkesztette dr. Márki Sándor. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvény-Társulat, Budapest.
- Márkos Albert [ed.]
1944 *Kolozsvár leírása 1734-ből*. (Erdélyi Ritkaságok, 18.) Szerkesztette Péter Pál, idősb Pataki István, Gyergyai Pál tanácsos és Füzéri György, a város főlelküdt jegyzője. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Márkos Albert. Minerva Rt. kiadása, Kolozsvár.
- A MÁTYÁS-SZOBOR...
1896 A Mátyás-szobor alapkövébe tett oklevél. *Erdélyi Múzeum* XIII. (8) 398–399.
- Mihály Melinda
2003 A kolozsvári Filstich–Kemény-ház. In: Pál-Antal Sándor – Sipos Gábor – W. Kovács András – Wolf Rudolf (ed.): *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 349–365.
- 2004 Telkek és tulajdonosok a kolozsvári Belmagyar utcában a XVI–XVII. században. In: Kovács Zsolt (ed.): *Erdély XVI–XVII. századi építészetének forrásaiból*. (Sapientia Könyvek, 31.) Scientia Kiadó, Kolozsvár, 211–276.
- 2005 *Kolozsvár erődtímenyei* (Erdélyi műemlékek, 39.) Transylvania Trust Alapítvány–Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár.
- 2008a Reneszánsz polgárházak Kolozsvár Fő terének északi során. Néhány kísérlet a megrendelők azonosítására. *Korunk. Mátyás 550 – Reneszánsz* XIX. (7) 60–68.
- 2008b Kolozsvár erődtímenyei. In: Kovács Kiss Gyöngy (ed.): *A reneszánsz Kolozsvár*. Összeállította Kovács András. Kolozsvár Társaság, Kolozsvár, 6–23.
- 2009 Az Erdélyi Múzeum-Egyesület középkori és kora újkori kőtára. In: Sipos Gábor (ed.): *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 137–169.
- 2011 A Híd utcai Henczel- és Hensler-ház. In: Kovács Zsolt – Sarkadi Nagy Emese – Weisz Attila (ed.): *Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület–Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, Kolozsvár, 87–96.

Miklósi-Sikes Csaba

2001 Kolozsvár (és Erdély) 19. századi szobrászata a sajtó tükrében. *Ars Hungarica* 29. (2) 281–356.

2003 *Fadrusz János és az erdélyi köztéri szobrászat a 19. században. Két tanulmány.* (Múzeumi füzetek, 22.) Haáz Rezső Alapítvány, Székelyudvarhely–Sümege.

Mikó Ádám

1860 *Kolozsvár története.* Irta Mikó Ádám. 1860. Manuscris în Biblioteca Centrală Universitară. Cota: Ms. 557.

Molnár B. Lehel

2000 A kolozsvári unitárius kollégium szabadságharcos diákjai. In: Gaal György (ed.): *A szent szabadság oltalmában. Erdélyi unitáriusok az 1848–1849-i magyar forradalomban és szabadságharcban.* Unitárius Egyház, Kolozsvár, 372–376.

Murádin Jenő

1965 A reneszánsz építészet kolozsvári emlékei. *Korunk* XXIV. (10) 1436–1442.

2002 *Fadrusz – Két szobor száz éve.* Gloria Kiadó–Polis Könyvkiadó, Kolozsvár.

2006 Szobor a kertben. [Gróf Mikó Imre szobra a kolozsvári Mikó-kertben.] *Korunk* XVII. (10) 46–54.

2008a *A Mátyás-szobor és alkotója, Fadrusz János.* Második, bővített változat. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár.

2008b *A megsebzett szobor. Elpusztult vagy megsérült erdélyi magyar emlékművek repertórium.* Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár.

Nagy Lajos, G. (intocm.)

1902 *Jelentés a kolozsvári Mátyás király szoborról.* Kolozsvárt.

Nagyajtai Kovács István

1840 Vándorlások Kolozsvár' várfalai körül. 1840-ben majusban. *Nemzeti Társalkodó* II (félév) (6) 41–46, (7) 49–55, (8) 57–62, (9) 65–72, (10) 73–76.

1841 Vándorlások Kolozsvárban és Kolozs Monostoron. *Nemzeti Társalkodó* I (félév) (16) 121–127, (17) 129–134, (18) 137–144.

1843 Kolozsvári régiségek. *Tudománytár* XIV. (8) 67–76.

Orosz Ferenc (intocm.)

1933 *Cluj–Kolozsvári kalauz és címtár.* Erdélyi Kárpát Egyesület, Kolozsvár.

Pánczél Ferencz

1879 [1883] *Kolozsvár részletes leírása és Erdély földrajza.* Az újabb nevelési elvek szerint, elemi és népiskolák használatára készíté Pánczél Ferencz. Negyedik, újból átnezett kiadás. Kiadja Stein János, Kolozsvárt.

Papp Miklós, K.

1872 Deák Ferencz és Vörösmarty Mihály Kolozsvárt. *Magyar Polgár.* dec. 25. VI. évf. 296. sz.

Pascu, Ștefan (ed.)

1974 *Istoria Clujului.* Consiliul Popular al Municipiului Cluj, Cluj.

Pascu, Ștefan – Marica, Viorica

1969 *Clujul medieval*. Editura Meridiane, București.

Pascu, Ștefan – Pataki József – Popa, Vasile (întocm.)

1957 *Kolozsvár. Város-ismertető*. Fordította Debreczeni József. Kolozsvár.

Perl Alfréd (ed.)

1902 *Mátyás király emléklap. A kolozsvári Mátyás szobor leleplezése alkalmából*. Ujhelyi Mór. Kolozsvár.

Prokopp Mária

2001 Márton és György Sárkányölő Szent György-szobra: 1373. *Korunk. Művészet – történet* XII. (7) 15–20.

Rados Jenő

1942 *Kolozsvári műemlékek. A Magyar Királyi Állami Felső Építőipariskola 1941–42. évi szűnidei felvételei* XII. Budapest.

Rezi Elek

1979 A kerekő. *Keresztény Magvető* 85. (2–3) 167–170.

Rigler Gusztáv – Filep Gyula (ed.)

1903 *Vezető Kolozsvár városában. A magyar orvosok és természetvizsgálók XXXII. vándorgyűlésének tagjai számára*. Kolozsvár.

Rómer Flóris

1885 A történeti érzék keltése a közönségnél, ünnepi menetek, színpadi előadások, nemzeti képek, történeti kiállítások és muzeumok által. *Századok* XIX. (8) 114–135.

Sándor Imre

1913a Kolozsvár címeres emlékei [1377–1689]. *Genealógiai Füzetek* XI. (1) 1–16, (2) 25–37, (3) 57–73, (4) 101–108, (5–6) 134–141.

1913b A kolozsvári Farkas-utcai ref. templom régi sírkövei. In: Pósta Béla (ed.): *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából* IV. (1) 199–218.

1914 Kolozsvár címeres emlékei [1692–1708]. *Genealógiai Füzetek* XII. (1) 1–4, (2) 17–22, (3) 41–45.

1924 A Szt. Mihály egyház művészi emlékei. In: György Lajos (ed.): *A kolozsvári Szent Mihály egyház. Emlékfüzet az 1924. okt. 2–12 harangszentelési ünnepségek alkalmával*. A kolozsvári róm. kath. egyházközség megbízásából szerkesztette György Lajos. Kolozsvári róm. kath. Egyházközség, Cluj–Kolozsvár, 37–48.

Sas Péter

1998 *A kolozsvári Szent Mihály templom*. Az előszót írta Czirják Árpád érseki helynök-plébános. Gloria Kiadó, Kolozsvár.

1999a *A kolozsvári ferences templom*. Az előszót írta P. Benedek András Domokos. Erdélyi Ferences Rendtartomány. Kolozsvár.

1999b *A kolozsvári piarista templom*. Az előszót írta Czirják Árpád érseki helynök-plébános. Gloria Kiadó, Kolozsvár.

2003 *Mesélő képeslapok. Kolozsvár 1867–1919*. Noran Könyvkiadó, Budapest.

2005 A kolozsvári egykori minorita, majd görög katolikus templom sírfeliratai. *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények*. 155–168.

- 2007 A kolozsvári piarista (egykori jezsuita) templom sírfeliratai. *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények.* 149–177.
- 2009 A kolozsvári Szent Mihály-templom és egyházi gyűjteménye. Az előszót írta Ft. Kovács Sándor kanonok, főesperes-plébános. Gloria Kiadó, Kolozsvár.
- 2010a A kolozsmonostori Fájdalmas Szűzanya plébániatemplom és egyházközség története. Az előszót az egyházközség nevében Angi István esztéta írta. Verbum Kiadó, Kolozsvár.
- 2010b A kolozsmonostori bencés apátsági, majd Nagyboldogasszony-templom. Az előszót írta Dr. Várszegi Asztrik OSB püspök, pannonhalmi főapát. Verbum Kiadó, Kolozsvár.
- 2010c *Funebra memoria. A kolozsvári piarista templom emléktáblái, halotti címerei és kriptájának sírfeliratai.* Verbum Kiadó, Kolozsvár.
- 2010d Egy reneszánsz lelkületű főpap. Dr. Hirschler József főesperes-plébános. Az előszót írta Ft. Kovács Sándor főesperes-plébános. Verbum Kiadó, Kolozsvár.
- 2014 Ónodi Veress Ferenc fényképész-műterme Kolozsvárt. Művelődés. Kolozsvár.
- 2015 A Farkas utcai református templom történelmi emlékei. Stúdium Kiadó, Kolozsvár.
- Sas Péter – Veress Ferenc
- 2003 A Szamos-parti Athén. A 19. századi Kolozsvár és lakói Veress Ferenc felvételein. A kísérő tanulmányokat írta, a képeket válogatta és a kötetet szerkesztette Sas Péter. Művelődés, Kolozsvár.
- Soó Rezső, B. (intocm.)
- 1942 A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem Rendszeres Növényteni és Növényföldrajzi Intézete, Botanikus kertje és Múzeuma, valamint az Erdélyi Nemzeti Múzeum Növénytára 1941-ben. *Scripta Botanica Musei Transsilvanici* I. (5–7) 65–76.
- Szabó Dénes
- 1903 Az egyetem központi épülete. Az építkezés története és az épület beosztása. In: *Emlékkönyv a Kolozsvári Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem és különösen ennek orvosi és természettudományi intézetei.* Kiadta a Vallás- és Közoktatásügyi Magyar Királyi Ministerium költségén a Kolozsvári Egyetem Orvosi Kara, [Kolozsvár,] 25–52.
- Szabó T. Attila
- 1941 A Ferenc József Tudományegyetem építkezéseinek története. In: Bisztray Gyula – Szabó T. Attila – Tamás Lajos (ed.): *Erdély magyar egyeteme. Az erdélyi egyetemi gondolat és a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem története.* Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár, 241–268.
- 1946 Kolozsvár települése a XIX. század végéig. Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem–Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár.
- Szabó Zsolt
- 1994 Egy emléktábla kálváriája. *Művelődés* XLVI. (11) 41.
- 2009 Bem József nyomában Erdélyben. *Művelődés* LXII. (7–8) 54–57.
- Szádeczky Lajos
- 1901 Mátyás király születési háza. *Erdélyi Múzeum* XVIII. (7) 373–378.
- 1902 Mátyás király és Kolozsvár. *Erdélyi Múzeum* XIX. (8) 412–417.

Szász Endre – Nagy Lajos (ed.)

1915 *A Kárpátok Őre. A „Kárpátok Őre” kolozsvári szobrának 1915. augusztus 18-án történt leleplezésének emlékére.* Nyomatott Gombos Ferenc „Lyceum”-könyvnyomdájában, Kolozsvárt.

Székely Sándor

1840 *Unitária vallás' története Erdélyben.* Kolozsvár.

Szilágyi Sándor

1848a Kolozsvár évrája (kronikája). *Kolozsvári Naptár* IV. 21–40.

1848b Arany-fonal. Kolozsvári néprege. *Kolozsvári Naptár*. IV. 42–45.

1849a Kolozsvár évrája (kronikája). *Kolozsvári Naptár* V. 17–25.

1849b A külvárosban, épülőfélben lévő evang. ref. templom története. *Kolozsvári Naptár* V. 25–28.

SZT

1982 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. III. Elt–Felzs.* Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

1997 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. IX. Megy–Op.* Anyagát gyűjtötte Szabó T. Attila. Főszerkesztő Vámszer Márta. Erdélyi Múzeum-Egyesület–Akadémiai Kiadó, Kolozsvár–Budapest.

2002 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. XI. R–Száj.* Anyagát gyűjtötte Szabó T. Attila. Főszerkesztő Vámszer Márta. Erdélyi Múzeum-Egyesület–Akadémiai Kiadó, Kolozsvár–Budapest.

Tavaszy Sándor

1943 A két Apafi fejedelem. *Erdélyi Múzeum* XLVIII. (1) 53–66.

Torma Károly

1863–1866 Római feliratok Erdélyből. *Archaeologiai Közlemények* III. (2) 141–150, V. (1) 12–28, VI. (2) 147–150.

Tucă, Florian

1974 *Inscripții în piatră: itinerar eroic românesc (23 august–25 octombrie 1944).* Editura Militară, [București.]

Tucă, Florian – Cociu, Mircea

1983 *Monumente ale anilor de luptă și de jertfă.* Editura Militară, București.

Tucă, Florian – Ucrain, Constantin

1978 *Locuri și monumente pașoptiste.* Editura Sport-Turism, București.

1988 *Locuri și monumente pașoptiste.* Editura Sport-Turism, București.

Țoca, Mircea

1983 *Clujul baroc.* Editura Dacia, Cluj-Napoca.

Vályi László (intocm.)

1941 *Kolozsvár kis uti kalauza.* [Kolozsvár.]

Vásárhelyi Z. Emil

1942 Művészetében élő Kolozsvár. In: Makkai László – Vásárhelyi Z. Emil (ed.): *Kolozsvár. Egy magyar város ezer esztendeje.* Kolozsvár város kiadása, Kolozsvár, 50–78.

Vekov Károly

2010 A Kossuth-kultusz és Kolozsvár. In: Pál Judit – Sipos Gábor (ed.): *Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 325–334.

Vass József

1865 *Emléklapok Kolozsvár előkorából*. Stein János bizománya. Ny. Gámán Jánosnál, Kolozsvártt.

Veress, Nicolae

1923 *Călăuza Clujului. Denumire vechi și nouă ale străzilor din Cluj. Kolozsvári Kalauz. Kolozsvár utcáinak új és régi elnevezése*. Cluj.

Vincze Zoltán

2003 *A kolozsvári Farkas utca. Művelődéstörténeti barangolás*. Stúdium Könyvkiadó, Kolozsvár.

Abstract

Memory Construction and Practice. Representations of Cultural Memory in Cluj

Aim of this volume is to present, describe and interpret all figures of memory, as well as representations and processes comprehensible into the issue of local, cultural and/or collective memorial forms and social problems in the city of Cluj-Napoca. Subsequently, I have analyzed the process of cultural memory-performance, the strategies of memory-formation and the social usage of memory, as they occur in one urban context. By sorting out Cluj-Napoca as my fieldwork, I intended to offer a more or less complete image on time-usage, techniques of dealing with the past and the relation between memory and locality. Analysis of memory-construction, "spatialization" and usage was grounded on a review and research of commemorative actions (memorial plaques and statues) as well as commemorative rituals and festivities.

Certainly, analysis of memorial performances and practices can be carried through many viewpoints, and discerned into various categories; I have chosen two major ones. My research focuses on memory construction as process, and analyses the practices of locating the (created) past in public spaces, together with the historical aspects of memorial performances. Aim of such particular approach was either a stock-taking of local forms in remembrance, or, supported by the former, to find out, how narrating the time and performing memory (through conservation and unveiling memorial plaques and statues) shapes and (re)constructs space? How does it convey visibility to the events and what events are given visibility through it?

A historical analysis of the memorial performances between 1440–2004 has raised several questions regarding the problem of accumulating time. How has been produced the idea of present as an entity with promises, and the idea of a linking societal past to present? Which social-political context draws ones' attention to the past? What generates an increased attention to the past? How contributes society in organizing its own history? What are the processes of organizing memory? What sort of social representations are reflected by commemorations? What events actuate the performing of memory through plaques, statues, etc.? What events, ways of acting, narratives are revealed through commemoration?

Performing memory, regarded as ritual usage and symbolical seizing, opened another perspective for my research. By following how memory is preserved and performed (through commemorations and public celebrations), I intended to present actual cultural mechanisms, that are connected to the past. For Cluj-dwellers, regarded here as members of one community of memory, the past also shapes processes of identity as well as their local and regional social mentality. Thus, it was necessary to analyze discourses associated to commemorations and practices of memory, the cultural relations they shape, the patterns of identity they offer for society members.

All the tasks to accomplish are presented in the introduction of this book.

Organization of memory has become one of the most sensitive issues in the 20th–early 21st century social studies. First two book-chapters (*Theoretical framework, terminology, and History of science and research*) tend to present all achievements and

problems of grasping memory, raised by a diversified intellectual tradition. As discourses on memory are organized into an interdisciplinary context, approaches in history, cultural studies social studies are equally regarded important components for my theoretical framework. Subsequently, I combined my frame by assumptions from the French sociology, the British social-anthropology, the American cultural anthropology and, last but not least, the Hungarian ethnography. I consider the chapters discussing the above-mentioned issues crucial for my work, as my research and interpretations were constructed under the impact of all these approaches.

Out of an overview of relevant literature, a separate chapter was dedicated to the narrative framing of Cluj-Napoca (*History of researching Cluj-Napoca*). Literature on local history – understood in a broader sense – collected for this chapter draws attention on representations (objects and texts) of the locality; all these sources represent the past as a useful, interesting and admirable constitute of the national tradition. A special attention was given to the post-1989 sources, submitted by local historians, erudite, who preserve their rights of editing adjusting, interpreting local history. These authors, by revealing their sources, turn the past into a public commodity and democratize knowledge for the local society. By a permanent return to this knowledge, by recording practices of memory, by re-writing the tradition linked to the figures of local past, these producers launch the representations of representations in their public sphere.

A special attention was given to the post-1989 researches on ethnography, anthropology and sociology. Subsequently, themes of symbolic space in Cluj, practices of local space-usage, studies on nation-building, works on political commemorations and public rituals, achievements in the discipline of ethnicity and nationalism were stock-taken in this part of the book.

Chapter on *City – context – research* gives an overview on the research process and methodology, and a systematization of the collected data and texts. In the sub-chapter on the city and its society I analyzed 1. antecedents of city formation, its extension in space, all its demands for expansion in population growth, social interactions (like organizing the space, working out the image, creating the center, industrialization, districts of blocks of flats) 2. changes in rata on ethnicity and religion within the population of the city 3. all political and social events that convey an additional clarification to my material.

Categorization the collected material after genre, organizing the collected data is, too, part of this chapter. (*Data Archive*, a part of the research published in a separate volume, contains description and photo of 1103 inscriptions, plaques, and memorials).

Chapter on *Commemoration – epoch, theme, figure. Analyses*, offers a timing and presentation of commemorations, through epochs, themes and figures. In doing so, a chronological approach was used, enabling a comparison of the time-periods; description based on themes and figures conveys a transparency to the collected material. Thus practices of commemoration that stood as subject for many sub-chapters were organized through the same approach; as each chapter ends with a concluding note, only a few of basic statements are presented in the following paragraphs.

Enquire for the past and a demand for its possession seems to be a key-note for local public life in Cluj. First source, revealing an interest for the past is from 1440, the first plaque is from 1450; the first statue (Statue of Trinity) on a public place was erected in 1744, the first (Transylvanian) political memorial (Státua) in 1831. Performing memo-

ry through commemoration equally characterizes the past and the coming centuries until the present. It worth to be mentioned that not all manifestations were memory organizations, in their actual meaning, due to their incapacity for represent different social-group identities and compete through symbolical means. (Commemorations based on and reinforcing national consciousness are products of modernity). Dating, tracing, and producing techniques of making people remember were of various categories, endowed with different signification, set of attitudes in each historical context. For this investigation they are regarded, and have in common their capacity of structuring social time, and representation of using the past, especially for future centuries. Changes in historical meanings of dating and commemorating were grasped in this particular sense in the book.

There was a serious of tendencies regarding the content of commemorations. Related to the events commemorated, their approach to time was the most salient, as it shaped even the object of commemoration. In the beginning, commemorations were dedicated to present objects; later (as nowadays) these were enhancing events in the near or further spheres of the past. Initially, celebration of the buildings, the individual and community-wide-important living places and fortresses belonged to this category. Later, with a consciousness of an accumulated past, with an increase of a retrospective perception, past events became more frequently present on the plaques. By the end of the 19th century the retrospective attitude had been become more accentuated, techniques of creating the past more refined and institutionalized.

From a historical perspective, the processes of registering individual (middle class, monarchs) deeds and achievements of the church and local communities were replaced by the 19th century by portraying of the nation. Under the impact of early and mid 19th century national movements, performances of a nationally bounded groups and communities, and their deeds had been evaluated by the present time of commemorations. In parallel, language of rituals was more visibly shifted from Latin to national tongues.

Institutionalization of commemorations also reveals the identity of commemorators. Placing memory was initially a matter of the middle-class (individual) will, or a decision of local authorities. Under the impact of social diversification in the age of reforms, certain groups, societies, associations and parties become agents of commemorations. Such communities claimed to construct discourses and replacements of the past through interpretations that were valid within the group. Subsequently, these rituals focused attentions on themselves (by a textual registration of the creator) through great narratives on country, national or local history, or they created a community-wide relevance of their past (through referring to great narratives); sometimes they made personal past and history visible.

Changes and ceasing of social frameworks lead to a shift from mere commemorations to a representation-framed past. Its presence, as the historical gaps that shaped them and the representations produced under their influence is proved in the book through interpretations and analyses of the past.

Commemorations of the past decades are examined in a separate book chapter (*Commemorations of an epoch. Organizing memory in the age of democracy*). Commemorations of the 1989–2004 show how great social and political changes reshape attitudes to the past, and reveal differences between the old system and the new. Rein-

terpretation of the public sphere and the space, its resettlement with past events is a permanent endeavor for dominant groups, and of those in formation.

The book ends with a case study on construction and permanent usage of one event, commemoration of the 1848-1849 revolution. My analysis encompasses the events of creating a tradition, ways of interpreting new histories born under the impact of changes in state borders and the new political power they effected, the attitudes of commemoration and the strategies of neglecting and legitimizing.

Main conclusions of this part are summed up as follows:

1. First commemoration in Cluj took place in 1440. This habitus of commemorating through plaques and statues can be regarded as constant since then, becoming more intensive in the 19th century. Commemorations had various topics: representations of the self-documented, growing or decreasing city, recording urban events, synchronizing local manifestations with historical events. At the beginning commemorations perpetuated the present, some centuries later they evoked moments of the near or further past. Records of the present and ways of evoking the past related to the present shifts from an organic relation to an organized one, from a functionalist intention to and endeavor for legitimization.

2. In accordance with official codes, initially (first sources go back to the 15th century) Latin was the language of commemorations, gradually replaced by national tongues. This shift has 16th century grave-inscriptions as premise, and reveals the impact of the 18–19th century reforms and national movements. Hungarian had become the dominant language of commemorations until the end of World War II, its substitution with Romanian goes back to the unification from 1918, marking the first appearance of this latter in the public sphere. Reorganization of the public space after 1989 brought a reappearance of the Hungarian, that turned into an unbalanced presence from a pre-'89 vanishing. Choosing language of commemoration has been become source of conflict beginning with the 20th century.

Style of commemorative texts and discourses is lofty, close to the language of Bible, politics or science.

3. Place of commemorations had been changed during the centuries. From closed or half-public spaces they moved into the public ones, from sacral locations into the profane. In the 20th century a new tendency occurred: (ethnic) groups, marginalized from dominant scenes organized their commemorations in nationally homogeneous places; this tendency also records a crowing out from public spaces.

4. Manufacturers of objects for commemoration and their outsourcers are discerned along the centuries, the formers becoming more and professional (sculptors, hewers, companies with specialized tasks).

5. Outsourcing, recording and representing past and present becomes a privilege of dominant groups and institutions. Unlike in previous centuries, when commemorations were a task of the church, in the 1800ies profane institutions were the organizers of such events. Sacred locations become a host for commemorations organized by groups that were marginalized from the public sphere.

6. Subsequently, a change of agents engenders a de-sacralization in the rituals of memory. The passing of, the framework for ceremonies remains as spectacular as before, but commemorations are now filled in with profane contents. Secularized commemoration

morations, too, become more and more ritualized, and they turn into political rituals and manifestations of different, competing (ethnic) groups.

By the end of the 20th century commemorations become more and more popular, accosting and mobilizing a bigger and bigger public. In parallel, a new tendency occurred in the past decades: particularization and professionalization of commemorations, addressing a small group, re-interpreting the past of smaller and smaller social entities. In a Hungarian–Romanian context, commemorations divide the urban society. The Hungarian invented tradition, spaced in a minority framework, embodies either rituals of unification (demonstrating similarities) or routines of diversification (making internal differences visible).

Tema centrală a analizei autorului este memoria colectivă, înțeleasă în secvențele sale constitutivă și aplicată, și interpretată atât din perspectiva funcționării sale, cât și a manifestărilor pe care aceasta le generează. Propunând o formulă de înțelegere a comunității prin intermediul acestor repere ale memoriei colective, care să țină seama de multiplele semnificații culturale și interpretative asociate acestora, lucrarea lui Jakab Albert Zsolt este bazată pe o construcție teoretică solidă, operând cu repere și metode bine definite, pe baza cărora analiza materialului de studiu dobândește o remarcabilă consistență interpretativă. Locurile memoriei reprezintă puncte de legătură între trecut și prezent, exemple de „convertire a timpului în spațiu”, după formularea autorului. Ele dobândesc, din această perspectivă, funcția de elemente de conservare a trecutului și de reinserare a sa în prezent, ca rezultat al unor decizii luate de reprezentanți ai unor segmente diferite ale comunității, antrenând și angajând în mod divers componentele ei.

Tudor Sălăgean

ISPMN

ISBN 978-606-8377-72-8
ISBN 978-606-9015-30-8

